

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ
ҚЎМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

У.СОМЕРСЕТ МОЭМ. Нотаниш одам Парижда. <i>Роман</i>	3
НАЖИБ МАҲФУЗ. Родопис. <i>Роман</i>	72
РУДОЛЬФ СЛОБОДА. Кечиккан, (лекин) зўр севги	116

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

МИХАЙ ЭМИНЕСКУ. Ғазал ўқир булбуллар	68
УБАЙДИЙ. Кўнгиш сурури	127

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

ФРАНЦ КАФКА. Отамга хат	132
-------------------------------	-----

АДАБИЙ ТАНҚИД

ИРВИНГ СТОУН. Биографик қисса ҳақида	147
--	-----

Август 2000

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

ЗОҲИДИЛЛО МУНАВВАРОВ. Эъзозли ҳазрат 159

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Э.С.ГАРДНЕР. Жилмайган горилла 163

Бош муҳаррир:
Озод Шарафиддинов

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат Мирзо
(бош муҳаррир муовини)
Амир Файзулла
Асрор Мўминов
Абдуҳамид Пардаев
(масъул котиб)
Ортиқбой Абдуллаев

Жамоатчилик кенгаши:
Аслиддин Болиев
Юсуф Абдуллаев
Одил Ёқубов
Хайрулла Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Жўра Йўлдошев
Абдулла Орипов
Жавлон Умарбеков
Рустам Шогуломов
Тўлапберган Қаипбергано
Саидаҳрор Фуломов

Жаҳон адабиёти, 8. 2000

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитасида рўйхатга олинган, №172

Таҳририят манзили:

700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир **Г.МУҲАММАДЁРОВА**

Рассом **М.КАРПУЗАС**

Техник муҳаррир **М.НИЗОМОВА**

Мусаҳҳиҳ **Г.АҲМЕДОВА**

Теришга берилди 18.08.2000 й. Босишга рухсат этилди 16.10.2000 й. Бичими 70x108 1/16.

Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.

Жами 1600 нусха. Қ-8323 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

«Mushtariy-BFS» хусусий фирмаси компютерида териблиб, Ўзбекистон Республикаси
Давлат матбуот Қўмитасининг ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.

700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2000 й.

У. Сомерсет МОЭМ

Нотаниш одам Парижда

Роман

I

Чарли Мэйсоннинг онаси ўғли жўнаб кетиши олдида яхшилаб нонушта қилиб олишининг ташвишини чекарди. Лекин Чарли ҳаддан ташқари ҳаяжонланаётганлиги туфайли кўнгли ҳеч нарса тусамасди. Христианлар байрами¹ яқинлашиб келаётганди, йигит Парижга жўнаб кетишга тайёрланаётган эди. Чарли ва унинг отаси чорак иш куни мобайнида анча-мунча ишларни ҳал қилиб ташлашди. Бугун идорага бориши шарт бўлмаганлиги учун отасининг ўзи машинасида Чарлини “Виктория” вокзалигача кузатиб қўйди. Гросвенор-Гарденс кўчасида уларнинг машинаси бир неча дақиқа мобайнида тикилинчдан тўхтаб қолганда Чарли поезддан кечикиб қолишдан қўрқиб, ранги оқариб кетди.

— Ҳали ихтиёрингда ярим соатча вақт бор, — деди отаси кулимсираб.

Лекин станцияга етиб келингандан кейингина Чарлининг кўнгли жойига тушди.

Ҳўш, оғайни, хайралашамиз бўлмаса, — деди отаси. — Ўйнаб-кул, аммо хавф-хатарли жойлардан узоқроқ юр.

Пароход Кале пристанига келиб тўхтади. Ранги ўчинқираган, кўп қаватли, кулранг иморатларга кўзи тушганда Чарлининг юраги орзиқиб кетди. Кучли, совуқ шамол эсиб турган рутубатли кун эди. Чарли ғайриихтиёрий равишда платформа бўйлаб юриб борарди. Уни кутиб турган “Олтин ўқ” оддий поезд эмас, балки маҳобатли, ажойиб, зўр таассурот қолдирган поезд эди, қандайдир хаёлий тимсолга ўхшарди. Чарли ҳали борлиқни қоронғилик қоплагунча атрофни поезд ойнасидан томоша қилиб борди. Унинг кўз ўнгида расмлар галереясида кўрган таниш манзаралари — қорамтир осмон таъсирида тунд кўринаётган қумтепалар, томлари шифер билан ёпилган камбағал хонадонларнинг камтарин уйлари, уларнинг орқасида ҳайдалган ҳудудсиз далалар, у ер бу ерда кўзга ташланувчи тийрак, яланғоч дарахтлар; гуё маънос расмлардан чиқиб кетмоқчи бўлган кун Чарли бир оздан сўнг чўғдай қип-қизил пульман вагонининг ойнасидан яна ташқарига қараганда фақат ўз аксини кўрди, холос. У манзилга самолётда учиб борганим яхшироқ бўларди, деб ўйлади. Чарли айнан шундай қилмоқчи эди, лекин онаси бунга қатъиян қарши чиқди. Онаси, қиш запига олган бир пайтда, таваккал қилиш бемаънилик эканлигига отасини ишонтирди. Ҳар бир ишда мулоҳазакор отаси эса кўнгилочар саёҳатга боришни истасанг, поездда боришинг шарт деб қўйди. Чар-

1874-1965

Рождество, яъни Мавлуд байрами

Раҳиматилла
ИНОҒОМОВ
Таржимаси

Уильям Сомерсет Моэм (1874-1965) таниқли инглиз ёзувчиси. Йирик адиб, шунингдек драматург сифатида кўплаб асарлар яратган. Моэм асарлари воқеаларнинг кескин ривожланиши билан ажралиб туради. Унинг сизларга ҳавола қилинаётган асари ҳам манзур бўлади, деган умиддамиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ли илгари ҳам камида олти маротаба Парижда бўлган, лекин ҳозир бу шаҳарга илк маротаба танҳо кетаётганди. Ота бу рағбатлантирувчи сафарни алоҳида ҳолат учун уюштирди. Чарли йил мобайнида отасининг идорасида ишлади, зарур синовлардан яхши ўтди, булар танлаган касби бўйича самарали фаолият кўрсатишга имконият яратди. Чарли болалигидан бошлаб отаси, онаси, синглиси Питси, амакиваччалари Терри-Мэйсонлар билан биргаликда христианлар байрами кунларини Годалмингда қандай ўтказишганини яхши эслайди. Лекин бироз орқароққа чекиниб, отаси Лесли Мэйсон бир куни кечқурун хотинига маъноли кулимсираганча у билан нималарнидир гаплашгани, ўғлидан одатдагидан кўпчилик билан эмас, ёлғиз ўзи Парижда бориб келиш истаги бор-йўқлигини сўраганининг сабабини тусунтиришга тўғри келади. Умуман олганда эса гапни ўн тўққизинчи асрнинг ўрта-роғидан — Суссекс вилоятининг ажойиб ҳудудларидан бирида бош боғбон бўлиб ишлайдиган ғоят ўткир зеҳли ва уддабурон Зайберт Мэйсон исм-шарифлик одам ошпаз қизга уйланган, ўзи ва хотини тўплаган маблағга Лондоннинг шимолроғидаги ерларидан бир неча акр¹ ер сотиб олиб, сабзавот маҳсулотлари етиштира бошлаган вақтлардан бошлаш керак. Уша пайтларда у қирқ ёшда, хотини ҳам тахминан шу ёшларда бўлишларига қарамай, саккиз нафар болалари бор эди. Унинг ишлари тобора юришиб борарди, орттирган маблағларига қуруқ ер сотиб олаверди. Шаҳар кун сайин кенгайиб борар, шу боисдан Зайберт ерларининг қадри тобора кўтариларди. Банкдан қарз олиб бир неча боғли кошоналар қурди-да, уларни одамларга ижарага берди. У эришган ютуқларнинг барча тафсилотларини баён этиш зерикарли бўлур эди. Фақат шуни айтиш кифоя қиладики, у саксон тўрт ёшида дунёдан ўтганида, “Ковент-Гарден” бозорида сотиш учун сабзавот етиштириладиган бир неча акр ер ва то вафотигача имконият топганида сотиб олган жойлари кўчмас мулкка айланиб қолди. Зайбертнинг ўзи ўқийлмаган бўлса-да, фарзандларнинг билимли киши бўлиб етишишлари борасида ҳамкорлик кўрсатди. Фарзандларнинг барчаси ҳам жамиятда муносиб мавқени эгалладилар. У ўз мулкни баландпарвозроқ сўз билан “Мэйсон-Эстейт” деб атаб, хусусий акционерлик компаниясига айлантирди. Мэйсон вафот этгач, фарзандларнинг ҳар бирига маълум миқдордаги акциялар мерос бўлиб қолди. “Мэйсон-эстейт” гарчи ўз аҳамиятига ва жойлашган ўрнига кўра Вестминстер ёхуд “Портмен-эстейт” билан рақобат қила олмаса-да, дўконлар, омборхоналар, хизмат кўрсатиш фабрикалари, икки қаватли уйлар анчагина мўмай даромад келтирарди. Бу даромад ёши ўтиб бораётган мулк эгалари ўзларини уринтирмай ва азият чекмай бемалол яшашлари учун етарлидан ортиқчароқ эди. Ҳақиқатдан ҳам, хонадон соҳиби, мўйсафид Зайберт тўнғич ўғлининг омон қолган ягона фарзанди (акаси урушда ўлган, синглиси овга чиқишганда ҳалок бўлган) жуда бадавлат одам эди. У парламент аъзоси эди, қирол Георг унинг юбилейи нишонланаётган кунларда баронет унвонини олган. У хотинининг фамилиясini ўз фамилиясига қўшиб олиб, эндиликда сэр Уилфред Терри-Мэйсон бўлган. Унинг оила аъзолари тори партиясидаги обрў-эътибори ва парламентдаги мустаҳкам ўрни туфайли пировард натижада унга пэр² унвонини беришларига умид қилишарди.

Зайбертнинг кўпдан-кўп набираларининг энг кичиги Лесли Мэйсонни ёпиқ хусусий ўрта ўқув юртига, сўнгра эса Кембриж университетига ўқишга юборишди. Мероснинг унга тегишли қисмидан йилига икки минг фунт даромад келарди. Бундан ташқари компаниянинг котиби сифатида яна минг фунт оларди. Йилига бир маротаба сэр Уилфред раислигида компаниянинг йиғини ўтказиларди. Йиғинда Англияда истиқомат қиладиган оила аъзоларининг барчаси иштирок этади. Учинчи авлоднинг баъзи вакиллари империянинг турли ҳудудларида хизмат вазифаларини адо этишар, бошқалари эса турли мамлакатларда сафарларда бўлишарди. Лесли бундай йиғинларда ҳисобчи экспертлар томонидан тайёрланган дурустгина маърузалар матнини тақдим этарди.

Лесли Мэйсон қизиқиш доираси анча кенг инсон эди. У эндигина эллиқдан сал ошган, баланд бўйли, келишган, кўм-кўк кўзли, оқ аралашган қизғиш, ўзига ярашган узун сочли, очик юзли киши. У кўчмас мулкни сотувчи агентдан кўра, ўз уйи-

¹ А к р — 0,4047 гектарга тенг ер ўлчови (тарзс.)

² П э р — Англия ва Францияда олий дворянлик унвони (тарзс.)

га таътилни ўтказиш учун келган солдат ёхуд колониянинг губернаторига ўхшаб кетарди. Унинг кўринишидан бобоси, боғбону оддийгина ошпаз бўлган деб ҳеч қачон ўйламайсиз. У гольфни қойилмақом ўйнарди, бўш вақтининг асосий қисмида шу ўйин билан машғул бўларди, шунингдек, у яхшигина мерган эди. Лекин Лесли Мэйсон фақат спортчи эмасди, санъат билан ҳам жуда қизиқарди. Оиланинг бошқа аъзоларида бунақа фаройиб қизиқишлар йўқ эди. Шу боис улар Леслининг бу қизиқишларига менсимайроқ муносабатда бўлишарди. Лекин улардан бирортаси мебелми, суратми сотиб олмоқчи бўлганда муқаррар равишда у билан маслаҳатлашар, фикри билан ҳисоблашарди. Табиийки, у ўзи фикр юритаётган соҳани яхши биларди, рассомнинг қизига уylanганди. Қайнотаси Жон Пирон Қироллик академиясининг аъзоси эди, ўтган асрнинг саксонинчи йилларидан то охирларигача бўлган узоқ йиллар мобайнида ёш аёлларнинг ўн саккизинчи аср кийимидаги расмларини чизиб, мўмайгина бойлик орттирди. Рассом ёш аёлларнинг расмларини боғларда, гуллар қучоғида, гуллар ва дарахтлар оғушидаги шийпонларда, шунингдек, ўша давр стол ва стуллар билан безатилган меҳмонхоналар фонида чизарди. Лекин эндиликда унинг расмлари Лондондаги “Кристиз” аукционидида пайдо бўлганда, уларни ўтгиз шиллинг ёхуд икки фунтга сотишаётганди. Отаси қазо қилгач, Виниция Мэйсонга анчагина расмлар мерос бўлиб қолди. Лекин улар аллақачонлардан бери чанг босган қазноқларда сақланарди. Чунки, эндиликда бу расмларни яхши деб ўзини ишонтиришга ҳатто қизнинг отасига меҳрию ҳурмати ҳам йўл қўйолмасди.

Леслининг бувиси оддийгина ошпаз бўлганлигидан Мэйсонлар хонадонининг аъзолари заррача ҳижолат чекишмасди, қайтага яқин одамлари билан бу хусусда доимо ҳазил-ҳузул қилишарди. Аммо Жон Пирон тўғрисида гап очилса, саросимага тушиб қолишарди. Мэйсонларнинг баъзи қариндош-уруғлари уйларида унинг расмлари осилиб турарди. Уларни кўрганда Виниция ҳижолат чекиб, ўзини қўярга жой тополмасди.

— Отамнинг расмини ҳалигача осиб қўйибсизлар, — дерди у. Сизга бу расмлар эскиргандай туюлмайдими? Бирор холироқ хонангизга осиб қўйсангиз бўлмасмиди?

— Қайнотамиз жудаям шинаванда одам эдилар, — гапни давом эттиради Лесли, — ажайиб фазилатлари бор эди, лекин унчалик ҳам яхши рассом эмасдилар.

— Биласизми, менинг иш бошқарувчим, бу расмни мўмайгина пулга сотиб олган. Уч юз фунтлик расмни ётоқхонага осиб қўйиш келишмайдиган ишмикан? Лекин ҳамонки шундай фикрда экансиз, уни сизга бир юз эллик фунтга сотиб қўяқолай.

Мэйсонларнинг учинчи авлоди вакиллари кексайиб қолганига қарамай, ишбилармонлик қобилиятларини ҳамон йўқотишмаганди.

Лесли Мэйсон ва унинг хотини уй қуришганидан ўтган вақтгача анча сувлар оқиб ўтди. Эндиликда уларнинг гўзал янги уйларининг деворларида Уилсон Стир ва Августус Жон, Дункан Грант ва Ванесса Белл сингари рассомларнинг расмлари илиғлик. Шунингдек, бу ерда анча илгари арзон баҳоларда сотиб олинган Утрилло, Вуйярд ҳамда Дерен, Марке, Чириколарнинг расмлари осилган. Мэйсонларнинг мебеллар билан унчалик тиқиштириб ташланмаган саришта уйларига киришингиз билан уларнинг дид-фаросатли одамлар эканликларига ишонасиз. Улар рассомларнинг шахсий кўргазмаларини томоша қилишни деярли қанда қилишмасди. Парижга борганларида эса муқаррар равишда Розенбергларникига ва Сен кўчасидаги расмлар билан савдо қилувчи дўконларга ҳам киришарди. Улар ҳақиқатан рассомчилик асарлари билан қизиқишарди. Бирор расм сотиб олинмаган тақдирда ҳам бошқа санъат ихлосмандлари сингари муайян расмнинг фазилатлари хусусида обдон мулоҳаза юритишарди. Улар фақат қатъий бир фикрга келолмаганликлари учунгина эмас, балки чув тушиб қолмасликлари учун ҳам кўпинча бундай расмларни харид қилишмасди. Ахир энг яхши санъатшунослар ҳам Жон Пиронларнинг асарларини ўз вақтида роса мақташган ва расмларининг ҳар бирини бир неча фунтга пуллаган эди. Ҳозир уларнинг баҳоси қанча? Икки-уч фунт холос. Шу боисдан истайсанми-йўқми эҳтиёткор бўлишга тўғри келади. Лекин Лесли ва унинг хотини рассомчиликка қизиқиш билан чекланишмасди. Улар музикани ҳам ёқтиришарди. Бутун қиш бўйи симфоник музика концертларига қатнашар-

ди, ўзлари ёқтирган дирижёрлари ҳам бор эди. Бундай концертларга боришларига ҳеч қандай тадбир монелик қилолмасди. Ҳар йили бир маротаба конкурсантиларни тинглаш учун Рингга бориб келишарди. Мэйсонлар музикани жон қулоқлари билан, лаззатланиб тинглашарди. Улар музикани яхши ҳис этишарди. Театрларда сахналаштирилган асарларнинг премьераларига мунтазам бориб туришарди. Турли шов-шувларга сабабчи бўлаётган китобларни дарҳол ўқиб чиқишарди. Бу фақат уларга ёқимли бўлганлиги учун ҳам шундай қилишарди. Мэйсонлар санъат билан самимий муносабатда эдилар, уларнинг дидлари ниҳоятда баланд, фикрлари ўзига хослигини айтмаслик, адолатдан бўлмас. Улар ўз мулоҳазаларида анъанавийроқ йўлдан боришарди, лекин бу анъанавийлик ўша даврнинг юксак маданиятига тегишли эди. Ўзлари кашф этиш иқтидорига эга бўлмасаларда, ўзгаларнинг кашфиётларига дарҳол муносабат билдиришарди. Мэйсонларнинг ўзлари гарчи ҳеч қачон қойил қоладиган аҳамиятлироқ ва қадрлироқ бирор асарни қўлга кирита олмаган бўлсалар-да, Сезанна буюк рассом эканлигини юракдан ҳис этишарди. Улар ўз фаҳм-фаросатлари билан фахрланишмасди, мулоҳазалари қуруқ олифтагарчиликдан йироқ эди.

— Биз жамиятнинг оддийгина намояндаларимиз, — дерди Виниция.

Қандайдир сабабларга кўра Артур Салливан ва Жон Голсуорсиларга қараганда Дебюсси ва Вирджиния Вульф кўпроқ маъқул келарди.

Санъат билан қизиқиш жамоатчилик ҳаётига оз вақт қолдирарди. Улар жамиятда фавқулодда улуғ кишиларнинг доираларига суйкалишни ёқтиришмасди. Уларнинг дўстлари унчалик бадавлат бўлмаган, маънавий дунёси анча бой, ғоят ёқимтой кишилар эди. Меҳмонлар дабдабали зиёфатларни унчалик ёқтиришмас, ўзлари ҳам аҳён-аҳёндагина зиёфат уюштиришарди. Бундай зиёфатларга бормасликнинг иложи бўлмаган тақдирдагина ташриф буюришарди. Аммо дўстларини яқшанба кунлари кечки овқатга таклиф этишни хуш кўришарди. Бундай пайтларда ким қандай кийинишни истаса ўшандай кийинар, кеджери¹, колбаса, картошка пюресини иштаҳа билан ейиш мумкин бўларди. Бундай кечаларда яхши музикалар эшитишар, бриж² ўйнашарди. Шунингдек турли мавзуларда дилдан суҳбатлашарди. Бундай оқшомлар гарчи унда иштирок этувчилар йилига камида беш минг фунт даромадга эга бўлсалар-да, сертаманно ўтмасди. Мейсонларнинг ўзлари янглиғ ғоят ёқимли кечарди. Зиёфат муҳитининг беғуборлиги ва самимийлиги қатнашчиларга роҳат бағишлар, тасалли берарди.

Лекин Лесли Мэйсон ҳеч қандай зиёфатлару премьераларга бормаи оила аъзолари даврасида ўтказган оқшомларда ўзини жудаям бахтиёр ҳисобларди. Уни худо ярлақанди. Қачонлардир жуда гўзал ва хушқомат бўлган хотини ҳозир ҳам ғоят дилбар ва мафтункор кўринарди. Хотини ҳам Лесли каби сарвқомат, кўзлари мовий, эндигина оқ аралаша бошлаган мулоим қизғиш-қўнғир сочи аёл эди. Овқатланиш қонун-қоидаларига қатъий амал қилгани туфайли қоматини яхши сақлаган, ўз мавқеига муносиб турарди. У кенг пешонали, очиқ чеҳрали, доимо уялинқираб кулиб турувчи малак эди. Гарчи у ўз кўйлақларини Парижда харид қилган бўлса-да, машҳур тикувчилардан эмас, чайқовчи аёлдан сотиб олганди. У барча кийимларида қуйиб қўйган инглиз аёли эди.

У либосларини доимо ўзига мослаб оларди. Рэбодан сотиб олган шляпасини кийганда, бамисли ҳарбийлар учун мослаштирилган магазиндаги шляпага ўхшаб кетади. У илгари қандай бўлса ҳамон ўшандай — ўзига тўқ ўртаҳол ҳонадондан чиққан покиза аёл қиёфасида кўринарди. У севиб турмуш қурганди, ҳамон эрини севарди. Ажаб эмаски, улар иноқликда ҳаёт кечиришарди, ахир уларни қизиқиш доираларининг умумийлиги ҳам бирлаштириб турарди-да. Биргаликда ҳаёт кечира бошлаганларидаёқ хотин рассомликни, эр музикани яхши билишини ўзаро тан олишган, шу боис бу масалада ихтилоф чиқмас, билимдонроқ томоннинг фикрини инobatга олишарди.

— Эътироф этишим керакки, Пикассонинг сўнгги асарларини тушунишим учун

¹ К е д ж е р и — гуруч, сабзавот, пиёз ва тухумдан тайёрланадиган таом.

² Б р и ж — карта ўйининг бир тури (тарж.)

бирмунча муҳлат керак бўлади, Виниция эса бир дақиқа ҳам иккиланмасдан уларнинг қадрига етди, — деди Лесли.

Мэйсон хоним эса Сибелиуснинг Иккинчи симфониясини тушуниш учун уч ёки тўрт маротаба эшитишга тўғри келганлиги, шундан кейингина Лесли кўзда тутган фикр, яъни бу симфония ҳам Бетховен симфонияси сингари яхши асар эканлигини англаганлигини тан олди.

— Албатта, у музыкани яхши ҳис этади. Унга ўзимни солиштиргудай бўлсам, мен қарийб омиман.

Лесли ва Винициянинг омадлари фақат тақдир уларни ўзаро рўбарў қилгани эмас, балки фарзандлари ҳамдир. Эр-хотин кўнгилдагидек деб ҳисобланган икки фарзандга ота-она эдилар. Агар бир бола бўлса эркатойроқ тарбияланиши, уч ёхуд тўрт фарзанднинг эса даҳмазаси кўпайиб, ҳар жиҳатдан бадастир яшаб қийинлашиб қолиши, уларнинг келажагини тўла таъминлаш амри маҳол бўлиши тайин. Мейсонлар ўзларининг ота-оналик бурчларига жуда жиддий қарашарди. Болаларнинг уйларига ҳар хил маза-матрасиз расмларни тиқштириб ташламай, уларнинг дидларини болалигидан тўғри шакллантириш учун Ван Гог, Гоген, Мари Лоренчининг расмлари билан безашарди. Грампластинкалар йиғиш масаласига ҳам алоҳида эътибор беришарди. Фарзандлари ҳали болалар велосипедини минишни ўрганмасдан олдин Моцарт ва Гайдн, Бетховен ва Вагнер асарлари билан таништириларди. Болалар эсларини танишлари биланоқ, малакали музыка муаллимлари, фортопъянода дарс бера бошлашарди. Чарли, айниқса, ўз қобилиятини намойиш эта бошлаганди. Иккала бола ҳам концертларни ниҳоятда ёқтиришарди. Улар “Ковент-Гарден” театрида бўладиган яхшиналик концертларида балкандан жой олиш учун соатлаб навбатда туришдан эринишмасди. Ота-она фарзандларига қиммат билетларни олиб беришни лозим кўришмас, қайтага ноқулайроқ жойда ўтириб эшитишим музыкага қизиқишни янада оширади деб ҳисоблашарди. Илгариги рассомларнинг асарлари Мэйсонларга жудаям ёқавермас, шу туфайли Миллий галереяга кўпам бораверишмасди. Кўргазмага янги асарлар қўйилиб, матбуотда янги шов-шувларга сабаб бўлган пайтлардагина қадам ранжида қилишарди. Лекин улар фарзандларни ўтмишдаги машҳур рассомларнинг асарлари билан болалигидан таништириш маъқул деган эътиқодда эдилар. Болалари эсларини таний бошлагач, Миллий галереяга боришни канда қилишмасди. Лекин Мэйсонлар тез орада болалари санъат асарларидан чинакамига лаззатланишлари учун уларни Тейт галереясига олиб бориш лозим деган фикрга келишди, замонавий рассомларнинг асарлари болаларни кучли ҳаяжонга солаётганини пайқашди.

— Икки зумраша боламизга Матисс асарлари бамисоли ўрдакка маъқул келиб қолган сувдай ёққанини кўриб ҳайрон бўлаяпман, — деди Лесли хотинига кулимсираб.

Хотин ярим ҳайрат, ярим ўкинч билан эрига қаради:

— Менга Моне асарлари маъқуллигини кўриб болаларимиз мени тамомила мутаассибга чиқариб қўйишяпти... Унинг асарлари жудаям чучмал ва йиғлоқи эмиш.

— Биз уларнинг дидларини шакллантиришга уриндик. Болаларимиз бизларни орқада қолдириб олдинга ўтиб кетишди деб нолийвермаслигимиз керак.

Виниция Мэйсон мулоим кулимсиради:

— Мени мутаассиб дейишаётгани учун алардан заррача ўпкаланаётганим йўқ. Худо хайрини берсин уларнинг. Улар нима дейишларидан қатъий назар мен ҳамон Моне, Мане ва Дег асарларини яхши кўравераман.

Лекин Мэйсонлар ўз зурриётларига санъат соҳасида билим бериш билангина чекланишмасди. Фарзандлари мужмал, бир томонлама бўлиб қолмасликлари ҳақида ғамхўрлик кўрсатишар, спорт ўйинларида ҳам камолотга эришишларини исташарди. Чарли ҳам Петси ҳам дурустгина чавандоз, Чарли бўлса унинг устига яхшигина мерган эди. Эндигина ўн саккиз ёшга тўлган Петси Қироллик музыка академиясида таҳсил оларди. Қиз май ойида жамоатчилик кўригидан ўтиши лозим эди, ота-она унинг шарафига Кларижда базм ўтказишди. Терри-Мейсон хоним йиғилганларга қизини таништирмоқчи эди. Оқ-сарик сочли, кўзлари кўм-кўк, хушқомат, хушхулқ, доимо кулиб турадиган Петси жуда ёқимтой қиз эди. Бундай мафтункор қиз жуда эрта эрга чиқиб кетиши турган гап. Лесли қизининг нафсониятли, келажагига умид қилса бўладиган барристерга эрга беришни хоҳ-

ларди. Бундай эр учун қизи ота-онасидан мерос бўлиб қоладиган бойлик ва билими билан кўнгилдагидай қайлиқ бўларди. Лекин бу аҳил ва бахтли ҳаётнинг, жуда кўп қувончлар келтирган оммавий турмушнинг якуни бўлиши мумкин. Бу билан буфетнинг тепасига Стирнинг манзараси осилган, уотерфорд биллурлари, қирол Георг замонасининг кўмуш идишлари ялтираб турган стол атрофидаги оилавий овқатланишлар, ўз ишларини қойилмақом қилиб бажарадиган махсус формадаги озода кийимлар кийиб олишган хизматкорларнинг елиб-югуришлари, хуштаъм инглиз таомлари еб бўлингандан кейин санъат, адабиёт, драматик асарлар устидаги қизгин суҳбатлар чоғида бир қадахдан вино ичишлар, сўнг меҳмонхонада бироз музика тинглаб, карта ўйнашлар барҳам топиши эҳтимол. Виниция бундай эҳтимолнинг содир бўлишига ҳали ҳеч бўлмаганда бир неча йил борлигидан қувонарди. Ўзидаги бу туйғу замирида манфаатпарастлик ётганидан ҳижолат чекарди.

Чарли уруш даврида туғилган, ҳозир йигирма уч ёшга чиқди. Лесли армиядан қайтиб келгач, оила бошлиғи сэр Уилфред билан кўришиш учун Годалмингга борди. Уилфред ўша вақтлардаёқ парламент аъзоси эди, аммо ҳали баронет унвонини олмаган эди. У Чарлини Итонга юборишни таклиф қилди. Лесли бу ҳақдаги гапни ҳатто эшитишни ҳам истамасди. У масаланинг иқтисодий томонидан ташвиш чекмаса-да, ўғли келажакда жамиятдан муносиб ўрин эгаллашига монелик қиладиган ғайритабиий ғоялар таъсирига берилиб, диди ўзгариб кетишидан хавотирланарди.

— Ўзим Регбида таълим олганман. Нар и борса ўғлимни ҳам ўша жойга юборишим мумкин.

— Ўйлайманки, сен хато қилиясан, Лесли. Менинг болаларим Итонда ўқишган. Худога шукр, мен олифта ҳам, аҳмоқ ҳам эмасман. Итон жамиятда инсоннинг ўз ўрнини топиб олишига кўмаклашишини сен ҳам инкор этмасанг керак.

Шундай бўлса, эҳтимол. Лекин менинг мавқеим сизникидан анча фарқ қиладди. Сиз жуда бадавлат одамсиз. Ҳамма иш кўнгилдагидай кетса ўз фаолиятингизни лордлар палатасида якунлайсиз. Сиз ўз ўғилларингизнинг жамиятда муносиб мавқега эга бўлишлари учун уларни бошида тўғри йўлга солиб юбориб жуда оқилона иш қилгансиз. Гарчи мен расман “Мэйсон эстейт” котиби деган баландпарвоз лавозимга эга бўлмасамда, аслида мен бор-йўғи кўчмас мулк сотиш бўйича агентман холос. Ўғлим қандайдир такаббур жаноб эмас, балки ўзим сингар и агент бўлишини истайман.

Лесли бу сўзларни-гапираётганда ўзини жуда соддадил кўрсатаётганди. Мўйсафид Зайберт васиятининг шартларига кўра сэр Уилфред Мейсонлар мулкининг саккиздан уч қисмига эга бўлиб, булардан катта даромад келарди. Унинг даромади шунингдек аренда пуллар, кўчмас мулк баҳосининг ошиши, ишни яхши ташкил этиш ҳисобига ҳам тобора ортиб борарди. У ақлли, ҳаракатчан эркак эди, эгаллаб турган мавқеи ва бойлиги оиладаги таъсирини яна ҳам оширарди. Оиланинг бирор аъзоси унинг гап-сўзларини шубҳа остига олмасди. Ҳамма томондан баробар эътироф этилиши унга хуш ёқарди.

— Ўғлим менинг ишимни давом эттирса шунинг ўзи етарли, демоқчимисан?

— Менинг ишим ёмон эмас. Нега бу иш ўғлимни қаноатлантирмас экан? Биз эртага жаҳонда қандай ишлар содир бўлишини билмаймиз. Эҳтимол, у улгайганда йилига минг фунт даромад келтирадиган лавозимга жон деб рози бўлар. Лекин пировард натижада ҳамма нарсани сиз ҳал қиласиз.

Сэр Уилфред айтилаётган бу гапларга норозидай бош чайқаб қўйди.

— Мен ҳам худди сизларга ўхшаган бир акционерман. Агар ўғлингиз шу вазифада ишлаб қолишини истасангиз шундай бўлади. Албатта бунга ҳали анча вақт бор. Эҳтимол, бу воқеа содир бўлганда мен тириклар сафида бўлмасман.

— Бизнинг оилада ҳамма ҳам узоқ умр кўради. Сиз мўйсафид Зайберт қанча умр кўрган бўлса шунча яшайсиз. Ҳарҳолда мендан кейин ўғлим шу вазифада ишлаши узил-кесил ҳал бўлганлигини оиланинг бошқа аъзолари ҳам билиб қўйганлари маъқулмиди?

Лесли Мейсон оиласи фарзандларининг фикр доирасини ўстириш учун байрамларни чет элларда ўтказишарди; қишда чанғи учиш мумкин бўлган жойларда, ёзда Франциянинг жанубидаги денгиз курортларида бўлишарди. Бир-икки маротаба шу

мақсадларда Италия ва Голландияга саёҳат қилишди. Чарли мактабни тугатгач, отаси уни Кембриджга жўнатиш олдидан француз тилини ўрганиш учун олти ойга Турга юборишга қарор қилди. Лекин Чарлининг бу ёқимтой шаҳарда бўлиши ҳам-ма нарсани ағдар-тўнтар қилиб юборай деди. Чарли Турдан қайтиб келгач, Кембриджга боришни истамаслигини, Парижга бориб рассом бўлишни хоҳлашини айтди. Ота-она ҳанг-манг бўлиб қолишди. Улар санъатни севишарди, бу нарса ҳаётларида муҳим аҳамият касб этишини таъкидлашарди. Лесли эса аҳён-аҳёнда санъат инсонни бемаъни ҳаёт кечиришдан сақлайди деб фалсафа сўқишни ёқтирарди, санъат асарларини яратувчи одамларга мислсиз муҳаббат ихор қиларди. Аммо ўгли у ёқда турсин, хонадан аъзоларидан бирортаси бу мавҳум, аксарият ҳолатда дуруст даромад келтирмайдиган йўлни танлашини тасаввур эта олмасди. Мейсонларни мувозанатдан чиқарган нарса Чарлининг санъатга муносабати, қизиқиши ота-она истаган меъёрдан ҳам ортиб кетганлигигина эмас, авлодга хос ишбилармонлик нуқтаи назаридан ҳам унчалик мақбул эмаслиги эди. Мейсонларнинг йўриғи бошқа, ахир нима қилса ҳам уларнинг ихтиёрида муайян мулк, бойлик бор. Мейсонларнинг Чарли фикрига муносабатлари томомила аниқ, лекин уни ота-она ўйлаган тарзда тушунтириш қийин.

— Бу фикр унинг ҳаёлига қандай келиб қолганини тушунмаяпман, — деди Лесли хотини билан шу масалани муҳокама қиларкан.

— Мен эса бу нарса қондан ўтган деб ҳисоблайман. Нима қилганда ҳам отам рассом эди-ку.

— Ҳа, жонгинам, рассом эди. У жуда назокатли одам, ажойиб ҳикоячи эди, лекин эс-ҳуши жойида бўлган бирор одам уни рассом ҳисобламасди.

Виниция ловуллаб кетди. Лесли хонимни хафа қилиб қўйганини тушунди. У ўз айбини андаваламоқчи бўлди.

— Агар Чарлидаги санъатга қизиқиш қондан ўтган бўлса, кўпроқ бувимдан ўтгандир. Мўйсафид Зайберт пиез билан пиширилган ҳақиқий ичак-чавоқнинг таъмини, бувим тайёрлаганидан еб кўрмаган одам, билмайди дегувчи эди. Боғбонга турмушга чиқиш учун ошпазликни танлаганда дунё улуғ рассомидан айрилди.

Виниция кулиб юборди ва эрининг ҳалиги таънасини кечирди. Улар бир-бирларини ҳаддан ташқари яхши билишарди, аразга ўрин қолдиришмасди. Фарзандлари уларни севишар, эъзозлашарди, ота-онасининг фикри қарийб бир жойдан чиқарди. Ота-онасининг донолиги ва покизалиги ҳақидаги Чарлининг фикрини ҳеч нарса ўзгартира олмасди. Одатда ёшлар бетоқатроқ бўлишади, насиҳат қилсанг сени эски ёлғончига чиқариб қўйишади.

— Меъёрдан ташқари қатъий фикрда бўлишимиз унчалик тўғри бўлмас деб ҳисоблайман. Бу нарса қайтага қайсарлигини қўзғатиш мумкин — деди Виниция.

— Масала ғоят қалтислигини инкор этмайман.

Чарли Турдан қайтаётганда ўзи билан бирга бир неча расми бирга олиб келганлиги аҳволни янада мураккаблаштирди. Чарли уларни ота-онасига кўрсатганида, улар ўзларини жигаргўшаларининг фикрига қўшилаётгандай тутишди. Улар расмларни бу соҳада унча-мунча нарсанинг фарқига борадиган одамлар сифатида эмас, кўпроқ ўз фарзандини севувчи ота-она сифатида мақташди.

— Сен бирор кун эрталаб Чарлини оғборхонага таклиф қилгинда, отангнинг расмларини кўрсат. Бу нарсага унча эътибор бермай, тасодифан рўй бергандай тут ўзингни. Кейин қулай имконият пайдо бўлиши билан мен у билан гаплашиб кўраман.

Тез орада бундай имконият туғилди. Лесли ёшлар учун ҳолироқ жой тайёрлаш мақсадида қайта жиҳозлашаётган меҳмонхонада эди. Илгари болалар уйида осиглиқ турган Гоген ва Ван Гогнинг расмлари эндиликда меҳмонхона деворларига илинганди. Чарли зангори гулдон ичига солиб қўйилган турли гулларнинг расмини чизаётганди.

— Назаримда, сен Франциядан келтирган расмларни рамкага олиб; буларнинг ўрнига илиб қўйсақ бўларкан. Кел, уларни яна бир бор кўздан кечирайлик.

Расмларнинг бирида оқимтир-кўкиш тақсимчада турган учта олма тасвирланганди.

— Назаримда, бу яхши нарса, — деди Лесли. — Мен оқимтир-кўкиш тақсимча устида турган учта олма тасвирланган юзлаб расмларни кўрганман, бу ҳам чак-

ки эмас, — кулимсираб қўйди у. — Бечора Сезанн! Қизиқ, одамлар бу расмни минглаб маротаба кўчиришганини билганда нима деган бўлардйкин у. Яна бир шиша қизил вино, кўк жилдли бир қути француз табаги, газетага ярим ўроғлиқ бир жуфт оқ қўлқоп ва скрипка тасвирланган натюрморт ҳам бор эди. Буларнинг ҳаммаси кўк ва оқ катакли дастурхон устида турарди.

— Жуда яхши расм.

— Дада, сиз ҳақиқатан шундай деб ўйлайсизми?

— Ҳа, албатта. Фақат шуниси борки, унчалик оригинал эмас. Бунақа расмларни ҳар бир ишбилармон савдогарнинг омбурида истаганинча топишинг мумкин. Тўғри, сен ҳеч қачон расмдан дарс олмагансан. Фикримча, бу расм эътиборга сазовор. Чамамда сенга бувингнинг талантидан юққан. Сен унинг расмларини кўргансан-ку, ахир? Мен уларни кўрганимга минг йил бўлгандир. Ойим менга омбурида баъзи расмларни кўрсатган. Ҳеч вақога арзимайди-ку улар.

Менга ҳам шундай туюлади. Лекин улар ўз вақтида ҳеч вақога арзимайдиганга ўхшайди. Уларни жуда юқори қадрлашган ва сотиб олишган. Ҳозир биз лол қолаётган жуда кўп нарсалар эллик йил ўтгач, ҳеч қандай қимматга эга бўлмайди. Бу санъатнинг қусури, унда иккинчи даражали асарларга ўрин йўқ.

— Кимнинг қандай бўлишини бир ишга киришмасданоқ олдин билиб бўлмайди.

— Албатта-да. Агар сен бу касбни танлаб, ҳаётингни бағишласанг, мен ҳам, ойинг ҳам йўлингга гов бўлмаймиз. Санъатни нақадар қадрлашимизни ўзинг биласан.

— Оламда рассомликдан кўра кўпроқ қизиқадиган нарсам йўқ.

— Мейсонларнинг мулкидан пировард натижада сенга тегадиган улуш камтарона ҳаёт кечиришингга етади. Рассомчилик билан махсус шуғулланмаган одамлар орасида ҳам дурустгина обрў орттирганлари бўлади.

— Мен эса рассомчилик билан махсус шуғулланмоқчиман.

— Йилига минг-бир ярим минг фунт даромад билан профессионал бўлиш қийин. Ростини айтсам, бундай ҳолатда мен умидсизликка тушишим эҳтимол эди. Мен сен учун мулкнинг котиби лавозимини сақлаб қўяман. Лекин бу ўринни амаки-ваччаларингдан бирортаси жон-жон деб эгаллаши мумкин. Назаримда ўртача рассом бўлгандан кўра яхши ишбилармон бўлган маъқул. Гап бунда ҳам эмас. Муҳими сенинг бахтли бўлишинг. Биз сендан бувангга қараганда яхшироқ рассом чиқишига умид қиламиз, холос.

Орага сукунат чўқди. Лесли ўғлига мулойимгина боқиб қўйди.

— Фақат сендан бир нарсани илтимос қиламан. Менинг бувам ўз ҳаётини боғбонликдан, унинг хотини эса ошпазликдан бошлаган эди. Бувамни яхши эслолмайман. Лекин мен шундай ҳиссиётдаманки, у қўпол одамлигига қарамай анчагина қобилятли бўлган. Айтишларича, назокатли одам бўлиб тарбияланиш учун уч авлод умри керак бўларкан, лекин мен ҳар ҳолда нўхатни пичоқ билан емайман. Сен хонадонимизнинг тўртинчи авлодига мансубсан. Агар менинг гапимни олифтагарчиликка йўймасанг авлодимизнинг мавқеини сен ҳам тушириб юбормаслигинг керак. Бунинг учун Кембриджга бориб ўқишинг, илмий даража олиб қайтишинг лозим. Шундан кейингина, агар истасанг Парижга бориб рассомчиликни ўргансанг бўлади. Шунда мен сенга оқ йўл тилаб қоламан.

Чарли бу таклифни жуда олийжаноб фикр деб билиб уни бажонидил қабул қилди. Унга Кембриждаги ҳаёт тарзи жуда маъқул келди. Рассомчилик билан шуғулланишга у қадар имконият топа олмади. Чарли саҳна санъати кишилари даврасига тушиб қолди, шу боисдан ўқишнинг биринчи йили бир-икки кичик кўринишли пьесалар ёзди. Бу асарлар бадиий ҳаваскорлик тўғарақларида саҳналантирилди, Мэйсонлар уларни томоша қилгани Кембриджга боришди. Сўнгра у ўз даврининг улуғ мусиқачиси бўлган ўқитувчи билан танишиб қолди. Чарли фортопьянода жуда кўп талабаларга нисбатан яхши чаларди. У мусиқа ўқитувчиси билан биргаликда дуэтлар ижро этишарди. Сўнгра мусиқадаги гармония ва кўп овозлилик принциплари ҳақидаги назарияларни ўрганди. Бироз иккиланишлардан кейин рассом бўлишдан кўра мусиқачи бўлишга қарор қилди. Отаси ҳазил-мутойиба билан бунга рози бўлди, аммо Чарли университетни тугатгач, уни икки ҳафталик балиқ тутишга Норвегияга олиб борди. Норвегиядан қайтишларига икки-уч кун

қолганда, Венеция Мэйсон Леслидан телеграмма олди. Унда фақат биргина сўз — “эврика” ёзилганди. Гарчи улар маданиятли кишилар бўлсалар-да, ҳеч ким бу сўзнинг маъносини биймасди. Аммо бу сўзнинг ниҳоятда аҳамиятли эканлигини телеграмма олувчи ҳис этди. Аёл нафас олди. Чарли сентябр ойида ҳисоб-китоб ишлари билан танишиш учун “Мэйсон-эстейт” га кадрлар тайёрлайдиган тўрт ойлик бухгалтерлик ўқишига кирди, янги йилдан бошлаб эса Филсдаги барристерлар корпорациясига ишга тушди. Айни шу биринчи йил мобайнида ўзини кўрсатгани учун отаси унинг чўнтагига йигирма беш фунт солиб, Парижга саёҳат учун юбораётганди. Чарли у ерда яхшилаб кўнгилхушлик қилишга аҳд қилганди.

II

Мана улар қарийб Парижга етиб келишди. Вагон кузатувчи юк ташувчиларга узатиб юборишни осонлаштириш учун чемоданларни эшикнинг орқасига териб қўйишди. Аёллар лабларини бўяшга тушишди, мўйналарини кийиб олишларига бошқалар ёрдамлашишди. Эркаклар эса қишлоқ пальтолларини базур кийишар, шляпаларини бошларига қўндиришарди. Бир неча соат давом этган ҳамсафарлик туйғуси ва пульман вагонининг ёқимли ҳарорати бу ердаги унча кўп бўлмаган йўловчиларни бир кишидай бирлаштириб турарди. Энди эса ҳар томонга тарқаб, яна асл ҳолатларга қайтишарди. Тамаки тутуни, атир, одамлар бадани ва буғдан чиқаётган оғир ҳаводан нафас олаётган йўловчиларнинг ҳар бири шу паллада қандайдир сирлилик касб этишганди. Яна беғоналашиб, бир-бирларига қандайдир ташвишли, шу топда ҳеч нарса кўрмаётган кўзлари билан боқишарди. Уларнинг ҳар бири қўшнисига қандайдир англаб бўлмас совуққонлик билан ўқрайиб қараб қўярди. Баъзилар эса вагондан тезроқ чиқиб кетиш учун эшик олдида навбатда туришарди. Чарли ташқарига қараш учун пульман вағони ичидаги ҳароратдан терлаган ойнани қўли билан артди, лекин, барибир, ҳеч нарса кўролмади.

Поезд вокзалга келиб тўхтади. Чарли чемоданини юк ташувчига бериб платформа бўйлаб юра кетди. Дўсти Симон Фенимор кутиб олишига ишонганди. Дўсти дарҳол кўзга чалинмагач, хуноби ошди. Тўсиқнинг нариги томонида анчагина одам келувчиларни кутиб турарди. “Симон мени ўша ерда кутиб тургандир?” — деб ўйлади Чарли. У умид билан кутиб олувчиларнинг юзларига қараб чиқди, сўнг нарироққа кетди. Одамлар бир-бирларини туртишиб олдинроққа чиқишга, келувчилар билан кўришишга ошиқишарди, аёллар ўзаро ўпишиб кўришишарди, лекин дўсти одамлар орасида йўқ эди. Чарли Симоннинг кутиб олувчилар орасида турганига қатъий ишонганди, бироз кечиккан бўлса керак деб ўйлаганди. Лекин юк ташувчининг шошқалоқлигидан энсаси қотиб, у билан вокзал биносидан ташқарига чиқди. Унинг жудаям хуноби ошган эди. Юк ташувчи такси чақирди, Чарли шофёрга Симон жой ҳозирлаб қўйган меҳмонхона номини айтди. Лесли Мэйсон оиласи Парижга келишганда ҳамма вақт Сент-Оноре кўчасидаги меҳмонхонада туришарди. Бу ерда фақат Англиядан келганлар ва америкаликлар истиқомат қилишарди. Лекин орадан йигирма йиллар вақт ўтгандан кейин ҳам Мэйсонлар бу ҳақиқий француз меҳмонхонасини биз кашф этганмиз деб ғурурланишни қўйишмас, йўлақларда америкаликларнинг юкларини кўтаришганда, лифтда инглизларга дуч келиб қолишганда ҳамон ҳайрон бўлишарди.

Ҳайронман, қандай қилиб булар бу жойларда пайдо бўлиб қолишдийкин, — дейишарди улар.

Мэйсонларнинг ўзлари эса бу ҳақда дўстларига гапирмасликка ҳаракат қилишарди. Гарчи меҳмонхона директори юк ташувчиси инглиз тилида унча-мунча гаплашишса ҳам Мэйсонлар уларга бироз бузилган француз тилида мурожаат қилишар, улар биладиган ягона тил шу деб ишонишарди. Чарли бу меҳмонхонада отанаси билан кўп маротаба бўлган, шу боисдан ҳам Парижга ёлғиз ўзи келганда унга жойлашмади.

У саргузаштларга мойил эди. Ота-онасининг сўзларига кўра кўпроқ қишлоқдан келган француз зодагонлари истиқомат қиладиган бу салобатли оилавий меҳмонхона сўнгги ойларида тизгинсиз романтик саргузаштлар хаёли-миясини банд қилиб турган йигитга мос эмасди. Шу боисдан у Симонга мактуб ёзиб Лотин квар-

талидаги бирор меҳмонхонадан жой олиб қўйишни илтимос қилганди. Унга алоҳида қулайликлар ҳожат эмасди. Бу жой ифлос бўладими, йўқми, уни қизиқтирмасди — унда кўнгили очиб дам олиш учун шароит бўлса бас. Симон ёзган жавоб хатида Монпарнас вокзали яқинидаги меҳмонхонадан жой ҳозирлаб қўйганини маълум қилди. Бу меҳмонхона Рени кўчаси ёнбошида, ўзи яшайдиган Кампаны-премьер кўчасига яқин жойда эди.

Симон вокзалга чиқиб кутиб олмаганлигидан хуноби ошган Чарли энди ўзига келганди. Симон ё меҳмонхонада, ё тезда етиб бораман деб қўнғироқ қилган бўлса керак, деб ишонганди. Вокзалдан Сенагача борадиган одамлару машиналар билан тирбанд йўллардан ўтиб бораркан, Чарлининг кайфияти равшанлашди. Парижга ҳозиргидай оқшом маҳали кириб келишнинг ўзгача гашти бор эди. Ёмғир томчиларди, бу ҳолат кўчаларга қандайдир ҳаяжонли сирлилик бахш этарди: Магазинларнинг ойналари кўзни қамаштиргудай ёруғ. Йўлақларда турфа рангли зонтик кўтарган одамлар ўтиб борарди, зонтиклардан оққан сув томчилари кўча чироқларининг нури остида ялтиллаб кўринарди. Чарлининг ҳаёлига Ренуарнинг расмларидан бири келди. Шамол эпкини баъзан аёлларни зонтик тагида тиззаларини букиб юришга мажбур этарди, кўйлаклари сонларига ёпишиб қоларди.

Чарли бораётган такси тарбия кўрган инглиз йигитларининг фикрича, ҳаддан зиёд тез кетаётганди. Тормозлар фирчиллаб машина силкиниб тўхтаганда Чарли энгил нафас олди. Светафорнинг қизил чироғи уларни тўхташга мажбур қилди. Одамларнинг катта тўдаси кўчанинг у ёғидан бу ёғида ёпирилиб ўта бошлади. Улар полиция ҳайдаган оломонга ўхшарди. Ҳаяжонланиб турган Чарлига бу оломон инглиз оломонидан бутунлай бошқачароқ, қатъиятлироқдай туюлди. Унинг нигоҳи кўчадан ўтиб бораётган қизга тушганда ишдан қайтаётган бу қиз севгилиси билан учрашувга шошилаётган бўлса керак деган хаёлга борди. Зонтик тагида бир-бирларини қўлтиқлаб олган соқол қўйган, кенг соябонли шляпа кийган йигит ва кўндуз ёқали пальто кийган қиз бахтиёрликларидан бутун борлиқни унутгандай, ёмғирга ҳам, туртиб-суртиб бораётган оломонга ҳам эътибор беришмаётганини кўриб юраги ёқимли ҳаққириб кетди. Кўчаларнинг бирида улар кетаётган такси тикилишда лимузин машинаси билан ёнма-ён бўлиб қолди. Машинада сувсар пальто кийган, юзлари ва лабларини бўяган, бошқаларга сира ўхшамайдиган аёл ўтирарди. У меҳмондорчиликдан Сен-Жермен ҳиёбонидаги кошонасига қайтаётган герцогиня де Германт бўлса ажабмас. Йигирма уч ёшингда танҳо ўзинг Парижда бўлиб қолганинг қандай маза!

“Худойим-ей, мен нақадар гаштли ўтказаман сафарни”, — ўйлади у.

Меҳмонхона у кутгандан кўра серҳашамроқ эди. Унинг архитектура безаклари билан зийнатланган ташқи кўриниши марҳум барон Хаусман услубида қурилган эди. Чарлига шу жойдан хона буюрилганлигини, лекин Симон унга ҳеч қандай хат қолдирмаганини маълум қилишди. Чарлини тепа қаватга чанг босган туфли кийган, ифлос пешбанд боғлаб ҳаммаёққа жовдираб қарайдиган қандайдир болакай эмас, инглиз тилида бемалол сўзлашадиган, рисоладагидай кийинган хушмуомала директор бошлаб чиқди.

Хона ниҳоятда озода бўлиб, иккита кроват қўйилганди. Лекин директор фақат битта кроват учун ҳақ олишини айтди. Директор ифтихор билан ёнбошдаги ваннахонани кўрсатди. Чарли ёлғиз қолгач, ҳаммаёқни яна бир кўздан кечирди. У ўзига ажратилган жой кичикроқ, чивик газламадан ишланган оғир пардали, устига улкан пар чойшаб ёпилган ёғоч каравотли, қизил дарахтдан қилиниб, катта ойна қопланган эски шкафли кичикроқ хона бўлса керак, пардоз қутичасида қолиб кетган кимларнингдир соч тўғноғичи, жавонча яшигида ташлаб кетилган лаб бўяғич, соч толалари кириб қолган синган тароқни учратарман деб ўйлаганди. Чарлининг романтик хаёлида Лотин кварталлидаги талабалик ётоқхонасидаги шундай манзара гавдаланганди. Ваннахона-чи! Буни ҳечам кутмаганди. Бу хона ота-онаси билан аҳён-аҳёнда бориб турадиган Швейцариядаги арзонроқ меҳмонхоналардаги ўхшаб кетарди. У эски ва кўримсиз бўлишига қарамай озода эди. У негадир юраги сиқилиб, чамадонини очди, сўнг ваннага тушиб ювинди. Симон қандайдир сабабларга кўра кутиб ололмаган тақдирда ҳам унга хат қолдирмаганини энгилтаклик деб ўйлади. Мабодо Симон келавермаса, Чарлининг бир ўзи овқатланишига тўғри келади. Унинг отаси, онаси, Петси ҳозир Годамлинга етиб олишган-

дир. Ўша жойда ажойиб кеча уюштирилади, унда сэр Уилфреднинг икки ўгли хотинлари билан, шунингдек, Терри Мэйсон хонимнинг икки жияни ҳам келишади. У отасининг таътилни Парижда ўтказиш тўғрисидаги таклифига дарҳол кўнақолганига ачина бошлади. Симон газетага материал йиғиш зарурати билан бирор жойга кетишга мажбур бўлгандир, шошилишда хат ёзиб қолдириш хаёлидан кўтарилгандир деган фикр бирдан миясига келди. Чарлининг юраги зирқираб кетди.

Симон Фенимор Чарлининг эски қадрдони эди. У билан бир неча кун мобайнида бирга бўлиш истаги туфайлигина Парижга ошиққанди. Улар мактабда бирга ўқишганди, сўнг Регбида бирга таҳсил кўришди, кейинчалик Кембрижда ҳам бирга бўлишди. Лекин Симон вақтни бекор ўтказаяпман деб ўйлаб, илмий даража олмасданоқ иккинчи курсдан ўқишни ташлаб кетди. Симонни Лондон газетасининг Париждаги мухбири вазифасига жойлаб қўйган ҳам Чарлининг отаси бўлди. Симоннинг ҳеч кими йўқ. Унинг отаси Ҳиндистондаги ўрмон департаментида хизмат кўрсатарди, хотини доимо хиёнат қилавергани учун Симоннинг онаси билан у жуда ёшлигиданоқ ажрашиб кетади. Аёл Ҳиндистондан кетиб қолади. Суд қарорига биноан ота қарамоғида қолган Симон Англияга юборилиб, мактаб ёшига етгунгача руҳоний оиласида яшайди. Онаси қаёққадир изсиз йўқолади. У тирикми-ўликми Симоннинг хабари йўқ эди. Симон ўн икки ёшга кирганда отаси жигар қуриб қолиш касалидан вафот этади. Симон ранги заҳил, озгиндан келган, ажиндор юзли, ҳамшиша лаблари бир-бирига ёпишиб юрадиган отасини элас-элас эслайди. Ота ўглининг ўқишига етадиган миқдордаги пулни мерос қолдирди. Лесли Мэйсон оиласи бечора боланинг ҳеч кими йўқлигига раҳмлари келиб, уни таътилнинг кўпроқ вақтини ўзлариникида ўтказишга таклиф қилишарди. Симон ориқ, заҳил юзли, нимжон бола эди. Қоп-қора кўзлари жуда катта туюлар, қуюқ, қорамтир, силлиқ сочларига кам тароқ тегар, оғзи меъеридан каттага ўхшайди. У гапдонгина, ёшига нисбатан ақлли, ўқимишли бўлиб етишди. Симонда Чарлининг ўзига ярашиб турган уялиқираш хислатлари йўқ эди. Виниция Мэйсон бурч туйғуси туфайли Симонни яхши кўришга ҳар қанча ҳаракат қилмасин, барибир, бу нарса унинг қўлидан келмади. Аёл ўгли Чарли нима сабабдан ўзига бутунлай қарама-қарши бўлган бу болага ёпишиб қолганига ҳайрон бўлиб, Симонни жуда кўрс ва шухратпараст ҳисобларди. У тошбағир бола эди, ўзига кўрсатилган илтифотни шундай бўлиши керакдай, табиийдай қабул қиларди. Аёл ўзи ва Лесли ҳақидаги Симоннинг фикри яхши эмас деб гумон қиларди. Баъзида, Лесли бирор қизиқроқ нарса ҳақида одатдагидай жуда маромига келтириб ҳикоя қилаётганида, Симоннинг катта-катта кўзлари Леслига қандайдир киноя билан боқарди, лаблари истеҳзоли бужмаярди. Унга Лесли қандайдир зерикарли ва аҳмоқона одамдек туюлаётганини ҳис этиш мумкин эди. Баъзи-баъзида фараҳбахш сокин оқшом маҳаллари у ёқ-бу ёқдан дилкаш суҳбатлар қуришаётганда, у меҳмонхонадан кабинетга чиқиб кетар, хаёллари узоқ-узоқларда кезиб юргандай бўшлиққа тикилар, гоҳида эса бамисоли зонада бир ўзи ўтиргандай китоб ўқишга тушарди. Унинг бу ҳолати ўртада кечаётган гап-сўзларнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқдай, унда иштирок этиш арзимайдигандай туюлаётганини сезиш қийин эмасди. Бу ҳатто одобсизлик ҳам ҳисобланарди. Лекин Виниция Мейсон шунда ҳам ўзидан ўпкалашга ҳаракат қиларди: “Боёқиш кўзичоқ. Бечоранинг одоб ўрганишга ҳам имкони бўлмаган-да. Мен унга яхши муносабатда бўлишим керак. Яхши кўришим зарур”, — дерди ўзига ўзи.

Аёлнинг нигоҳи ёқимтой, ҳушқомат Чарлида тўхтарди (унинг бўйи чўзилиб, қомати тўлишибди, кийимлари тор кела бошлабди, қайтарма шойи ёқали костюмининг энги калта келиб қолибди). Қорамтир-қизғиш жингалак сочлари, узун киприклари остидаги кўм-кўк кўзлари одамларга самимий боқарди. Эҳтимол, Чарли Симончалик ақл-идрокли эмасдир, лекин тиш-тирноғигача раҳмдил, меҳрибон ва хушфёъл. Лекин худо сақласин, у Лесли билан ажрашган тақдирда, Лесли ичкиликка ружу қўйган тақдирда, аҳволи не кечарди? Ўшанда маданий муҳит ва яхши оила таъсирида ўсмасдан, Симон сингари муҳтожликда умргузаронлик қилишга мажбур бўларди. Бечора Симон! Эртасига аёл Симонга олтига галстук сотиб олиб келтириб берди.

— Бу сиз томонингиздан менга кўрсатилган катта илтифот. Умрим бино бўлиб менда иккитадан ортиқ галстук ҳеч қачон бўлмаган.

Ўзининг тўсатдан кўрсатган сахийлигидан қалби юмшаб таъсирланиб қетган Виниция:

— Бечора ёлғиз болагина! — хитоб қилди. — Ота-онасиз қолиш нақадар даҳшатли!

— Онам бузуқи, отам эса ичкиликбоз эди. Шуни айтишим керакки, уларнинг йўқлиги менга унчалик билинмайди.

Бу сўзларни айтганда у ўн етти ёшга чиққанди.

Виниция Симонни ёқтиришга қанчалик уринмасин, барибир, бегойда эди, узини мажбур қилмасди. У кўпол, ҳаёсиз ва гапида турмайдиган бола эди. Чарли уни сидқидидан яхши кўришини сезиб аччиғи чиқарди. У ўқиган китобларининг кўплигига, фикрларини болалик вақтиданоқ ёрқин ифодадай олишига қойил қоларди. Симон мактабда ўқиб юрганидаёқ социалист, Кембрижда тахсил олаётганда коммунист эди. Лесли Симоннинг аҳмоқона назариясини ниҳоятда босқинлик ва самимийлик билан тингларди. Бу гаплари шунчаки сўз уйинлари, ҳаётнинг моҳиятини очмайдиган сафсата эканлигини ҳис этарди.

“Агар у таниқли журналист бўлиб етишса ёҳуд қуйи палатага аъзо бўлса, деб ўйларди у, — душман лагерида ҳам ўз кишиси бўлса, зарар қилмайди”.

Лесли либерал ғоялар тарафдори эди, шунчалик либерал эдики, у социалистларда ҳам бирор ақлли одам инкор этолмайдиган ғоялар бор деб ҳисобларди. У назарий жиҳатдан кўмир шахталарини давлат тасарруфига олишни бутунлай қўллаб-қувватларди. Ҳукумат нима сабабдан компанияларни эмас, давлат корхоналари устидан ҳам раҳбарлик қилмаслигига ҳайрон бўлди. Лекин шу билан бирга давлат ҳамма ишга бурнини суқавермаслиги керак деб ҳисобларди. Жумладан, ер ренгаси давлатнинг иши бўлмаслиги зарур бўлган масала. Бу хилват кўчаларга эгаллик қилишга ҳам алоқадор. Катта шаҳар хилват уйлар ва кўчаларсиз бўлмайди, қуйи табақа кишилари уларни дабдабали уйлاردан афзалроқ кўради. Мэйсонларнинг мулкида бу соҳада ҳамма нарса кўнгилдагидай, барча шароитлар яратилган деб бўлмас. Лекин мулк эгалари, табиийки, уйлارни бекорга ижарага бермайди. Бу уйларга сарфланган капиталга яраша даромад олиши адолатсизлик бўлмайди.

Симон Фенимор бир неча йил чет элда мухбир бўлиб ишлашга қарор қилди. Бу эса халқаро сиёсатда билим ва малака орттириш, қуйи палата тарқибига қирган тақдирда бу масалалар бўйича эксперт бўлиш имконини беради. Лекин Лесли ўсиб кетаётган йигитчага имконият беришга тайёр турган газета эгаси ҳузурига таништириш учун олиб бораётганда, хўжайин жуда бадавлат одам эканлигини, инқилобий фикрлар энсасини қотиришини айтиб огоҳлантирди. Симон газета хўжайинига ўзини камтарона тутиши, ҳаракатчан кўриниши, суҳбатда ўзини эркин тутиши билан жуда маъқул бўлди.

— У жуда ўзини кўрсатди, — деди кейинроқ хотинига Лесли.

Бу йигитнинг калласи ишлайди. Мен ҳаммавақт қуруқ гап ҳеч нарсани хал қилмайди деган фикрда эдим. Лекин масала ишга кириш ва маошга келиб қадалганда ҳар қандай ақлли одам ҳам ўз назариясини яширин тутайди.

Виниция эрининг фикрига кўшилди. Уларнинг шахсий тажрибалари ҳам буни исботлаб турарди. Гўзаликка бўлган муҳаббат моддий неъматларнинг аҳамиятини идрок этишга ҳалақит бермасди. Лоренцо де Лидичини олиб кўринг, у ишбилармон банкир бўлиш билан бирга, ажойиб рассом эди. Аёл, эри Лесли, яхшилик билмайдиган одамга шунчалик ҳиммат кўрсатиб маъқул иш қилипти деб ҳисобларди. Нима бўлганда ҳам Лесли Симонни жойлаб қўйган иш унинг Венага боришига имкон яратади. Чарли эса аёлнинг фикрича, Симоннинг аҳмоқона таъбиридан қутулади. Чарли рассомликни хоҳлаб қолишида ҳам Симоннинг аҳмоқона гапларининг таъсири кучли бўлганди. Симонга ҳаммаси барибир — йўқогадиган ҳеч нарсаси йўқ. Чарли эса бадавлат хонадоннинг фарзанди. Жаҳонда усиз ҳам расомлар етарли. Онага таскин берадиган ягона нарса шуки, Чарли қалби пок ва беғубор, хушфёъл йигит, ҳеч қандай ёмон таъсирлар уни йўлдан оздира олмайди.

Чарли шу дамда оқшомни қандай ўтказиш лозимлигини алам билан уйлади. У кийиниб, Симоннинг редакциясига кўнғироқ қилди. Кўнғироққа Симоннинг ўзи жавоб берди.

— Симон?

— Салом, келдингми? Қаердасан? — Симон шу қадар беҳафсала оҳангда гап-лашдики, Чарли лол қолди.

— Меҳмонхонада.

— Меҳмонхонада? Бугун кечқурун нима қилмоқчисан?

— Ҳеч нарса.

— Ундай бўлса, эҳтимол бирга овқатланармиз? Мен ёнингга бораман.

Чарли телефон гўшагини илиб қўйди. Бўлиб ўтган гап уни дилгир қилди. Чарли назарида Симон ҳам бу учрашувни ўзи сингари интиқлик билан кутиб тургандай эди. Симоннинг сўзлари ва гапириш оҳанги шунчаки кўз танишларнинг тасодифий учрашиб қолишига ўхшарди. Учрашадими, йўқми унга бепарқдай эди. Уларнинг охири марта кўришганларидан бери анча вақт, икки йил ўтганди, бу давр мобайнида Симон таниб бўлмайдиган даражада ўзгариб кетган бўлиши мумкин. Чарли Парижга сафарим муваффақиятсиз бўлар экан-да, деб бирдан юраги гаш бўлди. Шу кайфиятда Симоннинг келишини бетоқатлик билан кута бошлади. Лекин хонага кириб келган Симонга кўзи тушган Чарли, ҳар ҳолда, у ташқи жиҳатдан унчалик ўзгармаганини сизди. У ҳозир йигирма уч ёшга чиққанди, ҳамон илгаригидай, қотмадан келган, ўрта бўйли эди. Эгнида уриниб кетган костюм, кулранг оддийгина шим. Шляпа ҳам, пальто ҳам киймаганди. Унинг узунчоққа мойил юзи янада озиб кетгандай, заҳирроқдай, кўзлари аввалгига нисбатан катталашгандай туюлди. Унинг кўзлари тинимсиз жовдираб турарди. Кўзларининг йилтиллаб туриши, оғир нигоҳи, атрофга шубҳа билан кўз ташлаши асабийлигидан дарак берарди. Катта оғзи масхараомуз кулаётгандай, майда нотекис тишлари ҳудди йиртқич ҳайвонларнинг тишларига ўхшайди. Туртиб чиққан даҳани ва кенг ёноқлари унинг кўринишини хунуклаштириб юборган, лекин юз ифодаси бетоқат ва қандайдир таҳликали эдики, кўчада ёнидан ўтиб кетаётганингизда ҳам буни сезмаслигингиз мумкин эмасди. Беҳос нигоҳ ташлаганингизда юзидаги алдамчи чиройга кўзингиз тушиши мумкин бўларди, бу чеҳранинг гўзаллиги эмас, қандайдир безовта, ташвишли қалбнинг юздаги зуҳури эди. Табассумида беғуборлик, шодонликдан нишона йўқлиги ташвишлантирарди. Кулганида башарасини буруштириши кучли оғриқдан азоб чекаётган одамнинг ҳолатига ўхшарди. Унинг баданини тешиб ўтадиган овози ҳаяжонланганида чинқириб чиқарди.

Чарли Симоннинг истиқболига шошилиб бориб, дўстона қарши олиш истагини жилловлаб, уни совуққина кутиб олди. Эшик тақиллаганда у “киринг” деб бақирди-да, тирноқларини текислаб ўтираверди. Симон ҳам қўлини узатиб кўришмади. Бугун кўришган одамлардай бошини қимирлатиб қўяқолди.

— Салом, — деди у. — Хона ёқдими сенга?

— Ҳа, ёқди. Меҳмонхона мен ўйлагандан яхшироқ экан.

— У қулай, кимни хоҳласанг, шуни олиб келишинг мумкин. Қорним жудаям очиб кетди. Қаергадир бориб овқатланмаймизми?

— Албатта.

— “Купол”га бора қолайлик.

Улар тепароқдаги столга жойлашиб, қарама-қарши ўтириб овқат буюришди. Симон Чарлига синовчан тикилди.

— Кўринишинг аввалгидек ажойиб, Чарли, — деди кинояомуз кулиб.

— Бахтимга бу ягона фазилатим эмас.

Чарлини қандайдир ҳадик туйғуси чулғаб олди. Айрилиқ улар ўртасидаги узоқ йиллардан бери давом этаётган яқин алоқаларни узиб ташлаган эди. Ҳарҳолда, ҳозир шундай ҳолат рўй берганди. Чарли ҳамсуҳбатни эшитиш одобини яхши биларди, уни болагидан шунга ўргатишганди. У Симон гапдонлик билан шу билан бирга аҳён-аҳёнда чалкашиб билдираётган фикрларини жимгина тингларди. Чарли унга самимий қойил қоларди, улуг истеъдод деб ишонарди, шу боисдан унинг олдида иккинчи даражага тушишни табиий бир ҳолат деб биларди. Симоннинг ёруғ оламда ҳеч кими йўқ бўлганлиги, ўзини эса бахтли оилада, маъмурчиликда яшагани учун Чарли унга яқинлик ҳис этарди. Камдан-кам одамларагина илиқ муносабатда бўладиган Симонни унга яхши муомаласи Чарли учун катта қувонч эди. Симон кўпинча қаҳрли ва заҳарханда бўларди, шунақа пайтларда ҳам Чарлига мулоим муомала қиларди. Дилкаш суҳбатларининг бирида у Чарлига, “дунёда юзига туپириб юбормайдиган одамим битта бўлса, ўша ҳам сен”, деган

эди. Ҳозир эса Чарли ҳар иккаларининг ўртасида тўсиқ пайдо бўлганлигини алам билан туйди. Симоннинг безовта кўзлари Чарлининг юзи ва қўлларини кузатди, бир дақиқагина янги костюмига тикилди, сўнг нигоҳини тезда ёқаси ва галстукига қаратди. Чарли Симон илгаригидай у билан очиқчасига суҳбат қурмоқчи эмаслигини тушунди. Симон ўзини жиловлаб турар, унга синовчан ёвқараш билан тикиларди. Унинг бу қарашни бегона одамнинг қанақалигини билмоқчи бўлаётгандаги ҳолатга ўхшарди. Бундан Чарли безовталанар, юраги ғашланарди.

— Ишбилармон бўлиш сенингча яхшими? — сўради Симон.

Чарли қизаринқиради. Илгари ўрталарида бўлиб ўтган шунча гаплардан кейин Чарли ота-она хоҳишига кўра шу йўлдан кетганига Симон уни масхара қилаётганини тушунди. Лекин Чарли ғоят софдил одам бўлгани учун ҳақиқатни яшириб ўтирмади.

— Бу иш менга илгари ўйлаганимдан кўра кўпроқ ёқади, қизиқроқ ва осонроқ туюлади, бўш вақтинг ҳам кўп бўлади.

— Менимча, сен жуда тўғри қилдинг, — деб жавоб берди Симон Чарлининг ҳайронлигини ошириб. — Рассом ёки муסיқачи бўлиб нима қиласан? Оламда жуда кўп санъатлар бор. Тўғриси айтсам, санъат ўтакетган бемаъни нарса.

— Симон, сенга нима бўлди?

— Сенда ҳамон ажойиб ота-онангнинг санъат тўғрисидаги фикрларининг кучли таъсири борга ўхшайди. Қачон катта бўласан, Чарли?

Санъат иш ёқмаслар — бойлар учун ёқимли кўнгилочар ўйин холос. Биз яшаб турган ҳозирги дунёда бунақа аҳмоқона ишлар билан шуғулланишга вақт йўқ.

— Менимча...

— Нима дейишингни биламан. Сен айтмоқчисанки, санъат — гўзаллик, яшашнинг маъноси, эзилганларга таскин берувчи, ҳаётни янада олийжаноброқ ва тўлақонлироқ қилувчи қудратли нарса демоқчисан. Бу гаплар сафсата! Санъат кейинроқ бизга яна керак бўлиб қолиши мумкин. Лекин бу бизнинг санъатимиз бўлмайди, халқ санъати бўлади.

— Эй, Худойим-ей!

— Халққа афюн керак, баайни мана шу санъат халқ учун афюн вазифасини бажариши мумкин. Лекин ҳозир у бунга тайёр эмас. Халққа ҳозир бошқа нарса керак.

— Нима керак экан?

— Сўз.

Бу сўз бағрига нақадар кинояли ишончни сиғдира олганига ҳайрон қолиш мумкин эди. Гарчи унинг лаблари хунук пирпираса-да кулимсираб қўйди. Чарли бир дақиқагина бўлсин Симонни аввалги ҳолатида кўрди.

— Йўқ оғайни, — давом этди у, — ўйна, кул, ҳар куни идорангга бор. Лекин бу узоқ давом этиши мумкин эмас. Шунинг учун иложи борича ҳузур-ҳаловатингни қил.

— Нимани кўзда тутаяпсан ўзи?

— Ҳа, шунчаки. Бу ҳақда кейинроқ гаплашамиз. Парижда нима сабабдан келдинг?

— Асосан сен билан дийдор кўришиш учун.

Симон қизариб кетди. Чарлининг гапи уни ҳайрон қолдирди.

— Бундан ташқари-чи?

— Расмларни кўрмоқчиман, яхши томошалар бўлса театрларга тушмоқчиман. Умуман олганда бироз кўнгил ёзиб кетмоқчиман.

— Аёллар билан-да?!

— Лондонда мен учун бундай имконият йўқлигини биласан.

— Кейинроқ сени “Сераль”га олиб бораман.

— У нима ўзи?

— Борганинда кўрасан. У ерда вақтни кўнгилли ўтказасан.

Улар Симоннинг Венада бўлиши тўғрисида гапира бошлашди, лекин у ўзини жудаям тизгинлаб турарди.

— Шаройтга мослашгунча бироз вақт ўтди. Биласанми, илгари ҳеч қачон Англиядан ташқарига чиқмаган эдим. Немис тилини ўргандим. Кўп ўқидим, ўйладим. Мени қизиқтирган жуда кўп одамлар билан учрашдим.

— Парижга нимага келдинг?

Бу ерда ҳам Венада қилган ишларимни қиялман. Фикрларимни тартибга келтирялман. Мен ҳали ёшман. Вақтим кўп. Парижда қиладиган ишларим қолма-гач, Римга, Берлинга, эҳтимол, Москвага борарман. Агар газетга ишига жойлаша олмасам, қандайдир бошқа иш топаман. Мен истаган вақтда инглиз тилидан дарс бериб, яшаш учун зарур маблағни топишим мумкин. Ўзинг биласан, мен бадавлат оиладан эмасман ва тирикчилигим учун кўп нарса керакмас. Венада иродамни машқ қилдириб, фақат нон еб кун ўтказдим. Бу унчалик қийинмас. Мен ўзимни кунига фақат бир маротаба овқатланишга ўргатдим.

— Айтмоқчисанки, бугун ҳали ҳеч нарса еганинг йўқ.

— Уйқудан уйғонганимда бир пиёла кофе, соат бирда бир стакан сут ичганман.

— Нима сабабдан шундай қиласан? Сенга етарли даражада ҳақ тўлашадику ахир, шундай эмасми?

— Мен кунига уч марта овқатланишга бемалол етадиган даражада маош оламан. Лекин ўзини қўлга ололмаган одам бировлар устидан ҳукмрон бўла олмайди.

Чарли кулимсираб қўйди, ўзини эркин тута бошлади.

— Бу сийқаси чиққан иқтибосга ўхшайди.

— Эҳтимол, — жавоб берди Симон лоқайдгина. — Бировларнинг яхши фикридан фойдаланиш гуноҳ эмас. Бу ҳикмат асрий тафаккурнинг асоси, фақат аҳмоқ одамларгина сийқаси чиққан нарсаларга безътибор бўлади. Мени умр бўйи Лондон газетасининг мухбири ёхуд инглиз тили ўқитувчиси бўлиб ишлайди, деб ўйласанми? Ҳозир менинг саёҳат йилларим. Шунинг учун бу йилларни мен расвойи жаҳон мактабдаю шаҳар чеккасидаги қабристон деб атайдиган Кембриж университетига олмаган билимларимни эгаллаш учун сарфлайман. Лекин мен фақат китоблар ва одамлардан билим олиш билан чекланмайман — бу фақат бир восита. Мен бундан ҳам муҳимроқ ва эгаллаш қийин бўлган нарсага эришмоқчиман — метин иродали киши бўлмоқчиман, ўз характеримни шақлантирмоқчиман. Назаримда мен ҳамма вақт ўзимни яхши билганман. Ўзингни бутун курраи оламда танҳо, ҳамма ерда бегона сезиш, бошқалар учун сариқчақага ҳам арзимаслигини ҳис этишдан кўра кучлироқ сабаб бўлмаса керак. Лекин менинг ҳозиргача бўлган билимларим инстинктив. Чет элдаги икки йиллик иш мобайнида ўзимни худди Эвклиднинг бешинчи назариясини билгандай ҳилиб олдим. Мен ўзимнинг кучли ва кучсиз томонларимни биламан, ўз иродамни тарбиялаш ва қусурлардан озод бўлиш учун яна беш ёки олти йил сарфлашга тайёрман. Спортчини чемпионликка тайёрлайдиган тренер қандай ишласа, мен ҳам шундай ишламоқчиман. Миям яхши ишлайди. Ер юзидан мендан кўра заковатлироқ одам бўлмаса керак. Биз яшаётган дунёда бу жуда катта куч эмаслигига ишон. Тилим ҳам бийрон. Одамларни далиллар билан эмас, нотиклик санъати билан ҳаракатга жалб қилган маъқул. Одамзоднинг овсарлиги шундаки, уларга сўз билан таъсир қилиш мумкин. Қанчалик ачинарли бўлмасин, сен ҳам айни вақтда фактни эътироф этишингга тўғри келди. Фильм муваффақиятли чиқиши учун унинг хотимаси бахтли якунланиши керак. Мен ҳозир ҳам сўз орқали жуда кўп нарсаларга эришмоқдаман, ўз тарбиям устидаги машқларимни тугатгач эса нима хоҳласам шуни қила оламан.

Симон оқ винодан бир ҳўплаб қўйди-да, креслога ўзини ташлаб кулди. Унинг юзидан чидаб бўлмас дард чекаётган одамнинг ҳолати зуҳур этди.

— Мен сенга бундан бир неча ой муқаддам шу ерда рўй берган ҳодисани гапириб берай. Британ легионининг мажлисими ёхуд шунга ўхшаш қандайдир йиғин ўтаётгани — бу йиғин қандай воқеа муносабати билан чақирилгани ҳозир эсимда йўқ. Йиғинда хўжайиним нутқ ирод қилиши керак эди, лекин у шамоллаб қолиб, ўрнига мени юборди. Сен бизнинг газеталаримиз ниҳоятда ватанпарварлигини биласан. Бу ҳолат уларнинг кенг тарқалишига ёрдам беради. Улар турли-туман, бўлар-бўлмас нарсаларни чоп этишади, лекин одоб доирасидан чиқмайди. Менинг хўжайиним ишнинг кўзини биладиган одам. Лекин йигирма йил мобайнида унинг қалбисига бирорта янги фикр келмаган. Унинг оғзидан фақат сийқаси чиққан гапларни эшитасан, у сўзлаб берадиган уятсиз тарихлар ҳам шунчалик оғиздан-оғизга ўтган бўладик, эшитувчига заррача таъсир қилмайди. Лекин у ҳисоб-китобни

ниҳоятда биладиган учарлардан. Газета ҳўжайини нимани ёқтиришини биледи ва шуни унга тақдим эта олади. Шундай қилиб мен ҳўжайиним сўзлаши керак бўлган нутқни сўзладим. Мен ҳам сийқаси чиққан гапларни сўзлардим, лекин мен уларни шундай қилиб етказа олдимки, судьялар ҳам айтишдан уяладиган эски ҳазилларни айтганимда, кулгидан осмони фалак ларзага келди. Кулгидан ўзларини тутиша олмасди. Мен шунчалик шармандаларча гапирардимки, ҳар қандай одам қусиб юбориши ҳеч гап эмасди. Азбаройи кўп кулганларидан йиғилганларнинг кўзлари ёшланиб кетди. Мен эса эҳтироси қонаётган аёлдай мамнун ҳолатда сўзларни чертиб-чертиб гапирардим. Нутқим тугагач, гулдирос қарсақларга кўмиб ташлашди. Кечанинг энг яхши нутқи шу бўлди. Пировардида фоят тўлқинланиб кетган машҳур одамлар қўлимни сиқиб табриклашди. Мен уларни ўзимга ром қилдим. Биласанми, менинг гапирганларим бошидан охиригача тутуриқсиз нарсалар эди. Мана, сўзнинг аҳамияти. Сўз, сўз, сўз! Бечора мўйсафид Гамлет!

— Бу сен томонингдан виждонсизлик бўлибди, — деди Чарли, — фақат шу нарсани айтишга журъат этаманки, улар соддадил ва покиза одамлар. Чамаси улар нимани тўғри деб ҳисоблашса, ўшани қилмоқчи, ўз туйғуларининг самимийлигини ифодалаш учун маблаг сарфлашга ҳам тайёр бўлишган.

— Ҳа, сен ҳақсан. Дарҳақиқат, қандай мақсад кўзда тутилгани эсимда йўқ-у, лекин ўша йиғинда олдингига қараганда анча кўп маблаг тушган ва бунинг сабаби ташкилотчиларнинг ҳўжайинимга айтишларича, менинг ажойиб нутқим бўлган экан.

Чарли чиндан ташвишга туша бошлади. Симон — у анча вақтдан бери билган одам эмасди. Илгарилари гарчи унинг назариялари қанчалик ваҳшиёна бўлмасин, уларни нақадар иввогарона ифодаламасин, буларнинг тагида қандайдир олийжаноблик ётарди. У самимий эди. Нафрати зулмга, шафқатсизликка қаратилган бўларди. Адолатсизлик уни ғазабга келтирарди. Лекин Симон Чарлида қандай таассурот қолдирганини пайқамади, пайқаса ҳам унга барибир эди чамаси. У ўзи билан овор эди.

— Лекин ақлнинг ўзи ётарли эмас, нотиклик эса, гарчи зарур нарса бўлса-да, бор-йўғи ожиз бир қобилият. Керенскийда у ҳам, бошқаси ҳам бор эди, лекин булар унга ёрдам бера олмади. Энг муҳими инсон характери. Мен айнаи ўз характеримни тарбияламоқчиман. Мен ишонаманки, ҳар ким ҳам нимани хоҳласа, ўзини ўшандай тарбиялаши мумкин. Ҳаммаси иродага боғлиқ. Мен ўзимни шундай тарбиялай билишим керакки, ҳатто қамоққа ташласалар-да, ўзимни қушдай енгил сезишим керак. Шундай кучга эга бўлишим керакки, бирор хатога йўл қўя туриб ҳам барқарор бўлишим, бу хатодан ҳам фойдаланиб қолишим керак. Мен шундай қатъиятли бўлишим керакки, оққўнгилликка интилиш майлини енгитим, меҳршавқатни унутишим керак. Юрагимдаги ҳар қандай шафқат, муҳаббат туйғуларини сиқиб ташлашим лозим.

— Нега?

— Менинг мулоҳазаларим бошқаларнинг туйғулари, фикрлари соясида қолиб кетишини истамайман. Чарли, сен дунёда мен ёқтирадиган ягона одамсан. Агар сени деворга тортиб отиб ташлаш зарурати туғилса, ўз қўлим билан заррача ачинмай отиб ташлашимга ўзимда аниқ ишонч пайдо бўлмагунча хотиржам бўлолмайман.

Симоннинг кўзлари кўчиб кетилган уйдаги эски ойнадай хира эди. Эски ойнага қараганинг билан ҳеч нарсани аниқ кўролмайсан-ку.

— Нима учун вакзалга сени кутиб олиш учун чиқмаганимни ўйлаб кўрдингми?

— Келганингда яхши бўларди. Ишдан кетолмагансан деб ўйладим.

— Бу нарса жаҳлингни чиқаришини билардим. Лекин бизнинг таҳриратимизда иш қизгин. Кун мобайнида қиладиган янгиликларни Лондонга юбориш учун тайёр турушимиз керак. Ҳозир эса байрам арафаси, эртага газета чиқмайди. Бемалол сени кутиб олишга кетишим мумкин эди. Сени кутиб олишни жудаям истаганим учун ҳам вакзалга бормадим. Парижга келаётганингни хабар қилган хатингни олганимдан бери сени кўриш истаги менга ҳаловат бермасди. Поезддан тушганингдан сўнг платформадаги одамлар орасидан мени қидиришингни, бу оломон орасида йўқолиб кетгандай ёмон ҳис этишингни билардим, лекин мен қўлимга ки-

тоб олиб ўқишга тушдим. Ҳар дақиқада жиринглаб қолиши мумкин бўлган телефон овозини эшитишни ҳам истамай, ўзимни китоб ўқишга мажбур қилдим. Телефон жиринглаганда эса сен кўнғироқ қилаётганингни билардим, жудаям хурсанд бўлиб кетдим. Мен жавоб бермасликка қарор қилдим. Мана, икки йилдирки, сенга бўлган илиқ туйғуларимдан халос бўлишга интиламан. Нима учун келишингни истаганимни айтайми? Биз одатда узоқдаги одамларни идеаллаштираемиз. Айрилиқ муҳаббатни кучайтиради. Яна қайтадан кўришганимизда эса бу одамдаги қандай фазилат ўзига тортганига ҳайрон бўламиз. Мен шундай фикрга келдимки, сенинг бу ерда бир неча кун бўлишинг сенга нисбатан мендаги озгина илиқ туйғуни ҳам батамом йўқотишга етиб ортади.

— Мени аҳмоқ деб ўйлаяпсан деб кўрқаман, — деди Чарли ёқимли кулимсираб, — лекин мен бу нарса сенга нимага зарурлигини биллолмай ҳайронман.

— Ҳақиқатан ҳам сен жуда аҳмоқ одамсан.

— Хўш, шундай ҳам дейлик, лекин бу сенга нима учун зарурлигини тушунтириб бер.

Симоннинг қоши чимирилди, безовта кўзлари яна ҳам ўйноқлади, тулки қуваётган қуёндай сергаклашди.

— Сен менга бефарқ қараёлмайдиган ягона одамсан.

— Бу тўғри эмас. Ойим ва отам ҳамма вақт сенга яхши муносабатда бўлишган.

— Аҳмоқона гапларни қўй. Сенинг отанг менга ҳам, санъатга ҳам лоқайд муносабатда бўлган. Лекин бечора етимчага яхши муносабат, ҳомийлик қилиш туйғуси унда олижаноб ҳислатларни уйғотиб юборган. Онанг эса мени виждонсиз ва худбин деб ҳисобларди, мен сенга кўрсатишим мумкин бўлган таъсирдан чўчирди. Мен отангни, фирт ёлғончи, ҳатто ўзини ҳам алдайдиган деб билишимни сезиб, таҳқирланган ҳисобларди ўзини. Онангга таскин берадиган ягона фикр шу эдики, сен менга бутунлай қарама-қарши одам эдинг.

— Сен менинг бояқиш ота-онам ҳақида яхши сўзларни гапиряпсан, — мулойимлик билан сўзлади Чарли.

Симон сўзини бўлишганига ҳам эътибор бермади.

— Биз дарҳол чиқишиб кетдик. Сен менда ҳеч қачон бўлмаган нарсаларни бердинг. Ўзимни ҳеч қачон бола деб ҳис этмаган мен, сен билан шу ҳолатга тушардим. Мен сенда эриб кетишим мумкин эди. Сенинг жаҳлингни чиқарардим, мазах қилардим, лекин, барибир, сенга сажда қилардим. Сен билан ўзимни тамомила эркин ҳис этардим. Сен билан бўлганимда бамисоли ўзим билан бўлгандай сезардим. Сен шу қадар камсуқум, қувноқ, олижаноб эдингки, сен билан бирга бўлиш ҳоддан тойган асабларимга роҳат бағишларди, мени олға бошлаётган қандайдир жазавали кучни маълум фурсатга тизгинлаб турарди. Лекин мен лаззатланишни ҳам, қандайдир туйғулардан озод бўлишни ҳам истамайман. Сенинг беғубор ва мулойим кўнглингни кўрганимда иродам бўшашади. Мен эса юмшоқ табиат бўлишим керак эмас. Сенинг дўстона, ишонувчан кўм-кўк кўзларингни кўрганимда иккиланиб қоламан, мен эса бунга йўл қўймаслигим керак. Сен менинг душманимсан, шунинг учун кўргани кўзим йўқ.

Чарли Симоннинг сўзларидан бирдан ловуллаб кетди, лекин шу ондаёқ мулойим кулимсираб:

— Эҳ, Симон, қанақа беҳуда гапларни гапирасан-а, — деди.

Симон ўзини бу гапларни эшитмагандай тутди. У ялтираб турган кўзлари билан Чарлига диққат билан тикилди. Унинг қаъридаги фикрларни ўқмоқчига ўхшарди.

— У ерда бирор нарса борми ўзи? — ўзи билан суҳбатлашаётгандай сўради у. Ёки шунчаки тасодифий туйғуларми? — Сўнгра Чарлига мурожаат этиб: — Кўпинча ўзимдан, сендан нима топганимни сўрайман. Бу сенинг ташқи ёқимтойлигинг эмас, гарчи бу ҳам муҳим аҳамият касб этган бўлса-да. Билим доирасининг кенлиги ҳам эмас. Самимий қиёфанг ва яхши фазилатларинг ҳам асосий мезон бўлолмайди. Одамлар бир кўришдаёқ сени ёқтириб қолишларига сабаб бўлган нарса нима? Сен бўладиган жанглarning ярмини бошламасданоқ енгасан. Бу сендаги жозибамми? Жозибанинг ўзи нима? Бу аҳамиятни ҳаммамиз биладиган, лекин бирортан таърифини аниқ билмайдиган сўзлардан бири. Лекин шуни биламан:

ки, мендаги ақл ва қатъият билан сендаги жозибга қўшилгудай бўлса, ер юзида менга ҳалақит берадиган бирорта тўсиқ бўлмасди. Сенда ҳаётинг куч бор, бу сендаги жозибанинг бир қисми. Мен узоқ вақт мобайнида фақат тўрт соат ухлаб, ўн олти соатлаб ишлашим ва шунда ҳам чарчоқни сезмаслигим мумкин. Одамлар мени илк маротаба учратилганда ёқтирмай қолишганини сездириб қўяди ва мен ақлимнинг кучи билан уларни мафтун этишга ҳаракат қиламан, улар учун фойдали киши бўлишга интиламан ва бунинг учун тилёғламалик қиламан. Парижга келганимда хўжайиним мени ўзи билган одамлари ичида энг тошбағири ва такаббури деб ҳисобларди. Албатта, у аҳмоқ одам. Ўз камчиликларини билиб турган одам қандай қилиб такаббур бўлиши мумкин? Энди эса у менинг оғзимга қараб туради. Лекин сен бармоғингнинг учи билан қиладиган нарсани бажариш учун мен эшакдай меҳнат қилишим керак. Жозибга жуда муҳим нарсаси. Кейинги икки йил мобайнида мен жуда кўп сиёсатдагиларга дуч келганимда уларнинг ҳаммасида ана шу жозибани кўрдим. Бировда кўпроқ, бировда камроқ. Лекин уларнинг бирортаси ҳам табиатан шундай туғилмаган. Бу ҳолат эса жозибани тарбиялаш, унга эришиш мумкинлигини кўрсатади. Буларнинг ҳаммаси бемаъни, лекин бу нарсаси тарафдорларининг садоқатини уйғотади, яхши гапга ташаккур сифатида нимани истасанг шуни кўр-кўрона бажаради. Мен уларнинг иш жараёнларини кузатдим. Улар учун жозибани ишга солиш сувнинг жўмрагини буришдай бир гап. Бир лаҳзалик дўстона табассум, қўлингизни сиқошга тайёр турган қўл, овоздаги илиқлик сизга бўлган эътибор, қизиқишни кўрсатади. Бундай дақиқаларда беихтиёр сенинг манфаатинг сен суянган, ишонган одамнинг асосий ташвиши деган фикрга боради. Аслида ҳеч вақога арзимайдиган хулқ-атвор сизни чалкаштиради ва сиз хўжайин менга яхши муносабатда деб ўйлайсиз. У сийқа иборалар билан муомала қилишга ўтади ва сени оқсоқол деб атади. Бу эса эътиборли одамлар оғзидан жуда эркалатувчи сўз бўлиб чиқади. Табиийлик ва ҳушёрлик таассуротини уйғотадиган самимият ва яхши хулқ-атвор аҳмоқларнинг манманлигини юмшатади, ҳеч кимга ҳеч қачон озор бермайди. Мен буларнинг ҳаммасига ўрганишим мумкин, бунга озгина ҳаракат ва ўзингизни ўзингиз назорат қила олишинг керак, холос. Баъзан эътиборли одамлар жозибани суистеъмол қилишади, уларнинг жозибаси сохталашиб қолади-да, иш бермайди. Одамлар буни кўриб туради ўзларини аҳмоқ қилаётганини сезиб, хафа бўлишади. — Симон яна Чарлига диққат билан тикилди. — Сенинг жозибанг табиий ва шунинг учун ҳам таъсирчан. Юзингдаги арзимаган ажин ҳаётингизни енгиллаштиради бемаънилик эмасми?

— Нимани кўзда тутяпсан?

— Бу ерга келишингизни истаганимнинг сабабларидан бири сендаги жозибанинг нимадан иборатлигини яхшилаб кўриб олиш. Фикримча, кўз косанинг пастки қисмидаги мушак тўқимасининг қандайдир алоҳида тузилиши, натижада кулаётганинда кўзларинг тагида кичкинагина ажиннинг ҳосил бўлиши сендаги жозибанинг сабаби экан.

Чарли ўзининг анатомик тузилиши тўғрисидаги бундай таҳлилдан ажабланиб, гапни бошқа томонга бурмоқчи бўлиб сўради:

— Сенинг бу ҳаракатларинг нимага олиб келишини айтиб бера оласанми?

— Бир нарсаси дейиш қийин. Кетдик, “Доум”да бир пиёладан кофе ичамиз.

— Яхши, мен пул тўлайман. Бу мен ҳақ тўлайдиган биринчи овқатланиш бўлади.

Официантга тўлаш учун ҳамёндан пул ўрнида юритиладиган бир неча банк қоғозларини чиқарганда, улар орасида иккита билет кўринди.

— Эҳ, буни қара. Менда Муқаддас Евстафия черковида бўладиган ибодат маросимига иккита билет бор. Париждаги энг яхши черков музыкаси ўша ерда чалинади деб ҳисоблашади. Мен ўшани эшитишни хоҳласанг керак деб ўйлагандим.

— О, Симон. Бу соз бўлибди. Мен жон деб бораман. Ўзинг ҳам борасан-ку, ахир?

— Мен ўйлаб кўраман. Кайфиятим қандай бўлишига боғлиқ. Ҳар ҳолда сен билетларни олиб қўй.

Чарли билетларни ҳамёнига солиб қўйди. Улар “Доум”га кетишди. Ёмғир тинган, лекин йўлақлар ҳамон ҳўл эди. Витрина ва кўча чироқларининг ёруғи тушганда йўлақлар хира йилтиларди. Кўчада одам кўп эди. Улар яланғоч дарахтларнинг соясида худди саҳна ён томонидан чиққандай кўчанинг ёритилган қисми

га чиқиб юра бошлашди ва бироздан кейин яна қоронғилик бағрига сингиб кетишди. Харидорни ўзига жалб қилишга умид қилаётган жазоирлик кўча савдогарлари қўлларига шарқ гиламчалари ва арзон мўйналарни ташлаб олишганча ёнгиналаридан ўтиб боришарди. Хўмрайган ёш болалар эса ерэнғоқ солинган саватчаларни бошларида кўтарганча “Ерэнғоқ, ерэнғоқ” деб тинмай чақирришарди. Кўча муюлишида юзлари ташвишли икки негр ниманидир кутишар, улар кутишдан бошқа нарсени билмайдигандай туюларди. Дўстлар “Доум” кафесига етиб келишди. Ёзда хўрандалар очиқ ҳаводаги стўлларда ўтирадиган пешайвонга энди ойна солинганди. Барча столлар банд эди, лекин улар пешайвонга киришлари билан бир жуфт йигит-қиз ўрнидан қўзғалди. Ўша жойни эгаллашди. Кун анча совуқ эди, лекин Симон пальто киймаганди.

— Шамоллаб қолмайсанми? — сўради Чарли. — Эҳтимол, ичкарига кирармиз?

— Йўқ. Мен ўзимни шамолни сезмайдиган қилиб ўргатганман.

— Шамоллаб қолсанг нима бўлади?

— Эътибор бермайман.

Чарли “Доум” ҳақида кўп эшитганди, лекин ҳеч қачон бу ерда бўлмаганлиги учун ҳаммаёққа қизиқиб қарар, атрофда ўтирганларни кузатарди. Ёқаси кекирдагигача беркитиб турган свитер кийиб олган ёшларнинг баъзилари соқол ўстирган, қизларнинг аксарияти бошьяланг, плаш кийиб олган. Чарли уларни рассомлар ва ёзувчилар деб ўйлаб, ҳаяжон билан кузатди.

— Улар ё инглизлар ё худ америкаликлар, — деди Симон ҳазар қилгандай елка қисиб. — Буларнинг аксарияти ишқмас ва разил одамлар.

Сал нарироқда скандинавларга ўхшаш дуркин-дуркин, сарғимтил сочли йигитлар, бошқа столда эса қорачадан келган, қўлини пахса қилиб, овозига зўр бериб, тинимсиз гапираётган Левант аҳолиси вакиллари. Лекин бу ердагиларнинг кўпчиликлари басавлат кийинган, ё атрофдаги магазинларнинг хўжайинлари бўлган сипо французлар. Шунингдек, чекка жойлардан келиб, рассомлар ва студентлар йиғиладиган “Доум” кафесини Чарли сингари зиёрат қилишга қизиқувчилар ҳам бор.

— Бечоралар, уларнинг чўнтаклариди Лотин кварталидагидек ҳаёт кечиришлари учун ақчалари йўқ, ярим оч турмуш кечиришади, кўп эшакли кемаларда худди сургундагилардек ишлашади. “Богемнинг ҳаёти”ни ўқиган бўлсанг керак? Рудольф энди тайёр кийимлар магазинидан янги, кўк костюм сотиб олган, ҳар куни кечқурун шимининг тахи бузулмаслиги учун тўшакнинг тагига тахлаб кўяди. У ҳар бир тийиннинг ҳисоб-китобига боради, келажагига раҳна соладиган, обрўсизланадиган бирор ишга қўл урмайди. Мими ва Мюзетта кўп меҳнат қилишади, касба уюшмаси арбоблари аксарият вақтларини партия мажлисларида ўтказишади, масъумликларига раҳна тушса-да, ўзлигини йўқотишмайди.

— Бирор қиз билан дон олишасанми?

— Йўқ.

— Нега? Ўйлайманки, вақтинг хуш ўтарди. Парижга келганингга мана бир йил бўлди, бирортасини топишингга жуда кўп имконият бўлгандир, ахир.

— Ҳа, менинг бир қизим бор эди. Ҳаммаси ғалати бўлди. Қанақа шароитда яшашимни биласанми? Кабинет ва ошхона, ваннахона йўқ. Уйимни ҳар куни хизматкор аёл йиғиштириши керак эди. Лекин унинг вена қон томирлари кенгайиб кетганлиги учун зинадан юқорига кўтарилишни хоҳламайди. Озгина топганимни мен билан баҳам кўришни истаган учта қиз бор эди. Бири Халқаро коммунистик бюрода ишлайдиган инглиз қиз, бошқаси норверж қизи, Сорбоннада хизмат қиладди, учинчиси эсликкан француз қизи. Бир куни кечқурун овқатланишга кетаётганимда йўлда учратдим. У менга кун бўйи овқатланмаганини айтди. Овқатлантриб, пулини тўладим. Ўшанда шанба эди. Душанбагача меникида қолди. У кейин ҳам қолмоқчи бўлди, лекин мен кетиши кераклигини айтдим. Норверж қизи шилқимроқ экан. У пайпоқларимни тикар, овқат тайёрлар, полларни юварди. Буларнинг ҳеч қайсиси менга керакмаслигини айтганимда, кўча муюлишида кутиб турадиган одат чиқарди, орқамдан юриб, агар мен унга раҳм қилмасам ўзини ўлдиршини айтарди. У менга яхши сабоқ берди. Пировард натижада унга қўпол муомала қилишга тўғри келди.

— Нимани кўзда тутаясан?

— Бир куни унинг шилқимлиги жонимга текканлигини айтдим. Агар кўчада яна бир марта ёнимга яқинлашсанг уриб юбораман дедим. Аҳмоқ, шундай қилишимга ишонмади. Келаси кун чамаси ўн иккилар атрофида уйдан чиқиб редакцияга йўл олдим. У кўчанинг нариги томонида турган экан, вафодор итдай, олдимга яқинлашиб, гапира бошлади. Мен уни гапиришга қўймай уриб юбордим, гур-силлаб йиқилиб тушди.

Симоннинг кўзлари шодон йилтиллаб кетди.

— Кейин нима бўлди.

— Билмадим. Ҳар қалай, яна тургандир. Мен орқамга қарамай кетавердим. У менинг важоҳатимни сизди ва бошқа рўбарў келмади.

Чарли бу ҳикоядан ғалати бўлиб кетди, шу билан бирга кулгиси қистади. Лекин кулишга уялди ва жимгина ўтираверди.

— Инглиз коммунисти бўлган қиз жуда ғалати эди. Деканнинг зўрөди бўлган бу қиз Оксфорд университетида ўқиб иқтисодчи дипломини олган. Олижаноб, тўла маънодаги аёл эди. Зинога муқаддас мажбуриятдай қарарди. Эътиқодларимиз бир хил бўлган бу аёл билан ҳар сафар кўрпага кирганимда, қўйган мақсадимизни амалга оширишга кўмаклашаётгандай хурсанд тутарди ўзини. Биз бир-биримиз билан яхши дўст бўлишимиз, зарур иш учун елкама-елка курашмоғимиз керак эди. Отаси ҳар ойда унга маблағ бериб турарди. Биз маблағларимизни бирлаштирмоқчи, кабинетимни Марказнинг қароргоҳига айлангирмоқчи, ўртоқларни кундузги чойхўрликка таклиф этиб, муҳим масалаларни муҳокама этмоқчи эдик. Мен унга бир-иккита ёқадиган гапларни айтганимдан кейин, тамомила измимга тушди-қолди.

У яна чекди, шеригига озор берган ҳазилидан лаззатлангандай зўрма-зўраки кулди. Чарли нимадир демоқчи, лекин айтадиган сўзи ҳаяжонланганини билдириб қўймаслиги, Симоннинг киноясига сабабчи бўлмаслиги учун уни қандай ифода-лашни билмасди.

— Сен ҳаётингдан барча инсоний туйғуларни сидириб ташламоқчисан, шекилли? — деди секингина.

— Ҳа, бутунлай. Мен озод бўлишим керак. Бирор одамнинг мендан баланд келишига йўл қўймайман. Шунинг учун тикувчи аёлни ҳайдаб юбордим. У ҳаммадан кўра хавфлироқ чиқиб қолди. У меҳрибон ва олижаноб эди. Унда яхши ҳаёт ҳақида орзу ҳам қилмайдиган бечораҳол одамнинг мутелиги бор эди. Мен уни ҳеч қачон яхши кўролмасдим, аммо ундаги жозибадорлик, миннатдорчилик ҳисси, кўнглингни топишга интилиш, беғубор қувноқлиги хавфли эди. У воз кечиш қийин бўлган одатга, эрмакка айланиб бораётганини сезиб қолдим. Оламда аёл хушомадидан доғулироқ нарса йўқ. Биз унга шунчалик интиламизки, натижада унинг бандасига айланамиз. Мен хушомадга ҳам худди ҳақорат сингари бефарқ қарашим лозим. Ҳеч нарса меҳр-муҳаббатчилик бизни аёлларга боғлаб қўймайди. Муносабатлар давом этаверса, мен ўша қиздан ҳеч қачон воз кеча олмасдим.

— Ахир, Симон, шаҳвоний эҳтирос деган нарсалар ҳам бор-ку? Сен энди йигирма учга кирдинг.

— Шаҳвоний эҳтирос дейсанми? Бунга сен ўйлаган даражада интилавермайман. Суткасига ўн икки, ўн олти соат ишласанг, кунига бир маротаба овқатлансанг, сен айтаётган хоҳиш ҳам сусаяркан. Париж шаҳвоний эҳтиёжларни нисбатан кам маблағ сарфлаб, тез амалга ошириш учун қулайликларга эга. Бундай хоҳиш ишга ҳалақит бераётганини сезганимда, дарҳол дармонсизлантирадиган сурғи дори ичиб юбораман.

Чарлининг кўм-кўк кўзлари чарақлаб кетди, чиройли кулганида оппоқ тишла-ри кўринди.

— Сен ўзингни лаззатлантиришдек улуғ неъматдан маҳрум қиларкансан-да. Ахир ўзинг биласан-ку, ёшлик шамолдай ўтади-кегади.

— Эҳтимол, маҳрум қиларман. Кўзлаган мақсадга қатъий интиладиганларгина ҳаётда маълум ютуқларга эришади. Честерфилд эркак ва аёлларнинг қўшилиши ҳақида шундай деганди: лаззатланиш ўткинчи, ўшандаги ҳолат кулгили, сарф-ҳарajat даҳшатли. Албатта, бу истакни ўлдириш қийин, лекин ўз йўлидан қайтган эркак фирт аҳмоқ. Мен мана шу нарсдан кўрқмайман. Бир неча йилдан кейин ҳавасни келтирадиган бу нарсдан бутунлай ҳоли бўламан.

— Кунлардан бир кун бирортасини севиб қолсанг, ундан воз кеча олмаслигини ўйлайсанми? Бу ҳол энг ақлли одамлар ҳаётида ҳам рўй бериши мумкинлигини биласан-ку, ахир?

Симон Чарлига ғалати қараб қўйди.

— Мен ўз юрагимдан бамисоли оғриқ тишни олиб ташлагандай севгини суғуриб ташламоғим керак!

— Айтишга осон, амалга ошириш қийин.

— Буни биламан. Ҳеч қандай зарур нарса осонликча амалга ошмайди. Лекин инсон зоти шундай яратилганки, ҳаёт-мамонт масаласига алоқадор бўлса, ҳар қандай ишга куч топа олади.

Чарли индамади. Бундай гапларни айтаётган одам Симондан бошқа шахс бўлганда, у олифтагарчилик қилипти деб ўйлаган бўларди. Чарли Кембриж университетида ўқиган уч йил мобайнида шунақа фавқулодда сўзларни эшитганидир, ақли расо ва юмор туйғуси бўлган вазмин одам бу гапларга у қадар аҳамият бермаслиги тайин эди. Лекин Симон умрида ёлғон таассурот қолдириш учунгина гапирмасди. Симон ўртоқларини назар-писанд қилмас, уларни ҳайрон қолдириш учун ўзи ишонмаган нарсаларни оқлашга тиш-тирноғи билан ёпишарди. У қўрқмас ва самимий эди. Бирор нарсани бундай ёки ундай бўлади деб ўйлайман деб гапирганда, сиз албатта айнан у айтгандай бўлади деб ишонтирдингиз, мен бундай иш қилдим дегудек бўлса, сиз муқаррар равишда шу ишни қилган деб тан олардингиз. Симон ҳикоя қилган ҳаёт тарзи Чарлига носоғлом ва нотабиий, пухта ўйланган ғоялари ниҳоятда ярамас ва даҳшатли туюлди. Чарли Симон нима мақсадда ўзини бундай жиловлаётганини гапиришдан қочаётганини сезди. Лекин Симон Кембрижда ашаддий коммунист бўлган эди, у ўзини яқин келажакда содир бўладиган инқилобда муайян роль ўйнашга тайёрлаётганини идрок этиш қийин эмасди. Кўпроқ санъат билан қизиқадиган, Симоннинг қизгин фикрларини иштиёқ билан тинглайдиган Чарлига бу нарса бутунлай алоқаси йўқдай туюларди. Агар мობодо ўзи ҳеч қачон аҳамият бермайдиган бу масала тўғрисида ўз мулоҳазаларини баён этгудай бўлса, қандай ҳодиса рўй беришидан қатъий назар, отасининг тарафдори бўларди. Англияга коммунизм хавф солаётгани йўқ. Россияда рўй берган чалкашлик инқилобнинг самарасизлигини кўрсатади. Ер юзида доимо бойлар ва камбағаллар бўлган ва улар бундан кейин ҳам бўлаверади. Англия ишчилар синфи етарли даражада ақл-идрокка эга, у бир тўда масъулиятсиз ташвиқотчиларга ўзини йўлдан оздиртириб қўймайди. Нафсиламбрини айтганда у яхши яшайпти.

Симон гапиришда давом этарди. У кўп ойлар мобайнида ҳаёлини банд қилиб турган фикрлардан халос бўлмоқчи эди. Бунинг устига у эсини таниганидан бери Чарли билан фикрларини ўртоқлашишга одатланган. Унинг фазилатларидан бири — ўйлаб гапириш, етти ўлчаб бир кесиш эди. Қаршисида бир одам ўтирганда, аиниқса, Чарлидек бировни эшита оладиган одам ўтирганда фикрлари янада равонлашиб, ишончлироқ бўлиб борарди.

— Биласанми, севги ҳақида жуда кўп беҳуда гапларни сўзлашади. Унга керагидан ортиқ даражада аҳамият беришади. Одамлар севгини улуг инсоний қадр-қиммат деб ўйлайди. Платон севгини мафтункор адабий шаклга ўраб ифодалаб бергунга қадар қадимги давргача кимлар унга ақл тарозуси билан ёндошишган, керагича аҳамият беришган. Мусулмонларнинг оқилона реализми севгига жисмоний зарурият деб қараган, христианлик эса севгини илоҳийлаштирган, яшашнинг мақсади ва асоси деб билган. Лекин христианлик қулларнинг дини. У бу дунёдаги жабру жафо учун нариги дунёга жаннат ваъда қилади. Шу боисдан инсон бу дунёда сабр-тоқат қилишга, итоатга қақрилади. Ҳар қандай наркотик модда сингар таъсирига берилган нарсани ўз домига тортади. Икки минг йилдирки, бизни захарлаб келишади. У иродани бўшаштиради, жасоратнинг тагига болта уради. Биз яшаб турган бу дунёда деярли барча нарса биз учун севги-муҳаббатдан муҳимроқдир, фақат иродаси бўш ва аҳмоқ одамларгина севги-муҳаббатнинг ўзлари устидан ҳукмронлик қилишига изн берадилар. Шундай бўлса-да, биз севгини мадҳ этаверамиз. Китобларда, саҳналарда, минбарларда туриб алмисокдан қолган қулларни аҳмоқ қилишга қақирадиган бемаъни гапларни такрорлайверамиз.

— Лекин, Симон, қадимги даврнинг қуллари ҳозирги пролетариат деса ҳам бўлаверади.

Симоннинг қулимсираган лаблари титраб кетди, Чарлига ўқрайиб қаради. Чарли ноҳўя гап айтиб қўйганини сезд.

— Мен биламан, — вазмин жавоб берди Симон. Унинг жовдираб турган кўзлари бир дақиқага тинчланди. Гарчи Чарли томонга қараб турган бўлса-да, аслида узоқ-узоқларга тикиларди. Чарли у нима тўғрисида ўйлаётганини билмас эди, лекин ўзини қандайдир ноқулай сезд.

— Эҳтимол, икки минг йиллик тажриба севгини инсон учун заруратга айлан-тиргандир, шундай бўлгач, уни инобатга олиш керакдир. Лекин агар одамларга наркотик модда бериш зарурияти туғилса, уни ўзи наркоман бўлмаган одам бермагани маъқул. Агар севги фойдали иш учун хизмат қилса, унда севгидан унчалик мойил бўлмаган одам фойдалангани дуруст.

— Назаримда, сен ҳаётни лаззатли қиладиган бу неъматдан воз кечиб, нима мақсадни кўзда тутишингни айтгинг келмаяпти. Ўйлайманки, ҳар қандай мақсад бунинг олдида ҳеч нарсага арзимаيد.

— Охирга йили сен нима билан машғул бўлдинг, Чарли?

Қутилмаган савол гарчи ноўрин бўлса-да, Чарли одатига кўра самимий жавоб берди.

— Арзийдиган иш қилмадим, деб қўрқаман. Ҳар куни идорага бораман, ер мулкнинг ишларини ўрганиб, бироз куймаланаман, ҳар хил ишлар билан шуғулланаман, отам билан голф ўйнайман. У ҳафтасига икки-уч партия голф ўйнашни ёқтиради. Фортепьяно чалишни давом эттирдим. Жуда кўп концертларга бордим. Деярли барча кино картиналарини кўрдим. Бир неча бор операга тушдим, қатор спектаклларда бўлдим.

— Вақтингни хуш ўтказибсан-да?

— Ёмон эмас. Менга вақтни шундай ўтказиш ёқади.

— Келаси йили нима қилмоқчисан?

— Тахминан бу йилгидай.

— Кейинги йилларда-чи?

— Бир неча йилдан кейин уйланаман. Отам истезфога чиқади, мен унинг ишини давом эттираман. Бу менга йилига минг франк даромад келтиради, бу ҳозирги даврда унчалик ёмон эмас. Сўнгра “Мэйсон эстейт”дан отамга келадиган ҳиссанинг ярмига эга бўламан.

— Ушанда, отанг қандай яшаган бўлса, сен ҳам ўшандай яшай бошлайсан, тўғрими?

— Агар лейбористлар партияси ер-мулкни мусодара қилмаса. Шундай ҳол рўй берса, мен қийинроқ аҳволга тушиб қоламан. Лекин ҳозирча ўзимнинг кичкинагина вазифамни бажариб туришга, даромадим имкон берган даражада кўнгилхушлик қилишга тайёрман.

— Ўлганингда эса сен дунёда яшадингми, йўқми, барибир бўлаверадими?

Қутилмаган саволдан Чарли талмовсираб, қизариб кетди.

— Ўйлайманки, йўқ.

— Бу сени қаноатлантирадими?

— Тўғриси айтсам, бу хусусида ўйлаб кўрмаганман. Лекин сен ҳамонки сўраётган экансан, мен ўз ҳаётимдан қаноатланишимни айтмасам тентаклик бўлар. Мендан ҳеч қачон улугъ рассом чиқмасди. Буни мен уйга келганимдан кейин Норвегияга балиқ овлашга борган вақтимизда отам билан муҳокама қилганмиз. Отам менга юмшоққина қилиб тушунтирди. Бечора падари бузрукворим менинг нафсониятимга тегмасликка жуда ҳаракат қилди. Унинг гаплари айни ҳақиқат бўлганлиги учун ҳам қўшилмаслигим мумкин эмасди. Менда кўп нарсаларга табиий қобилият бор. Озгина расм чизишни биламан, фортопьянода чалишни ўрганганман. Отам фақат биргина қобилиятнинг ўзи етарли эмас, иккинчи даражали рассом бўлгандан кўра яхши ишбилармон бўлган маъқулроқ деганида тамомила ҳақ эди. Кекса Зайберт Мэйсоннинг ошпаз қизга уйланиши, сотиб олган ерларида сабзавот етиштириши, бу ерлар Лондоннинг кенгайиши муносабати билан қимматли мулкка айланиши менинг бахтим бўлган экан. Сен эса қисмат буюриб қўйган ерда бурч адо этишни етарли эмас деб ҳисоблайсан.

Симон бу сафар аввалгиларга қараганда самимийроқ кулди.

— Ўйлайманки, ҳа. Сенга ўхшаб ҳаёт кечирганимдан кўра, йўлнинг нариги чеккасига ўтаётганимда мени автобус мажақлаб шилимшиққа айлантриб ташлагани маъқулроқ эди.

Чарли Симонга бамайлихотир қараб қўйди.

— Биласанми, Симон, менинг бахтиёр характерим бор, сеники — йўқ.

Симон кулимсиради.

— Биз буни ўзгартира олиш ёки ўзгартира олмаслигимизни ўйлаб кўрмоғимиз керак. Озгина юрайлик, сени “Сераль” кафесига олиб бораман.

III

Данғиллама уйнинг оддийгина киравериш эшигини туркона кийинган ҳабаш очди. Улар тор ғира-шира йўлакка киришганда бир аёл истиқболларига юрди. Аёл уларга тез ва совуққонлик билан назар ташлади, сўнг Симонни таниб мулоимгина кулиб қўйди. Улар қизгин саломлашишди.

— Бу Эрнестин хоним бўладилар, — деди Симон ва Чарлини аёлга таништирди, — Менинг дўстим бугун кечқурун Лондондан келди. Ҳаётни ўрганмоқчи.

— Сен уни керакли жойга олиб келибсан.

Аёл Чарлига синовчан тикилди. Чарлининг қаршисида тахминан қирқ ёшлардаги қирра бурун, юпқа лаблари бўялган, даҳани бироз чўзиқроқ, кўхликкина, аммо рангсизроқ аёл турарди. У чиройли қора костюм кийиб олган, елкасига ёқача ташлаган, галстук таққан, тўғноғич ўрнига машҳур инглиз полкларидан бирининг муҳри туширилган қистирма тақиб олганди.

— У келишган йигит экан, — деди аёл. — Қизлар уни кўришса хурсанд бўлишади.

— Хоним бугун қаердалар?

— Байрам кунларини оиласи билан ўтказиб келишга кетган. Мен унинг ўрнида турибман.

— Биз ўтиб кетаверайликми?

— Йўлни биласан-ку.

Икки йигит йўлакдан ўтиб бир эшикни очишганида турк ҳаммоми услубида безатилган катта хонага кириб қолишди. Хона деворлари бўйлаб диванлар қўйилган, уларнинг олдида кичкинагина столча ва стуллар турибди. Турли бурчакларда тўп-тўп бўлиб одамлар ўтиришибди, кўпчилиги одатдаги кийимларида, баъзилари қайтарма шойи ёқали костюмда. Эркаклар икки-уч киши бўлиб ўтиришибди. Бир стол атррфида эса аралаш компания, аёллар кечки кийимларида, чамаси Парижнинг диққатга сазовор жойларидан бирини кўришга келишган. Туркча кийимдаги официант мижозларнинг буйруқларини кутиб турибди. Сал баландроқ сахначада пианиначи, скрипкачи ва саксофончилардан иборат оркестр хизматга шай. Рақс тушадиган майдонча яқинига ўриндиқлар қўйилган, уларда ўн-ўн иккита қиз ўтирибди. Улар баланд пошнали шарқона энгилроқ туфлилар, болдиригача ёнадиган ялтироқ матодан кенг шалвар кийиб олишган, бошларига ихчамгина салла ўрашган. Баданларининг юқори қисми очиқ. Худди шундай кийиниб олган бошқа қизлар ичимликлар билан сийлашаётган эркаклар олдида ўтиришибди. Симон ва Чарли жойлашиб олгач, шампан виноси буюришди. Оркестр ишга тушди. Уч-тўртта эркак жойларидан туриб, ўриндиқларга яқинлашишди-да, рақс тушишлари учун ўзларига шерик танлашди. Бошқа қизлар бамайлихотир ўзаро рақс туша бошлашди. Улар рақс орасида бир-бирлари билан пичирлашиб, турли столларда ўтирган эркакларни қизиқиб кузатишарди. Диққатга сазовор жойларни кўргани келган бир гуруҳ одам бу ердаги жозибадор қизларни кўриб эҳтирослари жўшди. Бир қараганда қизларнинг ярим яланғочлиги, рақс майдончасининг салгина катталигини эътиборга олмаса, бу уй ҳам бошқа клублардан фарқ қилмасди. Чарли қўшни столда ўтирган икки эркак гап орасида дала сумкаларидан қоғоз чиқариб, худди кафедра ўтиргандай қандайдир масалани бамайлихотир муҳокама қилишаётганини кўрди. Бироздан кейин ҳалиги гуруҳдаги кишилардан бири ўзаро рақс тушаётган икки қизнинг ёнига бориб нималарнидир гаплашди, шундан кейин қиз-

лар рақсдан тўхтаб, ҳаммалари биргаликда йигит туриб кетган стол олдига келишди. Чиройли қора кўйлак кийиб, бўйнига маржон таққан аёл ўрнидан туриб ҳалиги икки қизнинг бири билан рақс туша бошлади. Бошқаси ўриндиққа бориб чўк тушди. Тунги клуб соҳибасининг ёрдамчиси, костюм ва юбка кийган аёл Симон ва Чарлиларнинг ёнига келди.

— Хўш. Қизлардан бирортаси дўстингизга ёқдимиз?

— Бир нафас биз билан ўтир ва бирор нарса ич. У қизларни кузатяпти. Ҳали тун бўлгани йўқ-ку.

Аёл ўтирди. Симон официантни чақириб, апельсин ичимлиги буюрди.

— У бу ерга биринчи маротаба келганда, сув қуйгандек жимжитлиги менга ёқмаяпти. Христианлар байрами олдидан кўпчилик ўз уйида қолган. Лекин ўйлайманки, тез орада ҳамма ёқни қувноқ кайфият эгаллайди. Байрам кунларини Парижда ўтказиш учун анчагина инглизлар келишган. Мен газетада “Олтин ўқ” поезди темир йўлнинг учта қисмида юраётганлигини ўқидим. Инглизлар улуг миллат — уларда пул бор.

Чарли тортиниброқ турарди, аёл Симондан у французчани тушуниш, тушунмаслигини сўради.

— Албатта тушунади. У олти ой мобайнида Туренида француз тилини ўрганган.

— Ажойиб жой! Ўтган ёзда таътил вақтида Шато вилоятини машинада кезганман. Анжела Турда туғилган. Эҳтимол, сизнинг дўстингиз у билан...

Аёл Чарлига қаради:

— ... сиз рақс тушасизми?

— Ҳа. Рақсга тушишни хуш кўраман.

— У жуда ўқимишли қиз, яхши оиладан чиққан. Мен Турда бўлганимда унинг ота-онаси билан кўришдим. Қизлари учун кўрсатган илтифотимдан жуда миннатдор бўлишди. Ота-онаси ғоят ҳурматли одамлар. Бу ерга дуч келган қизни олаверишади деб ўйламанг. Хоним жуда дид-фаросатли. Ўзимизга яраша номимиз, обрўйимиз бор, буни ардоқлаймиз. Бу қизларнинг ҳаммаси ўз шаҳарларида обрў-этиборли хонадонларнинг фарзандлари. Шунинг учун улар Парижда ишлашни ёқтиришади. Табиийки, улар ўз машғулотлари билан ота-оналарини ҳижолатга қўйишни исташмайди. Ҳаёт оғир ва ҳар ким қўлидан келганича яшайди. Улар аслзодалар эмас. Лекин Франциядаги аслзодалар тамомила айнаган, шахсан мен оқкўнгил француз буржуазиясини хуш кўраман. Улар мамлакатнинг асосини ташкил қилади.

Эрнестон хоним соғлом ақидали, ақлли аёл сифатида таассурот қолдирди. Унинг бугунги куннинг ижтимоий муаммоларига доир қарашлари диққатга сазовор ва эшитишга лойиқ эди. Аёл Симоннинг қўлига секингина уриб қўйиб, яна Чарлига мурожаат қилди:

— Жаноб Симонни бу ерда кўриш роҳат бағишлайди. У уйимизнинг яхши дўсти. У бу ерга кам келади, лекин ҳар келганида ўзини ғоят назокатли тутади. У ҳеч қачон баъзи ватандошларимиз сингари маст бўлиб қолмайди, қизиқ-қизиқ мавзуларда сўхбатлашиш мумкин. Биз журналистларни бу ерда кўришдан бахтиёрмиз. Баъзан менга, бизни жуда тор қобиққа ўраб ташлагандай туюлади, шу боис воқеалар марказида турган одамлар билан гаплашиш фойдадан ҳоли бўлмайди. Бу одамни мутаассибликдан чиқаради. У жуда ёқимтой одам.

Бу жойни ўз уйидай сезаётган Симон ўзини энгил ва қувноқ ҳис этаётганди. Агар сунъий равишда ўзини шундай кўрсатишга ҳаракат қилаётган бўлса, буни усталик билан амалга ошираётганди. Ўзи билан уй бекаси ёрдамчиси ўртасида галати ўхшашлик бор деб ўйлаш мумкин эди.

— Бир кун у мени “Комеди Франсез”нинг сўнгги репетициясига таклиф этди. Парижнинг бутун казо-казолари, академиклар, вазирлар, генераллар тўпланганди театрга. Мен лол қолдим.

— Шунини кўшимча қилишим мумкинки, ўшанда бирор аёл сенчалик мафтункор кўринмаганди. Сен билан бирга бўлганимиздан кейин менинг обрўим янада ошиб кетди.

— Уйимизга келиб турадиган нуфузли хонимларнинг Симон театр фойесидани мени қўлтиқлаб юрганини кўрганларида кўзлари ёнганини айтмайсизми!

Чарли катта издиҳомда Симонни бундай юриши унинг заҳарханда юморига хос ҳазил бўлганлигини тушунди. Улар яна бироз гурунглашиб ўтиришди, сўнг Симон деди:

— Жонгинам, бизнинг ёш дўстимиз бу ерга биринчи маротаба қадам ранжида қилганлиги учун ҳурматини жойига қўймоғимиз керак. Уни княз қизи билан таништириб қўймайсизми? Қиз ўртоғимга ёқармикан?

Эрнестин хонимнинг юзлари кулганида мулојимлашиб кетди ва у Чарли томонга мамнун қиё боқди.

— Ажойиб фикр. Ҳар ҳолда илгари ҳеч қачон туймаган туйғуни бошдан кечиради. Унинг қадди-қомати роса келишган.

— Бўлмаса, чақириб, бирор нарса ичишни таклиф қилайлик.

Эрнестин хоним официантни чақирди.

— Ольгага айт, бу ёққа келсин, — сўнг Чарлига қайрилиб деди: — у рус қизи. Албатта инқилобдан кейин ҳаммаёқни руслар босиб кетди. Мижозлар маълум вақтгача улардан мамнун бўлишди, лекин ҳозир улардан чарчашди. Русларда жиддийлик йўқ. Улар жуда тўполончи ва жанжалкаш. Уларни ёввойи деса бўлади, ўзларини тутишни билишмайди. Лекин Ольга бўлакча, унинг ўз принциплари бор. У яхши тарбия кўргани шундоққина билиниб туради. Тўғри, унда ҳам нимадир борлигини инкор этиб бўлмайди.

Эрнестин гапираётганида Чарли официантни кузатиб турди.

У скамейкаларнинг бирида ўтирган қизнинг олдига бориб нималарнидир гаплашди. Чарли аввалроқ ҳам унга эътибор бермаганди. Қиз жимгина ўтирар, шу туфайли атрофдагиларни сезмаётганга ўхшаб туюларди. Энди эса ўрнидан туриб булар ўтирган томонга қаради ва оҳиста юриб уларнинг столига яқинлашди. Унинг бамайлихотир юришидан атрофдаги нарсаларга ғоят лоқайд қараётгани билиниб турарди. У кулимсираб Симонга боқди-да саломлашди.

— Мен сизнинг келганингизни кўрдим, — деди-да, ўтирди.

Симон ундан бир қадаҳ шампан ичиш-ичмаслигини сўради.

— Эътироз билдирмайман.

— Бу менинг дўстим. Сен билан танишмоқчи.

— Мамнунман.

У бепарвогина Чарли томонга қаради, бироз тикилиб турди. Йигитнинг назарида жуда узоқ, ноқулай аҳволда қолгунгача тикилгандай туюлди. Қизнинг кўзларидан бирор маънони уқиш қийин, унинг тамомила лоқайдлиги танингни жизиллатиб юборгудай эди.

— У келишган...

Чарли уялинқираб жилмайди, лаблари қимирлади.

— ... Ва чамаси олижаноб экан.

Унинг бош кийими ва кенг шалвари юпқа, кўкимтир матодан бўлиб, майда кукунсимон юлдузчаларнинг расми туширилганди. У ўрта бўй, юзларига яхшигина оро берилган, лабларига тўқ қизил, қовоқларига кўм-кўк, қошларига қоп-қора бўёқ сурилган, чиройли бўлмаса-да жозибадор қиз эди. Кичкина гўштдор бурни, кўз косасига кириб ҳам кетмаган, ташқарига ҳам чиқмаган, ойнадай юзи билан баробар турган кўзлари ўзига ярашганди. Кўзлари кўм-кўк ва катта бўлиб, бош кийими билан уйғунлашган ҳолда оловдай ёнарди. Қадди-қомати таранг ва нозик, оч қаҳрабо рангли бадани шойидек силлиқ кўринарди. Кўкраги жажжи ва думалоқ, ҳали бирор одамнинг қўли тегмагандай.

— Нега княгинани рақсга таклиф қилмаясан, Чарли? — деди Симон.

— Рақс тушамизми? — таклиф қилди Чарли.

Қиз елкасини энгилгина қисиб қўйди ва бирор сўз демасдан ўрнидан турди. Шу вақтда Эрнестин хоним юмуши борлигини баҳона қилиб бу жойни тарк этди. Чарли белигача яланғоч қиз билан рақсга тушаркан, тамомила янги туйғуларни туйди. Қўлини унинг яланғоч баданига қўйиб кўкраклари танасига текканда йигитнинг юраги орзиқиб кетди. Қизнинг йигит ушлаб турган қўли эса жуда нозик ва юмшоқ эди. Лекин у яхши тарбияланган, ориятли йигит эди, одоб юзасидан қиз билан хушмуомала бўлиши, Лондондаги рақс майдончасида рақсга тушаётган таниш қиз билан муомалада бўлаётгандай гаплашиши лозимлигини тушунарди. Қиз унинг саволларига мулојим ва одоб билан жавоб берар, лекин у Чарлининг

саволларига кўпда аҳамият бермаётганини ҳис этарди. Қизнинг кўзлари хонани олазрак кезар, лекин бу кўзлардан унда қизиқиш уйғотган бирор нарсани кўрмаётганини сезиш қийин эмасди. Йигит уни бағрига қаттиқроқ босганда, қиз буни сезмагандай, қаршилиқ кўрсатмади. Оркестрнинг овози тинди, улар столга қайтиб келишди, Симон ёлғиз ўтирарди.

— Хўш, хоним рақсга яхши тушарканми?

— Унчалик эмас.

Қиз тўсатдан кулиб юборди. Бу биринчи бор муносабатини очиқ билдириши эди. Кулгуси самийни ва кувноқ эди.

— Афсус, — деди у инглизчалаб. — Мен эътиборсизлик қилибман. Мен бундан яхшироқ рақсга туша оламан, кейинги сафар буни исботлайман.

Чарли қизариб кетди:

— Мен инглизча сўзлашишингизни билмабман. Акс ҳолда бундай демасдим.

— Лекин бу ҳақиқат. Сиз рақсга яхши тушаркансиз, мендан чиройлироқ рақсга тушувчига муносибсиз.

— Ҳозиргача улар французча муомала қилишаётганди. Чарли хатолар билан гапирса-да, равон ва талаффузда деярли урғусиз сўзларди. Қиз эса русча талаффуз билан яхши гапирарди, бу эса француз тилига хос бўлмаган бир оҳангликни таъминларди. Унинг инглизча сўзлаши ҳам ёмон эмасди.

— Хоним Англияда таълим олганлар, — деди Симон.

— Мен Англияга икки ёшимда келиб қолганман, ўн тўрт ёшимгача ўша ерда турганман. Ўшандан бери инглизча оз гаплашганим учун ёдимдан чиқиб кетган.

— Қаерда яшагансиз?

— Лондонда. Лейдброук-Гроувнинг Шарлотта кўчасида, уй ҳақи арзонроқ жойда турганман.

— Ёшлар, мен сизларни тарк этмоқчиман, — деди Симон. — Эртага кўришамиз, Чарли.

— Ахир сен ибодат музыкасини эшитгани бормайсанми?

— Йўқ.

У бошини енгил қимирлатиб жўнаб кетди.

— Сиз жаноб Симонни анчадан бери танийсизми? — сўради княгина.

— У менинг эски қадрдоним.

— У сизга ёқадими.

— Албатта.

— Сизлар бир-бирларингизга сира ўхшамайсизлар. У сиз меҳр қўйишга арзийдиган одам деб ҳеч қачон ўйламаган бўлардим.

— У жудаям ақлли. Менинг яхши дўстим эди.

Қиз нимадир айтмоқчи эди, лекин ўйлаб қолди-да, индамади. Яна музыка садолари янгради.

— Сиз мен билан яна рақсга тушасизми? — сўради қиз. — Агар истасангиз яхшироқ рақс тушишимни исботламоқчиман.

Симон кетиб, ўзини эркинроқ сезганиданми ёхуд Чарлига унинг англиз тилида гапиришини билганидан сўнг ўзини тутишда бироз ўзгариш рўй бердими, ҳар қалай, қиз йигитга эътибор бериброқ муносабатда бўла бошлади. Уларнинг ўзаро муомалаларида ёқимли самимият пайдо бўлди. Қиз ўзининг болалиги ҳақида сўзлаб берди. Қандайдир ҳазин юмор билан ота-онаси ва ўзи Лондондаги камбағаллар уйида қашшоқликда яшаганини ҳикоя қилди. Энди эса рақс оҳанглирига мос равишда яхши ўйнади. Улар яна ўтиришди ва Чарли соатига қараб кўйди. Тун ярмига яқинлашаётганди. Чарли нима қилишини билмасди. У уйида Муқалдас Евстафия черковдаги музыка ҳақида кўп бора эшитганди. У диний байрам арафасида бу черковдаги ибодат музыкасини эшитиш имкониятини қўлдан чиқаришни истамасди. Парижга келишдан тўлқинланиш, Симон билан ўрталарида бўлиб ўтган гаплар, “Серал”дан олинган янги таассуротлар, ичилган шампан виноси — ҳаммаси қўшилиб унинг туйғуларини жўш урдирганди, у ҳозир музыка эшитишни жудаям хоҳлаётганди. Бу туйғу худди у билан рақс тушган қизга бўлган эҳтиросдай кучли эди. Баайни ҳозир бу жойдан шу сабаб билан кетиб қолиш аҳмоқона ишдай туюларди. Шунга қарамай, у барибир, кетиши керак эди.

— Гапимга қулоқ сол, — деди у ёқимли кулимсираб. — Мен ҳозир кетишим

керак, лекин бир соатдан кейин қайтаман. Сени шу ерда учратаман деб умид қилсам бўладими?

— Мен бу ерда тонг отгунча бўламан.

— Лекин сен бирорта бошқа одам билан келишиб қўймайсанми?

— Сиз нимага кетишингиз керак?

У уялинқираб кулди.

— Балки гапим аҳмоқона туюлиши мумкин-у, лекин дўстим Муқаддас Евстафия черковидаги ибодат маросимига иккита билет берган эди. Бунақа имконият бошқа ҳеч қачон бўлмаслиги мумкин.

— Ким билан борасиз?

— Ўзим, ёлғиз.

— Мени ўзингиз билан олиб бормайсизми?

— Сеними? Бу ердан кета оласанми ўзи?

— Мен хоним билан келишаман. Менга озроқ пул берсангиз ҳаммасини ҳал қиламан.

Чарли қизга ҳайратланиб тикилди. Кўк саллача ўраб шалвар кийиб, юзини бўяб ташлаган ярим яланғоч қиз черковга олиб бориш мумкин бўлган одамга ўхшамасди. Қиз йигитнинг маъноли қарашини фаҳмлаб, кулиб юборди.

— Жудаям боргим келаяпти. Марҳамат қилиб илтифот кўрсата қолинг. Мен ўн дақиқада кийиниб чиқаман. Бу менга жуда катта ҳузур бағишлаган бўларди.

— Яхши.

Йигит унга пул берди, шошилиб ичкарига кириб кетаркан, эшик олдида кутиб туришини айтди. У винонинг пулини тўлади ва ўн дақиқадан кейин ташқарига йўл олди. Йигит йўлакка чиқиши билан қиз унга яқинлашди.

— Кўрдингизми, мен сизни куттириб қўймадим. Ҳаммасини хонимга тушунтирдим. Нима бўлганда ҳам хоним русларни эсини еб қўйган одамлар деб ҳисоблайди.

Овозини эшитмагунча қизни танимади. У эгнига қизил костюм, кўйлак ва фетр шляпа кийиб олганди. У юзидаги бўёқларни, ҳатто лабига сурган бўёқларни ювиб ташлаганди. Энди қизнинг ёйсимон қошлари остидаги қўзлари бояғидай катта-катта ва кўм-кўк кўринмасди. Тушлик пайтлари магазинларнинг орқа эшигидан чиқадиган, ҳар қадамда учратишингиз мумкин бўлган ишчи қизларга ўхшаб кетарди ҳозирги кўриниши. Уни чиройли дейиш қийин эди, лекин жуда ёш кўринарди. Ҳаракатларидаги, хушомадли табассумидаги нимадир Чарлига таъсир қилди.

Улар таксига ўтиришганда:

— Сен музикани севасанми, княгина, — деб сўради.

Қизни қандай аташ кераклигини билолмасди. Гарчи у фоҳиша бўлса-да, йигит қизга қўпол муомала қилмаслик лозимлигини, танишишганларига жуда оз фурсат бўлганлиги туфайли Ольга деб аташ ноқулайлигини, тақдир тақозоси туфайли шундай таҳқирли аҳволга тушиб қолган бўлса-да, унга ҳурмат билан ёндошиш кераклигини яхши биларди.

— Мен княгина ҳам эмасман, исмим Ольга ҳам эмас. Мижозларга княжна билан бир кўрпада ётиш мароқли туьолганини, Сашадан бошқа ўзлари билишадиган рус исми Ольга бўлганлиги туфайли “Серал”да мени шундай аташади. Отам Петербург университетида иқтисод профессори, онам эса божхона хизматчисининг қизи бўлган.

— У ҳолда исминг нима?

— Лидия.

Улар черковга музыка бошланадиган вақтда етиб келишди. Ҳаммаёқ тирбанд, бирор жой топиб ўтиришнинг иложи йўқ. Черковнинг ичи ниҳоятда совуқ эди, Чарли қизга ўз пальтосини таклиф этди. У керакмас маъносида бошини аста қимирлатиб қўйди. Қаторлар ўртасидаги ўтиш жойлари электр шарлари билан ёритилганди. Уларнинг нури гумбазлар, устунлар ва тўп-тўп диндорларга тушиб турарди. Хор айтувчиларга ёруғ яхши тушиб турибди. Улар устун ортидан ўрин олишган, бу жойда улар ўзларини холироқ ҳис этишарди. Музикачилар сал баландроқдаги супачага жойлашишган. Башанг кийимлар кийган руҳонийлар меҳроб олди-дан ўрин олишган. Музыка Чарлининг назарида баландпарвозроқ туюлди ва уни хафсаласизроқ эшитди, у кутган даражада ҳаяжонга солмади, солистларнинг ўткир

овозлари ҳам бeфapқpoқ қoлдирди. Йигитнинг назидa у черковдаги ибодат мaросимидa эмaс, спектаклдa ҳoзир бўлгaндай туюлди вa шу боисдaн ўзи кутгaн дaрaжaдa ҳaяжoнлaнмaди. Шунгa қaрaмaй, Чaрли бу eргa кeлгaнигa хурсaнд эди. Электр шарларининг нурлари eтиб бoрмaётгaн нимқoрoнғу жoйлар гoтик услубидaги черковни гaмгин қиёфaгa буркaрди. Жудa кўп шaмлар ёқиб қўйилгaн мeҳрoб, aҳaмиятини Чaрли тушунмaйдигaн қaндaйдир aмaллaрни бaжaрaётгaн руҳoнийлар, гўё бу мaросимдa қaтнaшмaётгaндай, бaлки нимaнидир кутaётгaндай ўтиргaн индaмaс oлoмoн, ҳўл кийимларнинг ёқимсиз ҳидлари, тутaтилaётгaн хушбўй лaдaннинг ҳиди, oдaмнинг бaдaн-бaдaнидaн ўтиб кeтaётгaн сoвуқ - буларнинг ҳaмaси ундa илoҳий кeчинмaлар эмaс, бaлки қaндaйдир сирли, ўз илдизлари билaн инсониятнинг ибтидoсигa oлиб бoрaдигaн ҳиссиётларни уйғoтaрди. Чaрлининг aсaблaри тaрaнглaшди, хoр кутилмaгaндa бaлaнд oвoздa oркeстр жўрлигидa “Aдeстe Фидeлис”ни ижрo этгaнидa қaттиқ хaяжoнгa тушди. Сўнгрa ёшгинa бoлa диний қўшиқ aйтди, унинг жaрaнғдoр oвoзи aвaлигa худди ўзигa ишoнчи йўқдaй гaлaти тoвлaниб чиқди, сўнг ўзини тутиб oлди. Унинг aшулaси oппoқ тoшлaр oрaсидaн oқиб бoрaётгaн тип-тиник сувнинг жилдирашигa ўхшaрди. Қўшиқчи aвжгa чиққaн сaри қaндaйдир мaҳoбaтли қoрa қўллaр aшулaнинг тoвушини черковнинг рaнгли oйнaлaри вa қoрoнғу шифтлaригa тoртиб кeтaётгaндай туюлaрди. Ёнидa тургaн қиз Лидия йиғлaётгaнини Чaрли кутилмaгaндa сезиб қoлди. У aвaлигa қўрқиб кeтди, лeкин инглизларгa хoс бoсиқлик билaн ўзини кўрмaгaнгa oлди. У черковдaги ним қoрoнғилик вa бoлaнинг мусaффo oвoзи қизни жумбушгa кeлттириб, уят ҳиссини уйғoтиб юбoргaн, дeб ўйлaди. Чaрлидa тaсaввур қoбилияти яхши ривoжлaнгaн, жудa кўп рoмaнлар ўқигaнди. Қизнинг ҳoзирги ҳoлaтини ҳис қилaётгaндай эди, шу боисдaн унгa рaҳми кeлa бoшлaди. Лeкин унчaлик зўр бўлмaгaн музиканинг қизгa бунчaлик кучли тaъсир eтиши қизик эди. Қизнинг фaрёди тўсaтдaн шундaй aвж пaллaсигa кўтaрилдики, энди ўзини сезмaгaнгa oлишнинг сирa илoжи бўлмaди. Йигит ўзининг ҳaмдaрдлиги вa мeҳр-муҳaббaтини билдириш мaъносидa унинг қўлини ушлaди. Лeкин қиз қaрийиб қўпoл рaвишдa қўлини тoртиб oлди. Йигит гaлaти бўлиб кeтди. Ҳoзир қиз шу қaдaр бaлaнд oвoздa нoлa қилaрдикки, ён aтpoфдa тургaн oдaмларгa бу ҳoлaт тaъсир eтмaслиги мумкин эмaсди. Қизнинг ўзини тутoлмaслигидaн eргa кириб кeтгудaй мулзaм эди.

— Тaшқaригa чиқиб кeлмaйсaнми? — шивирлaди йигит.

Қиз жaҳл билaн бoшини қимирлaтди. Унинг титрaб-қaқшaб қилaётгaн нoлaси тoбoрa aвжгa минди, сўнг кутилмaгaндa бoши тиззасигa oсилиб қoлди, юзини қўллaри билaн бeркитиб ўзини тўхтaтoлмaй йиғлaшгa тушди. Қиз eргa ўтириб oлди, унинг ҳoзирги кўриниши эски-туски кийимлар ўрaлгaн тугунгa ўхшaрди. Силкиниб тургaн eлкaсини aйтмaсa ўлимгa яқин бeҳушлиқ ҳoлaтидa эди. У бaлaнд устун тaгидa бoқчaйгaнчa ётaрди. Чaрли эсa ҳижoлaтдaн ўзини қaёққa қўйишни билмaй, бoшқaларнинг нaзaридaн қизни тўсишгa ҳaрaкaт қилaрди. Чaрли бaтзилар гoҳ ўзигa, гoҳ қизгa қизиксиниб қaрaб қўяётгaнларини кўрди. Oдaмлар қaндaй фикргa бoришларини ўйлaб Чaрлининг жaҳли чиқaётгaнди. Музикa сaдoлaри тинди, хoрдaгилар сукунaт дaрёсигa чўмди, ҳaммaёқни жимжитлик ўз қaъригa oлгaнди. Maросим қaнтaшчилaри руҳoний тoмoнидaн тaклиф eтилгaн муқaддaс кўлчaдaн тaтиб кўришлaри учун мeҳрoб зинaлaри тoмoн йўл oлишaрди. Чaрлидaги нaзoкaт Лидиягa қaрaшгa йўл қўймaс, йигит ҳaмoн ярaқлaб тургaн мeҳрoб тoмoн диққaт билaн тикилaрди. Лeкин қиз ўрнидaн oзгинa кўзгaлгaндaёқ унинг ҳaрaкaтини дaрҳoл сезди. Қиз устун тoмoнгa ўгирилиб қўли билaн юзини тўсди. Кучли изтирoб унинг тинкaсини қуритгaнди. Муздeк тoшдa oёқларини бoқиб, бaғрини бeриб eтишини кўриш ўлгaн oдaмнинг бeсўнaқaй eтишини кўришдaн ҳaм oғирpoқ эди.

Maросим тугaди. Oркeстр билaн биргa oргaннинг сaдoси ҳaм тинди. Уз мaшинaларигa eтиб oлишгa ёхуд тaкси тoпишгa интилaётгaн улкaн oлoмoн эшиққa қaрaб oшиқди. Ҳaммaси тугaди. Чaрли oдaмлар oқими тугaшини кутиб турди. Oқимнинг oхири эшиққa яқинлaшгaндa Чaрли қўлини қизнинг eлкaсигa қўйди.

— Кeтдик. Энди биз ҳaм жўнaшимиз кeрaк.

У қизни кучoқлaб ўрнидaн тургaзди. Ҳaммa нaрсaгa лoқaйд қaрaб тургaн қиз йигит измигa юрди. У йигитдaн кўзини oлиб қoчди. Йигит қизни қўлтиқлaб йўлкa

бўйлаб олдинга бошлади. Эшикка яқин жойда ўнга яқин одам қолгунча кутиб турди.

— Бироз юришни хоҳлайсанми?

— Йўқ, жуда толиқдим. Келинг, такси ёллайлик.

Лекин барибир бироз юришларига тўғри келди, такси топиша олмади. Улар кўча чироғига яқинлашганда қиз тўхтаб чўнтагидан кўзгу чиқариб қаради. Қизнинг кўзлари шишиб кетганди, упадонини олиб юзларига упа суртди.

— Бўлар иш бўлди, бўёғи синди, — деди Чарли самимий кулиб. — Кел, яхшиси бирор жойга бориб ичамиз. Сен бу алпозда “Серал”га бора олмайсан.

— Йиғлаганимда кўзларим ҳамма вақт шишиб кетади. Бу бир неча соатдан кейин қайтади.

Шу вақт ёнгиналаридан такси ўтиб бораётганди, Чарли уни тўхтатди.

— Қаерга борамиз?

— Менга барибир. Монпарнас хиёбонидаги “Селект”га бора қолайлик.

Чарли ҳайдовчига манзилни айтди, дарёнинг нариги томонига ўтишди. Улар етиб келишганда ресторан одамга тўла эди, бунни кўриб Чарли иккиланди, лекин қиз таксидан тушгач, йигит ҳам унинг орқасидан юрди. Кеча совуқ бўлишига қарамасдан кўпчилик пешайвонда ўтирарди. Улар ичкаридан жой топишди.

— Мен юзимни ювиб чиқаман.

Бир неча дақиқадан сўнг Лидия қайтиб келиб йигитнинг ёнига ўтирди. У шишган кўзларини яшириш учун шляпасини бостириб кийиб олганди, юзига упа суртди, лекин юзига бўёқ сурмагани учун заҳил кўринарди. У энди хотиржам эди, ўзини босиб келган ҳалиги нолаю фиғондан гап очмади, худди табиий бир нарсадек, аҳамият беришга, изоҳлаб ўтиришга арзимайдигандек қараётганди.

— Қорним жуда очқади, — деди у. — Сиз ҳам шундайсиз, шекилли.

Чарлининг қорни ҳам ниҳоятда очқаб кетганди. Қизни кутиб ўтирганда ҳозирги вазиятда ўзимга тўш гўшти билан қовурилган тухум буюриб ўтириш ғалати-роқ бўлармикан деган андишага борганди. Лидия овқат ҳақида гап очиши билан энгил нафас олди. Қиз ҳам аини шу овқатни ўйлаган экан. Чарли қизни ўзига келтириш учун шампан виноси буюрмоқчи бўлди, лекин у бунни рад этди.

— Нима қиласиз пулни бекорга сарфлаб. Келинг, яхшиси пиво ичамиз.

Улар аҳён-аҳёнда бир-бирларига сўз қотиб иштаҳа билан овқатланишди. Яхши ахлоқли Чарли қиз билан хушмуомалада бўлишга уринди. Улар овқатни еб бўлиб кофе ичишгач, Чарли қиз яна нима исташини сўради.

— Шу ерда ўтиришни хоҳлайман. Жудаям яхши кўраман бу жойни. Бу ерга келадиган одамларни кузатишни ёқтираман.

— Яхши, бўлмаса ўтираверамиз.

Чарли Париждаги биринчи кечани бундай ўтказишни сира истамаганди. Қизни ибодат маросимига олиб бориб аҳмоқона иш қилганлигига ачинди. У билан бошқачароқ муомалада бўлишга Чарлининг қатъияти етишмади. Лекин у қизга жавоб берганда гапириш оҳангидаги нимадир уни ҳайрон қолдирди, шекилли, секингина қайрилиб йигитнинг юзига қараб қўйди. Қиз мулойимгина кулди. Йигит қизнинг бундай кулганини аввалроқ ҳам икки-уч мартаба кўрган эди. Қизнинг бундай кулгуси ғалати кўринди. Қувноқ бўлиб қувноқ эмас, аммо мулойимлик оҳанглари сезилиб, қандайдир кинояомуз, қандайдир сабр-бардош ва алам яширинган зўрма-зўраки кулгу эди.

— Сизга бундай ўтириш унчалик қизиқмасдир. Нега мени бу ерда қолдириб “Серал”га кетавермайсиз?

— Йўқ, мен бундай қилмайман.

— Мени ёлғиз қолдиришингизга ҳеч қандай қаршилигим йўқ. Мен гоҳида бу ерга келиб соатлаб ўтираман. Сиз Парижга кўнгил очиш учун келгансиз, бундай қилмасангиз аҳмоқона иш бўлар эди.

— Агар малол келмаса сен билан ўтираман.

— Нега? — Қиз кутилмаганда йигитга ғазаб билан қаради. — Ўзингизни қурбон қилиб олижаноблик кўрсатаёпман деб ўйласизми. Менга раҳмингиз келяптими ёхуд шунчалик қилиқми?

Чарли қиз нима учун жаҳли чиқаётгани ва бундай қўпол сўзларни айтаётганини тушунмади.

— Нега мен сенга раҳм қилишим ёхуд қизиқишим керак?

Чарли у ўз ҳаётида учратган биринчи фоҳиша эмаслигини, қизнинг, эҳтимол, жуда хунук ва ҳақиқатан узоқ ҳаёт тарихи у қадар таъсирлантирмаслигини айтиб қўймоқчи бўлди. Лидия йигитнинг назарида унга шубҳаомуз ва ҳайрат билан қаради.

— Дўстингиз Симон мен ҳақимда нима деди?

— Ҳеч нарса.

— Нега бўлмаса қизариб кетдингиз?

— Мен қизариб кетганимни билмабман, — кулди у.

Ҳақиқатда эса Симон у билан яхшигина дилхушлик қилиш мумкинлигини, унга сарфланган пул бекорга кетмаслигини айтганди. Лекин ҳозир Чарли бунга гапиргиси келмади. Ранглари заҳил, қовоқлари шишган, арзон қизғиш костюм, фетр шляпа кийган қиз бояғи қизга ўхшамасди. У энди жудаям вазмин, салобатли, камтарин аёл эди. Чарли бундай аёл билан бир ўринда ётишни ҳаёлига келтириши амри маҳол эди. У ҳаёл дарёсига чўмди, яна гап бошлаганда эса гўё Чарлига муурожаат қилиб эмас, ўз фикрларини овоз чиқариб айтаётгандай эди.

— Агар мен черковда йиғлаган бўлсам, сиз ўйлаган сабабдан йиғлаганим йўқ. Худо билади, мен жуда кўп маротаба йиғлаганман. Лекин ҳозир бутунлай бошқа сабабдан йиғладим. Мен ўзимни тамомила ёлғиз ҳис этдим. Уша ерда иштирок этаётганларнинг ўз ватани, шу ватанда уйи бор, эртага уларнинг ҳаммаси — отаси, онаси, болалари бир бўлиб христианлар байрамини нишонлашади. Уларнинг баъзилари худди сизга ўхшаб мусиқа эшитишга келишган, баъзилари эса худога ишонишмайди. Лекин одамларнинг барчасини бир туйғу бирлаштиради. Бу болаликларидан ўзларига маълум бўлган, аҳамиятини вужуд-вужудлари билан ҳис этадиган маросим. Руҳонийларнинг ҳар бир ҳаракати, айтилаётган ҳар бир сўз таниш. Гарчи улар ақл билан Худога ишонишмаса-да юракдан ишонишади. Буларнинг ҳаммаси болалик хотираларининг бир қисми, боғлар, қишлоқлар, шаҳар кўчаларида кечган болаликнинг бир бўлаги. Бу уларни бирлаштиради, бир бутунга айлантиради, қандайдир ички туйғу билан ўзаро бир-бирларига боғланганликларини ҳис этишади. Мен эса бегонаман. Менинг ватаним, уйим йўқ; она тилим ҳам йўқ. Ҳеч кимга тегишли эмасман. Итқитилган бир нарсаман.

У маънос кулимсиради.

— Мен рус қизиман, Россия ҳақида эса фақат китоблардагина ўқиганман. Китобларда ўқиган поёнсиз олтинсимон бугдойзорларни, кумушсимон қайинзор ўрмонларни кўришни истайман. Буларни кўз олдимга келтиришга қанчалик уринмайин, барибир аниқ тасаввур қилолмайман. Москвани эса кинокартиналар бўйича биламан, холос. Баъзан Чеховда ўқиганларим — похол томли ёғоч уйлар тартибсиз қуриб ташланган рус қишлоғини кўз ўнгимга келтиришга уриниб кўраман. Лекин барчаси беҳуда. Мен тасаввур этаётган нарсалар бутунлай бошқача эканлигини биламан. Мен русман, аммо русчада инглиз ва француз тилларига қараганда ёмон гаплашаман. Толстой ва Достоевскийни таржимада ўқиш мен учун осонроқ. Ўз халқим учун худди инглиз ва француз сингари бегонаман. Ўз уйингиз ва ватанингиз бўлган сизлар бир-бирингизни билмасангиз ҳам яхши ҳис этасиз, лекин ҳеч қандай жамиятга алоқадор бўлмаган одамнинг ҳолини қандай англайсиз?

— Ахир сизнинг қариндош-уруғларингиз йўқми?

— Бирорта ҳам. Отам социалист эди. Вазмин, мўмин-қобил одам бўлиб ўз машғулотлари билан андармон, шу боисдан сиёсий ҳаётга фаол аралашмасди. У инқилобни қувонч билан кутиб олди ва бу тўнтариш Россияда янги даврни бошлаб беради деб ўйлади. У большевикларни эътироф этарди. Отам истаган ягона нарса университетда ишлашига руҳсат этишлари эди. Лекин уни ишдан бўшатишди. Кунлардан бир кун у ўзини ҳибсга олишни мўлжаллаётганликларини билиб қолди. Отам, ойим ва мен Финляндия орқали яширин ватандан чиқиб кетдик. Ўшанда икки ёшда эдим. Биз Англияда ўн икки йил яшадик. Қандай яшаганимизни эслолмайман. Баъзан отам озгина иш топар, баъзан бизга ёрдам беришарди, лекин у йни соғинаётганини билардим. У, студентлик йиллари Германияда бўлганлигини эътиборга олмаса илгари Россиядан ташқарига чиқмаган эди. У инглизча ҳаёт тарзига кўника олмади ва юртига қайтиши кераклигини ҳис этди. Ойим бу ишни

зинҳор қилмаслигини ўтиниб сўради. Лекин у ўзини бу йўлдан қайтара олмади, хоҳиши ҳаддан зиёд кучли, кетиши керак эди, у русларнинг Лондондаги элчихонаси одамлари билан боғланиб, большевикларнинг ҳар қандай вазифаларини бажаришга тайёр эканлигини билдирди. Россияда унинг обрў-эътибори баланд бўлиб, китобларини ҳамма жойда мақташарди, ўз соҳасининг билимдони эди.

Отамга катта ваъдалар беришди ва у жўнаб кетди. Кема тўхтаганда фавқуллодда комиссия агентлари уни ҳибсга олишди. Биз кейинроқ қамоқхонанинг тўртинчи қаватига жойлашганини ва деразадан уни ташлаб юборишганини эшитдик. Лекин уни, ўз жонига қасд қилди деб айтишди.

Қиз оғир хўрсиниб, папирос чекди. У овқатланиб бўлганидан бери тўхтовсиз папирос чекарди.

— У юмшоқ табиат, оқкўнги одам эди, ҳеч кимга заррача ёмонликни раво кўрмасди. Ойим бирга турмуш кечиришган йиллари мобайнида бирор марта бўлсин ўзига қўпол сўз айтмаганини гапириб берарди. Отам большевиклар билан мурасага келгани учун илгари ёрдам бериб турган одамлар энди бизга терс қарашди. Ойим Парижда яхшироқ яшармиз, деган қарорга келди. Бу ерда ойимнинг дўстлари бор эди. Унга хат ташувчилик ишини топиб беришди. Мен тикувчиға шогирд тушдим. Ойим очликдан ўлди. Иккаламизга овқат етмасди. Мен оч қолмаслигим учун у овқатдан ўзини тиярди. Мен тикувчиникидан иш топдим, рус бўлганлигим учун иш ҳақининг ярмини берарди. Агар ойимнинг дўстлари Алексей ва Евгения ўз оилаларига олмаганларида мен ҳам очликдан ўлиб кетардим. Алексей рус ресторанининг оркестрида скрипка чаларди, Евгения эса аёллар ҳожатхонасида ишларди. Уларнинг учта фарзандлари бор эди, биз олти жон икки-та хонада яшардик. Алексей ҳуқуқшунос, отамнинг университетдаги шогирдларидан бири эди.

— Сиз улар билан ҳозир ҳам алоқа қилиб турасизми?

— Ҳа, ҳозир улар жуда қашшоқ ҳаёт кечиришади. Биласизми, руслар, уларнинг ресторанилари, оркестрлари ҳамманинг жонига теккан. Алексей ишламаётганига тўрт йил бўлди. У қўрс, минғир-минғир бўлиб қолган, ичишни бошлаган. Қизларидан бирини Ниццеда турадиган холасининг ихтиёрига беришган. Бошқаси хизматкор бўлиб кетган, ўгли фоҳишахонада ишлайдиган маъшуқаси ҳисобига яшайдиган бир даюс. У кўпинча шу ерда бўларди. Билмадим, бугун негадир кўринмаяпти. Отаси ичиб олганда уни сўкади ва уради, лекин ўгли топганида келтириб турадиган озгина чой-чақа ҳисобига кун кўради. Мен ҳамон уларникида тураман.

— Шунақадир? — сўради Чарли ҳайрон бўлиб.

— Қаердадир яшашим керак-ку, ахир, “Серал”га кечқурундан олдин бормайман. Мижозлар кам вақтда эса, саҳарлаб тўрт-бешда уйга кетаман.

Бироз фурсат улар жим ўтиришди.

— Мен ўйлагандан кўра бошқачароқ сабаб билан йиғладим деганинда нима-ни кўзда тутдинг? — сўради ниҳоят Чарли.

Қиз яна бир маротаба унга қизиқсиниб ва шубҳали қаради.

— Сиз ҳақиқатан менинг кимлигимни билмайсизми? Дўстингиз Симон айна шунинг учун сизни менга рўбарў қилган деб ўйловдим.

— У менга ҳеч нарса демади,... фақат сен билан вақтимни яхши ўтказишимни айтди, холос.

— Мен Робер Берженинг хотиниман. Рус бўлсам-да, айна шунинг учун мени “Серал”га ишга олишган. Бу мижозларни қитиқлайди.

— Сен мени тентак деб ҳисоблашинг мумкин, нима ҳақида гапираётганингни тушунмаяпман.

У маҳзун жилмайди.

— Шухратнинг қадрш шунақа экан. Бир куни ўтар-ўтмас ҳамманинг оғзида бўлган исм кумга сингган сувдай йўқ бўлади-кетади. Робер Берже Тедди Жордан исмли инглиз букмекерини ўлдирган. Уни ўн беш йиллик каторга ишларига ҳукм қилишган. Ҳозир у Франция Гвианасининг Сен-Лорен деган жойида.

Қиз бу гапларни шунчалик хотиржамлик билан сўзлаб берардики, Чарли ўз қулоқларига ишонмасди. Чарли чўчиб, ғалати ва лол бўлиб қолди.

— Сиз ҳақиқатан ҳам буни билмасидингиз?

— Онт ичаманки, билмас эдим. Ҳозир эса бу иш юзасидан олиб борилган суд

жараёни тўғрисида инглиз газеталарида ўқиганим ёдимга келаётир. Бу ишнинг қурбони инглиз бўлганлиги учун катта шов-шув уйғотганди, лекин эрингнинг исми эсимдан чиққан.

— Францияда ҳам бу катта шов-шувга сазовор бўлган, суд уч кун давом этган. Газеталар бу жараёнга бош мақолалар бағишлашган. Одамлар бундан бошқа гапни гапирмай қўйишганди. Ҳа, чинакамига шов-шув бўлганди. Дўстингиз Симонни айнан ўша кунлари кўрганман. Тўғрироғи, у ўз газетаси учун суд жараёни тўғрисида репортаж тайёрлаётганда мени учратган. Бу жудаям қизиқарли суд жараёни бўлган эди, журналистлар учун ўз истеъдодларини намойиш этиш имконияти туғилганди. Сиз Симондан ўша воқеаларни гапириб беришини илтимос қилинг. У ўшанда ёзган мақолалари билан фахрланади. Уларни жуда зукколик билан ёзганди, баъзилари таржима қилинганди. Бу мақолалар унга шуҳрат келтирди.

Чарли нима дейишини билмай қолди. Унинг Симондан жаҳли чиқди. Уни ноқулай аҳволда қолдирганди. Симоннинг ярамаслиги, қитмирлиги шунда ҳам ўз аксини топганди.

— Албатта, бу воқеа сенга ёмон таъсир қилгандир, — деди Чарли.

Қиз секингина ўгирилиб унинг кўзларига тикилди. Ўз ҳаётида қийинчилик кўрмаган йигит бунчалик ғамгин нигоҳни учратмаганди. Унинг мурдаларники сингари оппоқ юзи маълум ҳиссиётлар уйғотиш учун чизилган ниқобга ўхшарди. Йигит хўрсиниб қўйди. Лидия ҳозиргача Чарли учун фикрини ифодалашда қийналиб қолган жойларидагина баъзи француз сўзларини қўшиб инглиз тилида гапираётганди. Ҳозир эса французча гапиришга тушди. Унинг жарангдор русча акценти нутқига қандайдир ғалати, ғамгин оҳанг бахш этар, шу билан бирга у сўзлаётган нарсалар гўё хаёлийдай туйғу уйғотарди. Қизнинг ҳозирги ҳолати бамисоли тушида гапираётган одамга ўхшаб кетарди.

— Мен олти ойгина эрим билан турмуш кечирдим. Фарзанд кутаётгандим. Эҳтимол, айна шу ҳолат уни ўлим жазосидан сақлаб қолгандир. Бу ва унинг ёшлиги. У йигирма иккига чиққан эди. Бола ўлик туғилди. Мен қаттиқ изтироб чекдим. Гап шундаки, мен эримни яхши кўрардим. У менинг биринчи ва охири севгим эди. Эримни қамоққа ҳукм қилишганида ундан ажралишим лозимлигини айтишди. Француз қонунига кўра, сургун бунга тўла асос беради. Улар қамалганларнинг аёллари ҳаминша шундай қилишлигини айтишди. Бундан бош тортганлигим учун ёмон муносабатда бўлишди. Эримни ҳимоя қилган адвокат менга нисбатан жуда самимий муносабатда бўлди. У мен қўлимдан келган ҳамма нарсани қилганимни айтди. Ўзимга қанчалик қийин бўлмасин, охиригача Роберга садоқатли бўлиб қолдим. Энди эса ўзим ҳақимда ҳам ўйлашим керак, мен ёшман, ҳаётимни янгидан бошлашим зарур. Роберни севишим ва ҳар қандай ҳолатда ҳам у дунёдаги мен учун энг азиз одам бўлиб қолишини, қачонлардир иложи топилса-ю ва у рухсат берса, эримнинг олдига жон деб боришимни айтганимда адвокатнинг жаҳли чиқди. Ниҳоят, у елкасини қисиб, русларни бир гапга кўндириш қийинлигини, мабодо фикрим ўзгариб, эримдан ажрашмоқчи бўлсам, ёрдам бериши мумкинлигини айтди. Евгения ҳам, бир пулга қиммат бечора ичкиликбоз Алексей ҳам менга тинчлик беришмади. У Робер аблаҳ ва қаҳри қаттиқ бир кимса, уни севиш — номус деган гапларни айтишди. Гўёки уят бўлгани учун севган одамидан воз кечишинг керакдай. Одамни аблаҳ деб айблаш жуда осон. Бу нима дегани, ахир? У қотиллик қилди, гуноҳи учун жазосини олди. Ҳеч ким уни менчалик яхши билмасди, у ҳам мени яхши кўрарди. Унинг қанчалик мулоим, жозибали, қувноқ, болаларча масъум эканлигини билишмасди. У мени ҳам худди Тедди Жордан каби ўлдириш арафасида деб ишонтирмоқчи бўлишарди. Бу нарса уни янада қаттиқроқ севишга мени мажбур қилишини тушунишмасди.

Бу ҳолатлардан тамомила беҳабар бўлган Чарли қизнинг гапларини тушуниши қийин эди.

— Сени ўлдириш унга нима учун зарур эди, — сўради у.

— Жорданни ўлдириб, уйга қайтганида ярим кечаси эди, мен ухлагани ётган эдим. Робернинг онаси унинг келишини пойлаб ўтирганди. Биз қайнонам билан яшардик. Эрим жудаям ҳаяжонда эди. Онаси ўғлига қараб туриб қандайдир даҳ-

шатли нарсага қўл урганини тушунди. Бир неча ҳафта мобайнида она қандайдир ҳодиса рўй беришини кутиб, қўрқувдан телба бўлгудай даражада вақт ўтказарди.

— Шунча вақтдан бери қаерда эдинг, — сўради она.

— Менми? Ҳеч қаерда, — жавоб берди у. — Шунчаки йигитлар билан. — У кулиб онасининг юзига мулоимгина шапатилаб қўйди. — Одам ўлдириш шу қадар осон-ки, ойи. Кулгили даражада осон.

Шунда у ўгли нима қилганини тушунди ва фарёд чекиб юборди.

— Сенинг бечора хотингинанг. Уни нақадар бахтсиз қиласан, — деди у.

Робер ерга қараб, хўрсинди.

— Ундай бўлса, эҳтимол, уни ҳам ўлдирганим яхшидир.

— Робер, — қичқирди она.

У силтаб бошини кўтарди.

— Қўрма, бунга журъатим етмайди, — деди у. — Ҳар ҳолда у ухлаб ётганида шу ишни қилсам ҳеч нарсани билмасди.

— Худойим, нега бундай қилдинг? — фарёд кўтарди онаси.

Робер тўсатдан кулиб юборди. Унинг ажойиб, бошқаларнинг завқини келтирадиган кулгуси бор эди. Бундай кулгуни эшитган одам яшнаб кетарди.

— Ойи, бўлмаган гапга ҳам машмашмаи, шунчаки ҳазиллашдим. Мен ҳеч нарса қилганим йўқ, — деди у. — Бориб ухла.

Она ўели ёлғон гапираётганини билди. Лекин энди у индамади. Ниҳоят, ўз уйига кетди. Ньюиллидаги ўша уйимиз унча катта эмасди.

Атрофини боғча ўраб олганди. Боғчанинг этагида кичкинагина уйча бор эди. Биз турмуш қургач, асосий уйни бизга қолдириб, ўгли билан бирга бўлиш, лекин бизга ҳалақит бермаслик учун ўзи ўша уйга кўчиб ўтганди. Робер ётоқхонамизга кириб мени ўпиб уйғотди. Унинг кўзлари ёнарди. Унинг кўзлари кўм-кўк эди, сизни кичикалик кўк бўлмаса-ям, лекин ловуллаган ва катта эди. Кўзлари доимо кулиб турарди. Хайратомуз ўткир эди кўзлари.

Лидия тобора секинроқ гапирарди. Нимадир эсига тушиб қолгандай, ўша хотираларни хаёдан такрорлаётгандай туюларди. Қиз Чарлига қизиқсиниб тикилди.

— Кўзларингизда унинг кўзларини эслатадиган нимадир бор, юз тузилишингиз ҳам униқига ўхшаб кетади. У сизчалик баланд бўйли эмасди, юзининг ранги сиздаги инглизларга хос рангда эмасди. У жуда чиройли эди.

Киз бир дақиқа жим қолди.

— Нақадар аҳмоқ дўстингиз Симон.

— Нимани кўзда тутяпсан.

— Ҳеч нарсани.

У кўллари билан юзини беркитиб, столга бошини қўйди ва бир оҳангда гапирришда давом этди. Унинг ҳозирги ҳолати бамисоли гипноздаги одамнинг гапирришига ўхшарди.

— Уйғонганимдан кейин кулимсирадим. “Жуда кеч келдинг-ку, — дедим. — Тезроқ ўрнингга ётақол”.

— Ҳозир мен ухлолмайман, жуда ҳаяжондаман. Қорним очқаб кетди. Ошхонада тухум борми? — деди у.

Бирланига уйкум ўчиб кетди. Ўзининг янги кулранг костюмида кроват чеккасида ўтирган эримнинг ўша ҳолатидаги мафтункор қиёфасини тасаввур қилолмайсиз. У доимо яхши кийинар ва кийимларини озода тутарди. Жуда чиройли қорамтир-қизғиш-қўнғир жингалак узун сочларини орқага тараб юрарди.

Устимга халатни ташлаб олай, қараб кўрамиз-да, — дедим мен.

Биз ошхонага бориб тухум ва пиёз топдик. Мен тухумни пиёз билан қовурдим. Баъзан театр ёхуд концертга тушганимизда томошадан уйга қайтиб келгач, тамадди қилгани ўзимизга овқат тайёрлардик... У пиёз билан қовурилган тухумни яхши кўрарди, шу туфайли бу овқатни эрим хоҳлагандай тайёрлардим. Ошхонада утадиган бу камгарона овқатланиш бизга ёқарди. У ертўлага тушиб бир шиша шампан виноси топиб чиқди. Бундан қайнонам норози бўлишини биламан. Робернинг дўстларидан бири берган шампан виноси бор-йўғи беш-олтитагина қолган эди. У вино ичгиси келаётганини айтиб, шишани очди. Овқатни иштаҳа билан еди, қалаҳни бир кўтаришда сипқориб юборди.

Ошхонага кирганимизда кўзлари ўйноқлаб турганини, юзлари оқариб кетга-

нини пайқадим, кўпроқ ичган бўлса керак деб ўйладим. Лекин энди аста-секин ранги ўзига келаётганди. Мен уни шунчаки чарчаган ва очқаган деб ўйладим. У кун бўйи уйда, ҳовлида куймаланиб юрди. Бир-биримизни бор-йўғи бир неча соат кўрмаган бўлсак-да, яна кўришиб турганимиздан ўзида йўқ хурсанд эди. У мени тўхтовсиз ўпарди, овқат қилаётганимда қучоқлаб олганлиги учун уни ҳатто итариб юборишга тўғри келди. Чунки шундай қилмасам овқат куйиб кетишидан қўрқдим. Лекин мен ўзимни кулгудан тўхтата олмадим. Биз ошхонадаги столда ёнма-ён ўтирардик. У мени ҳар хил сўзлар айтиб эркалатар, бағридан кўйиб юбормасди. Бамисоли келин-куёвларга ўхшардик. Овқатланиб бўлганимиздан кейин қайнонам эрталаб нонуштага келганида ошхона тартибсиз ётмасин деб идиш-товуқларни ювмоқчи бўлдим. Лекин бу ишни бажаришимга йўл қўймади. У тезроқ ўрнига ётгиси келарди. Бугун у жуда бошқача эди. Мен ҳеч қачон эркак одам хотинини у шу кун кечаси севганчалик сева олади деб ўйламаганман. Ҳеч қачон аёл киши ўзим шу кечаси бошимдан кечирганчалик эҳтирос ва ёқимли туйғуларга фарқ бўлишини тасаввур қилмаганман. У ўз эҳтиросларини тизгинлаб олмайётганди, менга тўймаётганди. Унинг эҳтирослари ҳеч қачон тугамайдигандай туюларди. Бирорта аёл зоти бундай ошиқни учратмаганди. У менинг эрим эди. Мен уни ҳаддан зиёд севардим. Ижозат бергудай бўлса, оёқларини ўпишга ҳам тайёр эдим. Ниҳоят, дармони кетиб, ухлаб қолганда, парда орқасидан тонг ёришиб келаётганини кўрдим. Мен эса ухломмадим. Ҳаммаёқ ёришиб кетди, мен эса ҳамон унинг юзларига тикилардим. Унинг юзлари болаларникига ўхшарди, бирор ажин кўринмасди. Мени қучоқлаганча ухлаб ётар, унинг лабларида бахтиёр табассум муҳрлангандай эди. Ниҳоят, мен ҳам ухлаб қолдим.

Мен уйғонганимда у ҳамон ухлаб ётарди. Уйғотиб юбормаслик учун эҳтиёткорлик билан тезгина ўрнимдан турдим. Унга кофе тайёрлаш учун ошхонага кирдим. Биз камбағалчиликда ҳаёт кечирардик. Робер брокер идорасида ишларди, ўз хўжайини билан жанжаллашиб, бу жойдан кетди. Ушандан бери доимий иш жойи йўқ. У пойгага ғоят қизиқар, шунинг орқасида баъзан чой-чақа топарди. Ойиси унинг бу машғулотини жини суймасди. Гоҳида эски машиналарни комиссион магазин орқали сотиб кун кўрарди. Лекин биз ҳақиқатан ҳам ишонимиз мумкин бўлган асосий даромад онасининг нафақаси эди. Ойиси ҳарбий врачнинг беваси эди. Хизматкор тутмасдик, уй ишларини қайнонам ва мен бажарардик. Мен ўрнимдан турганимда, қайнонам нонушта учун картошка артаётган экан.

— Робернинг аҳволи қандай? — деб сўради у.

— У ухлаб ётибди. Афсус, сиз уни кеча кўрмадингиз-да. Хурпайган сочлари билан худди ўн олти ёшли болага ўхшайди.

Ўчоқсимон уй печкасининг токчасида кофе қайнарди, сут эса илиқ эди. Мен сутни қайнатиб бир пиёла ичдим, сўнг Робернинг кийимларини олиб туриши учун юқори қаватга оҳишта кўтарилдим.

У башанг кийинишни ёқтирарди, мен унинг кийимларини дазмоллашни ўрганиб олгандим. У уйғонмасдан олдин кийимларини дазмоллаб стул суянчиғига осиб қўймоқчи эдим. Эримнинг кийимларини ошхонага келтириб тозаладим ва дазмолни қиздиришга тушдим. Шимни ошхона столи устига қўйганимда почасидаги доғга кўзим тушди.

— Нима бу? — хитоб қилдим мен. — Робер шимни расво қилибди-ку!

Берже хоним стулдан шунчалик тез турганидан картошка солинган товоқни ағдариб юборди. Қайнонам қўлимдан шимни юлқиб олиб қаради. Уни титроқ босди.

— Қизиқ бу қанақа доғ ўзи? — сўрадим мен. Робернинг жаҳли чиқади. Бу янги костюмининг шими-ку.

Мен унинг ташвишга тушганини кўрдим. Биласизми, французлар бундай нарсаларга биз, руслар каби енгил-елпи қарашмайди. Робер костюм учун қанча маблағ сарфлаганини билмайман, лекин ҳамонки, у булганган экан, энди онаси қанча пул бекор кетганини ўйлаб, бир ҳафта ухламай чиқади.

— Буни тозаласа бўлади, — дедим мен.

— Роберга кофе олиб кир, — кескин гапирди қайнонам. — Ўн бирдан ошиб кетди, турадиган вақти аллақачон бўлган. Шимни менга қолдир. Нима қилишни ўзим биламан.

Мен Роберга кофе қуйиб эндигина элтиб бераман деб турганимда зинадан тушиб келаётган оёқ товуши эшитилди. У ойдисига бош ирғаб қуйиб газеталарни беришни сўради.

— Олдин кофе совимасдан ичиб ол, — дедим мен. У менга заррача аҳамият бермади. Газетани ёзиб, сўнгги ахборотларга кўз югуртира бошлади.

— У ерда ҳеч нарса ёзилмаган, — деди онаси.

Мен қайнонам нимани кўзда тутаётганини тушунмадим. Эрим газета саҳифаларига кўз югуртириб чиқди. У одатига хилоф равишда лом-лим деб гапирмасди. Мен унинг костюмини қўлимга олиб тозалай бошладим.

— Сен нега шимингни ёмон ифлос қилибсан, — дедим мен. — Бугун костюмингни кийишингга тўғри келади.

Берже хоним шимни стул суянчиғига ташлаб қўйган эди, уни олиб ўғлига кўрсатди. Робер шимига тикилаётганида онаси ўғлини миқ этмай кузатди. Мен шунга ҳам ота гўри қозихонами деб ўйладим. Лекин тежамкорлик французларнинг қониди бор-да.

— Уйимизда салгина бензин бор, — дедим мен. — У билан доғни кетказса бўлади. Ёки шимни тозалашга берамиз.

Улар жавоб беришмади. Робер қовоғини уйиб ерга қараб ўтирарди. Қайнонам шимни ҳар томонга айлантириб тикилар, яна бошқа томонида доғ бор ёки йўқлигини текширарди. Шимнинг чўнтагидаги нимагадир қўли тегиб кетди.

— Нима бор бу ерда?

Робер ўрнидан сакраб туриб кетди.

— Шимимни тинч қўй. Чўнтақларимни титкилашингни истамайман.

Робер онасидан шимни тортиб олмоқчи бўлди. Лекин бунгача онаси шимнинг орқа чўнтагига қўлини тегиб бир тахлам пулни олишга улгурди. Онаси пулни чиқариб олганини кўргандан сўнг Робер михлангандай қотиб қолди. Қайнонамнинг қўлидан шим тушиб кетди, биров худди пичоқ ургандай кўкрагини ушлаб қолди. Унинг оқариб кетганига кўзим тушди. Тўсатдан хаёлимга бир фикр келди. Робер кўпинча менга ойим яшайдиган уйнинг қаеридадир нарса беркитадиган яширин жойи бор дерди. Кейинги вақтларда биз пулга ниҳоятда зориққан эдик. Робер Ривьерага боришни мўлжалларди. Мен ҳеч қачон у ерда бўлмаганман, биров пул топсак, ниҳоят асал ойимизни ўша ерда ўтказамиз дейишдан чарчамасди. Гап шундаки, биз турмуш қурганимизда Робер брокерда ишлагани учун кетолмагандик. Менинг хаёлимга, эрим онасининг яширган жойидаги пулни топиб олган деган фикр келди. Яширилган пулни топиб олипти-да, деган фикр миямга келиши билан қизариб кетдим. Лекин негадир ҳайрон бўлмадим. Мен олти ой у билан турмуш кечириб, эримни яхши билардим, ҳазил қилипман деб қутулиб кетиш мумкин эди. Мен қайнонам қўлида минг франкли пулларни ушлаб турганини кўрдим. Кейинчалик тахламлар еттита эканлигини билдим. Қайнонам бу пулларга кўзининг касаси чиқиб кетгудай бўлиб қарарди.

— Буни қаердан топдинг, Робер — сўради ойиси.

Робер кулди, лекин у асабийлашаётганини кўрдим.

— Мен уларни кеча гаров ўйнаб ютиб олдим.

— Эҳ, Робер! — хитоб қилди она. — Сен ахир ойингга ҳеч қачон пойгада қатнашмасликка сўз бергандинг-ку.

— Мен ютишимни аниқ билардим, — жавоб берди у. — Чидаб туролмадим. Биз Ривьерага боришимиз мумкин, жонгинам. Уни сақлаб қўй, бўлмаса бекорга сарфлаб юбораман.

— Йўқ, йўқ, хотининг у пулга қўлини урмаслиги керак! — қичқирди Берже хоним. У ўғлига шунақанги ваҳима билан тикилдими, мен ҳайрон қолдим. Сўнг у менга ўғирилди: — Бориб уйларни тозала. Тартибсизлик бўлишини жиним ёқтирмайди.

Қайнонам мендан қутилишни истаётганди. Улар жанжаллашишадиган бўлишса бу ердан кетганим маъқул, деб ўйладим. Келиннинг ҳолати жуда нозик. Ойиси ўғлини ҳаддан ташқари яхши кўрарди, лекин эрим кўнлига келганини қилаверадиган йигитлигидан азият чекарди. Аҳён-аҳёнда қайнонам жанжал кўтарарди. Гоҳида улар боғ охиридаги қайнонамнинг уйига яшириниб олишарди. Бир-бирларига баланд овозда бақирганликлари қулоғимга чалинарди. Шундай пайтларда эрим

ғамгин ва дарғазаб ҳолатда уйдан чиқиб кетарди, ойисига кўзим тушганда эса унинг йиғлаганини пайқардим.

Мен тепага чиқиб кетдим. Яна пастга тушганимда эса гапларини дарҳол тухта-тишди, қайнонам нонуштага тухум сотиб олиб келтиришимни буюрди. Одатда Робер пешинда уйдан чиқиб кетганча хуфтонда қайтарди, кўпинча ундан ҳам кеч келарди. Лекин бугун уйда қолди. У нималарнидир ўқир ва пианино чаларди. Мен ойиси билан ўрталарида қандай гап бўлиб ўтганини сўрадим. У бировларнинг ишларига аралашма деди. Назаримда шундан кейин бутун кун мобайнида бир-бирларига миқ эшиб оғиз очишмади. Бу ҳеч қачон тугамайдиганга ўхшарди.

Ўринга ётганимиздан сўнг мен унга суйкалдим, бўйнидан қучоқладим. У нимадандир жуда ташвишланаётганлигини сезиб, тинчлантирмақчи бўлдим, лекин у мени силтаб ташлади.

— Худо ҳаққи, мени тинч қўй, — деди у. — Бугун сени эркалайдиган кайфиятда эмасман. Менинг бошқа ишларим, ўйлаб оладиган нарсаларим бор.

Менга жуда алам қилди, лекин индамадим. Нарироққа сурилдим.

У мени хафа қилиб қўйганини билди, бироздан кейин қўлини узатиб юзимни ушлади.

— Ухла, жонгинам, — деди у. — Бугун бунақа ёмон кайфиятдалигимдан хафа бўлма. Кеча кўп ичиб юборибман. Эртага ҳаммаси яхши бўлади.

— Ҳалиги пуллар ойингникимиди? — сўрадим шивирлаб.

У дарҳол жавоб бермади.

— Ҳа, — деди ниҳоят у.

— Эҳ, Робер, қандай қилиб бу ишга журъат қилдинг? — хитоб қилдим мен.

У жавоб беришдан аввал анчагина жим бўлиб қолди. Ўзимни жуда бахтсиз сеза бошладим. Чамаси йиғлай бошладим.

— Агар бирор одам бирор нарса ҳақида сендан суриштира айтгинки, сен ҳеч қачон менда унақа пул кўрмагансан. Ҳеч қачон бунақа пул борлигини билмагансан.

— Сен мени сотиб қўяди деб ўйлайсанми? — дедим мен.

— Ҳа, шим масаласи. Ойим ундаги доғни кетказа олмади, ташлаб юборди.

Шунда эсимга тушди. У пианино чалаётганда мен унинг ёнида ўтиргандим. Димоғимга нимадир тутаётгани урилди. Мен ўрнимдан туриб бунинг нималигини аниқламоқчи бўлдим.

— Ҳеч қаёққа борма, — деди у.

— Ошхонада нимадир куяяпти-ку, — жавоб бердим мен.

— Ойим эҳтимол эски-тускиларни ёндираётгандир. Бугун унинг кайфияти жуда ёмон. Ҳозир бориб ишга аралашадиган бўлсанг, табингни хира қилади.

Энди қайнонам эски-тускиларни ёқмаганини тушундим. У шимни ташлаб юбормаган, балки ёқиб юборган. Мени кўрқув босди, лекин ҳеч нарса демадим. У қўлимдан ушлади.

— Агар бирор кимса сен билан шим тўғрисида гаплашса, мен уни юваётганда жуда ифлос қилиб юборганимни, уни ташлаб юборишга тўғри келганини айтасан. Ойим уни қайсидир дарбадарга ўтган куни бериб юборган. Шундай қилишга ваъда берасанми?

— Ҳа, — дедим зўрма-зўракка.

Шунда у аянчли бир нарсани айтди:

— Менинг ҳаётим шунга боғлиқ.

Мен шунчалик лол ва қўрқиб кетган эдимки, гапиргудай ҳолим йўқ эди. Бошим қаттиқ оғрий бошлаганидан у тарс ёрилиб кетса керак деб ўйладим. Тун бўйи ухлолмай чиқдим. Робер безовта ухлади. Бутун кеча мобайнида у ён бошидан бу ён бошига ағдарилиб, тўлганиб чиқди. Тонг саҳарда пастга тушди. Қайнонам ошхонада экан. Одатда у яхшигина кийиниб юради, кўчага чиққанида у ҳатто башанг кўринади. У врачнинг беваси ва штаб офицерининг қизи эди. Берже хоним ташқи кўринишига аҳамият берар, эски ҳарбий дўстлариникига борганида ҳам одамларда яхши таассурот қолдириш учун дид билан кийинарди. Сочларига оро бериб, маникюр қилиб, юзларини бўяган бундай пайтларда қирқдан ошмаган кўҳлик жувон қиёфасига кирарди. Ўша куни сочлари таралмаган, юз ва лаблари бўёқ кўрмаган, уй халатидаги кўринишида истеъфога чиққан кекса қўшмачи аёл-

га ўхшарди. Қайнонам Робер билан саломлашмади. Индамай унга газеталарни узатди. Газета ўқиётганида унга қараб турдим ва ранги ўзгариб кетганини пайқадим. У қараб турганимни сезиб бошини кўтарди. У кулиб қўйди.

— Хўп, миттигинам, — деди у қувноқлик билан. — Кофе масаласи нима бўлди? Хўжайинингга қараб тураверасанми ёки унга хизмат қиласанми?

Газетада менинг саволларимга жавоб берадиган нималар босилганини тушундим. Робер нонуштадан сўнг тепага кийингани чиқиб кетди. У пастга қайтиб тушганида эгнида икки кун олдин кийган ялтироқ кул ранг костюм-шимни кўриб ҳайрон қолдим. Шунда мен костюм тиктирганда иккита бир хил шим буюртирганини эсладим. Бу ҳақда оилада анча гап-сўз бўлиб ўтганди. Берже хоним бу жуда қимматга тушганини айтиб аччиқланганди, лекин Робер башангроқ кийиниб юрмаса дурустроқ иш тополмаслигини айтганди. Ниҳоят, ҳар қачонгидек она ўғлига ён босди ва иккита шим буюрганинг қайтага яхши бўлибди, чулки шим тезроқ титилиб кетади, деди. Робер тушликка келмаслигини айтиб чиқиб кетди. Қайнонам майда-чуйда харид қилиш учун кетди. Уйда ёлғиз қолишим билан газетага ёпишдим. Газетада инглиз букмекери Тедди Жордан ўз уйида ўлдириб кетилгани ёзилганди. Уни елкасига пичоқ уриб ўлдиришганди. Робер кўпинча у ҳақида гапирганини эшитардим. Мен уни Робер ўлдирганини сездим. Кутилмаган кучли оғриқ юрагимни тешиб ўтгандай бўлди, ўлиб қоламан деб ўйладим. Қўрқувдан эсимни йўқотиб қўйган эдим. Қанча вақт ошхонада ўтириб қолганимни билмайман. Ўрнимдан қимирлашга мажолим йўқ эди. Ниҳоят кимдир эшикка калит тикиб очганини эшитдим. Берже хоним қайтиб келганини аналдим.

Мен газетани қайнонам қолдирган жойга қўйдим-да, уй ишлари билан куймаландим.

Лидия оғир хўрсинди. Улар ресторанга келишганда соат бир ёхуд шу атрофда эди, овқатланиб бўлишганда эса икки эди. Кириб келишганда барча столлар банд, бар олдида ҳам анчагина одам йиғилганди. Лидия ўз тарихини ҳикоя қилди, одамлар аста-секин тарқай бошладилар. Ҳозир эса тўсиқ олдида фақат икки киши ўтирарди. Буларнинг ёнидаги столда ҳам одамлар бор эди. Официантлар безовтала-на бошлашди.

— Ўйлашимча, биз кетишимиз керак, — деди Чарли. — Назаримда хизматчилар бизнинг кетишимизни пойлаб турибди.

Шу вақтда уларнинг ёнидаги столда ўтирганлар кетишга ҳозирланишди. Гардероб хизматчиси уларга пальтолларини келтириб берди. У ҳисоб-китоб қилишни сўради.

— Биз ҳозир боришимиз мумкин бўлган бирор жой борми?

— Биз Монмартрга боришимиз мумкин. “Грааф” кафеси тун бўйи ишлайди. Мен жуда толиқдим.

— Агар хоҳласанг уйингга элтиб қўяман.

— Алексей билан Евгенияларникигами? Бугун мен у ерга боролмайман. У мастлик билан тун бўйи Евгенияни болаларингга ёмон тарбия бергансан деб сўкиб чиқади, йиғлайди. “Серал”га ҳам боргим йўқ. Яхшиси “Грааф”га борамиз, ҳар қалай иссиққина жой-ку.

Қиз гангиган ва ҳорғин кўринарди. Чарли бироз иккиланиб турди-да, ўзи билан мехмонхонага кетишга таклиф этди. Симоннинг бу ерга кимни хоҳласанг олиб келаверсан деган гапи эсига тушди.

— Хонамда иккита каравот бор. Нега энди мен билан кетавермайсан?

Қиз унга гумонсираб қараб қўйди, лекин йигит кулимсираб бошини силкитиб қўйди.

— Мен шунчаки ухлашни кўзда тутяпман, — қўшиб қўйди у. — Биласанки, мен ўзи бугун келдим, ҳаяжонланганим ва бошқа сабаблар бўлиб оёғимда зўрға турибман.

— Яхши.

Такси топишнинг иложи бўлмади, лекин мехмонхонагача узоқ эмасди, шу боисдан яёв кетишди. Мудраган мехмонхона швейцари эшикни очиб, уларни лифтда тепагача кузатиб қўйди. Лидия шляпасини ечди. Қизнинг пешонаси кенг ва оппоқ эди. Йигит ҳозиргача унинг сочларини кўрмаган эди. Қизнинг сочлари калта, ялтироқ, қизғиш, жингалак эди. У туфлиси ва қўйлагини ечди. Чарли ванна-

хонадан чиққанда қиз ётиб улгурдигина эмас, уйқуга ҳам кетганди. У ўрнига ётиб чироқни ўчирди. Ресторандан чиқишгандан бери бир-бирларига сўз қотишмаганди.

Чарли Париждаги биринчи кечасини шундай ўтказди.

IV

Чарли уйғонганда кун ёришиб кетганди. У бир нафас қаерда ётганини англолмади. Сўнг Лидияга кўзи тушди. Улар дераза пардаларини тортиб қўйишмаганди, шу боис дераза эшикчасидан хонага ёруғлик тушиб турарди. Қорамтир қарагай ёғочидан қилинган мебель қўйилган хона анчагина ғариб кўринарди. Лидия бир кишилик каравотнинг бирида ранги ўчинқираган, шифтга тикилиб ётарди. Чарли соатига қараб қўйди. У ёнгинасидаги каравотда бегона аёл ётганидан уялаётганди.

— Соат ўн иккига яқинлашибди, — деди у. — Бир чашкадан кофе ичиб олайлик, кейин истасанг бирор жойга нонушта қилгани борармиз.

Қиз унга маъносиз, аммо мулоим кўзлари билан қараб қўйди.

— Мен сизни кузатиб ётдим, сиз жуда осойишта, ёш болалардек қаттиқ ухлагингиз. Юзларингиз шунақаям соддадил, покдомонки, одам ҳайрон қолади.

— Юзим соқол олишимни жудаям истаб қолган кўринади.

У навбатчига қўнғироқ қилиб, кофе келтиришларини илтимос қилди. Кофе олиб кирган ўрта ёшлардаги бўлиққина аёл Лидияга қараб қўйди. Лекин унинг бу қарашидagi маънони уқиб олиш қийин эди. Чарли сархона мундштукдан чекар, Лидия эса сигарет кетидан сигарет тутатарди. Улар кам гапиришарди. Чарли бундай ноодатий аҳволда ўзини қандай тутишни билмасди. Лидия эса йигит билан алоқаси бўлмаган хаёллар ичра ғарқдай туюларди. Чарли тез орада соқолини олиш ва чўмилиш учун ваннахонага кириб кетди. Ваннахонадан чиққанда Лидия олдидаги суянчиқли юмшоқ курсида унинг халатини кийиб олганча ўтирарди. Уйнинг деразаси меҳмонхона ҳовлисига қараганди. Ҳовлида қаршидаги қатор-қатор деразалардан бошқа қарагудек бирор нарса йўқ эди. Христианлар байрами тонгидаги меҳмонхона ҳовлиси беҳад файзсиз кўринарди. Қиз йигитга ўгирилиб қаради.

— Биз ҳеч қаёққа чиқмасдан шу ерда нонушта қилсак ҳам бўлар?

— Сен хоҳласанг шундай қиламиз. Лекин бу ернинг овқатлари қанақалигини билмайман.

— Гап овқатда эмас. Мен айнан шу хонанинг ўзида нонушта қилишни кўзда тутаяман. Бир неча соат мобайнида бутун оламдан ажралиб ҳоли қолиш қанчалик мароқли. Дам оласан, тинчлик-хотиржамлик, сукунат ва танҳолик. Бундай дабдабали ва фараҳли вазият фақат бадавлат одамларгина эришиши мумкин бўлган лаззатдай туюлади. Лекин унга ҳеч қандай харажатнинг ҳожати йўқ. Қизиғи шундаки, одатда бунга эришиш жуда қийин.

— Агар хоҳласанг сен учун шу ерга нонушта буюриб ўзим шаҳарнинг бирор жойида овқатланиб келишим мумкин.

Қизнинг кўзлари бир лаҳза унга тикилиб қолди. Бу қарашда қандайдир енгил кинояомуз табассум ҳам зўхур этди.

— Сиз менга заррача халақит бермайсиз. Сиз жуда ёқимтой одам экансиз. Шу ерда қолишингизни истайман. Сизда қанақадир ёқимтой, одамга таскин берувчи хусусият бор.

Чарли ўзига зеб берадиган йигитлар тоифасига кирмасди. Лекин ҳозирги дақиқада бироз зардаси қайнагандай бўлди. Чунки қиз унга ҳозирги вазият тақозо этганига қараганда анча совуқроқ, бефарқроқ муносабатда бўлаётгандай туюлди. Шунга қарамай яхши тарбия кўрган одам сифатида ўз ҳиссиётини ошкор қилмади. Вазият ҳам ҳақиқатан ғалати эди. У гарчи Парижда шу аҳволга тушиб қолиш учун келмаган бўлса-да, ҳозирги ҳолатнинг қизиқлигини инкор этиб ҳам бўлмасди. У хонага кўз югуртириб чиқди. Каравотдаги ўринлар тартибга келтирилмаганди. Атрофда, асосан ерда Лидиянинг шляпа, кўйлак, туфли ва пайпоғи ётарди. Ўзининг кийимлари столда палапартиш сочилиб турарди.

— Хонамиз жудаям хунук кўриняпти, — деди у. — Шунақа тартибсиз овқатлансак ҳам бўлаверади деб ўйлайсанми?

— Бунинг қанақа аҳамияти бор? — жавоб берди қиз. Чарли унинг кулгусини илк маротаба эшитди. — Лекин бу нарса сизнинг инглизча ахлоқингизга тўғри келмаса, мен каравотларни тартибга келтираман ёхуд ювиниб чиққунимча оқсоч бу ишни бажариб қўяди.

Қиз ваннахонага кириб кетди. Чарли эса телефонда официантни чақириб тухум, гўшт, пишлоқ, мева ва бир шиша вино буюрди. Сўнгра оқсочни чақирди. Хона ҳарорати илиқ бўлса-да, олов ёнаётган печка олдида ўтириш мароқлироқ деб ўйлади. Оқсоч ўтин келтиргунча у кийиниб олди, сўнг уйни тартибга солаётганда суянчиқли юмшоқ ўриндиқда бефайз ҳовлига қараб ўтирди. У Терри Мэйсонларникида кувноқ ўтадиган оқшомларни маъюсланиб эслади. Ҳозир улар херес виносини ичишаётгандир. Кейин курка ва олхўрили пудинг¹ билан безатилган байрам дастурхонига ўтиришади. Ҳаммалари ўзаро ҳазиллашишиб ўйнаб кулишади, ўзларига қилинган байрам туҳфаларидан мамнун бўлишади. Бироз кейин Лидия ваннахонадан чиқиб келди. У пардоз-андоз қилмаган, лекин сочларини ҳафсала билан тараганди. Кўзларининг кечаги шишгани билинмасди. Ҳозир у жуда ёш ва жозибали кўринарди. Лекин бу йигитлик эҳтиросини уйғотгудай жозибадорлик эмасди. Гарчи Чарли табиатан таъсирчан бўлса-да, ҳозир қиз унга яқинлашганда ҳам қон томирлари тез урмади.

— Эй, сиз кийиниб бўлдингизми? — деди у. — У ҳолда мен сизнинг халатингизда юратураман, майлими? Шиппагингизни бериб турмайсизми? Тўғри, улар менинг оёқларимда шалоплаб қолади, лекин бунинг аҳамияти йўқ.

Кўк, расмли бу ипак халатни онаси Чарлига туғилган кунида совға қилганди. Халат қизга жуда катта келган бўлса-да, барибир ярашди. Лидия каминда олов ёнаётганини кўриб хурсанд бўлиб кетди ва Чарли қўйиб берган стулга ўтирди. Қиз сигарета чекарди. Бўлиб ўтаётган воқеаларга Лидиянинг худди табиий нарсадай қарashi Чарлини ҳайрон қолдираётганди. Қиз йигитни ўзининг бутун ҳаёти мобайнида биладигандай табиий тутарди. Йигит қиз билан бир ўринга ётишни хоҳлаши мумкинлигини Лидия хаёлига ҳам келтирмаётганга ўхшарди. Қизнинг иштаҳа билан овқатланаётганини кўриб ҳайрон бўлди. Қиз кеча сўзлаб берган гаплардан кейин жуда изтироб чекаётгандай, томоғидан овқат ўтмайдигандай таассурот қолган эди. Лекин у йигит билан баробар, бунинг устига иштаҳа билан овқатланаётгани уни лол қолдираётган эди.

Хонадаги телефон жиринглаганда улар кофе ичиб ўтиришганди. Симон қўнғир-роқ қилаётган экан.

— Чарли, чақчақлашиб ўтиргани олдимга келмайсанми?

— Ҳозир иложим йўқ.

— Нега? — кескин сўради Симон.

Симон кимники кўришни истаб қолса, бу одам ҳамма ишини ташлаб дарҳол унинг ҳузурига югуриши керак эди. Унга унчалик аҳамияти бўлмаган бирор нарсага қизиқиш пайдо бўлсаю бу йўлда сал қаршиликка учраса, бу нарса дарҳол аҳамиятга молик бўлиб туюларди.

— Лидия менинг ёнимда эди.

— Худо урсин, Лидиянг ким ўзи?

Чарли бир нафас нима дейишини билмай тараддудланди.

— Бу княжна Ольга.

Телефон гўшаги жим бўлиб қолди, сўнг Симоннинг қаттиқ кулгани эшитилди.

— Мўйсафид, сени табриклайман. Чиқишиб кетишингизни билган эдим. Хўп майли, эски қадрдонинг учун бўш вақт топгудай бўлсанг хабар қиларсан.

У гўшакни илиб қўйди. Чарли қиз томонга ўгирилганда у оловга тикилиб турарди. Қиз ўзини телефондаги гални эшитмаганга олди. Чарли нонушта қилишган столчани нарироққа суриб камин яқинига ўрнашиб ўтирди ва гулханга яна бир бўлак ўтин ташлади. Қизнинг ҳаракатларида Чарлига ёқадиган қандайдир дилкашлик бор эди. У айланиб-айланиб ёстиқча олдидан қулай жой топиб кулча-

¹ Гуруч ва бошқа ёрмалардан творог ва мевалар қўшиб пишириладиган овқат (*тарвис*.)

дай бўлиб ётган кучукчадай камин яқинига ўрнашиб қолганди. Улар кун бўйи ҳеч қаёққа чиқишмади. Дилгирроқ қиш куни тобора ўз поёнига яқинлашарди, улар эса ёнаётган гулхан ёнида ўтиришарди. Ҳовлининг нариги томонидаги пардаси беркитилмаган деразалардан хирагина ёруғлик тушиб турарди. Булар театр сахналаридаги кўринишга ўхшаб ғалати ва нотабий туюлаётганди. Лекин булар ҳам Чарлига ўзининг ҳозирги ғарибона ётоқхонада липиллаб ёнаётган ўтин ёруғида ўзига тамомила нотаниш аёл аянчли ҳаёт тарихини ҳикоя қилиб ўтирган ҳолатидан кўра табиийроққа ўхшарди. Бу ҳикояни эшитиш эҳтимол унга малол келиши қизнинг хаёлига ҳам келмайдигандай кўринади. Унинг фаҳмлашича, йигит бошқа юмушлари бўлиши мумкинлиги ёхуд ўз изтиробларини тўкиб солиб, юрагини очаркан, суҳбатдоши гарданига жуда оғир юк ортаётганини, бу нарса бегона одамлар учун даҳлдор эмаслигини хаёлига келтирмасди. Шу йўл билан йигитда ўзига нисбатан мойиллик уйғотмоқчими? Йигит бундай бўлишига ҳам ишонмасди. Қиз йигит тўғрисида ҳеч нарса билмас ва билишни ҳам истамасди. У йигитнинг кўнглидан фойдаланаётганди. Агар йигитда юмор туйғуси кучли бўлмаганда унинг ўзига нисбатан бефарқлигини одобсизлик деб ҳисоблаган бўларди. Кечқурунга яқин қиз жим бўлиб қолди, унинг бир текис нафас олаётганидан уйқуга кетганини тушунди. У азбаройи узоқ вақт ўтирганидан оёқлари оғриб, креслодан базўр турди. Қизни уйғотиб юбормаслик учун оёқ учларида юриб стулга ўтириб ҳовлига тикилди. Аҳён-аҳёнда ёруғлик тушиб турган дераза ёнидан кимдир ўтиб қолганини, ёши ўтинқираган аёл тувакдаги гулга сув қуяётганини, кийимлари билан тўшакда ётиб нимадир ўқиётган эркак кишини кўрди. Бу одамларнинг кимлиги, қандай ишлар билан шуғулланишлари унга қизиқ туюлди. Улар жамиятнинг ўрта табақасига мансуб, камтарингина даромадли оддийгина одамлар эканлигини фаҳмлади. Меҳмонхона арзон баҳоли, шаҳарнинг хилватроқ жойига жойлашганди. Одамларга ойна ортидан қарасангиз жуда ғалати, нотабий туюларди. Ҳақиқатда эса аслида бу одамларнинг кимлигини, уларнинг оддий кундалик ишлари орқасида қандай ёвуз эҳтирослар, қандай жиноятлар яширинганини ким айта олади? Баъзи хоналарнинг пардалари орқасидан тушиб турган нургина кимлардир борлигидан дарак беради. Баъзи деразаларда нур кўринмаяпти. Бу уларда одам йўқлигидан эмас, чунки меҳмонхонада бўш жой топилмайди, балки айни шу дақиқалардагина эгаси йўқлигини билдиради. Улар қандай сирли юмушлар билан шуғулланишаркин? Чарлининг асаблари таранг эди. Тўсатдан негадир қалбида ҳаёти ўзига тамомила нотаниш ва алоқасиз бу кишилар учун қўрқув ҳисси уйғонди. Кўриниб турган бу силлиқ ойналар ортида қандайдир чалкаш, мажҳул, даҳшатли ва ярамас нарсалар содир бўлаётгандай туюлди.

У қовоғини уйиб, кун бўйи эшитган узоқ ва бахтсиз тарихни эслади. Лидия тикувчиликда ишлаганда арзимаган чой-чақа билан бир амаллаб тирикчилик ўтказиш учун қанчалик тиришган, Лондонда қашшоқларча ўтган болагининг айрим лавҳаларини у ёқдан-бу ёққа юриб ҳикоя қилиб берди. Сўнг қотилликдан кейинги мудҳиш кунлар, ҳибса олиш даҳшати, суд жараёни кунларидаги изтироблар тўғрисида сўзлади. Чарли жуда кўп детективлар ўқиган, газета ўқиб туради, бу ёруғ оламда жиноятлар содир бўлишини, одамлар муҳтожликда яшашини билади. Лекин буларни бир бетараф одамдай, бутунлай алоқаси йўқ кимсадай биларди, холос. Ҳозир эса унда беихтиёр бундай даҳшатли воқеаларни ўз бошидан ўтказган одам билан яқин бўлиб қолганлигидан қўрқиш туйғуси уйғонди. Нимагалигини билмаган ҳолда ҳозир бирдангина рассом Маненинг кимнидир, (эҳтимол Максимилианнинг) ўлдирилиши расмини эслади. У ҳамиша бу расми ажойиб ва жозибдор санъат асари деб ҳисоблаб келган. Ҳозир у бу расмда ҳақиқатан рўй берган ҳодиса акс этганлигини тушунди. Ҳукмдор ростдан ҳам ўша жойда турган, аскарлар қуролларини кўтаришганда бир лаҳзадан кейин ёруғ олам билан абадул абадга хайрлашишини билиб туриш ғоят аянчли бўлган.

Кеча кечқурун ва бугун кун бўйи Лидиянинг ҳикоясини эшитгандан, у билан бир столда ўтириб овқатлангандан, бирга рақс тушгандан, анча соатлардан бери бундай яқинликда ҳаёт кечираётганликларидан бери бу қизнинг бошидан шунча кўргуликлар ўтганига ишониб қийин эди.

Агар дунёда қандайдир тасодифиятлар учраб турадиган бўлса, Лидия билан Робер Берженинг учрашиб қолишлари ҳам тасодиф эди. Лидия бир жойда яшай-

диган дўстлари, рус ресторанида ишлайдиган танишлари орқали аҳён-аҳёнларда концертларга билет топарди. Бунинг иложини қилолмаган, аммо музика тинглашни жуда соғинган кезларида ҳафтalik даромадидан амал-тақал қилиб, озгина пул тежаб, тик туриладиган жойга билет сотиб оларди. Бу унинг беҳудага сарф бўладиган ягона исрофгарчилиги, концерт эса унинг ягона овунчоғи эди. У асосан рус музикасини хуш кўрарди. Рус музикасини тингларкан, ўзи ҳеч қачон кўрмаган, бутун ҳаёти мобайнида қўмсаб яшаётган, лекин ҳеч қачон дийдорига тўйиш насиб бўлмайдиган ватаннинг қалбига, юрак-юрагига қираётгандай туюлади. У Россия тўғрисида ота-онасидан эшитган нарсалардан, Евгения ва Алексейларнинг эски замонлар ҳақидаги ҳикояларидан, ўқиган романларидан бошқа ҳеч нарса билмасди. Римский-Корсанов ва Глазунов музиқаларини тинглаганда, Стравинскийнинг ўта миллий, инсон қалбининг тубларигача етиб борадиган асарларини эшитганда, унинг Россия хусусидаги таассуротлари маълум шакл ва касб этарди. Бу ҳаддан зиёд ёқимли музика оҳанглари европа музикасидан нимаси биландир фарқ қилиб ўзига буткул ром этарди, ғамгин кайфиятлардан фориг қиларди, ватанга муҳаббатини яна ҳам жўш урдирардики, кўзларидан беихтиёр қувонч ёшлари оқар, руҳи энгиллашарди. Лекин тафаккури билан чизган ҳаёлий Россиядан бўлак ҳеч нарсани ўз кўзи билан кўрмаганди. Буларнинг барчаси бошқаларнинг гаплари ва ҳаёлот меваси бўлганлиги учун ҳам у Россияни қандайдир ғалати, бузуқ тарзда кўрарди. У юлдузлари ялтираётган, қуббасига олтин суви юритилган Кремлни, Қизил майдонни, Хитой-шаҳарни кўриб турарди. Қизнинг назарида улар эртақлардаги расмларга ўхшарди. Наташа ҳамон ўз юмушлари билан Москванинг сершовкин кўчалари бўйлаб кезар; Дмитрий Карамазов лўлилар билан ўтган ташвишли кечадан сўнг Москва дарёси кўприги устида Алексей билан учрашар, савдогар Рогожин Настасья Филипповна билан чанада ўтирганча ёнларидан ўтиб кетарди. Чехов ҳикояларининг дардчил қаҳрамонлари шохлардаги қуриб қолган баргларга ўхшаб у ёқдан-бу ёққа бориб келишарди. Ёзги боғ ва Нева шохйўли сеҳрли номлари билан уни ўзига тортади. Анна Каренина ҳамон ўз аравасида юради, Вронский эса ўзининг хушбичим янги ҳарбий кийимида Фонтанкадаги ҳашамдор кошоналарнинг зинасидан тепага кўтарилади, ҳаромзода Раскольников Литейний бўйлаб кезади. Ватанни қўмсашга ундайдиган музика Тургеневни ёдга туширди.

Лидия кўз ўнгига кенг, шарти кетиб, парти қолган қишлоқ уйлари, хушбўй ҳид таралиб турган кечада тонготаргача суҳбатлашиб чиққан одамларни, сокин саҳардаги ботқоқликларни, отилган ёввойи ўрдакларнинг ерга тап-тап тушишини, тўхтовсиз ароқ ичадиган қишлоқ одамларини, бир-бирларига қўпол муомала қиладиган, ҳайвонларча севиб ёхуд ўлдирадиган кишиларни, Волганинг лойқа сувларини, Кавказнинг беҳудуд даштларини, сеҳрли, мафтункор Қримни кўз олдига келтирди. Қиз шу дақиқада мангуликка даҳлдор бўлиб ортда қолган умрини эслади, ҳеч қачон кўрмаган, унга ёт ва хайрихоҳ бўлмаган дунёдаги уйини соғинишини, улкан сирли мамлакат билан ўзининг ўртасида қандайдир мустаҳкам алоқа борлигини ҳис этди. Гарчи бу мамлакат тилида яхши сўзлай олмаса-да, у рус эди ва ўзининг ана шу жонажон тупроғини севарди. Бундай дақиқаларда у қаердадир тутилган жойи борлигини англади, отасининг огоҳлантиришларига қарамай, ҳаётини хавф остида қолдириб бўлса-да, шу ватанга қайтишга азму қарор қилганини тушунгандай бўларди.

Рус музикаси ижро этилган концертларнинг бирида Лидия ва бир ёш йигитча ёнма-ён туриб қолишди. Қиз йигитнинг аҳён-аҳёнда ўзига қизиқсиниб қараётганини сизди. Қайсидир дақиқада йигитга қараганда унинг жон қулоғи билан музика тинглаётганини кўриб лол қолди. Йигитнинг қўллари мушт қилиб тугилган, бамисоли ҳаво етишмаётгандек оғзи бироз очик. У ижро этилаётган музикадан ўзини йўқотиш даражасида завқланаётган эди. У келишган назокатли йигит кўринарди. Лидия унга кўз қирини ташлаб, яна музика оламига ғарқ бўлди, ўша музика уйғотган адоқсиз орзуларга берилди. Музиканинг дилрабо оҳанглари бутун борлиқни унуттишга мажбур этди, беихтиёр нола чекиб юборди. Қиз қандайдир юмшоқ, жажжи қўл ўзининг қўлини ушлаб турганини сезганда чўчиб тушди. Лидия дарҳол қўлини тортиб олди. Танаффус олдидан охириги асар ижро этилаётган эди.

Мусиқа тугагач, йигит Лидияга ўғирилди. Йигитнинг қалин қошлари остидаги кўкимтир кўзлари ғоят чиройли ва фавқулодда мулоим эди.

— Йиғлаяпсизми, хоним ?

Қиз, йигит ҳам ўзига ўхшаб рус бўлса керак даб ўйлаганди, лекин у соф француз тилида гапирди. Қўлини секингина ушлаб қўйишини беихтиёр билдирилган ҳамдардлик ифодаси деб тушуниб, кўнгли кўтарилди.

— Бахтсиз бўлганлигимдан эмас, — жавоб берди майингина кулиб.

Йигит ҳам унга жавобан кулимсиради, унинг кулгуси ғоят жозибали эди.

— Мен тушунаман. Бу рус мусиқаси инсонга фавқулодда кучли таъсир этади, унинг юрагини бўлак-бўлақларга парчалаб юборгудай бўлади.

— Лекин сиз французсиз. Сиз учун унинг қандай аҳамияти бўлиши мумкин?

— Ҳа, мен французман. Мен учун қандай аҳамиятга эгалигини билмайман. Лекин бу мен эшитишни хоҳлайдиган ягона мусиқадир. Бу куч ва эҳтирос, қон ва вайроналик. Бу мусиқа менинг ҳар бир асаб толаларимни жунбушга келтиради.

Йигит ўз устидан кулгандай бўлди.

— Бу мусиқани эшитаётганимда баъзан инсоннинг қўлидан келиши мумкин бўлган ҳамма ишга қодирман деган фикрга бораман.

Қиз жавоб бермади. Шу нарса қизиқки, айти бир мусиқа турли одамларда турлича таассурот уйғотаркан. Қизнинг наздида мазкур мусиқа инсон қисматининг фожиаси, қисмат билан ўйнашининг маънисизлиги, қувонч ва мамнунлик, тобелик ва итоаткорлик ҳақида ҳикоя қилаётгандай туюларди.

— Сиз келгуси ҳафтадаги концертга келасизми? — сўради йигит.

— Яна фақат рус мусиқасидан концерт бўлади.

— Иложини тополмасам керак, деб ўйлайман.

— Нега, ахир?

Йигит жуда ёш, самимий эди, ёши қиздан катта эмасди. Нотаниш бир йигитга совуқ жавоб қайтариш — камтарликка кирмасди. Унинг ҳаракатлари кишида қандайдир ишонч уйғотар, қизнинг кўнглини олишни истаётгани кўриниб турарди. Қиз кулди.

— Мен миллионер эмасман. Биласизми, ҳозир рус миллионерлари жуда кам.

— Мен бу концертларни уюштирадиган баъзи одамлар билан танишман. Менда киришга икки кишилик рухсатнома бор. Агар сиз келаси якшанбада музика эшитишни истасангиз, залга кираверишда учрашишимиз мумкин.

— Келолмайман деб қўрқаман.

— Бу ҳолат обрўимни тушириб қўяди, бутун халойиқ кўради, деб қўрқасизми? — табассум қилди у.

— Мен тикув устахонасида ишлайман. Обрўсизлантириш-ку қийин бўлар-а, бутунлай нотаниш одамга ваъда беришим мумкинми — йўқми, билолмаяпман.

— Ишонаманки, сиз жуда яхши тарбия кўрган қизсиз, шунинг учун нотўғри фикрларга борманг-да.

У баҳслашишни истамасди.

— Хўп, яхши, кўраимиз. Ҳар қандай ҳолатда ҳам таклиф қилганингиз учун ташаккур билдираман.

Улар то дирижёр таёқчасини кўтаргунча у ёқ-бу ёқдан гаплашиб туришди. Концерт тугагач, йигит қиз томон ўгирилиб хайрлашди.

— Шундай қилиб келгуси якшанбагача, — деди у.

— Кўраимиз. Мени кутиб ўтирманг.

Улар эшик олдидаги тикилинчда бир-бирларини йўқотиб қўйишди. Қиз келгуси ҳафта мобайнида кўкимтир кўзли ёқимтой йигитни аҳён-аҳён эслаб қўйди. Уни эслаганда кўнгли равшанлашарди. Лидия ҳозир эркакларнинг хушторликлари-га қаршилиқ кўрсатадиган ёшда эди. Алексей ҳам, унинг даос ўғли ҳам унга хушторлик қилишга интилишарди. Лекин уларнинг жуфтагини ростлаб қўйишга журъати етарди. Яхшигина бир шапалоқ йиғлоқи ичкиликбозни бироз ҳушёр торттирди, йўлини бошқа ёққа бурди, ўғлини эса гоҳ масхаралаб, гоҳ очиқ гапириб инсофга келтирди. Эркаклар кўпинча кўчада унга ёпишмоқчи бўлишарди. Қиз эса ҳаммиша ўзини чарчоқлик ва кўпинча очликдан йиқилгудай ҳолатда сезар, уларнинг илтифотларига жавобан кулимсиради, ҳозир менга севгувчи юракдан кўра бир коса овқат афзалроқ деган хаёлга борарди. У аёл қалби ила концертда учра-

шиб қолган йигит бошқа шилқимларга ўхшамаслигини сизди. Унинг ёшидаги ҳар қандай йигит кўнгил ёзишга имконият топилгудай бўлса фойдаланиб қолишга ҳаракат қилади. Лекин у якшанбадаги концертга бу мақсадда таклиф этгани йўқ. Қиз концертга боришни ўйламаётган эди, аммо унинг таклифи кўнглини эритди. Бу йигитдаги қандайдир мулойимлик, самимийлик, беғуборлик хуш ёқди. Унга ишониш мумкинлигини ҳис этди. Қиз концерт дастурини қаради. Патетик симфония ижро этилиши керак эди. Бу унчалик қизиқтирмади уни. Чайковский унинг назарида ҳаддан ташқари европалашганди. Лекин дастурда "Муққадас баҳор" ва Бородиннинг торли квартети ижро этилиши кўзда тутилганди. Қизиқ, йигит ўша кунни келгуси концертга таклиф этганда нимани кўзда тутди экан? Ёхуд ўша кунги мусиқанинг таъсирида таклиф қилиб қўйиб, ярим соат ўтар-ўтмас эсидан чиқиб кетдимикин? Якшанба кунни етиб келганда қиз концертга боришга қарор қилди. Концерт эшитишни жудаям хоҳларди, пули эса ҳафта мобайнида метрода ишга қатнашга ва тушликкагина старди, холос. Қолганини эса ижара ҳақи ва овқатланиш учун Евгенияга бериш зарур. Агар йигит концертга келмаган бўлса осмон узилиб ерга тушмайди. Мабодо кутиб турган бўлиб, концертга олиб кирса, унга малол келмаслиги аниқ.

Қиз ўзида бирдан пайдо бўлган жўшқинлик билан "Плейель" залига етиб келди. Йигит ваъдалашилган жойда кутиб турарди. Лидияни кўриши билан кўзлари ёниб кетди, эски дўстлардек самимий кўришди.

— Келганингиздан жуда мамнунман, — деди у. Йигирма минутдан бери кутиб турибман. Сизни кўрмай қолиб ўтказиб юбораманми деб кўрқдим.

Қиз қизариб кетди ва кулди. Улар концерт залига киришганда йигитнинг кўлида бешинчи қаторга олинган иккита билетга кўзи тушди.

— Сизга шу жойларни беришдимиз? — сўради у ажабланиб.

— Сотиб олдим. Қулай жойларда ўтириб концерт тинглаш яхшироқ деб ўйладим.

— Қандай телбалик! Мен концертда тик туришга ўрганганман.

Лекин қиз йигитнинг ҳотамтойлигидан мамнун бўлди ва кўлини ушлаганда тортиб олмади. Агар қизни кўлини ушлаш унга роҳат бағишласа бундан бир жойи камайиб қолмайди, устига устак йигитга қарздор. Танаффус пайтида йигит Робер Берже исмини айтиб ўзини таништирди, қиз ҳам исмини билдирди. Йигит онаси билан Ньюллада туришини, брокерлик идорасида ишлашини қўшиб қўйди. Робер ўқимишли кишиларга хос ва ёшлик жўшқинлиги билан гапириши қизга ёқаётганди. Характерининг тийраклилиги Лидиянинг эътиборидан четда қолмади. Унинг ёниб турган кўзлари, маънодор юзи йигитнинг серғайратлигидан далолат берарди. Унинг ёнида ўтирмоқ айни оловнинг ёнида ўтирмоқ билан баробар. Ёшлик ғайрати ўзидан гўё нур чиқараётгандек. Концерт тугагач, Елисей далаларидан яёв кетишди, сўнгра қиздан чойга хоҳиши бор-йўқлигини сўради. Унинг қаршилик кўрсатишига йўл қўймади. Яхши чойхонада пўрим кийинган одамлар орасида чой ичиш Лидия илгари ҳеч қачон татиб кўрмаган раҳат-фароғат эди. Турли пишириқларнинг иштаҳани қитиқловчи иси, аёллар селиб олган атирларнинг кишини маст қилувчи ҳиди, қулай стуллар, бу ерда ўтирганларнинг ғала-ғовурлари қизнинг бошини айлантираётганди. Улар бу ерда бир соат ўтиришди. Лидия ўзи, отасининг қисмати тўғрисида, ҳозирги ҳаёти, қандай кун кечириётганини гапириб берди. Йигит қанчалик иштиёқ билан қизгин гапирган бўлса, бошқаларнинг сўзини шунчалик эшита оларкан ҳам. Унинг кўкимтир кўзлари одамга ёқимтой ва хайрихоҳона боқарди. Қиз кетишга отланганда, йигит бирор кунни кечқурун кинога тушишга изн сўради. Қиз бошини сарак-сарак қилди.

— Нега йўқ дейсиз?

— Сиз бадавлат йигитсиз, мен эса ...

— Эй, ундай эмас. Мен бой эмасман. Бутунлай унақа эмас. Ойимнинг нафақасидан бўлак яна озгина пули бор, менда эса фақат ишлаб топганим, холос.

— У ҳолда сиз қимматбаҳо чойхоналарда чой ичмаганингиз маъқул. Ҳарқалай, мен камбағал қизман. Мен учун қилган яхшиликларингиз учун раҳмат. Лекин мени маъзур тутинг, сизни алдашни истамайман. Сиз менга катта илтифот кўрсатдингиз, бунга жавоб қайтара олмаслигимни билган ҳолда юраверишим ҳурматингизни суийистеъмом қилиш бўлади.

— Лекин мен сиздан ҳеч нарса талаб этаётганим йўқ. Сиз менга ёқасиз, вассалом. Сиз билан бирга бўлгим келади. Ўтган якшанба кўни йиғлаётган вақтингизда шунақам жозибадор кўриндингизки, меҳрим товданиб кетиб мен ҳам таъсирландим. Сиз бу ёруғ оламда якка экансиз... Мен ҳам деярли шундайман. Биз дўст бўлиб қолишимизга умид қиламан.

Қиз унга совуқроқ тикилди. Уларнинг ёшлари баробар эди, лекин қиз табиийки, ундан анча катта кўринарди. Йигитнинг чеҳраси шу қадар очиқ ва самимий эдики, унга ишонмаслик мумкин эмасди. Лекин унинг сўзлари ноўринлигини англашга ақли расо қизнинг фаҳми етарди.

— Сиз билан очиқчасига гаплашишга ижозат беринг. — деди қиз.

— Мен йигитларни ақлдан оздирадиган даражада чиройли эмаслигимни яхши биламан. Лекин мен ёмон, мени етарли даражада келишган деб ҳисобловчи одамлар борлиги ҳам маълум. Мен билан мулоқотда бўлиш ёқимли бўлганлиги учунгина мени кўришни исташингизга ишониб бўлмайди. Мен ҳеч қачон эркак зоти билан яқин алоқада бўлмаганман кейин вақтингиз ва пулингизни сарфлаб юраверишингизга йўл қўйиш мен томондан нонкўрлик бўлар эди.

— Тўғриси айтсам, ҳаммасини очиқ ойдин айтдингиз, — мулоим кулимсиради йигит. — Лекин мен бу айтганларингизни биламан. Бутун ҳаётим мобайнида Парижда яшаб, баъзи нарсаларга ақлим етадиган бўлиб қолган. Мен қизларнинг дилхушлик қилишга майли бор ёки йўқлигини беихтиёр сезаман. Мен биринчи кўрганимдаёқ яхши қиз эканлигингизни билдим. Агар мен концерт вақтида қўлингизни ушлаган бўлсам, буни сиз мен мусиқани ҳис этган даражада чуқур ҳис этишингиз учун қилган эдим. Лекин акси бўлиб чиқди. Сабабини тушунтира олмасам керак. Қўлингизни қўлимга олишим билан сиздаги кечинмалар менга ёпирилиб киргандай бўлди, мусиқани янада теранроқ идрок эта бошладим. Ҳарқалай менинг ўша дамдаги туйғуларимда ҳеч қандай шахвонийлик аломати йўқ эди.

— Лекин, барибир, мусиқани икки хил ҳис этдим, — деди у ўй суриб. Бир сафар сизнинг юзингиздаги ифодани кўриб ҳайрон қолдим. Ўз ифодангиз қаҳрли ва шафқатсиз эди. У инсон юзига ўхшамасди. Тантана қилаётган ғазабни ифодаловчи ниқобга ўхшарди. Бу мени чўчитди.

У қаҳ-қаҳ отиб кулди. Бу кулгу шу қадар беғубор, жарангдор ва ғам-ташвишдан холи, кўзлари эса шунақанги ёқимтой, эркалатувчи эдики, мусиқа таъсиридаги ҳалиги важоҳатли юз шу одамники эканлигига ишоним қийин эди.

— Нақадар хаёлпарастсиз-а! Сиз мени, кинодаги оқ танли қулфурушга ўхшаб ўзингизни занжирбанд қилиб кемада Буэнос-Айресга жўнатади деб ўйладингизми?

— Йўқ, — кулди у. — Ундай деб ўйлаганим йўқ.

— Мен билан кинога тушгудай бўлсангиз, бунинг нимаси ёмон?

Сиз ҳолатни аниқ ифодалаб бердингиз ва мен буни тушуниб, қабул қилдим.

Энди қиз кулди. Арзимайдиган нарсаларга ҳаяжонланавериш ярашмайди. Унинг ҳаёти оғир кечди, ўйин-кулгига вақти бўлмади. Ёнма-ён гаплашиб ўтиргани учунгина йигит унга илтифот кўрсатаётган экан, бунинг нимаси ёмон-у, нега ундан воз кечиш керак экан? Бунинг устига ўз ҳаракатлари учун ҳеч ким олдида ҳисоб бермайди. Ўзининг эҳтиётини ўзи қилади. Урталарида бирор нарса бўлиши мумкин эмаслигини эслатиб қўйди.

— Хўп, майли, — деди Лидия.

Улар бир неча бор кинога тушишди. Сеансдан кейин Робер уни энг яқин бекагача кузатиб қўярди, у ёғига қизнинг ўзи метрога ўтириб жўнаб кетарди. Қиска сайр пайтларида йигит қизнинг қўлини ушлаб юрарди, кино маҳалида ҳам Гохигоҳида қўлини ушлаб ўтирарди. Бир-икки маротаба эса хайрлашаётганларида икки юздан секингина ўпиб қўйди. Булар йигит йўл қўйган ягона бетакалдуфлик эди. Қизга унинг суҳбати маъқул келарди, ҳазилга мойил гапириши ёқарди. Робер ўзини кўп ўқиган қилиб кўрсатмасди. Ўқишга вақтим бўлмаган дерди у. Ҳаёти эса китоблардан қизиқроқ эди. Лекин ўқиган китоблари тўғрисида ўринли мулоҳазалар билдира оларди. Айниқса, Андре Жиддан ҳайратланиши Лидияни қизиқтирди. У теннисга жуда қизиқарди. Тенниснинг казо-казолари у билан қизиқшиганини, унда бу ўйинга чемпион бўлгудай лаёқат борлигини пайқатиб жиддий шуғулланишни таклиф қилишганини ҳам қизга айтди. Лекин у бу йўлни танламади.

— Бу ўйинда олдинги сафга чиқиб олиш учун мендаги имкониятдан кўпроқ вақт ва маблағга эга бўлиш керак, — деди у.

Лидиянинг назарида Робер унга ошиқ бўлиб қолгандай туюларди, лекин бунга ишонишга қўрқарди. Қизнинг туйғулари эса ҳал қилувчи аҳамият касб этолмасди. Йигит борган сари қизнинг хаёлини кўпроқ банд эта бошлади. Ҳаётида илк маротаба ўзига тенгдош дўст топгани. Қиз якшанбалик концерт ва кино маҳалида бошдан кечирган бахтли сатрлар учун йигитдан миннатдор эди. Робер унинг ҳаётини қизиқарлироқ ва ранг-барангроқ қилди. Қиз энди чиройлироқ кийиниб, кўз, юз, лабарини бўяб юришга ҳаракат қиларди.

Улар тўртинчи ёки бешинчи маротаба кинога тушиб чиқишгандан сўнг ёруғроққа келишганда, йигит:

— Нима қилиб қўйдингиз, Бўёқни чаплаб ташлабсиз-ку! — деди.

Қиз қизариб кетди ва кулди.

— Сизга муносиброқ бўлай деб шундай қилдим. Сиз билан кетаётганимда жонажон қишлоғидан эндигина Парижга келган идиш юувчи хотинларга ўхшаб кўринмай дедим-да.

— Илк маротаба учрашганимизда сиздаги табиийлик менга ёққан эди. Бўёқ чаплаб ташлаган юзларни кўрганда одамнинг энсаси қотади. Неғалигини билмайману, аммо бўялмаган юзларингиз, лаб ва қошларингиз ҳозиргидан чиройлироқ, мафтункорроқ туюлганди — Куёш қиздириб турган яйдоқ жойдан дарахтзорга кирганда юзга урилган шабада каби ёқимли эди. Юзларингиз бўёқ суртилмаганда шундай масъум, покдомон кўринадики, қалб софлигини ҳақиқий кўзгуси деса бўлади.

Қизнинг юраги зирқираб кетди, лекин бу шундай оғриқ эдики, кишига азобдан кўра лаззат бағишлар эди.

Агар сизга ёқмаса, мен энди бўянмайман. Лекин мен буни фақат сиз учун қилганим.

Қиз йигитнинг изоҳларига ҳамма вақт ҳам диққат билан қулоқ солавермасди, унинг оҳангдор овозининг самимиятига, кулиб турган кўзларининг мулойимлигига доимо ҳам ишонавермасди. Лекин бундай гаплардан кейин унинг севишига шак келтириш мумкин эмасди.

Лидия бутун чоралар билан ўзини босиб туришга, севиб қолмасликка уринарди. Буларнинг ҳаммаси йигитдаги ўткинчи туйғу, холос, шундай бўлгач, туйғуга эрк бериш ақсизлик бўлади, деб ўзига ўзи таъкидларди. Қиз ҳеч қачон унинг ўйнаши бўлмасликка қарор қилди. У руслар орасида бунақа воқеаларни кўп маротаба кўрганди. Ўзга юртларга қочиб ўтиб, ҳаётдан ўз ўрнини топишга қийналаётган кўплаб муҳожирларнинг қизлари орасида кўпинча шундай ҳодиса рўй берарди. Аксарият ҳолатларда улар зерикарли ва қашшоқликдаги ҳаётга дош беролмаганликлари туфайли рўй берарди. Французларнинг қармоғига илиниб қолган бундай қизлар ошиқ-маъшуқликнинг ҳам кўпинча улдасидан чиқа олмасдилар. Уларнинг ўйнашлари маълум вақтлардан кейин ҳовурдан тушиб, ташлаб кетишарди. Шунда уларнинг аҳволига маймунлар йиғлайди, аввалгидан ҳам мушкуллашади, кўпинча фоҳишахонага боришдан ўзга чора топиша олмайди. Лекин қиз нимага кўз тутмоғи, нимадан умид қилмоғи мумкин? Робер уйланишни хаёлига ҳам келтирмаётганини у яхши биларди. Бу фикр йигитнинг миясига келмаётгандай эди. Французларнинг бу борадаги фикрларини билади. Унинг онаси қашшоқ тикувчи рус қизга уйланишга ижозат бермайди. Францияда никоҳга жуда жиддий эътибор берилади: келин қайлиқнинг муносиб сепи билан келиши лозим. Тўғри, қизнинг отаси маълум даражада машҳур, университет профессори эди. Лекин бу Россияда, инқилобгача бўлган. Ўшандан бери Париж княгинялар, графлар, гвардиячи офицерлар билан тўлиб-тошиб кетди. Булар такси ҳайдовчиси бўлиб ишлашяпти, жисмоний иш билан шуғулланишяпти. Ҳамма русларга ялқов ва ишончсиз одамлар сифатида қарайди. Улар ҳамманинг жонига теккан. Крепостной деҳқоннинг қизи бўлган Лидиянинг онаси ҳам аслида деҳқон эди. Профессорнинг ўзи либераллиги туфайли унга уйланган. У художўй бўлганлиги учун қизига яхши тарбия берди. Лидия беҳуда ҳар хил хаёлларга бораётганди. Тўғри, ҳозир замон ўзгариб кетди. Замон ўзгариши билан одамлар ҳам ўзгариши керак. Қиз ўзини бундай хаёллардан ҳоли тутолмас, кимнингдир ўйнашига айланиб қолишдан қўрқарди. Шундай бўлса ҳам у нимани кутиши керак, ахир? Унга яратилган имкониятдан

фойдаланиб қолмаслик бемаънилик бўлмайди? Яхшилиги шундаки, у ҳали ёш, бир неча йилдан кейин эса қартайиб, хунуклашиб қолади. Эҳтимол, кейин ҳеч қачон бундай имконият унга кулиб боқмайди. Нега буни синаб кўрмаслиги керак? Ўзига бироз эрк берса, йигитни юракдан севиб қолиши тайин. Ўз туйғуларини тизгинласа бас. Йигит эса уни севиб қолганлигини қиз аниқ билади. Робернинг унга нисбатан мойиллигини унинг тизгинсиз эҳтиросларидан, қизни забт этишга бўлган майлнинг кучлилигидан сезиш қийин эмасди. Ўзинг севган одамнинг муҳаббатини қозониш қанчалик бахт! Агарчи бу муҳаббат узоқ давом этмаса-да (одатда муҳаббатнинг умри қисқароқ бўлади), бундан мағрурланиб юради, у ҳақда яхши хотира қолади. Ахир бу ҳолатнинг ўзи у ташлаб кетгандан кейинги изтироблар, азобу изтиробларни қоплаб кетолмайди? Ҳаммаси тамом бўлгандан кейин, барча гаплар айтилиб бўлиб, чидаб бўлмас даражага етгудай бўлса, Сена дарёси ёхуд газ плитаси бор-ку, ахир. Лекин қизиғим, тушунтириш қийин бўлган нарсаям шунда эдики, йигит қизнинг ўзига ўйнаш бўлишини чамаси истамаётганди. У қизга илтифот ва ҳурмат билан муносабатда бўлаётганди. Қиз йигит ўзига уйланишни истаб турганини қандайдир туйғу билан сезарди. Бу унинг кўнглини кўтарарди. Агар бу нарса ҳақиқат бўлса, Робер минтадан битта топиладиган одамлардан эди, унинг ташлаб кетмаслигига ишонса бўлади. Ташлаб кетгудай бўлса, аламли изтиробларга чидай олмаслиги тайин. Қиз, ўртаҳол француз оиласидан бўлган ақлли, тадбиркор Робернинг онаси ўғлининг ўз келажаги билан ўйнашиб, қалтис йўл тутмаслигини биларди. Йигит ҳам ҳар бир француз сингари онасига садоқатли эди.

Лекин бир куни кечқурун кинодан чиқиб, метро бекатига яқинлашиб қолишганда, йигит қизга шундай деди:

— Келаси яқшанбада концерт бўлмайди. Бизникига бир пиёла чой ичиш учун келмайсизми? Мен сиз ҳақингизда ойимга кўп маротаба гапириб бергандим, у сиз билан танишишни хоҳлаяпти.

Лидиянинг юраги гўё тўхтаб қолгандай бўлди. У ҳаммасига дарҳол тушунди. Берже хоним ўғли билан ўзи ўртасида чўзилиб кетган дўстликдан хавотирланиб, Лидияни бир кўриб қўймоқчи ва бу яқинликка барҳам бермоқчи.

— Менинг бечора Роберим! Мен сизнинг онангизга ёқаман деб ўйламайман. У киши билан кўришмай қўяқолсам тўғрироқ бўлармиди...

— Сиз янглишасиз. Ойимга жуда ёқасиз. Гап шундаки, бечора аёл мени жондили билан севади, мен унинг ёруғ оламдаги яккаю ягона умидиман. Ойим тарбия кўрган ва покиза қиз билан танишганимни эшитиб хурсанд бўлди.

Лидия кулди. Йигит, ойим мени яхши кўргани учун концертда танишган қизимга ҳам яхши муносабатда бўлади деб ўйлаши аёлларни яхши билмаслиги аломати эди. Лекин Робер бу таклиф ойимнинг ўзидан чиқди деб қисталанг қилаверганидан сўнг, кўнишга мажбур бўлди. Лидия агар аёл билан кўришишга бормаса, Берже хоним қиз ҳақида ҳар хил шубҳаларга боришини хаёлига келтирди. Келаси яқшанба соат тўртда Робер метронинг Порт-Сен-Дени бекатида кутиб оладиган бўлди. Йигит бекатга машинада келди.

— Жуда ҳашаматли-ку! — деди Лидия машинага ўтираркан.

— Биласанми, бу меники эмас. Дўстимдан сўраб олдим.

Лидия оғир синовнинг яқинлашиб келаётганлигидан асаблари таранг эди, ҳатто Робернинг дўстона муносабати ҳам унга таскин бера олмаётганди.

Улар Ньюлли бўйлаб боришарди.

Робер машинани сокин кўчанинг йўлкасига яқин жойда тўхтади:

— Машинани шу жойда қолдирамиз, — деди.

— Мен машинани уйимиз олдига қўйишни, қўшниларимизнинг машинаси бор экан деб ўйлашларини истамайман. Бунинг устига, уни прокатга олганимни қай бирига тушунтириб ўтираман?

Улар бироз пиёда юришди.

— Мана, биз келдик.

Бу унга катта бўлмаган, кўримсизгина, Робернинг ҳикояларидан тасаввур қилганига қараганда кичикроқ уй эди. Йигит уни унча катта бўлмаган, мебел ва турли безаклар қўйилган, деворларга ялтироқ рамкали расмлар осилган, ошхона билан туташиб кетадиган меҳмонхонага олиб кирди. Унда чой ичиш учун стол безатиб қўйилганди. Берже хоним ўқиётган романини бир чеккага қўйиб, меҳмонни

қаршилагани чиқди. Лидиянинг назарида у паст бўйлик, тўладан келган, мотамсаро, беваларга хос кийим кийган, соддадил, ҳаётнинг барча қувончу неъматларидан юз ўтирган аёл бўлиши керак эди. Лекин Берже хоним бутунлай бошқа аёл бўлиб чиқди. Хипчадан келган, пошнаги туфли кийиб олган, гулларнинг расми туширилган бежирим қора шоҳи кўйлак кийиб, бўйнига сунъий маржон тақиб олганди. Чиройли турмакланган сочлари қорамтир-қизғиш рангда эди. Гарчи ёши элликларга бориб қолган бўлса-да, сочида бирорта оқ тола кўринмасди. Рангпар юзларига яхшилаб ула суртилган. Мулойим шахло кўзлари, қирра бурни, вақт ўтиши билан бироз дағаллашган юпқа лаблари худди Робернинг юз тузилишини эслатади. Ёшига нисбатан жуда жозибали кўринади, чамаси, у ўзига қараб юрадиган аёллар тоифасидан эди. Юз ифодалари ҳам Роберники сингари мафтункор. Унинг йилтираб турган қорамтир кўзлари одамга вазмин, синовчан тикилади. Лидия уйга кирар-кирмас, Берже хоним унга бошдан оёқ таъқибли назар ташлади. Тўғри, шу ондаёқ дўстона ва самимий кулди. У билан кўришгани узоқ йўл босиб келгани учун миннатдорлик билдирди.

— Ўғлим менга кўп маротаба гапириб берган қизни қанчалик кўргим келганини сиз тушунсангиз керак. Мен кўнгилсизроқ сюрпризга тайёрланган эдим. Тўғри-сини айтадиган бўлсам, ўғлимнинг фикрига унчалик ишонавермайман. Сиз ўғлим таърифлаган даражада ёқимтой эканлигини кўриб енгил торгдим.

Буларнинг ҳаммасини табассум билан, бошларини сал қимирлатиб, одамларга аралашиб юрадиган аёлларга хос ва бегона одам ўзини эркин тутишига имконият берадиган бир тарзда гапирди. Кузатувчанликда ундан қолишмайдиган Лидия саволларга камтарлик билан муносиб жавоб беради. Берже хоним самимий кулди.

— Сиз жуда мафтункор экансиз. Ўғлим нима учун кекса онасини унутиб юборганига энди ҳайрон бўлмайман.

Чойни тепса-тебранмас ёш қизча олиб кирди. Берже хоним уни таъқибкор ва безовта кўзлари билан кузатишига қараганда, ҳозирги чойхўрлик бу уйда фавқуллодда ҳодиса эканлиги, аёлнинг безовта имо-ишораларидан хизматкор қиз бу вазифани уддалай олишига унчалик ишонқирамай хавотирланаётгани сезилиб турарди. Улар ошхонага киришди. Бу ерга унчалик катта бўлмаган рояль қўйилганди.

— Бу жойни ўғирлаб турибди, — деди Берже хоним, — лекин ўғлим мусиқанинг чинакам шайдоси. У соатлаб куйлар чалади. Сиз ҳам ажойиб мусиқачи эканлигини ўғлим айтиб берган.

— Унчалик эмас. Мен мусиқани жуда севаман, бу соҳада билимдон эмасман.

— Сиз жудаям камтарлик қиляпсиз, хоним.

Стул устида қандолат магазинидан келтирилган пишириқлар ва бутерброд терилган тарелкалар турарди. Ҳар бир тарелканинг тагида сервис таглик ва кичкина салфетка қўйилганди. Берже хоним чамаси ҳаммаси рисоладагидек бўлишини режалаштирганди. Аёл кулимсираб туриб, Лидиядан қанақа чой ичишини сўради.

— Сиз руслар ҳамма вақт лимонли чой ичишни хуш кўришингизни биламиз, шу боисдан сиз учун атайин лимон қўйдим. Олдин бутерброддан олинг.

Чойдан похол ҳиди келарди.

— Сиз руслар овқат маҳалида доимо чекишингизни ҳам биламан. Марҳамат қилиб, тортинмай ўтиринг. Робер, сигареталар қани?

Берже хоним Лидияни бутербродлардан ейишга қистади, шунингдек, пишириқлардан ейишга мажбур қилди. У ўз меҳмонларига мажбур қилиб бўлса-да овқат едиришни меҳмоннавозликнинг асосий белгиси деб билгувчи аёллардан эди. У ўткир, қулоқни қоматга келтирувчи овози билан тўхтовсиз гапирарди. Сўзлаётганида илтифот кўрсатаётган бўлиб доимо кулимсираб турарди, лекин бу меъеридан ҳам ортиб кетарди. Аёл Лидияга жуда кўп саволлар берди. Гарчи у ўзини бу саволларни шунчалик тасодифан, йўл-йўлакай бераётган кишидай кўрсатса-да, аслида кўпни кўрган аёл бу саволларни обдон пухта ўйлаган, ёлғиз қиздан нималарни билиш мумкин бўлса, ҳаммасини аниқлашга ёрдам берадиган тарзда режалаштирган эди. Ўғлига муҳаббати туфайли, унинг ўйламай қўйган қадамини кечирадиган аёллардан эмаслигини кўриб, Лидия келганига жуда афсусланди. Ле-

кин хаёлига келган бу фикр унга дадиллик бағишлади. Иш кўнгилдагидай ҳал бўлмаганда ҳам ҳеч нарса йўқотмаслигини англади, шу боис хаёлдан ҳеч нарса ни яшириб ўтирмай очиқ жавоб бераверди. Роберга қандай гапириб берган бўлса, Берже хонимга ҳам отаси, онаси, Лондонда қандай ҳаёт кечиргани, онасининг қазосидан сўнгги тирикчилиги тўғрисида батафсил ҳикоя қилиб берди. Аёлнинг эшитаятган гапларга билдираётган ҳамдардлик орқасида нималар яширинганини Лидия яхши тушунарди. Аёл ҳар бир сўзга аҳамият бераётгани, тарозига тортиб кўраётгани ва хулосалар чиқараётгани Лидияни ҳайрон қолдираётгани. Лидия икки-уч маротаба изн сўради. Берже хоним бунини эшитишни ҳам истамасди. Ниҳоят, дўстона дастурхондан туришга ижозат олди. Робер уни уйигача кузатиб қўйиши лозим эди. Лидия хайрлашаётганида хоним унинг қўлини ушлади. Аёлнинг чиройли қора кўзлари самимий кулгандай бўлди.

— Сиз жуда мафтункор экансиз, — деди у. — Уйимизни билиб олдингиз. Энди мени тез-тез йўқлаб туришингиз керак. Дўстона кутиб олишимга ишонаверинг.

Улар машина томон кетаётганда Робер Лидиянинг қўлини ушлаб олди. Бу ҳаракат Лидияга эҳтирос эмас, илтижодай туюлиб, хуш ёқди.

— Шундай қилиб, жонгинам, ҳаммаси яхши ўтди. Сиз оймга ёқдингиз. Ўзингизга мафтун этдингиз. У сизни ҳурмат қилади.

Лидия кулди.

— Ёлғон гапларни гапирманг. У мени ёқтирмайди.

— Йўқ, нима деяпсиз. Сиз янглишаяпсиз. Бундаймаслигини аниқ биламан. Мен онамни яхши баламан-ку. Унга ёқиб қолганингизни дарҳол сездим.

Лидия елкасини қисди, лекин жавоб бермади. Хайрлашаётганида келаси сешанба кунини кинога тушишга ваъдалашди. Лидия ваъда беришга бердию, лекин онаси уларнинг учрашувларини таъқиқлаб қўйишига қаттиқ ишонди. Энди Робер қизнинг адресини биларди.

— Учрашувга келишингизга бирор нарса монелик қилса менга хат ёзиб юборинг.

Менга ҳеч нарса монелик қилмайди, — деди йигит мулоқимлик билан.

Шу кунини у жуда ғамгин эди. Ёлғиз қолгудай бўлса йиғлаб юбориши тайин эди. Ёлғиз қолмагани ҳам яхши бўлди. Ўзини хуноб қилишнинг не ҳожати бор? Бу телбаларча туш, холос. У ўз бахтсизлигига кўника олади. Ахир у бунга ўрганиб қолган-ку. Агар унинг ўйнашига айланиб, ташлаб кетганда эса ёмон бўларди.

Душанба ўтиб, сешанба келди. Ҳеч қандай хатдан дарак йўқ. Қиз ишдан уйга қайтиб келганида бундай хатни албатта олишига ишонди. Йўқ, хат келмади. Унинг ихтиёрида кетишга тараддудни бошлаганига яна бир соат вақт бор эди. Бу вақтни у кўнғироқ овозини кутиб, изтиробли хавотирда ўтказди. Кийинаётганда, бу ҳаракатларнинг ҳаммаси бекор, барибир, кетишга тайёр бўлганимда хат келади, деган туйғу юрагини кемириб турди. Наҳотки, Робер уни куттириб қўйиб, кинога ўзи келмаса, деган фикр хаёлида муҳрланиб қолди. Бундай қилиш шафқатсизлик бўлар эди. Қиз йигитни онасининг измидан чиқолмайдиган, бўш-баёв деб хаёл қиларди. Эҳтимол, ундан қутулишнинг гарчи шафқатсиз бўлса-да, энг яхши йўли — қизни куттириб қўйиб, учрашувга келмасликдир? Бу билан қизга ҳаммаси томон деган маънони англатиш мумкин. Қизнинг миясига шу фикр келиши билан бу шубҳанинг тўғрилигига тўла ишонди ва бормасликка қарор қилди. Лекин пировардида барибир у борди. Агар шундай қабиҳ йўлни тутса, ундан қутулиш учун ҳамма асослар пайдо бўлади. Лекин йигит келишилган жойда кутиб турарди. Қизга кўзи тушиши билан истиқболига дадил қадамлар билан юриб келди. Юзида ёқимли табассум ўйноқлаб турарди. Кайфияти ҳар қачонгидан яхшироқ кўринарди.

— Бугун кинога тушгим йўқ, — деди у. — Келинг, “Фуке”га кириб бирор нарса ичамиз ва машинада айланамиз. Автомобил нариги кўчада турибди.

— Ихтиёрингиз.

Ҳаво гарчи совуқ бўлса-да, очиқ ва қуруқ эди. Худди аёзли кечадаги юлдузлар Елисей далаларидаги ёруғ чироқларни масхара қилгандай. Улар йиғиб ичиб ўтиришар, Робер тўхтовсиз гапирарди, сўнг Георг хиебони бўйлаб у машинани қўйган жойга юриб кетишди. Робер самимий сўзларди. Лекин қиз унинг гаплари орасига яширинган маънони уқолмас, машинада айланамиз деганда ёқимсиз ян-

гиликни айтишни кўзда тутдимикан, деган савол кўнглидан ўтарди. Йигит эҳтирослари жўшқин зот эди, баъзан артистлик қилаётганга ўхшаб кетарди. Бу ҳол қизга оғир ботмас, қайтага кўпроқ вақтини чоғ қиларди. Ажраб кетиш учун саҳна ясамаятимикин, деб қизиқсинаб уни кузатарди.

— Бу ўтган якшанбадаги машина эмас-ку, — деди қиз манзилга етиб келгач.

— Ҳа, у эмас. Буям бир дўстимники, уни сотмоқчи. Мен буни бирор харидорга кўрсатаман деб олиб келдим.

Улар Ғалаба иншооти томон юришди, сўнг Фош хиёбони бўйлаб Булон ўрмонзорига етгунгача боришди. Бу ер қоронғи эди — фақат қаршидан келаётган машиналарнинг чироғигина тушиб турарди. У ер-бу ерга қўйилган машиналар ва чамаси уларнинг ичида шакаргуфторлик қилаётган севишганларни ҳисобга олмаसा, атрофда ҳеч ким йўқ эди. Робер машинани йўлканинг четроғида тўхтатди.

— Келинг, шу ерда тўхтаб чекиб оламиз, — деди у. — Совқотмадингизми?

— Йўқ.

Жой хилват эди, бошқа вақт бўлганда, эҳтимол, Лидия чўчинқираган бўларди. Лекин Роберни яхши билганлиги, пайдо бўлган шароитдан фойдаланиб қоладиган йигитлардан эмаслигини синаганлиги туфайли кўнгли хотиржам. Бундан ташқари йигитнинг хаёлида нимадир борлигини қандайдир сезги билан туяра, буни билишни истарди. У аввал қизнинг, сўнг ўзининг сигаретини ўт олдиргач, жим бўлиб қолди. Қиз унинг ҳижолат чекаётганини, гапни нимадан бошлашини билмаётганини англади. Қизнинг юраги ўйнаб кетди.

— Мен сизга баъзи гапларни айтишим керак, жонгинам, — деди йигит ниҳоят сўзга кириб.

— Шундайми?

— Худойим, қандай бошлашни ҳам билмайман. Мен жуда кам асабийлашман, лекин шу топда ғалати кечинмаларни бошимдан кечирмоқдаман. Ҳеч қачон бундай аҳволга тушмаганман.

Лидиянинг юраги шув этиб кетди, лекин ўзининг ташвишини ошкор қилиб қўймасликка ҳаракат қилди.

— Биласизми, одам ноқулайроқ бирор гапни айтишга шайланганда одатда шундай бўлади, — деди қиз бепарвогина. — Яхшиси, шартта айтган маъқул. Гапни айлантириб чайналавериш яхши бўлмайди.

— Гапингиз тўғри, мен ҳам шартта айтаман-қўяман. Менга турмушга чиқмай-сизми?

— Мен-а?

Қиз буни сира кутмаган эди.

— Мен сизни жудаям яхши кўраман. Ўша биринчи кўришганимизда концертда ёнма-ён туриб, кўзларингиздан шашқатор ёш оқаётган вақтдаёқ севиб қолганман деб ўйлайман.

— Ойингиз-чи?

— Ойим сизга мафтун бўлиб қолган. У сизни кутяпти. Розилик берсангиз уйга олиб келаман деб айтганман. У сизни бағрига босиб қучоқламоқчи. Мен у кишига маъқул бўлган одам билан қовушмоқчи бўлганлигимдан ниҳоятда бахтиёрман. Бу масалада бир фикрга келиб олганимиздан сўнг бир шиша шампан виносидан сипқорамиз.

— Ўтган якшанбада ойингизни кўриб келганимдан сўнг менга уйланмоқчи эканлигингизни айтдингизми?

— Албатта. Табиийки, ойим сиз билан танишмоқчи бўлди. Ойим бемаъни аёллардан эмас, масалани дарҳол ечиш ҳаракатига тушди.

— Назаримда мен у кишига ёқмагандай эдим.

— Йўқ, янглишасиз.

Улар бир-бирларига қараб кулиб қўйишди, Робер илк мартаба қизнинг лабларидан ўлди.

— Ҳеч шубҳасиз, қиз болани кўчанинг чап томонидагига қараганда ўнг томонида упиш қулайроқ.

— Вой денгаей! — кулди у.

— Демак сен ҳам менга бефарқ эмассан, шундай эмасми?

— Сени кўрган кунимдан эътиборан сидқидилдан ёқтириб қолганман.

Лекин яхши тарбия кўрган ёш қизча сифатида ҳамма нарса рисоладагидай ҳал бўлишига тўла ишонмагушимча ўз туйғуларингга эрк бермагансан-да, — давом этди йигит қизни оҳиста силаб.

Лекин қиз жиддий жавоб берди:

— Мен ёш умрим мобайнида кўп изтиробларни бошимдан кечирганман. Чидашим мумкин бўлган даражалардаги изтироблардан ортиқроғини яна кечиришга йўл қўймаслигим зарур эди.

— Сени жудаям севаман.

Лидия ўзини ҳеч қачон бунчалик бахтли ҳис этмаганди. У бўлаётган воқеаларга ишонгиси келмасди, қалби қисматдан шукроналик туйғулари ила тўлиб-тошди.

Қиз мана шундай — йигитнинг кучоғида мангу ўтиришни истарди — шу ҳолатда ўлиб кетишга ҳам рози эди. Лекин унинг ғайрати жўшиб, шу ондаёқ ишга киришди.

— Юр, ойингнинг олдига борамиз!

Кутилмаганда қизнинг қалбига бу аёлга нисбатан яқинлик, ҳурмат туйғулари уйғонди. Зеро у ўғли ёқтирганлиги туфайлигина ўзи унча билмайдиган қизни келин қилишга розилик берганди, қандайдир туйғу билан қиз ҳам ўғлини севишини фаҳмлаб, бу никоҳга қувонч билан фотиҳа бераётганди. Лидия бутун Францияда бундай ишга журъат эта оладиган бошқа бир аёл йўқ деб ҳисобларди.

Улар йўлга тушишди. Робер машинасини кўчаларига ёндош кўчага қўйди. Уйларига етиб келишганда Робер эшикни ўзининг калити билан очиб, Лидияни меҳмонхонага бошлади.

— Ойи, ҳамма иш жойида!

Лидия унинг орқасидан юрди, ўтган якшанбадаги гулли қора шойи кўйлагини кийиб олган Берже хоним қизнинг истиқболига чиқиб кучоғига босди.

— Азиз болагинам, — хитоб қилди у. — Мен шунчалик бахтлиманки!

Лидия йиғлаб юборди, Берже хоним уни секингина ўпиб қўйди.

— Қўйинг! Йиғламанг! Мен сизга ўз ўғлимни чин юракдан топшираман. Унга яхши хотин бўлишингизни мен биламан. Келинг, ўтирамин.

Робер шампан виносини очди.

Лидия бироз ўзини босиб олди, кўз ёшларини артди.

Сиз менга катта илтифот кўрсатдингиз, хоним. Бунга қандай қилиб сазовор бўлганимни билмайман.

Берже хоним қизнинг қўлини ўз қўлига олиб секин шапатилади.

— Сиз ўғлимни севиб қолдингиз, у эса сизни севади.

Робер хонадан чиқди. Лидия аёлга бор ҳақиқатни айтишга қарор қилди.

— Хоним, сиз бор ҳақиқатни тасаввур қилолмаясиз деб ўйлайман. Отам Россиядан олиб чиқишга муваффақ бўлган озгина маблағ бундан бир неча йил аввал тамом бўлган. Ойлик маошимдан бўлак ҳеч нарсам йўқ. Иккита кўйлагимдан бўлак кийимим ҳам йўқ.

— Болажоним, бунинг қандай аҳамияти бор? Сеп билан келганингизда яхши бўлишлигини, албатта, инкор этмайман. Лекин пул ҳамма вақт ҳам ҳамма нарса ни ҳал қилавермайди. Муҳаббат ундан кўра муҳимроқ. Бизнинг замонимизда пул нима дегани? Худога шукур, мен одамларни яхши ажрата оламан. Бироз фурсатда мен сизнинг мулоим ва ҳалол одам эканлигингизни сезиб олдим. Яхши тарбия кўрганингизни аниқладим, ҳаётга қарашларингиз тўғрилигини сездим. Бу аёл кишидан талаб этиладиган асосий нарса. Мен ўғлимни яхши биламан. У буржуа оиласидан чиққан француз қизи билан ҳеч қачон бахтли бўлолмайди. Унинг романтик характери бор, сизнинг рус қизи бўлганлигингиз унга жуда асқотди. Уялаган ери йўқ. Сиз профессорнинг қизисиз. Бу ёмон эмас-ку, ахир.

Робер бир шиша шампан виноси ва қадаҳлар кўтариб кирди. Улар ярим кечгача шакарғуфторлик қилиб ўтиришди. Берже хоним ҳаммасини аввалдан режалаштириб қўйган эди, ёшларнинг буни қабул қилишидан ўзга чоралари қолмади. Лидия ва Робер шу уйда яшашади, хоним эса боғ охиридаги жажжигина уйда жойлашади. Уларнинг ейиш-ичишлари бирга бўлади, бошқа вақтда эса аёл мустақил.

қайда. Унинг фикрича, ёшлар ўзлари хоҳлагандек эркинроқ яшашлари, четдан таъқиб остига олинавормасликлари лозим.

— Сиз менга қайнона сифатида қарашингизни истамайман, — деди у Лидияга. — Мен онангиз ўрнига она бўлмоқчиман, сизга дўст бўлмоқчиман.

Берже хоним улар тезроқ никоҳдан ўтишларини хоҳлаётганди. Лидиянинг Миллатлар Лигаси томонидан берилган, турар жойи кўрсатилган паспорти бор эди. Унинг ҳужжатлари рисоладагидек эди. Шу боисдан улар шаҳар мэрлигига никоҳ тўғрисида билдириш хати ёзилгандан кейинги муайян муҳлатни кутишлари керак эди, холос. Робер католик, Лидия эса православ бўлганликлари учун, Берже хонимнинг эътироз билдиришларига қарамай, черковдаги никоҳ маросимидан келин-куёв воз кечишди. Зеро, уларнинг иккалалари ҳам бунга унчалик аҳамият беришмасди. Лидия ўша кечаси ухламай чиқди. У жуда ҳаяжонланган, қандайдир қоришиқ туйғуларни бошидан кечираётганди.

Маросим жуда камтарона ўтди. Унда фақат Берже хоним, Робернинг отаси билан бирга хизмат қилган ҳарбий врач-полковник Легран, шунингдек Евгения ва Алексей, уларнинг болалари иштирок этишди. Жума куни тўй бўлди, Робер душанба куни ишга чиқиши зарурлиги боис, уларнинг асалоилари қисқа бўлди. Робер ижарага машинасида Лидияни Дьепнга олиб бориб, якшанба оқшомида қайтариб олиб келди. Лидия бу машиналар ҳам худди аввалги машиналар сингари ижарага олинмай, ўғирланганини билмасди. Шунинг учун ҳам Робер доимо машинани ўз кўчасига эмас, қўшни, ҳатто ундан ҳам нарироқдаги кўчаларга қўяр экан. Лидия Робер бундан бир неча ой илгари судланганлиги учун муддати чўзилган икки йиллик қамоқ жазосига ҳукм қилинганлигини, бундан кейин гиёҳванд моддалар келтириб сотишда иштирок этганлиги учун суд жавобгарлигига тортилганлиги ва қандайдир мўъжиза туфайли жазодан омон қолганлигини билмасди. Берже хонимнинг уларнинг никоҳини қўллаб-қувватлаганининг сабаби — ўғлини шу йўл билан тинчитмоқчи, ҳалол турмуш тарзига қайтармоқчи эди.

V

Чарли дераза олдида қанча вақтгача қоронғи ҳовлига паришонхотир тикилиб ўтирганини эслолмади. Унинг тизгинсиз ҳаёлларини Лидиянинг овози бўлиб юборди.

— Ухлаб қолдим, шекилли, — деди у.

— Ҳа, ухлаб қолдингиз.

Чарли чироқни ёқди. Ҳамроҳини уйғотиб юборишдан чўчиб, уни шу вақтгача ёқмаганди. Каминдаги олов деярли ўчганди. Унга бир гўла ўтин ташлади.

— Яхши дам олибман. Туш ҳам кўрибман.

— Ёмон тушлар кўрасизми?

— Даҳшатли тушлар кўраман.

— Кийиниб олсангиз овқатланишга борардик.

Қиз унга кинояомуз, лекин самимий кулимсиради.

— Сиз хиристиан байрамини одатда бундай ўтказмасангиз керак деб ўйлайман?

— Тўғриси айтсам, албатта бундай ўтказмайман, — деди кулиб туриб.

Қиз ваннахонага кириб кетди, унинг ювинаётгани эшитилиб турди. Қиз хонага қайтганда ҳамон йигитнинг ҳалатида эди.

— Энди сиз чўмилиб олсангиз, мен кийиниб олардим.

Чарли кетди. Улар гарчи бир хонада, ёнма-ён каравотда бутун тунни ўтказишган бўлса-да, қиз йигитнинг ҳузурда кийинишни истамаётганди.

Лидия уни дю Мейн хиёбонидаги ресторанга олиб борди, бу ернинг овқатлари яхши бўлишини айтди. Эски услубда қурилган, панел қопланган, чит пардалар тортилган меҳмонхона ҳақиқатан яхши жой экан. Унда бўйинбоғ тақиб олган ўрта ёшлардаги икки аёл, жимгина овқатланиб ўтирган учта ёш ҳинддан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Кимсасиз ва ёру биродарлари бўлмаган бу одамлар, борадиган бошқа жойлари йўқлиги туфайли шу жойда овқатланаётгандай таассурот қолдирди.

Лидия ва Чарли ҳеч ким ҳалақит бермаслиги учун бурчакка ўтиришди. Лидия иштаҳа билан овқатланарди. Чарли ўзлари буюрган овқатдан иккинчи товоғини қизга таклиф этганда, у розилик маъносига тарелкасини уриб қўйди.

— Қайнонам иштаҳамнинг карнайлигига кўпинча ҳайрон қоларди. Унинг айтишича мен умр бўйи оч қолган одамдай овқатланар эмишман. Бу ҳақиқат эди.

Чарли лол қолаётганди. У доимо тўйиб овқат емаган одам билан бирга ўтиргани ва таом еётганидан ғалати туйғуларни бошдан кечириётганди. Иккинчидан, шундай сивовларни бошдан кечирган Лидия қанақасига шундай иштаҳа билан овқат ея олишига ҳайрон бўларди. Унинг фожеси бундан жуда бемаънидай туюларди. Лидия энди унга романтик характерли қиз эмас, оддий аёлга ўхшаб кўринарди. Бу ҳолат эса у билан рўй берган нарсаларни янада қўрқинчлироқ қилиб кўрсатарди.

— Қайнонангиз билан муносабатларингиз яхшимиди? — сўради у.

— Ҳа, анчагина яхши эди. Қаттиққўл, омилкор, қурумсоқ. Ҳар бир нарсдан иқтисод қилишга интиларди. Уйда тартиб бўлишини яхши кўрарди. Мен кўпинча русларга хос пала-партишшим билан жонига тегардим. Лекин у шунақа пайтларда ўзини боса олар, ҳеч қачон менга оғир ботадиган сўзлар айтмасди. У бавлатликни яхши кўрарди. Отаси штаб офицери, эри медицина хизмати полковниги бўлганлигидан фахрланарди. Уларнинг ҳар иккиалари фахрий легионнинг офицери бўлишган. Эри урушдан оёғидан ажраб келган. Аёл эрининг шонли ўтмиши билан жуда фахрланади. Бир қарашда уни худбин деб ҳисоблаш мумкин, лекин бу худбинлик ўзгаларнинг жиғига тегадиган даражада эмасди, қайтага кишида кулгу уйғотарди. Ахлоқ ҳақидаги тушунчалари шундай эдики, аксарият чет элликлар буларни кўпинча французларга хос бўлган ахлоқ меъёрларига ёт деб ҳисоблашарди. Масалан, у эрларига хиёнат қилган аёлларни бутунлай кечира олмас, лекин эркакларнинг ўз аёлларини алдаб юришларини табиий бир ҳолат деб ҳисобларди. Ўзи жавоб қайтара олмаслигига кўзи етгудек бўлса, меҳмондорчиликларга ҳам бормасди. Агар бошқалар билан бирор нарсага аҳдлашса, ўз зарарига бўлса-да шу аҳдида мустаҳкам турарди. Гарчи у сарф бўлган ҳар бир тийиннинг орқа-ўнгига борса-да, ўз ақидаларига садоқатли, оиласига ниҳоятда саховатли эди. Унда адолат туйғуси кучли ривожланганди. Ҳақиқий ҳолатни айтмасдан туриб ўғлига турмушга чиқишга ундагани — ўзи томонидан қилинган ғиромлик эканлигини яхши биларди. Мен албатта ўшанда ҳам ҳеч иккиланмай Роберга турмушга чиқаверган бўлардим. Лекин Берже хоним бунни билмас, ҳақиқий ҳолатни сезиб қолганимдан кейин келиним мендан ўпкаланди деб ўйларди. Лекин Робер учун ҳамма нарсани қурбон қилишга тайёрлигини барчага очиқ-ойдин айтаверар, шу боисдан мендаги нуқсонларга ҳам сабр-тоқат билан муносабатда бўларди. У ўзининг бутун қатъийлигини, вазминлигини, хушмуомалалигини ишга солиб, Робер билан менинг муносабатларимни мустаҳкамлашга интиларди. Бу нарса Робернинг ҳаёт тарзини ўзгартира оладиган ягона восита эканлигини ҳис этарди аёл. Унинг ўғлига муҳаббати шу қадар кучли эдики, Робернинг келажаги, бахтини ўйлаб, уни буткул менга ҳадя этишга тайёр эди. Ҳатто унга таъсирини йўқотишдан ҳам чўчимасди. Менинг назаримда аёл ўғлига таъсирни Робернинг онасига муҳаббатидан ҳам баланд кўярди. У ҳеч қачон ишингизга аралашмайман деган аҳдига охиригача садоқатли бўлди. Кейинчалик, хизматкорни бўшатиб юборганимиздан сўнг уни фақат овқатланаётган вақтимизда ва ўчоқ бошида кўрардик. У уйда бўлган пайтларида бутун оқшомни ўзининг жажжигина хонасида ўтказарди. Аҳён-аҳёнда зерикаётгандир деган хаёлда биз билан ўтиришга тақлиф этганимизда, хат ёзишим керак, китобимни тугатиб қўяй, деган баҳоналар билан таклифимизни рад этарди. У ёқтириб қолиш қийин, лекин ҳурмат қилмаслик мумкин бўлмаган аёллар тоифасига кирарди.

— Ҳозир у қаерда? Унга нима бўлди? Сўради Чарли.

— Суд жараёни ҳаражатлари уни кафангадо қилди. Йиғиб қўйган унча кўп бўлмаган маблағининг анча қисмини Роберни қамоққа олмасликлари учун сарфлади, қолган қисми адвокатларга кетди. Офицернинг беваси сифатида фахрланиб юриадиган уйни сотишга мажбур бўлди. У яхшигина пазада эди, Отойеда студия ташкил этган америкаликнинг уйига хизматкорликка ёлланди.

— Кўриб турасизми?

— Йўқ. Бу нимага керак? Ўртамизда бизни боғловчи ҳеч нарса йўқ. Роберни тўғри йўлга солиб туриш учун керак бўлмай қолганимдан сўнг мен билан қизиқмай қўйди.

Лидия турмуш қурганларидан кейинги ҳаётини ҳикоя қилишда давом этди. Ўз уйлари борлигидан ҳузурланар, ҳар куни ишга бормасликни бахт деб биларди. Тез орада йиғилган пулларнинг ҳаммаси сарф бўлиб қолди, лекин у ўрганган даражадан аҳволлари ёмон эмасди, маъмурчиликда яшашдан деса бўларди. Шу билан бирга, у тамомила хавф-хатарсиз ҳаёт кечирарди. Робер ҳамон хотинига меҳрибонлик кўрсатарди. У билан яшаш гаштли эди, йигит хотинидан ўзининг кўнглини олишни истарди. Лидия эрини азбаройи қаттиқ севганидан буни жон-жон деб бажарарди. Йигитнинг куч қуввати барқ уриб турарди, қувноқлиги, баъзан чега-радан чиқиб кетадиган беодоблиги қизнинг кулгусини кўзгарди. Камбағалларча ҳаёт кечиришлариға қарамай, йигит олийҳиммат эди. Йигит унга олтин қўл соати, баҳоси икки минг франкдан кам бўлмаган пардоз-андоз қутичаси ва тимсоҳ терисидан тикилган сумкача совға қилган эди. Лидия сумкача чўнтақларининг биридан трамвай билетини топиб олди. Қандай қилиб бу билет сумкачада пайдо бўлиб қолди, деб Робердан сўраганда, у кулди ва буни пойға вақтида ютқазиб қўйган қиздан сотиб олган эдим деди. Бу сумкачани қизнинг ўйнаши совға қилган эди. У арзон-гаровга сотиб олишдан ўзини тиёлмади. Йигит аҳён-аҳёнда Лидияни театрга олиб борарди, сўнг Монмартрга рақс тушгани ҳам бориб туришарди. Пулни қаердан оляпсан деб қизиқиб сўраганда, у шодон кулди ва аҳмоқлар тўлиб-тошиб ётган бу дунёда ақлли одам баъзан-баъзан бир нарсалик бўлиб қолиши ажаб эмас деб жавоб берди. Лекин бу юришларни Берже хонимдан сир тутишарди. Лидия Роберни никоҳдан ўтишган вақтдагидан ортиқ севиш мумкинмас деб ўйларди, лекин йигитнинг эҳтироси кун сайин ортиб борарди. У мафтункор ошиққина эмас, ажойиб суҳбатдошликда ҳам унча-мунча одамдан қолишмасди.

Улар турмуш қуришганидан тахминан тўрт ойлар ўтгач, Робер иш жойидан айрилди. Бу уйда тирикчиликни издан чиқариб юборди. Йигитнинг маоши жуда оз бўлганлиги учун, бу ҳолатга Лидия тушунмади. Робер ва унинг онаси боғ этагидаги кичкина уйга кириб кетганларича соатлаб нималарнидир гаплашарди. Кейинроқ Лидия Берже хонимни учратганида унинг йиғлагани, изтироб чекаётгани шундоққина билиниб турарди. Ҳаммасига Лидия айбдордек унга хўмрайиб қаҳрли қараб қўярди. Лидия гап нимадалигини тушуна олмасди. Кейин бу оиланинг қадрдони, кекса доктор, полковник Легран келди ва учалалари Берже хонимнинг уйига беркиниб олишди. Икки-уч кун мобайнида Робер қовоғини уйиб юрди, уни билганидан бери биринчи маротаба дарғазаб кўринарди. Лидия бунинг сабабини сўраганда, ишинг бўлмасин деб кескин жавоб берди. Сўнг, барибир бироз тушунтиришим керак деган ҳаёлга бордими, ойисининг ҳаддан зиёд хасислигини айтди: Лидия Берже хонимнинг тежамкорлигини билар, лекин ўгли масаласида ҳар қандай ишга розилигидан ҳам хабардор эди. Лидия Робернинг асаблари таранглигини кўриб тургани учун ҳеч нарса тўғрисида сўрамасликка жазм этди. Икки-уч кун Берже хоним жуда ташвишли ҳолатда вақт ўтказди. Сўнг ҳаммаси жой-жойига туша бошлади. Берже хоним хизматкорга жавоб бериб юборди. Ўзини хўжайиндай ҳис этиш мақсадида, атайлаб хизматкор ишлатиб турганди. Лидияга у уй хизматкорни ишлатиш ортиқча харажат, икки кишилаб кичкина уйнинг хўжалигини бемалол эплаймиз, бозор-ўчарни ўзим қиламан, бошқа иш бўлмагандан кейин жон-жон деб овқатни ҳам ўзим пишираман деди. Лидия уй ишлари билан шуғулланишга бажонидил рози бўлди.

Ҳаёт деярли аввалгидай давом этарди. Робер тез орада аввалги ҳолатига қайтди, илгаригидай қувноқ, севгувчи, мафтункор йигитга айланди. У кеч туриб, иш қидиришга кетар ва уйга алламаҳалда қайтарди. Берже хоним ҳамма вақт ўглини яхшилаб овқатлантиришга ҳаракат қиларди. Лидия билан ўзлари қолганда эса камтаргина овқатланишарди: бир товоқ суyoқ овқат, аччиқ-чучук пишлоқ ейишарди. Берже хонимнинг нимадандир хавотирланаётганини сезиш қийин эмасди. Лидия Берже хоним ошхонада тош қотиб туриб ҳаёл дарёсига фарқ бўлганини, нимадир уни қаттиқ безовта қилаётганини кўриб қоларди. Лидия яқинлашиши билан хоним ўз ишига андармон бўларди. Берже хоним ҳамон ўзига яхши қараб юрар, қадрдон ўртоқлариникидаги зиёфатларга энг яхши кўйлақларини кияр, салгина пардоз-андоз қилган ҳолда, қадди-қоматини ғоз тутган ҳолда ўрта табақа аҳолининг басавлат вакили сифатида ташриф буюрарди. Орадан маълум вақт ўтган бўлса-да, Робер ҳамон иш топмаганди, лекин майда-чуйда харажатлар учун иш-

латиладиган маблағи аввалгидан кам эмасди. У Лидияга иккита эски машинани комисион магазинда сотишга муваффақ бўлдим деди. Кейин у пойгада қатнашувчи баъзи одамлар билан барда учрашиб қолгани ва улардан зарур маълумотларни билиб олиб, пойга вақтидаги баҳсда ютиб чиққанини айтди. Лидия ўзи хоҳламаган ҳолда қандайдир қинғир ишлари учун эрига нисбатан негадир ўзида шубҳа пайдо бўлганлигини тушуна олмасди. Бир куни Лидияни хафа қилган воқеа рўй берди. Якшанба кунларининг бирида Робер ойисига иш топиб беришга ваъда берган бир одам Чартр яқинидаги уйига Лидия билан ўзини тушликка таклиф этганини айтди. Лекин улар йўлга тушиб икки кўча нарида турган машинага ўтиришганда, Лидия ҳалиги гапларнинг ҳаммаси уйдирма эканлигини билдирди. Утган пайшанбада пойгада омади кулиб боққанлигини, шу муносабат билан “Жуйи” ресторанга овқатланиш учун кетишайтиганини айтди. Ресторанда овқатланишни ўзини оқламайдиган исрофгарчилик деб билгүвчи онаси учун бу тарихни тўқиб чиқарганлигини тан олди. Ҳаво илиқ, фараҳбахш кун эди. Тушликни кўп киши йиғилган боққа келтиришди. Улар тўрт кишилик стол ёнидан иккита жой топишди. Лидия ва Робер овқатланишни эндигина бошлаётганда, овқатланиб ўтирганлар туриб кетишди.

— Анавини қара, — деди Робер, — аёллардан биттаси сумкасини қолдириб кетди.

Робер уни қўлига олиб очди. Лидия ҳайрон бўлди. Сумкада пул бор эди. Робер атрофга аланглади, сўнг Лидияга айёрона, нохуш нигоҳ ташлади. Лидиянинг юраги ўйнаб кетди. Эри пулни олиб чўнтагига тиқмоқчи бўлганлигига ишонди. Қўрқувдан нафаси қайтгудай бўлди. Лекин шу вақтда ҳозиргина шу ерда ўтирган эркаклардан бири қайтиб келди. Сумка Робернинг қўлида турганини кўриб:

— Сумкани нима қилаяпсиз? — деб сўради у.

Робер унга қараб мулоим жилмайиб қўйди.

— Кимники эканлигини аниқламоқчи эдим.

Эркак Роберга еб қўйгудай бўлиб, шубҳа билан қаради.

— Ресторан хўжайинига бериб қўйишингиз керак эди.

— Шундай қилганимда уни қайтиб олган бўлармидингиз? — Робер унга мулоим жавоб бериб сумкани қайтарди.

Эркак миқ этмай сумкани олди-да, чиқиб кетди.

Аёллар ўз сумкаларига жуда бепарво бўлишади, — деди Робер.

Лидия энгил нафас олди. Унинг шубҳасига асос йўқ эди. Аввало, шунча одам қараб турганда сумкадан пул ўғирлашга ҳеч ким журъат этолмайди. Бу жуда хатарли. Лекин Лидия эрининг ҳар бир юз ифодасини яхши билади. Ҳақиқатдан қанчалик узоқ бўлмасин у пулни олмоқчи бўлганлигини билди. Буни ҳазилга йўйиб кетиши ҳам мумкин эди.

Аёл буларнинг ҳаммасини миясидан чиқариб ташлаганди. Лекин инглиз букмекери Тедди Жордан ўлдирилганлиги тўғрисидаги хабарни ўқиган даҳшатли тонгда ҳаммаси ёдига тушди. Лидия Робернинг ўша дамдаги кўз қарашларини эслади ва тўсатдан у ҳар қандай ишга ҳам қодир деган фикрга келди. Энди у эрининг шимидаги доғ нималигини биларди. У қон эди. Минг франкли пуллар қаердан пайдо бўлганини ҳам билади. У, шунингдек, Робер ишдан бўшаганда нима учун ғамгин бўлиб юрганини, Берже хоним нега жиғибийрон бўлганини, нима учун врач, полковник Легран қайнонаси ва эри билан уйга яшриниб олганча ҳаяжонланиб гаплашганини билди. Чунки Робер пул ўғирлаганди. Берже хоним хизматкорга жавоб бериб, пулни тежаш ва йиғиш билан овора экан, бунинг сабаби ўғлини жазодан сақлаб қолиш учун кўп пул тўлаш лозим эди. Лидия яна бир мартаба жиноят ҳақидаги хабарни ўқиб чиқди. Тедди Жордан уйнинг биринчи қаватида танҳо истиқомат қиларди. Уйни швейцар йиғиштирарди. У уйда овқатланмасди, фақат швейцар ҳар куни соат 9 да кофе келтириб берарди. Айни шу вақтда уни ўлдириб кетишганини швейцар билиб қолди. У костюмсиз, елкасидан пичоқ еган ҳолатда патефон олдида, ерда ўлиб ётарди. Тагида пластинка синиқлари ётганлигидан, у пластинкани алмаштираётганда орқасидан пичоқ уришган деб гумон қилиш мумкин эди. Унинг бўш ҳамёни камин устидаги тоқчада ётарди. Кресло ёнидаги столчада ярми ичилган содали виски, виски шишаси, торт турган тақсимчадаги бошқа стаканга эса ҳали қўл урилмаганди. Чамаси, Жордан биров ке-

лишини кутган, бу келган одам эса бирор нарса ичишдан бош тортган. Жабрланувчи бундан бир неча соат олдин ўлган. Мухбир афтидан бироз текширув ишлари олиб борган кўринади, лекин буларнинг қанчаси аниқ фактларга асослангану, қанчаси тўқима эканлигини билиш қийин. У швейцардан уйга ҳеч қачон аёл киши келмаганини аниқлади, лекин бир неча эркак, кўпроқ ёшлар келиб турган. Телди Жордан яхши одам эди, ҳеч кимга ҳеч қандай ёмонлик қилмаган, қўлига пул тушганда уй ҳақини сахийлик билан тўлаган. Пичоқ унинг елкасига шу қадар катта куч билан урилган эканки, полициячилар қотил жисмоний жиҳатдан жуда кучли бўлганлигига шубҳа қилишяпти. Хонада тартибсизлик аломатлари сезилмасди. Бундан Жорданга қутилмаганда ҳужум қилингани ва у ўзини ҳимоя қилиш имкониятига эга бўлмаганлиги маълум. Пичоқни топиша олмади, лекин дераза пардаларидаги доғлар унга пичоқ артилмаганини кўрсатиб турарди. Мухбир жиноят ҳақидаги фикрини давом эттириб, полициячилар ҳаммаёқни текшириб чиққан бўлсалар-да ҳеч қандай бармоқ изини топиша олмаганини ёзганлар. Бундан қотил ё бармоқлар изини ювиб ташлаган ёхуд қўлқоп кийиб олган, деган хулоса чиқарган. Биринчи ҳолат қотилнинг фавқулудда хотиржамлигини, иккинчи ҳолат эса олдиндан тайёргарлик кўриб бу ишга қўл урганини кўрсатарди.

Мухбир кейин “Жохо бар”га борган. Бу Мадлен хиёбони орқасидаги овлоқ кўчадаги кичкинагина бар бўлиб, чавандозлар, гаров ўйнаган эркаклар кўпинча шу жойда овқатланишарди. Бу ерда арзонга овқатланиш мумкин эди. Тўш гўштли тухум, сасиски, тўқмоқланган гўшт сингари таомларни истеъмол қилиш мумкин эди. Жордан ҳам одатда шу ерда овқатланарди, даромадли ишларни бажарарди. Жордан барнинг доимий хўрандалари орасида энг эътиборли шахслардан ҳисобланарди. Унинг омади келган ва омад юз ўгирган пайтлари бўларди. Омади кулиб боққан кезларда пулни аямасди. Истаган одамни бир қадаҳ ичимлик билан меҳмон қилишга ҳамиша тайёр эди, барча билан яхши муомала қилишга интиларди. Шунга қарамай айёр одам сифатида ном чиқарганди. Қийин аҳволга тушиб қолган кезларида одамлардан катта-катта қарзлар олар, лекин пировард натижада албатта уларни узиб юборарди. Мухбир, швейцар ўз гумонларини барнинг хўжайини Жохога айтгани ва у бу гумонлар асосиз деганини ҳам қўшиб қўйган. Маънодор ҳикоя-хабар полиция жиноят юзасидан фаол иш олиб борётгани ва айбдорни йигирма тўрт соат ичида ҳибсга олишни мўлжаллаётганлиги ҳақидаги гап билан хотималанганди.

Лидия талвасага тушди. У қотилликда Робер айбдорлигига бир дақиқа ҳам шубҳаланмади. Вақеани гўё ўз кўзи билан кўргандай аниқ ишонарди.

Бунга қандай журъат этди? Қандай қилиб ахир? — хитоб қилди у.

Лидия ўз овозидан кўрқиб кетди. Гарчи ошхонада ҳеч ким бўлмаса-да, ўз фикрини овоз чиқариб ифодаламаслиги лозим эди. Унда пайдо бўлган биринчи ва ягона туйғу Роберни яқинлашиб келаётган даҳшатли хатардан қандай қилиб бўлса-да қутқариш эди. Эри қандай иш содир этган бўлса-да, уни, барибир, севади ва ҳеч нарса бу севгига заррача раҳна соллолмайди. Эрини унинг бағридан юлиб олиб кетишлари мумкинлигини англагач, аламдан дод деб қичқиргиси келди. Ҳатто шу дақиқада ҳам эри ҳақидаги хаёлдан, унинг қизғин бўсалари, қучоғида ҳис этаётган болалардай беғубор ва келишган қадди-қоматини кўз олдига келтиришдан сархуш бўлди. Пичоқ елкага қаттиқ урилганлиги учун барваста ва кучли одам қидиришга келганлигини гапиришган эди. Робер кучли ва пишиқ эди, лекин барваста ва кучли кўринмасди. Шунингдек, швейцарнинг гумонлари бор эди. Полиция айбдорни Монмартр ва рю де Лаппдаги тунги клуб ва кафелардан қидиради. Робер бу жойларда ҳеч қачон бўлмаган. Тўғри, у тез-тез “Жохо бар”да бўлиб турарди. Лекин у ерда бошқа жуда кўп одамлар ҳам бўлишган. Робер у ерга чавандозлар тўғрисида маълумот тўплаш учун борарди. Унга шубҳа туғулишига ҳеч қандай асос йўқ. Шим йўқотиб юборилганди. Берже хоним жуда тежамкор аёл, демак, ўлига иккита шим олишга рухсат беришига ҳеч ким ҳеч қачон ишонмайди. Агар полиция Робер Жорданнинг таниши эканини аниқлаш (Жордан жуда кўп одамларни билган), уйда тинтув ўтказгудай бўлса (бу нарса ҳақиқатдан йироқ, лекин улар букмакер дўстона алоқада бўлган барча одамларни сўроқ қилишлари эҳтимолдан холи эмас), ҳеч нарса топилмайди. Бундан минг франкли пулларнинг кичикроқ пачкаси мустасно, холос. Пул эсига тушгач, Лидияни саросима бос-

ди. Улар қийин аҳволда яшашлари маълум эди. Лидия билан Робер ҳамиша аёл ўз уйига озроқ пул яшириб қўйган деб ўйлашарди. Лекин бу пуллар Робер ишдан кетгач, сарфланиб бўлди. Агар унинг шахсига нисбатан шубҳа уйғонгудек бўлса, полиция улар қийин аҳволда яшашларини шубҳасиз аниқлайди. У ҳолда Берже хоним ўзидаги бир неча минглик пулни қандай изоҳлай олади. Лидия минг франк-ли пуларнинг нечталигини билолмасди. Эҳтимол, саккиз ёки тўққизтадир. Камбағал одамлар учун бу жуда катта бойлик. Бу шундай бойлик эдики, Берже хоним, Робер қайси йўл билан топганлигидан қатъий назар, ундан жудо бўлишга ҳеч қачон рози бўлолмасди. Аёл айёрлик билан бу пулларни яширишга, ҳеч кимнинг хаёлига келмайдиган ва топа олмайдиган жойда сақлаб қола оламан деб ишонади. Лидия бу тўғрида у билан гаплашиб ўтириш ортиқчалигини биларди. Ҳеч қандай далил билан ҳам ўз фикридан қайтариб бўлмасди. Ягона йўл — пулни топиб, ёқиб ташлаш. Шу ишни қилмагунча кўнгли тинчимади. Берже хоним пулни қаерга яшириш мумкинлигини безовталаниб ўйлай бошлади. Қайнонаси турадиган уйни ўзи тозалагани учун Лидия бу уйга камдан-кам келарди. Лекин шунга қарамай, уй ичини яхши тасаввур қиларди, ҳар бир мебел, пул яшириш мумкин бўлган жойни хаёлан назаридан ўтказди. Имконият топиши биланоқ хонани тинтув қилишга аҳд қилди.

Имконият эса кутганидан ҳам тезроқ келди. Иккалалари камтарингина тушлик қилишганларидан кейин, Лидия меҳмонхонада ўтириб нимадир тикарди. Ўқиш кўнглига сиграётган эди, лекин ёпирилиб келаётган ҳаяжонни яшириш учун нимадир қилиши керак эди. У Берже хонимнинг қадами товушларини эшитди, ошхонага кириб кетаяпти деб ўйлади.

— Агар Робер қайтиб келса унга соат бешдан кейин қайтишимни айтарсан.

Қайнонаси энг яхши кийимларини кийиб олганига кўзи тушиб ҳайрон бўлди. У гуллик қора шоҳи кўйлагини, қора сатин шляпасини кийган, елкасига қорабурул тулки мўйнасини ташлаб олганди.

— Кетяспизми? — хитоб қилди Лидия.

— Ҳа. Бугун генералнинг хотини билан хайрлашамиз. Бормасам хонимнинг кўнглига ҳар хил гап келиши мумкин. Генерал ҳам, хотини ҳам бечора эримни жуда яхши кўришарди. — Содир бўлиши эҳтимол бўлган воқеани кўзга тутган ҳолда Берже хоним айни шу куни ўзини табиий тутишга ҳаракат қилаётганини Лидия дарҳол тушунди. Унинг бундай тадбирда қатнашмаслиги ўглининг букмекер ўлимига даҳлдорлигидан, қўрққанидан келмади деб изоҳлаши мумкин эди. Агар у ерга борса, шубҳадан ҳоли бўлади. У жасур аёл эди. Унга нисбатан Лидия ўзини жуда нотавон ва ҳимоясиз ҳис этарди.

Берже хоним уйдан чиқиб кетиши билан кўнғироқ чалмасдан уйга бирор кимса кира олмаслиги учун эшикнинг лўкидонини беркитди ва боғдан пастки уй томон югургилаб кетди. У атрофга разм ташлади, турли ўтлар ўсиб ётган майсазорнинг атрофи қум йўлакчадан иборат эди. Майсазор ўртасида кузда очиладиган хризантемалар тўп бўлиб турибди. Лидия, қайнонам пулни бу ерга эмас, ўз уйига яширган, деган қатъий фикрга келди. Қайнонаси яшайдиган жой каттагина бир хона ва унга туташган кийим-кечаклар турадиган кичкина хонадан иборат эди. Катта хонага қизил ёғочдан ўймакорлик билан ишланган каравот, диван, кресло, қизғиш-сарғимтил ёзув столи қўйилганди. Деворларга Берже хоним ва марҳум эрининг катталаштирилган фотолари, шунингдек, эри қабрининг расми осиб қўйилган. Қабр расмининг тагида унинг медаллари ва Фахрий Легион ордени, Робернинг турли пайтларда тушган суратлари терилган. Шундай табиатли аёл ўз нарсасини қаерга яшириши мумкин? У доимо фойдаланиб юрадиган қандайдир яширин жой бўлмоғи керак. Чунки у анча йиллар мобайнида Робер топа олмайдиган жойда пулларини яшириб юришга мажбур бўлган. У ўз бойлигини бошқалар осонгина топадиган жойларда — каравот таги, ёзув столининг тортмаси ёхуд кресло ва диван тирқишларида сақлайдиган анойи аёл эмасди. Хонада камин йўқ эди, темир трубага газ плитаси турарди. Лидия трубаининг у ёқ-бу ёғига қаради. Бу ерга бирор нарса яширишнинг иложи йўқ эди. Бунинг устига қишда ундан фойдаланилади. Лидия қайнонам бирор бежавотир жойни топиб олиб, доимо шундан фойдаланади деб ҳисобларди. У саросималаниб атрофга кўз югуртирди. Жўялироқ бирор нарса ўйлаб тополмагач ўринни титкилади, ёстиқ жилдидан болишни чиқар-

ди. Унга диққат билан тикилди ва пайпаслаб кўрди. Ёстиқнинг ички жилди шунчалик қалин ва қаттиқ материалдан тикилган эдики, Берже хоним буни сўкиб ва қайтадан тика олишига кўзи етмади. Яширин жойдан узоқ вақтдан бери фойдаланмаётган эканми, бу жой — осонгина пулни олиб, изни тезгина йўқотадиган жой бўлмоғи керак. Лидия, барибир, ҳамма тортмаларни ва ёзув столини ҳам текшириб чиқди. Ҳамма нарса очиқ, тартиб билан қўйилганди. Гардероб ичини ҳам қаради. Қаерда бўлиши мумкин деб тўхтовсиз ўйларди. Лидия руслар ўз буюмлари, пуллари, қимматбаҳо нарсаларини большевиклардан қандай яширганликлари тўғрисида кўп тарихларни эшитганди. Одамлар бу соҳада табдиркорлик кўрсатишганига қарамай кўпинча пировадида ҳаммаси барибир барбод бўлганини, аҳён-аҳёндагина қандайдир мўъжиза туфайли беркитган қимматбаҳо буюмларини сақлаб қолганликларини биларди. Москва — Ленинград поездида тинтув қилинган аёлни эслади. Уни яланғоч қилиб ечинтиришади. У бриллиант шодасини тери шубасининг чоки орасига жойлаштириб юборган экан. Гарчи шубани обдон текширишган бўлса ҳам бриллиантларни топишолмаган экан. Берже хонимнинг ҳам тери шубаси, эски қоракўл терили шубаси узоқ йиллардан бери гардеробда осиглиқ турибди. Лидия шубани гардеробдан чиқариб синчиклаб текширди, лекин ҳеч нарса топодмади. Янги тикилган жойлар кўринмади. У шубани жойига, олиб кетма-кет қўйлақларни ола бошлади. Пуллари кўйлақка яширишнинг иложи йўқ эди. Юраги ўйнаб кетди. Қайнонаси пулни шундай жойга яширганки, уни ҳеч қачон тополмайдигандай туюлди. Унинг калласига янги фикр келди. Бирор нарсани яширишнинг энг яхши йўли — уни одамларнинг хаёлига келмайдиган жойга қўйиш. Масалан, Берже хоним хонасидагидек кресло ёнида турган кичкина столча устидаги чеварлик асбоб-ускуналар солинган сават. Руҳи тушган бир алпозда бу ерда узоқ қолиб кетиши мумкин бўлмагани учун, Лидия соатга қарай-қарай сават ичидаги буюмларни титкилаб чиқди. Саватда Берже хоним тўрлаб ямаган пайпоқлар, қайчи, игналар, турли матоларнинг қийқимлари ва пахта ип, ипак ипларнинг боғламлари бор эди. Шунингдек, қайнонаси қора жундан тўқиб уйдан фарзандлари олдига келаётганда бўйнига ташлаб оладиган шарф боғланган ҳолда ётарди. Лидия қора ва оқ иплар қаторида сариқ ипни кўриб ҳайрон бўлди. Қизиқ, бу иплар қайнонасига нима учун керак бўлдийкин? У дераза пардасига кўзи тушганда юраги ўйнаб кетди. Хонага ёруғлик ойнали эшикдан тушар эди. Бир жуфт парда ўша жойга тутилганди, бошқа парда эса кийимхона эшигини тўсиб турарди. Берже хоним бу пардалар билан жуда гурурланарди. Отаси, полковникдан қолган, болалигидан бошлаб буларни эслайди. Пардалар кўзни қамаштирадиган даражада ловуллаб турар, уларнинг устки ва пастки қисми безакли, ости шокилалли ва сариқ гулчамбаракли, оғир эди. Лидия аввалига дераза пардалари олдига келди-да уларнинг астарига қаради. Пардалар шипи баландроқ уйларга мўлжалланганидан, Берже хоним қирқиб ташлашга кўзи қиймай уларнинг остини қайтариб қўйганди. Лидия парда тагидаги чокка қаради. У ўз ишини яхши биладиган тикувчи томонидан тикилган ва ипнинг ранги ўчинқираган эди. Кейин парданинг нариги томони ҳам қараб кўрди. Бирданига энгил нафас олди. Парданинг бир бурчаги, кўринмайдиган жойидаги тахминан бир сантиметр атрофидаги чокнинг ипи янги бўлиб яқинда чатилгани кўриниб турарди. Лидия чеварлик саватидаги қайчини олиб ҳалиги чокни тезгина кесди ва бармоғини тикиб пулни олди. Сўнг пулни чўнтагига тикди, нинга ва сариқ ип олиб, сўкилган жойни билинмайдиган қилиб тикиб қўйди. Хонани худди биров кирмагандай қилиб тартибга келтирди. Шундан кейин ўзларининг уйига қайтди, зинапоядан кўтарилиб ётоқхонага кирди-да пуллари майдамайда қилиб йиртди, унитазга ташлаб, сувни тушириб юборди. Сўнг пастга тушиб эшик лўкидонини олиб қўйди-да, яна тикиш-чатишга ўтирди. Унинг юраги чидаб бўлмас даражада қаттиқ-қаттиқ урарди. Лекин елкасидан тоғ ағдарилгандай энгил тортди. Энди полициячилар келаверишлари мумкин, барибир, ҳеч нарса топиша олмайди.

Тез орада Берже хоним қайтиб келди. У меҳмонхонага кириб тап этиб ўзини диванга ташлади. Силласи обдон қуриганга ўхшайди. Юзлари озиб, сўппайиб қолганидан ҳозир у кампирларга ўхшарди. Лидия унга бир қараб қўйди-ю, лекин ҳеч нарса демади. Бир неча дақиқадан сўнг у ҳорғин хўрсиниб ўз уйига кетди. Бу ерга қайтиб келганида шиппак ва эски қора кўйлагида эди. Сочларини жингалак қилиб,

лабларини бўяб, юзларига оро берганига қарамай, кекса фаррошларга ўхшаб кетарди.

— Овқат қиламан, — деди у.

— Қарашиб юборайми? — сўради Лидия.

— Йўқ. Танҳо қолишни истайман.

Лидия тикишда давом этди. Кичкина уйдаги сукунат жуда даҳшатли туюлди. Асаблари таранглашиб ўтирган Лидияга Робернинг калит тикиб эшикни очиши қулоқни қоматга келтирадиган шовқиндай эшитилди. Лидия чинқириб юборишдан ўзини тийди. Робер уйга кириб энгил хуштак чалди, Лидия ўзини тутиб йўлакка чиқди. Қўлида бир неча газета бор эди.

— Мен сизларга кечки газеталарни сотиб олдим, — қувноқ гапирди у. — Газеталар қотиллик ҳақидаги ахборотлар билан тўлиб кетибди. — Робер ойим шу ерда бўлса керак деган тахмин билан ошхонага ўтди ва газеталарни столга ташлади. Лидия унинг орқасидан кирди. Берже хоним лом-мим демай газеталардан бирини олиб ўқий бошлади. Газеталарда катта-катта сарлавҳалар кўзга ташланарди. Булар энг шов-шувли янгилликлар эди.

— Мен “Жохо бар” да бўлдим. У ердаям фақат шу тўғрисидагина гап бўляпти. Жордан шу барнинг доимий мижози бўлиб, уни ҳамма биларди. Уни ўлдиришган куни мен ҳам у билан гаплашгандим. Кундузги пойгада уни омади келиб ҳаммамизни ичкилик билан сийлаганди.

Робер жуда самимий гапирарди. Унга қараган одам бирор ташвиш юрагини кемиряпти деб ҳеч қачон ўйламасди. Кўзлари жовдирарди, гарчи юзлари одатдагидай бироз оқаринқираган бўлса-да, қаерларидир қизариб турарди. У ичида жуда ҳаяжонланаётган бўлишига қарамай, буни сиртига чиқармасди. Лидия ҳам самимийлигига шубҳа қолдирмайдиган тарзда сўради:

— Сен қандай фикрдасан, қотил кимийкин?

— Қандайдир денгизчидан шубҳаланишяпти. Швейцар бундан бир ҳафта олдин Жорданни бир денгизчи билан кўрган экан. Лекин бу денгизчи кийимидаги бирор бошқа одам бўлиши ҳам мўмкин. Полициячилар Мөнмартр барларига доимо келиб-кетувчи ёмон ном чиқарган хўрандаларни тинтув қилишмоқда. Яра ўрнига қараганда, пичоқ жуда кучли зарб билан урилганмиш. Улар баланд бўйли, соғлом ва кучли эркакни қидиришяпти. Гумонсираётганлар ичида бир неча боксчилар ҳам бор.

Берже хоним миқ этмай газетани жойига қўйди.

— Овқат бир неча минутдан кейин тайёр бўлади, — деди у. — Лидия, сен дастурхон ёздингми?

— Ҳозир ёзаман.

Робер уйда вақтларида, гарчи серташвишроқ бўлса-да, улар ошхонада овқатланишарди. Берже хоним бундай пайтларда:

— Биз ёввойи одамлардек яшашимиз мўмкин эмас. Робер яхши тарбия кўрган, у ҳамма нарса рисоладагидек бўлишини хоҳлайди, — дерди.

Робер кийим бошини ўзгартириб, шиппак кийиб олиш мақсадида тепага чиқиб кетди. Берже хоним ўғлининг уй ичида кўча кийими билан юришини ёқтирмасди. Лидия дастурхонни безай бошлади. Шунда миясига тўсатдан бир фикр келди: бу фикр уни ағдариб юборгудай бўлди, йиқилиб кетмаслик учун стул суянчиғини ушлаб қолди. Тедди Жордан ўлдирилганига, Робер Лидияни уйқудан уйғотиб овқат пиширишга мажбур қилганига, сўнг тезроқ ўрнига ётишга қистаганига икки кун бўлди. Даҳшатли қотилликдан кейин дарҳол ўринга киришига, тизгинсиз эҳтиросларига инсон қони сабаб бўлган экан-да? “Ўша кечаси ҳомиладор бўлиб қолган бўлсам-чи?” — ўйлади Лидия.

Робер шиппагини шапиллатиб пастга югуриб тушди.

— Мен тайёрман, ойи, — қичқирди у.

— Кетаяпман.

У ошхонага кириб ўзининг одатдаги жойига ўтирди, халқачага солиб қўйилган салфеткалардан бирини олиб стол устига ёзиб қўйди, сўнг Лидия тарелкага тахлаб қўйилган нондан бир бўлагини олди.

— Кампиримиз бугун яхши таом тайёрладилармикин? Иштаҳам жуда карнай.

“Жохо бар” да битта бутерброд еганимдан бошқа пешинда ҳеч нарса тамадди қилмадим.

Берже хоним шўрвали идишни келтириб, стол юқорисидаги ўз жойига ўтирди, ҳар кимга икки чўмичдан шўрва сузди. Робернинг кайфияти яхши эди, қувноқлик билан ҳар хил нарсаларни гапириб ўтирарди. Лекин аёллар унинг гапларига аранг жавоб қайтаришарди. Улар шўрвани ичиб бўлишди.

— Яна нима бор? — сўради Робер.

— Картошкали пиширилган гўшт.

— Унчалик хушламайман шу овқатни.

— Ейишга овқат борлигига шукр қил, — кескин жавоб берди она.

Робер елкасини қисиб, Лидияга қувноқ кўз қисиб қўйди. Берже хоним овқатни келтириш учун ўчоқбошига чиқиб кетди.

— Кампиримизнинг кайфиятлари унчамас-ку. Нима иш билан шуғулланган эди?

— Генерал хонимнинг кетишини нишонлагани борган эди.

— Одамнинг нафасини қайтариб юборадиган ўлғудай зерикарли кампир. У билан мулоқатда бўлиш ҳар қандай одамни мувозанатдан чиқариб юборди.

Берже хоним тоблаб пиширилган гўштни келтириб, тарелкаларга тақсимлаб чиқди. Робер ўзига вино қўйди. У одатдагидан қувноқ ва кинояомуз бир тарзда у ёқ-бу ёқдан гапириб ўтирарди. Лекин у суҳбатдошларининг бугун қандайдир сокин ва бошқачалигини сезмаслиги мумкин эмасди.

— Бугун сизларга нима бўлди ўзи? — жаҳл билан сўради у. — Дафн маросимида ўтирган соқов одамларга ўхшайсизлар. — Тарелкага тикилганича истар-истамас овқатланаётган она бу сўзлардан кейин бошини кўтарди ва Робернинг юзига тик қаради.

— Нима бўлди? — қичқирди у.

Она жавоб бермади, лекин ҳамон унга тикилиб турарди. Лидия қайнонасига қаради. Унинг Роберники сингари ифодали кўзларидан таъна, қўрқув ва ғазаб, чидаш мумкин бўлмаган ташвиш маъноларини уқиш мумкин эди. Робер онасининг кучли истиробларга тўла нигоҳига дош беролмай-ерга қаради. Улар жимгина ўтириб овқатни еб тугатишди. Робер сигарета тутатиб Лидияга ҳам таклиф этди. Лидия ўчоқ бошига чиқиб кофе келтирди. Кофени ҳам жимгина ўтириб ичишди.

Эшик қўнғироғи жиринглади. Берже хоним енгилгина нола тортиб юборди. Улар михлангандай ўтиришарди. Қўнғироқ яна чалинди.

— Ким у? — секин сўради Берже хоним.

— Мен чиқиб қарайчи, — деди Робер. Сўнг бераҳм бир қиёфада деди: — Ўзингни қўлга ол, ойи. Ташвишланишга асос йўқ.

У кириш эшиги томон юрди. Бегона одамларнинг овозлари қулоққа чалинди, лекин Робер меҳмонхона эшигини ёпиб кетганлиги туфайли уларнинг гапларини англаб бўлмасди. Икки минутлар ўтгач Робер қайтиб кирди, орқасида икки киши ҳам бор эди.

— Сизлар ўчоқ бошига ўтиб турасизларми? — деди Робер. — Бу жаноблар мен билан гаплашмоқчи.

— Улар нима истаяпти?

— Нима исташларини менга гапириб бермоқчи-да, — жавоб берди Робер менсимайгина.

Икки аёл ўринларидан туриб чиқиб кетишди. Лидия кўз қири билан Роберга қараб қўйди. У ўзини жуда вазмин тутаётганга ўхшарди. Бу икки одам жиноят қидирув полициясидан эканлигини англаш қийин эмасди. Берже хоним буларнинг гапини эшитиб туриш мақсадида ўчоқ боши эшигини очик қолдирди. Лекин коридор ва ёпиқ эшик орқасидан меҳмонхонадаги одамларнинг гапларини эшитиш қийин эди. Уларнинг суҳбати билан бир соатча давом этгач, эшик очилди.

— Лидия, пальто ва ботинкаларимни олиб кел, — қичқирди Робер. — Бу жаноблар кузатиб қўйишимни истааяпти.

У қувноқ ва қатъий гапирди. Лекин Лидиянинг юраги ўйнаб кетди. У эрининг илтимосини бажариш учун тепага кўтарилди. Берже хоним лом-мим демади.

Робер қайта кийиниб, ботинкасини оёғига илди.

— Мен бирор соатдан кейин қайтаман, лекин мени кутиб ўтирманглар, — деди у.

Қаерга кетаяпсан? — сўради онаси.

— Улар комиссариатга боришни хоҳлашяпти. Полиция комиссари бечора Тедди Жордан ўлимини аниқлаштиришга ёрдам берасиз деб ўйлашяпти.

— Бунинг сенга қандай алоқаси бор?

— Бошқаларга қандай алоқаси бўлса, менга ҳам шундай алоқаси бор — мен уни танирдим.

Робер икки полициячи билан чиқиб кетди.

— Столни йиғиштириб, идиш-товоқларни ювишга қарашиб юбор, — деди Берже хоним.

Улар ошхонани йиғиштириб, идиш-товоқларни жой-жойига тахлашди. Сўнг овқатланадиган столни икки томонига ўтирганча, Роберни кута бошлашди. Улар ўзлари гаплашишмас ва бир-бирларига қарамасликка ҳаракат қилишарди. Уларнинг назарида шу ҳолатда узоқ вақтдан бери ўтиришгандай туюлди. Даҳшатли сукунатни фақат соатнинг чиққилашигина бузарди. Соат учга занг урганида Берже хоним ўрнидан турди.

— Бугун у келмайди. Энди ухлагани ётишимиз керак.

— Мен барибир ухлолмайман, ундан кўра шу ерда кутганим афзал.

— Фойдаси борми? Бўлмаса чироқни ўчириб ўтир. Уйқусизликка қарши бирор дори борми? Икки таблетка керак.

Лидия ҳўрсиниб ўрнидан турди. Берже хоним унга хўмрайиб қараб, жаҳл билан деди:

— Қиёмат қойим бўлгандай менга бундай қарама. Робер ҳеч қандай гуноҳ иш қилган эмас. Сен нима учун ундан шубҳаланаётганингни билмаяпман.

Лидия жавоб қайтармади, лекин унинг қарашларида шу қадар алам бор эдики, Берже хоним ундан беихтиёр кўзини олди.

— Бор ётақол, ухла! — қичқирди у жаҳл билан.

Лидия Берже хонимни шу ерда қолдириб юқорига чиқиб кетди. У Роберни кутиб тун бўйи ухламади, лекин эри қайтмади. Эрталаб у пастга тушганда, Берже хоним бугунги газеталарни келтириб улгурган эди. Газеталарнинг биринчи саҳифаси ҳамон Жорданнинг ўлдирилишига оид хабарлар билан тўла эди. Ҳибсга олиш ҳақида гап йўқ, полиция комиссари қидирувни давом эттираётганлиги хабар қилинганди. Берже хоним кофени ичиб бўлиши билан чиқиб кетди, соат ўн бирларда қайтиб келди. Хонимнинг қути ўчган, афти-ангорини кўриб Лидия музлаб кетди.

— Нима бўлди?

— Улар ҳеч нима дейишмади. Мен адвокат ёллаб комиссариатга жўнатдим.

Улар камтарингина тушликларини эндигина тугатишганда эшик қўнғироғи босилди. Лидия эшикни очди. Унинг қаршисида полковник Легран ва илгари ҳеч қачон кўрмаган бир эркак турарди. Уларнинг орқасида яна уйларига келган кечаги икки киши ва заҳил юзли бир аёл турарди. Полковник Легрон Берже хонимни чақиришни илтимос қилди. Ўчоқбоши ёнида турган хонимга кўзи тушган Легран ёнидаги эркак Лидия олдидан шахдам қадамлар билан ўтиб ичкарига кирди.

— Сиз Леонтин Берже хоним бўласизми?

— Ҳа.

— Мен полиция комиссари жаноб Лукас бўламан. Мана, уйингизни тинтув қилиш ҳақидаги ордер. — У ҳужжатни кўрсатди. Полковник Легран уйингизни тинтув қилаётганимизда ўлингиз Робер Берже номидан қатнашади.

— Нима учун уйимни тинтув қилмоқчисиз?

— Ўз бурчимни адо этишимга монелик қилмайсиз деб ўйлайман.

Аёл комиссарга жаҳл билан қараб қўйди.

— Агар уйни тинтув қилишга ордерингиз бўлса, мен қаршилик кўрсатишга ожизман.

Комиссар полковник ва икки айғоқчи кузатувида юқори қаватга кутарилиди. Улар билан бирга келган аёл эса Берже хоним ва Лидия билан бирга ўчоқ бошида қолди. Юқори қават икки хонадан иборат эди: бири Робер ва Лидияларнинг каттагина хонаси, бошқаси эса Робер бўйдоқлигида ётадиган кичикроқ уй. Шунинг-

дек бу ерда ювиниш хонаси ҳам бор. Тинтувчилар тепада икки соатча бўлишди, пастга тушганда комиссар қўлида Лидиянинг пардоз қутчасини ушлаб олганди.

— Сизларниқига қандай келиб қолди бу?

— Эри олиб келган, — деди Берже хоним.

— Қаердан олган буни?

— Пулдан қийналиб қолган бир аёлдан сотиб олган.

Комиссар хонимга синовчан қаради. Унинг кўзи Лидиянинг қўл соатига тушди. У соатга ишора қилди:

— Буни ҳам эрингиз берганми?

— Ҳа.

У бошқа ҳеч нарса гапирмади. Пардоз қутчасини қўйиб, ўзини кузатиб юрганлар қаторига қўшилди. Улар бири ошхона, бошқаси меҳмонхонадан иборат бўлган ёнма-ён хоналарга киришди. Лекин бир дақиқадан кейин киравериш эшиги ёпилгани эшитилди. Лидия ойнага қараб офицерлардан бири йўлка чеккасида турган машинага ўтириб жўнаб кетганига кўзи тушди. У пардоз қутчасига кўзи тушгач, ёмон нарсанинг аломатини сезгандай бўлди. Тез орада ўчоқ бошини тинтув қилишмоқчи бўлганлиги учун Берже хоним ва Лидияни меҳмонхонага чиқиб туришларини илтимос қилишди. Меҳмонхонада ҳамма нарса айқаш-уйқаш эди. Ҳамма ёқни обдон тинтишгани кўриниб турарди. Пардалар ерда ётарди. Берже хоним титраб кетди, пардаларни кўриб нимадир демоқчи ҳам бўлди, ирода кучи туфайлигина чурқ этмади. Лекин эркаклар ўчоқ бошидаги тинтувни тугатиб, боғдан юриб, этакдаги уй томон кетаётганда ўзини босолмади, деразага ташланди. Лидия қайнонасининг қалтираётганини кўрди, буларни кузатиб турган аёл сезиб қолишидан чўчиб кетди. Лекин у лоқайдгина газетага тикилиб турарди. Лидия дераза олдига келиб қайнонасининг қўлидан ушлади. Ҳеч қандай хавф-хатар йўқ деб қайнонасига шивирлашга журъат этмади.

Берже хоним сариқ пардаларни туширишганини кўрганда Лидиянинг қўлини қаттиқ қисди. Қўрқишга ҳеч қандай асос йўқ дегандай маънони англантишга ҳаракат қилиб, Лидия ҳам қайнонасининг қўлини қисиб қўйди. Эркаклар қайнонанинг уйида ҳам тахминан худди юқори қаватда бўлганларичалик вақт бўлишди.

Полициячилар пастки уйни тинтишаётганда боя чиқиб кетган офицер қайтиб келди. Орадан бироз вақт ўтгач, у яна ташқарига чиқиб, машинада иккита белкурак олиб келди. Икки айғоқчи полковник Легран кузатувида гул экилган жойни чопа бошлади. Комиссар меҳмонхонага кириб келди.

— Бу аёл сизни текшириб чиқишига қаршилик билдирмайсизми? — деб сўради у.

— Йўқ.

— У савол аломати билан Лидияга қаради.

— Йўқ.

Лидия тепа қаватга чиққанда полициячилар нега бу ерда узоқ қолиб кетишганининг сабабини билди. Хона бамисоли қароқчилар уриб кетган уйга ўхшарди. Каравотда Робернинг кийимлари ётарди. Уни роса синчиклаб текширишган кўринадди. Тинтув тугади, комиссар эрининг кийим-кечаклари ҳақида Лидияга саволлар берди. Жавоб бериш қийин эмасди, кийим-кечаклари кўп эмасди. Икки жуфт теннис ўйнаганда кийиладиган шим, эгнидаги бошқа икки костюм, шунингдек, қайтарма шойи ёқали костюм ва гольф ўйнайдиган шим. Лидия борини гапириб берди. Ниҳоят, тинтувни тугатишганда соат саккизлар бўлган эди. Лекин комиссар ҳали ишини тугатмаганди, у Лидия ўчоқ бошидан келтирган пардоз қутчасини столдан олди.

— Илтифот кўрсатиб бериб турсангиз, буни ва соатингизни олиб кетаман.

— Нега?

— Бу буюмлар ўғирланган деган тахминлар бор.

Лидия комиссарга саросима билан тикилиб қолди. Лекин полковник Легран олдинроққа чиқди:

— Бу буюмларни олиб кетишга ҳаққингиз йўқ. Уйни тинтув қилиш ҳақидаги ордерингиз бу нарсаларни олиб кетишингиз учун ҳуқуқ бермайди!

Комиссар мулоим кулимсиради.

— Сиз жудаям ҳақсиз, жаноб. Лекин ҳамкасабам менинг кўрсатмамга мувофиқ зарур рухсатномани олиб келди.

Ҳали машинада, энди маълум бўлишича, топшириқ билан кетган ходим чўнтагидан ҳужжат чиқариб комиссарга берди. Комиссар ҳужжатни полковник Легранга узатди. У қоғозни ўқиб Лидияга берди.

— Сен жаноб комиссар истагини бажаришинг керак.

Лидия кўлидан соатини ечди, комиссар уни пардоз қутича билан биргаликда чўнтагига солиб қўйди.

— Агар тахминларим асоссиз бўлиб чиқса, бу буюмлар ўзингизга муқаррар қайтарилгусидир.

Ниҳоят, улар кетишгач, Лидия эшикни занжирлади. Берже хоним эса этакдаги уйи томон югурди. Лидия унинг орқасидан юрди. Уйнинг аҳволини кўриб Берже хоним қичқариб юборди:

— Ярамаслар!

У ерда чувалашиб ётган пардаларга ёпишди, чоклари йиртилганини кўриб чинқариб юборди. Қўрқувдан ранглари бўзариб ўзини ерга ташлади.

— Қўрқманг, — деди Лидия. — улар пулни топиша олмаган. Мен уларни топиб қийма-қийма қилиб ташлаганман. Уларни йўқотиб юборишга журъатингиз етмаслигини билардим.

Лидия кўлини Берже хонимга узатиб ердан туришига кўмаклашди. Берже хоним Лидияга диққат билан тикилди. У қирқ саккиз соатдан бери ўйларини буткул банд қилиб турган мавзу тўғрисида Лидияга миқ этиб оғиз очмаган эди. Энди сукут даври ортада қолганди. Берже хоним Лидиянинг қўлларини қаттиқ, раҳмсизларча сиқиб, кескин овоз билан деди:

— Роберга бўлган муҳаббатим ҳаққи қасамёд қиламанки, инглизнинг ўлимида унинг айби йўқ.

— Нега энди ўзингиз ҳам худди мен сингари бу ишни у қилганини кўра-била туриб бундай дейсиз?

— Сен ундан воз кечмоқчимисан?

— Шунақага ўхшаптими? Нима учун пулни йўқотиб юборганимни ўйлаб кўрдингизми? Уни топиша олмайди деб ўйлаш ахлоқлик бўлур эди. Қилни қирқ ёрадиган малакали полициячилар шундай осонгина жойдаги пулни топиша олмайди деган фикр миянгизга қандай келди?

Берже хоним Лидиянинг кўлини қўйиб юборди. Унинг юз ифодаси ўзгарди, беихтиёр нола чекиб юборди. Аёл тўсатдан кўлини узатиб Лидияни қучоқлаб кўксига босди.

— Бечора болагинам, бошингга қанчалар чексиз ғам, бахтсизлик ёғдирдим!

Берже хоним ўз туйғуларига эрк бериб юборганини Лидия биринчи маротаба кўриши эди. Ҳеч нарсанинг ҳисоб-китобини қилмай, тизгинламай ўз ҳолига қўйганини илк дафъа кўраётганди. Аччиқ-аччиқ нола беихтиёр бўғзидан отилиб чиқар, Лидияни қаттиқ қучоқлаб олганди. Лидиянинг кўнгли бўшашди. Ҳар қандай шароитда ҳам ўзини тута биладиган, мағрур, темир иродали аёлнинг бўшашиб қолганини кўриш ниҳоятда аянчли эди.

— Ўғлимнинг сенга уйланишига йўл қўймаслигим керак эди! — оҳ урди у. — Бу жиноят. Сенга нисбатан адолатсизлик. Лекин бу нарса уни асраб қолишининг ягона имконияти эди. Бунга ҳеч қачон йўл қўймаслигим керак эди.

— Лекин мен уни севардим.

— Буни биламан. Сен уни қачонлардир кечира олармикинсан? Мени кечира оласанми? Мен онаман, бу кўргиликларга чидайман. Лекин сенинг муҳаббатинг буларга бардош бера олармикин?

Лидия Берже хонимнинг қучоғидан чиқди-да, қўллари билан унинг елкасини ушлади.

— Гапимга қулоқ солинг. Мен уни бир ой ёки бир йилга севган эмасман. У мен севган ягона эркак. У мен бутун умрга севадиган ягона эркак. У қандай иш қилган бўлмасин, келажакда қандай ҳодиса рўй бермасин, уни севаман. Ҳеч нарса уни аввалгидан камроқ севишимга халақит бермайди. Уни сидқидилдан севаман.

Эртасига газеталарда Робер Берже Тедди Жорданнинг ўлими юзасидан ҳибсга олингани ҳақида хабар тарқатилди.

Орадан бир неча ҳафта ўтгач, Лидия ҳомиладор бўлганини сезди. Бунинг бошланиши даҳшатли қотиллик рўй берган куни содир бўлганлигини қўрқув билан англади.

Ҳамма ёқда сукунат ҳукм суларди. Лидия билан Чарли аллақачон овқатларини еб бўлишган. Бошқа хўрандалар ҳам ресторандан чиқиб кетишганди. Лидиянинг ҳикоясини жим ўтириб, ҳар қачонгидан ҳам диққат билан эшитаркан, ресторан бўшаб қолганини, официантлар уларнинг кетишларини истаб турганларини сезди. Бир-икки марта кетишни таклиф қилмоқчи бўлди. Лекин буни қилиш қийин эди, чунки Лидия худди жазаводаги одамдай гапирар, кўзлари бир-бири билан тўқнашса-да, ҳеч нарса кўрмаётганини йигитнинг кўнгли сезарди. Лекин шу вақт ресторандан бир гуруҳ америкаликлар учта эркак ва учта аёл кириб келишиб, овқат буюргудай бўлса жуда ҳам кеч эмасми деб сўрашди. Ширакайф америкаликлардан яхшигина ишлаб қолиш мумкинлигини сезган ресторан официанти “бироз кутиб турсанглар, эрим-ресторан ошпази, истаган буюртмангизни пишириб беради”, деди. Улар шампан виноси билан коктейл буюришди. Кампания бу ерга кўнгил очиш учун келишганди, кичик ресторан бир пасда қувноқ кулгига тўлди. Лекин Лидиянинг фожиали тарихи Чарли билан ўтирган стол атрофини сирли ва аянчли муҳитга айлантиргандай, бу бахтли кампаниянинг қувноқ кайфияти гўё бу ерга сиғмайдигандай туюларди. Улар ўз бурчакларида, анавилардан кўринмас девор билан тўсандай ўтиришарди.

— Сен уни ҳамон севасанми? — сўради ниҳоят Чарли.

— Жуда.

Лидия шунақанги самимият билан сўзлардики, ишонмасликнинг иложи йўқ эди. Чарлини тўсатдан қўрқув босди, баданида бошланган титроқни босолмайдигандай туюлди. Лидия ўзи мансуб бўлган одамлар тоифасига кирмайдигандай туюлганди. Аёл туйғусининг кучлилиги уни чўчитарди. Шу туфайли у билан ёнма-ён туришга ҳам ийманарди. Бирор кимса билан бир-икки соат гаплашиб бўлгандан сўнг тўсатдан бунинг тушлигини билиб қолгандай туйғуни бошдан кечирарди. Уни бир нарса ташвишга соларди. Бу унинг хаёлидан кун бўйи кетмасди, лекин аёл мени айбляпти деб ўйламаслиги учун дилидагисини сиртига чиқармасди.

— У ҳолда “Сераль”дан бошқа жойда ишласанг бўлмайдимми? Наҳотки ҳаёт кечириб учун ўзингга бундан кўра муносиброқ жой топа олмасанг?

— Ҳаракат қилиб кўрдим. Мен яхши тикувчиман. Касбинг бўйича иш тополмайсанми деб ўйларсиз. Мени кимлигимни билишгандан сўнг ҳеч ким ҳеч қаерга ишга олмади. Ё “Сераль”га бориш, ё очликдан ўзга чора қолмаган эди.

Чарлининг бир нарса дейишига мажולי қолмади, чурқ этмади. Лидия қўллари билан бошини чангаллаганча столга энгашди. Чарли қаршидаги стулда ўтирарди. Лидия унга узоқ ва ўйчан тикилди. Унинг нигоҳи йигитнинг бадан-баданига, бутун вужудига сингиб кетгандай бўлди.

— Сизга осон туюлганидек ман ҳам бунга қарши эмасдим. — У бир нафас жим қолди. — Мен гуноҳимни ювмоқчиман.

Чарли унга тушунмагандай тикилди. Қизнинг шивирлаётгандек айтгаётган сўзлари Чарлини хижолат ботқоғига ботирганди. У илгари ҳеч қачон бошидан кечирмаган туйғуларини туйди. Унинг тасавурида таниш, ёқимли бўёқлар билан чизилган дунё тарс-тарс ёрилиб кетгандай, ҳаммаёқни азобли ва мудҳиш қоронгилик қоплагандай бўлди.

— Худо ҳаққи, бу билан нима демоқчисиз?

— Гарчи мен бутун қалбим, бутун вужудим билан Роберни севсам-да, у гуноҳ иш қилганини биламан. Унга ёрдам беришнинг, тавбанинг ягона йўли энг оғир таҳқирлашларга чидаш. Аввалига аскарлар, ишчилар, катта шахарнинг энг тубан кишилари борадиган фоҳишахоналардан бирига киришни ўйладим. Лекин бундай жойларга аҳён-аҳёнда шошиб-пишиб кириб чиқишни даҳшатли ҳаётдаги ягона овуноқлар деб билувчи кишиларга раҳмим келишидан қўрқдим. “Сераль”га кўпинча бойлар, бекорчилар, ахлоқсиз одамлар киради. Менинг баданимни сотиб олган бу ҳайвонларга нисбатан нафрат ва жирканишдан бошқа туйғу бўлмасди. Бу ердаги менинг таҳқирланишим бамисоли ҳеч ким тузатолмайдиган йиринг-

лаб кетган ярага ўхшайди. Мен кийишга мажбур бўладиган ярим яланғоч кийимдан роса уяламан. Мен изтиробларни қувонч билан кутиб оламан. Ҳар қандай таҳқирлашларга дош бераман, хурсанд бўламан. Мен билан бирга бўладиган эркакларнинг ҳар қандай қўполликларидан қувонаман. Мен ҳам худди Робер сингари жаҳаннамдаман. Менинг изтиробларим ва азобларим унинг изтироблари ва азоблари билан қоришиб кетади. Эҳтимол, менинг изтиробларим унинг изтиробларини енгилаштирар?

— Лекин у ўз гуноҳлари учун азият чекапти. Сен эса айбсиз бўлсангда, кўп азоб чекдинг. Нега бекордан-бекорга ўзингни азоблайсан?

— Гуноҳ учун изтироб чекилади. Сиз, инглизлар, ўзингизга хос совуққонлик билан мен учун ҳаётдай азиз бўлган муҳаббатимни тушуна олармидингиз? Мен борлигим билан унга, у эса менга тегишли. Агар мен унинг изтиробларига шерик бўлмасам, худди унинг жиноятидек жирканч бир кимса бўлмасмидим. Менинг изтиробларим худди унинг изтиробларидек гуноҳини ювиш учун керак.

Чарли шубҳалар ичида қолди. У маълум диний туйғуларга берилмаганди. Уни Худога ишониш, лекин уни кеча-кундуз ўйлайвермаслик руҳида тарбиялашган эди. Уни қийнаётган нарсани ҳозир аниқ айта олмасди. Ҳозир у шундай бир ҳолатда эдики, энг нотабиий нарсани айтиш деярли табиий ҳол эди.

— Эринг қотиллик қилди. Бунинг учун жазо олди. Буни адолатли иш дейишга журъат этаоламан. Раҳимдил оллоҳ бошқа одамнинг жинояти учун сени жазолаши жоиз деб ўйлайсанми?

— Оллоҳни? Бу ишга Оллоҳнинг қандай алоқаси бор? Дунёдаги одамларнинг кўпчилиги қашшоқликда яшасаю, мен уларга лоқайд қараб турганча, Худога ишонаверишим керакми сизнингча? Мен бечора, оққўнғил отамни большевиклар ўлдиришига йўл қўйиб қўйган худога ишонаверишим керакми? Биласизми, мен қандай фикрдаман? Менимча, Худо бундан миллион йиллар илгари ўлиб кетган. Худо чексиз бўшлиқда дунёни яратгандан кейин ўлган. Одамлар узоқ асрлар мобайнида ўзлари учун ҳаётни яратиб берган, аслида йўқ нарсага сажда қилиб келишади.

— Агар сен худога ишонмайдиган бўлсанг, қилаётган ишингдан не маънолигига тушунмаяпман. Худога, қонга қон, жонга жон талаб қиладиган худонинг қаҳрига ишонгудай бўлсанг, бошқа гап эди. Агар худо бўлмаса, гуноҳни ювиш учун қилаётган ҳаракатлари бемаъни.

— Сиз шундай деб ўйлайсиз, тўғрими? Уларнинг ҳаммасидан мантӣқ, маъно йўқдай туюлади. Шундай бўлишига қарамай, мен бутун қалбим, унинг барча хўжайралари билан Робернинг гуноҳини ювишим зарурлигини ҳис этаман. Фақат шу йўл билангина у дўзах азобларидан халос бўла олишини биламан. Сиз мени ақлли деб ҳисоблашингизни хоҳлаётганим йўқ, фақат мени тушунишингизни, бундан бошқача йўл тутишим мумкин эмаслигини тушунишингизни истайман, холос. Қандайдир йўл билан, қандай йўл биланлигини ўзим ҳам билмайман, менинг таҳқирланишларим, тубанлашувим, аччиқ ва туганмас оғриқларим унинг қалбини поклайди, биз ҳеч қачон кўришмаган тақдиримизда ҳам пировардида, барибир, бирлашиб, қўшилиб кетамиз.

Чарли хўрсинди. Унинг учун буларнинг ҳаммаси қандайдир ғалати, нохуш ва хатарли эди. Қандай ҳаёлга боришимни ҳам билмай қолдим. У ўзини ҳар қачонгидан ҳам кўра ноқулай ҳис этарди. Бу нотаниш кимсанинг ғалати қилиқлари ажаблантирар, шу билан-биргаликда унча яхши кийинмаган бу оддий, аммо жозибали аёл машинкачиларга ёхуд почтада хизмат қиладиган аёлларга ўхшарди. Терри Мэйсонлар эса бу вақтда хойнаҳой рақсга тушишни бошлашгандир. Баъзи йигитлар бу вақтда бироз сархуш бўлишади. Лекин христианлар байрами бўлганлигидан бунга ҳеч ким эътироз билдирмайди. Ҳамма бир-бири билан ҳазиллашади, кулишади, ҳаммалари бир бўлиб вақтни хушчақчақлик билан ўтказишади. Буларнинг ҳаммаси жуда узоқдай туюлади. Лекин худога шукрки, буларнинг ҳаммаси рисоладагидек, одатий, оқилона, ҳақиқатан бор нарсалар. У ерда эса даҳшат, расвогарчилик. Бу фожиали қисматга эга бўлган, ночор ҳаёт кечираётган бу аёлнинг Худо курраи заминни яратиб ўлган деган гапида жон борга ўхшайди деб ўйландим. Худо кимсасиз бирор сайёранинг улкан тоғ ён бағрида ўлиб ётганмикан ёхуд ўзи яратган коинотга сингиб кетганмикан? Агар бу вақтда Терри Мейсон хоним

байрам дастурхонини йиғиштириб, черковларга байрам тантанасига тайёргарлик кўраётганини, отаси эса унга кўмаклашаётганини ўйласанг, одамнинг кулгиси келади.

“Мен черковга боришнинг унчалик ишқибози эмасман, аммо байрам куни черковга бориш шарт. Бу яхши намуна бўлиб хизмат қилади”, — дер эди отаси.

— Бунақанги жиддий бўлмангда, — деди Лидия. — Қани кетдик.

Улар дю Мэндан Пляс де Ренн хиёбонига олиб борадиган кўримсиз ва ифлос кўчадан юриб кетишди. Лидия кинога кириб, янгиликларни кўришни таклиф этди. Сўнгги сеанс кетаётганди. Кинодан кейин бир кружкадан пиво ичишиб, меҳмонхонага кетишди. Лидия шляпасини ва мўйна ёқасини ечди. У Чарлига ўйчан тикилди.

— Агар сиз мен билан ётмоқчи бўлсангиз, истагингизни бажаришингиз мумкин. — Лидия бу гапни худди “Ротонда” ёки “Доум” кафесига боришни истайсизми, дегандай оҳангда айтди.

Чарлининг нафаси қайтиб кетгандай бўлди. Унинг ҳар бир асаб толаси бу фикрга қаршидай эди. Аёл ҳикоя қилиб берган шунча гаплардан кейин унга қўл теккизгиси келмасди. Чарлининг оғзи ғазабдан қийшайиб кетгандай бўлди. Аёл унинг ҳисобига ўз хоҳишини қондиришини ҳақиқатдан ҳам истамасди. Лекин ундаги туғма одоблилик, тилининг учуда турган гапни айтишга йўл бермади.

— Э, раҳмат, йўқ.

— Нега энди? Мени шу мақсадда бу ерга олиб келгансиз? Ўзингиз ҳам айтишнинг учун Парижга келгансиз, шундай эмасми? Ахир, сиз инглизлар шу мақсадда Парижга келасизлар-ку?

— Билмадим. Ҳар ҳолда мен шу мақсадда келмаганман.

— Бўлмаса сиз нима мақсадда келгансиз?

— Ҳа энди, қисман баъзи расмларни кўриш учун.

Аёл елкасини қисди.

— Ўзингиз биласиз.

Аёл ваннахонга кириб кетди. Чарли аёлга хоҳиш билдирмаганини, бунчалик бефарқ кутиб олгани учун ундан бироз ўпкалагандай бўлди. Назарида, унинг назокатини аёл бироз бўлса-да қадрлаши лозим эди. Ахир у аёл таклиф этган ишга тамомила ҳақли, зеро нима бўлганда ҳам йигирма тўрт соатлик меҳмонхона ҳақи ва зиёфатлар учун аёл ундан қарздор эди. Шу туфайли аёл тил учуда бўлса ҳам унга миннатдорчилик билдириши одоб доирасига кирарди. Йигитнинг бироз кўнгли олинди. У ечинди ва аёл ваннахонадан чиққач, тиш ювгани кириб кетди. Йигит ваннахонадан чиққанда, аёл ўринда ётарди.

— Уйқу олдидан озгина ўқисам, сенга халақит бермайманми? — сўради йигит.

— Йўқ, мен ёруғдан тескари ўгирилиб ётаман.

У ўзи билан Блейкнинг китобини олиб келганди. У ўқишга тушди ва бироздан кейин аёлнинг текис нафас олаётганидан ухлаганини билди. Бироз ўқиб ўтирганидан кейин чироқни ўчириб ётди.

Чарли Мэйсон Парижда байрамни шундай ўтказди.

Давоми бор

Михай ЭМИНЕСКУ

Фазал ўқир булбуллар

ХАЙРЛИ ТУН

Атроф жим-жит. Ухлар қушлар,
Ҳамроҳ бўлсин ширин тушлар.
Гуллар ухлар: ҳорғин, толғин —
Хайрли тун!

Майсаларни қучиб шудринг
Ухлаётир маъюс, ширин.

Ўрмон ухлар. Атроф сокин —
Хайрли тун!

Ой ёришди. Кўринади —
Бор бўйича соялар .
Барча орзу ҳам ғоялар...
Хайрли тун!

ЯНА ЎША МУЮЛИШДА

Ўша таниш муюлишни
Ёритаркан ҳорғин ой,
Мени қўмсаб, деразангдан
Термулганда ҳойноҳой,
Кўзга тушар таниш гужум,
Ҳамда унинг сояси.
Энди қайтиб келмас бир зум,
Ўтган дамлар мояси.
Энди сен ҳам бошқачасан,
Бошқачадир кўзларинг.
Лекин мен ҳеч ўзгармадим,
Ўзгармади сўзларим.
Эсингдами қайси бир тун,
Кипригингга қўниб нам.
Қоронғуда бутазорга

Келган эдинг, жонгинам.
Ҳижолатда ёниб секин,
Бош қўйганча кўксимга,
Муҳаббатдан роз ўқидинг,
Сўзсиз, завқ билан менга,
Қалб талпиниб тепар эди,
Айланганди бошу кўз.
Сени тинмай ўпар эдим,
Керакмасди бошқа сўз.
Мен маст эдим, тушунмабман,
Бу дунёнинг зикрига.
Тўғри дея ишонибман,
Бевафонинг макрига.
...Дарпардангни ўйнаб шамол.

Муҳаммад Ражаб
ИМОМОВ
таржимаси

Михай Эминеску (1850—1889) машҳур румин шоири бўлган ҳолда ижодини йирик асарлар яратишдан бошлаган. Ўтган аср румин адабиётида романтик йўналиш тараққий этди. М.Эминеску ижоди билан ниҳоясига етди. Шоир дostonларида жамиятнинг иллатларини аёвсиз фош этади. Шу жиҳатдан унинг бешта «Нома»си алоҳида ўрин тутди. Хукмингизга ҳавола қилинаётган лирик шеърлардан уфурётган ҳарорат ҳам М.Эминеску не чоғли оташқалб шоир бўлганидан ёрқин далолат беради.

ЁЛҒИЗЛИҚДА

Қайин курси. Эски парда .
Ташқарида гувлар шамол.
Печда лов-лов ёнар олов
Бир зум тинчлик бермас хаёл.

Учиб кетди орзу қушдай ,
Бир лаҳзада пириллаб.
Мени қийнар гоҳ хотира
Чигирткадай чириллаб.

Гоҳ порлоқ орзуларни
Қучоғимга оламан.
Парчинланган Исодай гоҳ
Оғир ўйга толаман,

Жимлик. Соялар. Гирдоб.
Сукутни бузар шу он
Китоб устидан шитоб
Югуриб ўтган сичқон.

Халал бермас бу менга
Ўз ўйимни ўйлайман
Сичқонларнинг рақсига
Завқим тошиб тўймайман.

Хайрлашмоқ ҳам бўлдим
Шеърят билан кўп бор.
Сўкиниб шеърлар ёздим,
Ғамга тўлиб божабор

Лекин сичқон , чигиртка
Уйда шовқин қилган он,
Хаёлимда шеър бўлиб
Гуллаб-яшнайти жаҳон

... Интиқ титрар гоҳ юрак ...
Ярим тун ... Чироқ ... Ёғду ...
Эшик очилиб шу чоғ
Кирар мен кутган ... Сулув!...

Келди, тўлдирди ўзи
Хувиллаган ўйимни.
Севинч билан ёритди
Қайғу тўла кўнглимни.

Замон тутқич бермайди,
Учар умримиз ямлаб.
Кел, эй севгилим, майли
Лабларингга қўйгум лаб.

ИСТАК

Куним битиб ўлсайдим,
Қабр қазиб овлоқда,
Кўмишларин истардим,
Денгиз бўйи қирғоққа.

Сезиб ётсам ёнма-ён
Улкан қайғули ўрмон.
Юлдузларнинг жилвасин
Сувда аксин ўйнашин.

Керакмас мен-чун ёқмоқ
Қабрим узра шамчироқ.
Узиб анвойи гуллар,
Ҳам ясамоқ гулчамбар.

Менинг учун ҳеч кимса
Тўкмасин майли кўз ёш
Фақат кузда дарахтлар
Маънос эгиб турсин бош.

Эшитилиб турса бас,
Чўпонлар сибизғаси

Тунлар қабрим ёритсин
Ойнинг зумрад шуъласи .

Жугазор орасидан
Чалинса элас-элас.
Шаббоданинг йиғиси
Мен учун етар, холос.

Мангу унутар эдим
Дарбадар ўйсиз юрган,
Хотиралар уюмин
Йиллар учириб келган.

Юксаклардан ҳар оқшом,
Қоронғу зулмат аро,
Садоқатли дўст-юлдуз
Майли нур сочсин хира.

Денгиз узра йиғласин
Майли бўрон аёвсиз.
Қоронғу ер бағрида
Тинглаб ётай мен ёлғиз.

СОДДА ҚАЛБ

Боболардан мерос шу
Содда қалбим бегидр.
У ҳали ҳам ишонар,
Умидвордир недандир.

Болалиқдан алдашди
Топтадилар неча бор.

О, содда қалб, қалбгинам
Нимадан сен умидвор.

Сен барибир беғубор
Қолабердинг билсалар,
Сени қанча хўрлашган
Шум ниятли кимсалар.

* * *

Қанотига бошин суқиб
Каптар ширин туш кўради.
Унинг садаф патларида
Ой нурлари товланади.

Кўкда порлаб юлдузлар
Олам нурга чўлғонади.
Сокин оқшом. Қирғоқ куми
Тўлқинларда тўлғонади.

* * *

Қирғоқларни тарк этади
Қанча елкан бесадо.
Қанчасин маҳв этади
Эркин шамол, о худо.

Бахт мисоли шуъла янглиғ
Тез унутдим мен жуда.
Уни тинмай эслатади
Эркин шамол о, худо.

Жануб томон учар қушлар
Денгиз узра бепарво.
Қанчасин сувга тикар
Дайди шамол, о худо.

Эрк ҳақида эслатади
Озод ҳаёл доимо
Неларнидир тинмай шипшир,
Дайди, шамол, о худо.

ЖОЗИБА ВА ОҒУ

Жозиб ва оғуга
Лиммо-лимдир юрагим.
Мафтункор бир кулгун-ла.
Оғуладинг малагим.

Сен қалбимни билмайсан
Асир қилдинг ўзингга.
Боришга ҳам тайёрман
Энди сен деб ўлимга.

ДЕРАЗАДАН БОҚАР МАЛИКА

Даричадан боқар малика,
Қалъа тошин ювган тўлқинлар
Унинг чиройини ўғирлар.
Денгиз туби, о денгиз туби.
Тўр ташлаган эски қайиқда
сувга боқар ғамгин балиқчи,

Сув юзида гўзалнинг акси.
Денгиз туби, о денгиз туби.
Шўрлик сувдан кўзин узолмас,
Қарай олмас бир бор қалъага.
Тинмай чорлар уни бағрига,
Денгиз туби, о денгиз туби.

КЎЛ

Қахрабо ранг уфққача
 Ўрмонда кўл ястанар.
 Элас-элас тўлқинларда
 Қайиқ майин чайқалар.
 Қирғоқдаги сўқмоқ бўйлаб
 Кездим қалбда ҳаяжон.
 Қамишларни очиб, суриб
 Келдинг гўё сен, жонон.
 Қайиқга биз тушамизу
 Ва жимгина сузамиз.

Эшакларни эркин қўйиб,
 Бир—биримиз қучамиз.
 Ёритади йўлимизни
 Ойнинг зумрад нурлари.
 Қамишларни юлқиб ўйнар.
 Шамолнинг шивирлари.
 Қандай гўзал орзудир бу
 Ёлғиздирман. Кимсасиз..
 Уфққача ястанади
 Ўрмон кўли. Жим. Сассиз.

ЎРМОН ҲАҚИДА ЭРТАК

Ўрмон гўё ҳукмдор
 Улуғ ҳамда шавкатли.
 Тартиб-ла бошқаради
 Қўл остида давлатни.

Унинг туғи Ой, Қуёш,
 Кунлар соядек ўтар.
 Гўё маликадек ёш,
 Оҳу ноз билан юрар.

Фармон ташиб югурар,
 Қуёнлар-чопар учқур.
 Ғазал ўқир булбуллар,
 Булоқлар эртақ тўқир.

Чумолилар лашкардек
 Саф-саф бўлиб юришар.
 Турфа гуллар бағридан
 Арилар бол йиғишар.

Кекса ўрмон бағрида
 Бирга кезсак, азизам.
 Англарсан бу дунёда
 Ўткинчи бахт, севги ҳам.

Сенга доно табиат
 Ҳусну ақл жо қилди.
 Сенинг ҳусну жамолинг
 Гўзалларни лол қилди.

Из тушмаган сўқмоқдан
 Шудрингдан тўшлаб қадаҳ.
 Жўгазор ғарамида
 Дам оламиз биз қувноқ.

Бош қўясан кўксимга
 Майин сочингни ёйиб.
 Ўрмон аро шивирлар
 Гўзал эртақлар тўқиб,

Ярақлар ой ўроғи
 Япроқларда шуъласи.
 Бизни ҳайрон қолдирар,
 Ҳукмдорнинг қалъаси,

Маслаҳатгуй басавлат
 Буғу — акобир тўра.
 Оқ кўнгил кийиклардан
 Хаёлчан савол сўрар.

“Ким булар салтанатда,
 Бундай меҳмон бўлар кам?”
 Биз учун ҳам жўгазор
 Жавоб беради шу дам:

“Қаранг, қандай бу оқшом
 Ўрмон кўнглин ёрлар.
 Бир-бирларин эртақда
 Фақат шундай суярлар”

Нажиб МАҲФУЗ

Родопис

Роман

НИТОКРИС

Олий қоҳин чиқиб кетгач, каттакон залда малика ёлғиз қолди. У тож кийган бошини тахт устунига тираб, кўзларини юмди ва чуқур хўрсинди. Фақат узунюлуқ нафас олишидан ички ҳаяжони ва нотинчлигини сезиш мумкин эди. Изтироб чекиб, бағри шафқатсиз аламда қовурилаётганини атрофда ҳеч ким, ҳатто энг яқин кишилари ҳам билмас эди. Одамлар орасида одатдагидек хотиржам кўринар, қатъиятли чеҳраси сфинкснинг қиёфасини эслатарди. Аслида ҳамма нарсадан хабардор эди. Рўй бераётган фожианинг илк саҳнасида, бошлаб, тилсиз гувоҳи бўлиб қолганди. Тийиқсиз эҳтирос қурбонига айланиб, туби йўқ чоҳга йиқилган ва кўча-кўйда гап бўлиб юрган раққосага ишқи тушган Меренранинг қадам олишини индамай кузатиб борарди. Иззат нафси топталиб, кўкси заҳарли ўқларга тўлиб кетса-да, ҳамон фаолиятсиз, сокин эди.

Уша кундан бери унинг дилида рад этилган хотин ва тож кийган малика ғурури ўртасида кескин кураш бошланди. Отасидан ўтган қатъият ва ирода аёлларга хос обжизликлардан устун чиқди: тож ҳиссиётларини ўзига бўйсундирди, ғурур муҳаббатини бўғиб ташлади. Малика саройдаги аёллар хонасига қамалиб олиб, оғир мусибат гирдобига чўкиб кетди. Шу алфозда қўлидаги камондан биронта ўқ узмасдан мағлубиятга учради.

Ҳаммасидан кўра уларни ҳамон ёш келин-куёв ҳисоблашгани унга қаттиқ алам қиларди. Мана шу қисқа фурсат ичида Нитокрис фиръавннинг кўкси тийиқсиз эҳтирослар ва бебош орзуларга тўла эканини англаб олди. Тахтга ўтириши биланок у ҳарамини Миср, Нубия ва шимол мамлакатларидан келтирилган беҳисоб канизакларга тўлдириб ташлади. Нитокрис бундан унчалик безовта бўлмади, сабаби у фиръавн юрагига ҳукмронлигича қолган эди. Эрини бутунлай ўзига оғдириб, бурнидан ип ўтказиб олган мана бу жодугар пайдо бўлгунча аҳвол ана шундай эди. У фиръавнни одатдаги ҳаёт тарзидан, хотинидан, ҳарамидан, содиқ аёнларидан юлиб олди. Шунга қарамай, маликанинг дилида умид чироғи ўчмаган эди. Аммо тобора ишонч ўрнини бадбин хаёллар эгаллаб борар, шундай кезларда ўлимнинг совуқ қўллари бўйнидан бўғаётгандек туюла бошлар эди.

Баъзан у чинакамига жазавога тушиб, кўзларида ғазаб учқунлари чарақлаб безбет рақибини тилка-порасини чиқариб ташлаб, бахтини ҳимоя қилмоқчи бўлар эди. Аммо шу заҳотиёқ: “Миср маликаси танасини олтинга сотаётган фоҳиша билан тенг бўладими?” — деб ўзидан нафратланиб кетарди. Шунда у дилига таскин бера бошлар, юрагидаги алам эса секин таъсир этиб, ҳалок қиладиган заҳар мисоли баданига тарқалиб борарди.

Бугун ниҳоят фиръавннинг ноҳўя ишларидан норози бўлиб, ташвиш чекиб юрган одамлар ҳам борлигини кўрди. Мана, Хнумхет ўзи дуч келган қийинчилик-

Охири. Боши аввалги сонда

лардан шикоят қилиб, қандайдир раққосага сарфлаш учун эҳромлардан ҳазиналарни тортиб олиш бемаънилик эканлигига очиқдан-очиқ шама қилди.

Доноларнинг доноси ундан мадад олиш илинжида. Пана жойдан чиқиш фурсати етмадимикин? Агар ҳозир орани очиқ қилмаса, кейин кеч бўлмайдими?

Фиръавннинг бемаъни майллари телбалик даражасига етаёзди, бу телбаликни баргараф этиш маликанинг бурчи эмасми? Мишмишлар авж олиб, халқ кўзғалиб кетса, тожу тахт хавф остида қолади. Ҳар қандай таҳликани тарқатиб, мамлакат ва халқ осойишталигини таъминлаш маликанинг ҳам зиммасида.

Шундай экан, ортиқча мағрурликдан фойда борми? Худолардан мадад сўраб, адолат йўлида дадил ишга киришиш лозим.

Мамлакат фаровонлигини ўйлаб қилинган бу қарор маликага маъқул тушди. Бир-икки кўзи илинганини ҳисобга олмаса, тунни бедор ўтказди. Қуёшнинг илк нурлари таралгач, Нитокрис ҳеч иккиланиб ўтирмасдан саройдаги эркаклар яшайдиган томонга шахдам қадамлар билан юриб борди. Унинг бемаврид ташрифи кўриқчиларни ҳайратга солди. Улар салом беришгандан кейин малика сўради:

— Буюк ҳукмдор ўз жойидами?

— Узининг хос оромгоҳида, маликам, — эҳтиром билан жавоб берди соқчилардан бири.

Малика фиръавннинг ётоғига оҳиста кириб борди.

Ўта назокат билан тартибга солинган бу хонага дунёдаги барча нодир нарсалар жам қилингандек туюларди. Меренра уни кўраман деб ўйламаган эди. Охириги марта учрашганларига ҳам анча вақт бўлиб қолди. У ҳайрон бўлиб ўрнидан турди ва истеҳзоли табассум билан маликанинг олдига келди.

— Худолар сенга ёр бўлсин, Нитокрис. Мени кўрмоқчи эканингни аввал билганимда, ўзим ҳузурингга борган бўлардим.

Малика эҳтиром билан ўтирар экан, шунча маҳалдан бери кўришни хоҳламаганимни қаердан ҳам билсин, деб ўйлади.

— Азият чекма, азизим! Бурчим тақозо этган экан, олдинга келишим уят эмас.

Фиръавн хотинининг сўзларига эътибор бермади, унинг бостириб келиши ва чиройли совуқ нигоҳи уни саросимага солиб, додиратиб қўйганди.

— Олдинда уятлиман, — секин сўзлади у.

— Аммо мёнга ишон, азиз дўстим, эҳтиросга қул одам ҳар қадамда қурбон бўлиши мумкин.

Унинг айбига иқроор бўлиши маликанинг топталган ғурурини уйғотди ва у нима мақсадда келганини унутиб қўйди.

— Худолар ҳаққи қасам ичаманки, сен фиръавн бўлатуриб, қандайдир эҳтиросларингни жиловлай олмаганинг мени ранжитади.

Меренра қизиққон киши бўлиб, баъзан биргина сўздан ортиқча гапиришса жаҳли чиқиб кетарди. Ҳозир ҳам маликанинг таънали сўзларидан ғазаби кўзиб, ўрнидан сакраб туриб кетди. Нақ ташланиб қоладиган алфозда эди. Қўрқиб кетган малика мўлжалимни амалга оширолмаيمانми деб ҳавотирга тушди ва ноҳўя гапириб қўйганидан афсусланди.

— Гапни ўзинг бошладинг, азизим! Мен таъна қилишга келганим йўқ. Иккимиз эгаллаб турган тахт тақдирига боғлиқ муҳим гапларни эшитсанг, жаҳлдан тушарсан деб ўйлайман, — деди у мулоим оҳангда.

Фиръавн шайтонга ҳай берди ва ўзини хотиржам кўрсатиб:

— Нима ҳақда гапирмоқчисан? — деб сўради.

Сухбатнинг бу тарзда бошланиши Нитокрисга ёқмади, аммо энди чекинишга йўл йўқ эди. У дангалига ўтди:

— Эҳромларга қарашли ерлар ҳақида.

— Фиръавннинг қовоғи солинди ва яна зардаси қайнаб, тўнғиллади:

— Қоҳинларнинг ерлари деб айтиш керак:

— Шундай бўлақолсин, ҳукмдорим! Ном ҳеч нарсани англамайди.

— Бу ҳақдаги гапларни ёқтирмаслигимни билмасмидинг?

— Бошқалар айтолмайдиган гапларни очиқ айтмоқчиман. Ниятим — эзгулик ва яхшиликдир.

Меренра норози бўлиб, елка қисди:

— Мен илтимосига кўра Хнумхет билан суҳбатлашдим ва эшитдимки...

У хотинининг сўзини шартга бўлиб, даргазаб қичқирди.

— Мана, бош вазирим қай даражага етди!

— Унинг гапларида ёмон ният бор деб ўйлайсанми?

— Бўлмаса-чи! У ўлгудай ўжар одам. Менга бўйсунитишни хоҳламаяпти. Шунинг учун буйруғимни бажаришдан бош тортмоқда. Энди бошқача усулларни ишга сола бошлади: ҳузуримга турли одамларни йўллайди, қоҳинларни шикоят ёзишга мажбур қилади. Байрам куни унинг шармандали номини айтиб қичқаришди. Ярамас муғомбир кўрлик қилиб, фиръавннинг йўлига тўсиқ бўлмоқчи!

— Унга бекорга зулм қилиясан. Билишимча, у тахтга содиқ одамлардан бири. Доно, эл осойишталиги учун қайгуради. Хнумхет бизнинг боболаримиз туфайли қоҳинлар кўлга қиритган имтиёзларни сақлаб қолишга ҳаракат қилаётган бўлса, бу яхши эмасми?

Нитокриснинг сўзлари фиръавнни ишонтириш ўрнига норозилигини баттар ошириб юборди. У ўз иродаси фикри ва дунёқарашига ошкора ёки яширин қарши чиққан ҳар қандай одамни кўришга тоқат қилолмасди.

— Кўриб турибман, бу донишманд миянгни чалғитиб улгурипти, — хитоб қилди у совуқ пичинг билан.

— Мен азалдан эҳромлар мулкани тортиб олиш зарурати борлигини кўрмаяман, — қизишиб деди малика.

— Бойликларимиз кўпайишини хоҳламайсанми? — тажанг бўлиб қичқирди фиръавн.

Меренра бу гапни қаердан ўйлаб топди? Бойликлар қаерга кетаётгани ҳаммага маълум-ку!

Нитокрис ғазабдан бўғилиб кетаёзди, у ҳам ўзини тута олмай, сакраб туриб кетди:

— Илоҳий одамларнинг ерларини тортиб олиб, елга бераётганингдан одамлар даргазаб бўлмоқда!

Фиръавн таҳдид қилиб қўл силкиди:

— Калтафаҳм маккор қоҳин! Хнумхет орамизга низо уругини сочмоқчи!

— Афтидан, мени ёш бола деб ўйлайсанми? — ҳорғин жавоб берди малика.

— Разил қоҳин! У маликани учратмоқчи бўлиб, шоҳона либос кийган аёл билан суҳбатлашибди-да!

— Ҳукмдорим! — алам билан кичқирди Нитокрис. Ғазаб отига миниб, тутаниб кетган фиръавнни энди тўхтатиб бўлмасди.

— Сен бу ерга мураса қилиш учун эмас, рашкда ёниб, заҳар заққумингни тўккани келган экансан-да!

Маликанинг иззат-нафси ер билан яксон бўлди. Кўз олди қоронғилашди, қулоқлари шанғиллади, оёқлари қалтираб, йиқилишига сал қолди. Бир муддат тили каллимага келмади. Сўнг оҳиста гапирди:

— О, ҳукмдорим! Хнумхет айтган гаплар менга аввалдан маълум, унда ҳеч қандай янгилиш йўқ. Малика билган нарсалардан эса бутун мамлакат хабардор. Бир неча ойдан бери Биге оролидаги раққоса билан кайф-сафо қилиб ётибсан. Шу муддат ичида умр йўлдошинг бирон марта сенга халал бердими, таъна қилдими ёки диққатингни бўлишга уриндими? Яна ёдингда бўлсин, кимки мен билан аёл сифатида гаплашишни хоҳласа, овора бўлади, чунки фақат малика Нитокрисни кўради!

Аммо ўжар фиръавн бояги таънани яна тақрорлади:

— Сен рашкда ўртаниб, бошимдан фақат мағзава ағдармоқдасан!

Нитокрис мўъжаз оёқчалари билан ер тепинди ва гоз туриб, ғазаб билан деди.

— Малика рашк қилишни ўзи учун номуносиб ҳисоблайди. Аммо ҳукмдор мамлакатга даҳддор олтинларни қаланғи раққоса оёғига тўкаётгани чиндан ачинарли ҳолдир. Ҳоқимият орзусида юрганлар учун бундан яхши тузоқ йўқ! — Малика шу сўзларни айтиб, эрининг башарасига ҳатто қайрилиб қарамасдан чиқиб кетди.

Меренра ғазабдан ўзини йўқотиб кўяёзганди. Бу можарога фақат бош вазир айбдор деб ҳисоблади. У Суфхотепни чақирди ва олий қоҳинни зудлик билан саройга чорлашни буюрди. Довдираб қолган бош хазиначи буйруқни адо этиш учун жўнади.

Хнумхет қарама-қарши туйғулар тирдобида саройга келди, кўнглида ёмон хавотирлик бор эди. Уни ғазабдан тутақиб турган фиръавн ҳузурига олиб кирдилар. Одатга кўра таъзим қилиб, табрик сўзларини айта бошлаган эди, у кўполлик билан гапини кесди:

— Вазир, сенга эҳромларнинг ерлари ҳақида бошқа гапирма деб тайинлаган эдимми?

Фиръавн Хнумхет билан биринчи марта бундай кескин оҳангда гаплашмоқда эди. Барча умидлари барбод бўлганини дарҳол фаҳмлаган коҳин алам билан хитоб қилди:

— Хукмдорим! Сенга тобе фуқаролар ёзган шикоятларни олий ҳукмингга етказишни муқаддас бурчим деб биламан...

— Ёлғон! Ўз мақсадингга етиш учун малика билан орамизга низо уругини сочмоқчи бўлгансан, — деди Меренра шафқатсиз оҳангда.

Вазир илтижо қилиб кўлини кўтарди Нимадир демоқчи бўлди, аммо қалтироқ лабидан фақат иккита сўз чиқди, ҳолос:

— Хукмдорим... хукмдорим...
Фиръавн ғазаб билан давом этди:

— О, Хнумхет: Сен фармонларимни бажарилдан бўйин товладинг. Бугундан бошлаб сени вазифангдан озод қиламан!

Коҳин ҳайратдан қотиб қолди. Сўнг бошини ҳам қилиб, эҳтиром билан гапирди:
— Хукмдорим, юксак мартабамдан четлатилгач, қанчалик қайғуга ботишимга худодар-гувоҳ: аммо бундан кейин ҳам садоқатли қулларингдан бири бўлиб қолавераман...

Рақиба ҳақшатқич зарба бергандан кейин Меренра ўзини енгил ҳис қилди. Дарҳол Суфхотеп ва Тахога чопар жўнатди. Иккала сарой аъени гарангсиган қиёфада зум ўтмай етиб келишди:

— Хнумхетни гумдон қилдим, — хотиржам тусда деди фиръавн.
Чуқур сукунат чўкди. Суфхотеп ҳайратда қолди, Тахонинг юзида бирон ўзгариш ифодаси сезилмади. Меренра гоҳ унисига, гоҳ бунисига синовчан тикилди.

— Сизларга нима бўлди? Нега жим турибсизлар?
— Бу жиддий қарор, хукмдор, — жавоб берди Суфхотеп.
— Сен нима дейсан, Тахо?

Тахо қилт этмай ўтирарди. У худди ўликка ўхшар, бўлаётган ҳодисалар унга заррача таъсир қилмаётгандек эди. Аммо у жавоб бериши зарур эди:

— Ҳамма нарса худодарнинг амри билан бўлади, хукмдорим.
Меренра маъқуллаб жилмайди. Суфхотеп дилидаги гапни тилига чиқарди:
— Хнумхет энди анча эркин ҳаракат қилади.

— Ўйлашимча, у ўз ўлимини тезлаштиришга уринмаса керак, — нафратланиб елкасини қисди фиръавн. Сўнг мутлақо ўзга оҳангда кўшиб қўйди: — Урнига кимни кўямиз, менга шуни айтишлар.

Бу галги сукунат узоқ чўзилди. Ниҳоят, Меренра жилмайди.
— Мен, Суфхотепни танлайман, сизлар нима дейсизлар.
Тахо самимий хитоб қилди:

— Хукмдорим! Сен танлаган киши билимдон ва садоқатли арбобдир!
Суфхотепнинг юзи ҳаяжондан зўриқиб кетди. У нимадир демоқчи эди, фиръавн гап бермади:

— Наҳотки, энг зарур пайтда ўз хўжайинингни қўлламасанг?
— Сенга ҳамиша содиқ қул бўлиб қолурмен, — хўрсиниб жавоб берди собиқ хазинабон.

БОШ ВАЗИР

Суфхотепни бош вазир этиб тайинлангандан кейин фиръавн давлат ишларини тўда-тўки бо ишончли одамнинг қўлига топшириб хотиржам бўлди, ўзини енгил ҳис қилиб қалби ва вужудини батамом асир айлаган аёл ҳузурда вақтини хуррам ўтказиб бошлади. Фақат унинг ёнидагина у ҳаёт қувончлари-ю, дунё гўзалликларини ҳис қилар эди.

Суфхотеп эса зиммасига тушган масъулиятнинг оғирлигидан икки букилиб қолди. Миср халқи янги мансабдорни кўрқув ва яширин норозилик билан қарши олишини яхши биларди. Ҳукумат уйи остонасига илк бор қадам қўйиши биланок нақадар ёлғиз эканлигини ҳис этди. Фиръавн ҳамма ишни унга ташлаб қўйиб, ишрат билан овора, вилоят ҳокимлари номига қўл сиқиб, уни олқишлаган бўлсалар-да, қоҳинларнинг сўзини икки қилмас эдилар. Бош вазир дўст ва маслаҳатчи излаб гирён бўлар экан, подшоҳ кўриқчиларининг бошлиғи Таходан бошқа одамга кўнгли чопмади. Бу икки киши бир-бирининг тескариси бўлса ҳам, фиръавнга чексиз садоқат ва меҳр уларни бирлаштириб турарди. Тахо ёрдамга тайёргилини билдириб, дўстлик қўлини узатди. У Суфхотепни ёлғизлашиб қўймай, кўпгина вазифаларни ўз зиммасига олди. Уфқда қора булутлар — бўрон даракчилари тўпланиб, тўлқинлар мавжлана бошлаган пайтда улар икковлашиб кемани қутқаришга киришдилар. Аммо Суфхотепда тажрибали йўлбошчилик сифати йўқ эди. У донишманд, садоқатли инсон бўлиб, ҳақиқий аҳволни аниқ тасаввур эта оларди. Шунга қарамай, унда қатъият етишмасди. Ҳар бир хатони ўз пайтида илғашига қарамай, фиръавнни ортиқча безовта қилиш ёки, худо сақласин, жаҳлини чиқаришдан кўрққани туфайли уни вақтида бартараф этиш, ҳеч бўлмаганда, зарарини камайтиришга журъат этолмасди.

Шу кунларда маҳфийлардан муҳим маълумот олинди. Улар Хнумхет ҳеч кутилмаганда Меннеферга — мамлакатнинг диний марказига келгани ҳақида хабар беришганди. Мазкур янгилик ҳарбий бошлиқни таажжубга солди. Кекса қария нима мақсадда мамлакат жанубидан шимолга қараб оғир сафарга чиққани сабабини билолмай гарангсиди, Суфхотеп эса машъум ҳодисалар рўй беришини олдиндан ҳис этди. Фиръавннинг қоҳинлар мулкани тортиб олиш ҳақида фармон чиқаргани-ю, сўнг бу бойликларни қаерга сарфлаётганидан норози бўлган Хнумхет Меннефердаги қоҳинлар билан алоқа ўрнатмоқчи. Улар ҳам, албатта, кўп нарсадан хабар топишган. Билмаганларини мана энди Хнумхетдан эшитишади. У бу ерда мустаҳкам ўрнашиб олиб, норозилик ва итоатсизлик уруғларини экишга киришади.

Кўп ўтмай ана шу норозиликнинг дастлабки белгилари кўрина бошлади. Суфхотеп бош вазир этиб тайинлангани ҳақида чекка ўлкаларга хабар етказган чопарлар номархларнинг расмий табрикларини олиб кела бошладилар. Қоҳинлар эса даҳшатли сукут сақлашардики, Тахо буни эълон қилинмаган яширин уруш деб баҳолади.

Шундан кейин барча эҳромлардаги катта-кичик қоҳинлар имзо чеккан янги шикоятлар оқими пайдо бўлди. Ҳаммасида ерларни мусодара этиш ҳақидаги фармонни қайта кўриш сўралар эди. Бундай яқдилликдан хавотирга тушган Суфхотепнинг ташвиши наада ортиб кетди.

Бир куни ҳукумат уйига Тахони таклиф қилиб, ўзи ўтирган оромкурсини кўрсатди:

— Бу курси ҳар куни тебраниб турибди.

— Зарари йўқ, ақлли бошинг мувозанатни сақлаб қолади.

Суфхотеп хўрсинди:

— Қоҳинларнинг шикоят ва аризаларига кўмилиб кетдим.

Ҳарбий бошлиқ унга диққат билан тикилди:

— Уларни фиръавнга кўрсатдингми?

— Эсимни еганим йўқ! Бу ҳақда гапиришга ҳам қўймайди. Уни учратиш бахти менга кам насиб этадиган бўлиб қолди. Ёлғизланиб, эсанкираб қолдим.

Иккиси ҳам оғир сукутга фарқ бўлди. Ниҳоят, Суфхотеп бошини тебратиб гўлдиради:

— Уста жодугар экан!

Нимага шама қилаётганини дабдурустан англай олмаган Тахо ҳайрон бўлиб бошини кўтарди. Гап ким ҳақида бораётганини сезгандан кейин қалтириб, оқариб кетди. Ички ҳаяжонини зўрға босиб, бепарво оҳангда сўради:

— Қайси жодугарни назарда тутаёсан, донишманд?

— Родопис, — жавоб берди Суфхотеп. — Ахир у фиръавнни жоду қилиб олган-ку! Худолар номи билан қасам ичаманки, буни бошқача атаб бўлмайди.

Бу номни эшитган Тахони титроқ босди. Умидсизлик сиртмоғи яна бўйнидан бўғаётгандек туюлди. Аммо тишини-тишига қўйиб, сукут сақлади.

— Родописдаги сеҳрли жозиба ҳаммани йўлдан уради — мен бунга аниқ ишондим, — деб хўрсинди қария.

Ҳарбий бошлиқ унга совуқ қараб қўйди.

— Фол очиб, бу сеҳргар қаллобни юзага чиқарган сенинг ўзинг эдинг-ку!

Суфтохеп Тахонинг овозидаги таъна оҳангини илғади ва шоша—пиша ўзини оқлашга киришди:

— Ҳукмдоримизнинг кўнглини оламан деб ўйлагандим... У бундай аёлларни биринчи марта кўраётгани йўқ...

— Ва жодугар Родописни рўпара қилдинг.

— Шундай, дўстим, катта хатога йўл қўйганимни сезиб турибман. Энди қандай бўлса-да, буни тўғирлаш керак.

— Бу сенинг вазифанг, донишманд, — деди Тахо яна ўша совуқ оҳангда.

— Яхши. Сендан бошқа бир масалада маслаҳат сўрамоқчиман. Аризаларни нима қилсам экан? Фиръавн бу масалада мурожаат қилишни тақиқлаб қўйган.

— Балки маликага айтиш керақдир?

— Хнумхет шундай қиламан деб фиръавннинг ғазабига йўлиқди.

Тахо нима дейишни билмай турганда, Суфхотеп ғалати таклиф қилиб қолди:

— Балки Родопис билан учрашиб кўрарсан, фойдаси тегар?

Баҳодирнинг бадани жимирлаб кетди, у ичини кемириб келаётган ҳаяжонини базўр босиб қолди. Суфхотеп ошиқлигимдан тамом беҳабар, фақат фиръавнгина унинг домига тушган деб ўйласа керак, деган фикр миясига урилди.

— Ўзинг учрашиб қўяқолмайсанми?

— Родопис билан сен осон тил топишасан, — жавоб берди у.

Тахо кескин рад этди:

— Йўқ донишманд. У менинг хатти-ҳаракатларимни нотўғри тушунади, самимийлигим ва ҳукмдоримизга бўлган садоқатимдан шубҳаланади. Мени кечирасан.

Шундай деб у ўрнидан кўзгалди ва кўкрагида ғалаён қилаётган туйғулар бўронини сездириб қўймаслик учун орқасига қарамай жўнаб кетди.

Оғир ва эртанги ташвишлар юки остида қадди эгилган Суфхотеп яна ёлғиз қолди.

ИККИ МАЛИКА

Чорасиз қолиб, нажот излаётган ёлғиз Суфхотеп эмас эди. Қайғу ҳасратини ичига ютиб, ўз хонасидан чиқмай, малика ҳам изтироб оташида ёнмоқда эди. Нитокрис ҳозирги фожиалар ҳақида бот-бот ўйлаган сари мамлакат келажагидан хавотирга тушар ва бирон нарсани ўзгартиришга қодир эмаслигидан қаттиқ афсусланарди. У — юраги топталган нотавон аёл, салтанат тахтига дарз кетганини яхши англари эди. Эри билан боғлаб турган иплар узилиб бўлган, бу бемаъни эҳтирос ботқоғидан қутулиб чиқмагунча аҳволни ўзгартириш мумкин эмас, ўзи эса мағрур сукутни афзал кўрмоқда эди.

Меренра юксак бурчини унутиб, бутун ҳокимият жиловини Суфхотепга ташлаб қўйганини малика алам билан эшитди. У янги бош вазир ҳалол ва садоқатли одам эканини билса-да, фиръавннинг калтабинлиги, масъулиятсизлигидан қаттиқ ғазабланди. Бирон чора топиш керак. Қанчалик оғир бўлмасин, яна аралаштиридан бошқа илож йўқ. Малика Суфхотепни чақириб, шоҳ ҳукмига ҳавола этиладиган қоғозларни талаб қилди. Шу йўл билан елкасидан босиб ётган зилдай юкдан қутулиб, иззат-нафис озгина таскин топгандек бўлди. Қария ҳам енгил нафас олди.

Суфхотепнинг ахборотини эшитгандан кейин Нитокрис мамлакатдаги барча қоҳинлар йўллаган шикоятлар билан танишишга киришди. Уларни эринмай синчиклаб ўқир экан, гоҳ очикчасига гоҳ эҳтиёткорлик билан айтилган мулоҳазалар остида катта хавф яширинганини ҳис қилди. Фиръавн бу шикоятларни сариқ чақага олмаслиги маълум бўлгандан кейин қоҳинлар қандай йўл тутар экан? Ана шу жумбоқ уни безовта қилар эди. Қоҳинлар Нил водийсида катта мулкларга эга.

Улар оддий одамларнинг ақли ва юрагига ҳоким. Эҳромлар ва мактабларда, кўчалар ва майдонларда уларнинг овози янграб туради. Уларнинг ўзини ҳам, ваъз-насиҳатларини ҳам муқаддас санайдилар. Йўқ, энг қудратли табақа вакиллари фиръавннинг мадади ва ҳомийлигидан маҳрум бўлиб, душманга айланишга Нитокрис хотиржам қараб тура олмайди. Мамлакатдаги ишлар кун сайин орқага кетмоқда. Мисрнинг бутун шонли тарихи давомида халқ билан ҳукмдор орасида бунчалик чуқур жарлик пайдо бўлганини ҳеч ким эслай олмайди. Меренра Биге оролида айш-ишратга муккасидан кетиб, садокқатли ва доно Суфхотеп итоатгўйликдан нарига ўтмаётган экан, буюк авлодларнинг меросхўри қонуний малика Нитокрис ҳокимият жиловини ўз қўлига олиши керак. Мисрнинг гўзал юзидаги барча хунук ажинларни йўқотиб, асл қиёфасини тиклаш лозим... Аммо қўлидан нима келади? Салгина олдин эрини ғафлат уйқусидан уйғотиб, кўзини очиши мумкин эди, ҳозир бу имкон қўлдан кетди. Иззат-нафсини топтаб, ер билан яксон қилганини унутиш мумкин эмас. Шунда у ғурури устун келиб, курашдан воз кечган эди. Энди бошқа йўллари излаб топиш керак... Аммо унинг мақсади нима? Нитокрис бу ҳақда узоқ ўйлади. Сўнг ягона нажот йўли қоҳинлардан тортиб олинган ерларни эгаларига қайтаришдир, деган тўхтама келди. Бунга қандай эришиш мумкин? Меренра қизиққон ва қайсар. У мазкур фармонни қизиққонлик қилиб, жаҳл устида чиқарган бўлса-да, асло орқага чекинмайди. Аммо, шубҳасиз, эҳромлардаги бойликларни тортиб олишга ундаган бошқа сабаблар ҳам бор. Биге оролида бўлган одамлар қаср чиндан ҳам олтинга айланиб кетди деб гап сотишмоқда. Бу ерга беҳисоб хазина, қимматбаҳо тақинчоқлар ва ғаройиб уй жиҳозлари оқиб келмоқда. Агар мамлакат бойликларини ютиб юбораётган мана шу ўпқон бекитилса, у муросага келиб, қоҳинлар мулкани қайтариб беришга рози бўлармиди? Нитокрис эрини соҳибжамол аёлдан жудо қилмоқчи эмас. Буни у хаёлига келтираётгани ҳам йўқ. Асосий мақсади — исрофгарчиликка барҳам бериш.

Малика оғир хўрсинди ва энди орқага чекинмасликка аҳд қилди. Давлат хазинасини беҳуда совурмасликка қандай қилиб бўлса-да фиръавнни ишонтириш лозим. Шундан кейин ерларни қонуний эгаларига қайтариш мумкин бўлади. Қандай амалга оширади? Бир марта уриниб, муваффақиятсизликка учради. Суфхотеп билан Таходан умид кам. Фиръавн эҳтирослар асири, бу жиҳатдан бас келиб бўлмайди. Наҳотки, унга ҳеч ким таъсир ўткази олмаса?.. Юрагида мудҳиш оғриқ қўзғалди, жавоб — даҳшатли жавоб тайёр. У кўпдан бери буни дил-дилдан сезган бўлса-да, тан олишни хоҳламай, ич-этини еб келмоқда эди. Худолар қандай ҳукм чиқариб қўйганини ўйлаш ҳам оғир: мағрур эрининг қалбига олиб борадиган йўл фақат жазмани, Биге оролидаги раққоса орқали ўтар эди.

Қариб-чуриган кекса ёки дардманд одам ўлим ҳақида ўйлашдан қўрққани каби у ҳам ўзининг назардан қолиб, ёлғизланиб қолишига сабаб бўлган бу аёлни эслашни хоҳламасди.

Аммо Нитокрис қайғу-ғамга ботиб ётаверадиган оддий аёллардан эмас, шижоатли ва узоқни кўра оладиган улуғ малика эди. У барча шахсий майлларини енгиб, тебраниб турган тахтни сақлаб қолиш учун курашиш масъулиятини ҳис қилди. Тилларда дoston бўлган рақибини бир кўриш истаги ҳам бунга ундаган бўлса ажаб эмас.

Аммо бу ишни қай йўсинда бажаради? Давлат ишларини муҳокама қилиш учун Биге оролига борадими? Ким билан гаплашади? Миср маликаси, фоҳиша аёл хузурига ташир буюрадими? Сохта муҳаббати билан фиръавнни йўлдан урган зоти паст раққосадан хазинани асраб қолиш ва уни ўз бурчини адо этишга қайтаришни сўраб илтижо қиладими? Қандай пасткашлик!...

Аммо қачонгача сукут сақлаб, оғзига толқон олиб ўтиради? Хонанишинликни тарк этиб, яна бир бор уриниб кўриш керак. У аёл олдида ўзини қандай тутлади? Нималарни гапирди? Иккилантирадиган ва ғурурини топтайдиган бундай саволлар унга тинчлик бермай қўйди. Шунга қарамай, у аҳдидан қайтмади, аксинча, қарори мустаҳкамланиб борди. Ҳозир у сокин жилғалардан бошланиб, тобора қудратли, улуғвор кучга айланиб борадиган тоғ дарёсига ўхшар эди. Ниҳоят, қатъий қарорга келди: “Барибир бораман!”

Шундай тўхтама келгач, эрта тонгда Меренра саройга қайтиши биланоқ, у подшоҳ кемаси саҳнига кўтарилди ва Биге оролига сузишни буюрди. Серҳашам

кийимлари кўзга ташланмасин деб оддий қора плашга ўраниб олди. Қандайдир эсанкираш, кучли ҳаяжон уни гангитиб қўяёзган эди. Кема саройга олиб борадиган зинапоя олдида тўхтамагунча, у ана шундай карахт аҳволда ҳаракатсиз қотиб турди.

Нитокрис қирғоққа чиқди ва олдига келган қулга ўзини танитмасдан қаср эгаси билан учрашиш истагини билдирди. Қул уни меҳмонхона залига бошлаб кирди ва кутиб туришни тайинлаб, чиқиб кетди. Дераза ташқарисида гувиллаб эсаётган совуқ киш шамоли кўкка қўл чўзиб турган одамни эслатадиган яланғоч дарахт шоҳларини силкитар эди. У диванга омонатгина ўтирар экан, ҳукмдорлар ҳам баъзан юксак бурч тақозо этганда хокимият чўққисидан пастга тушиши мумкин деб ўзини ишонтиришга зўр бериб уринарди.

Анча вақт кутишга тўғри келди. Бека учрашувга келган жазманларни мана шундай интизор қилса керак деб ўйлади Нитокрис. Тоқатсизлана бошлаган малика рақибини кўришга бунчалар ошиққани учун ўзини койишга тушди. Яна бир неча дақиқадан кейин энгил кўйлакнинг шитирлагани эшитилди. Бошини кўтариб, қаршисида турган Родописни кўрди. Шубҳасиз, унинг ўзи. Малика ҳатто нима учун келганини унутиб қўяёзди. Раққосанинг машъум гўзаллиги олдида ўзини ниҳоятда ожиза ва аянчли ҳис этди. Родопис ҳам нотаниш аёлдаги улуғворлик ва вазминликни кўриб ҳайратда қолди. У эгилиб салом берди ва ёнига ўтирар, экан, майин овозда:

— Ўз уйингиздек тортинмай, бемалол ўтиринг, — деди.

Меҳмон совуққина миннатдорчилик билдириб жим ўтираверди.

Родопис унга кулиб қараганча:

— Олижаноб исмингизни айтиб, дилимизни хурсанд этмайсизми? — деди.

Таклиф ниҳоятда самимий эди, аммо Нитокрис бундай бўлишини кутмагани учун шошилиб қолди. Унинг қиёфаси хотиржам ва улуғвор кўринса-да, вужудида нафрат жўш урмоқда эди. Ўзини базўр қўлга олиб, совуқ ва беписанд оҳангда жавоб берди:

— Мен малика бўламан.

Сўнг сўзлари қандай таъсир қилганини кўриш мақсадида тикка қаради. Родописнинг лабларидаги табассум йўқолди. Кўзлари дастлаб ҳайратомуз даражада йириклашди, сўнг торайди, ҳуркайиб ҳужумга шайланган илонга ўхшаб қолди.

Икки душман юзма-юз турарди. Бири қаршисида ўз бахтини тортиб олган омадли рақибини кўрса, иккинчиси ўз суюклиси билан тахтда ёнма-ён ўтирувчи маликага асло тоқат қила олмас эди. Улар илк учрашувдаёқ адоват ва нафрат гирдобига тушиб қолдилар.

Раққосанинг такабурлигидан ғазабланган Нитокрис норозилигини яшириб ўтирмади:

— Малика билан қандай саломлашиш лозимлигини унутиб қўйдингми?

Родопис жойида қотиб қолди, ғазабдан нафаси бўғилди. Аммо у дарҳол ўзини қўлга олиб, бошқа усулда зарба берди. Сохта табассум қилиб, диванга янада яхшилаб суянган ҳолда истеҳзо аралаш бепарво оҳангда:

— О, қандай улуғ кун! Бугун менинг уйим тарихий асарларга кирадиган бўлди, — деди.

Малика ғазабдан қизариб кетди:

— Ҳеч бўлмаганда фиръавнни ҳурмат қилмайсанми? Унинг муқаддас номини куча-кўйда қуруқ тилга олиб бўладими?

Родопис меҳмонга ҳамон истеҳзо билан тикилиб турар, нигоҳи ўта-ўта адоватли эди:

— Бошқаларни аралаштиришга ҳожат борми? Буюк ҳукмдор севги ошенига айлангирган сарой устидан кулишга ким журъат этади?

Нитокрис бу зарбани ҳам мардона қабул қилди. У соҳибжамолга кўзини қири билан қараб қўйди-да, тагдор қилиб:

— Малика фақат айш-ишрат учун яшайдиган аёллар тоифасига кирмайди, — деди.

— Наҳотки, бекам! Мен бўлсам, улар ҳам аёл деб ўйлар эканман.

— Чунки сен ҳеч қачон малика бўлган эмассан.

Родопис қаддини мағрур кўтарди.

— Мени кечирасан, дангалига кўчайлик, ҳозир мен ҳақиқий маликаман.

Нитокрис лол қолди.

— Кимнинг устидан ҳукм юритасан?

— Энг буюк салтанат — фиръавннинг юраги устидан.

Маликани ожизлик, алам ва номус ҳисси чулғаб олди. Наҳотки, раққоса билан баҳслашиш даражасида тубанлашган бўлса?! Гурури, улуғворлиги қайда қолди?! Саёқ эрини уйга қайтаришга уринаётган рашкчи аёлдан фарқи қолдими? Нимага эришди? Мана бу димоғдор аёл назар-писанд ҳам қилмай эри устидан ҳукмрон эканлигини очиқчасига кўз-кўз қилиб ўтирибди-ку! Наҳотки, буларнинг ҳаммаси даҳшатли тушда эмас, ўнгида юз бераётган бўлса?!

Нитокрис бор кучини тўплаб, кўксидаги ғазаб алангасини босди ва одатдаги улуғвор қиёфасига қайтди. Бу ерга нима учун келганини унутишга ҳаққи йўқ. Ноқулай бошланган учрашувни силлиқлаб, хатоларни тузатиш зарур.

— Сен мени муносиб қарши олмадинг. Келишдан мақсадимни нотўғри тушунганинг учун бекорга хафа бўлганга ўхшайсан. Аммо кўнглинг тўқ бўлсин, саройингга ўз манфаатимни кўзлаб келганим йўқ.

Родопис жавоб бермасдан шубҳа билан унга тикилди. Кўнгли ҳамон бир тутам эди.

Малика хотиржам давом этди:

— Мен муҳим иш юзасидан келдим. Бу — тахт ва мамлакат хавфсизлигига даҳлдор.

— Қандай баландпарвоз гаплар! — жавоб берди Родопис гижиниш ва истехзо билан. — Буларни муҳокама қилишга ҳаддим сиғадими? Мен севгидан бошқа нарсани билмайдиган ишратпараст аёлман-ку, шундай эмасми?

Малика гап оҳангига эътибор бермай, хўрсиниб қўйди.

— Сен пастга қараяпсан, мен эса юқорига назар соламан. Ҳукмдорнинг шуҳрати ва қисматига бефарқ бўлмасанг керак. Агар гапимни тўғри тушунсанг, уни ўз эркига қўйишинг лозим. У қасрингда вақтичоғлик қилиб тоғ-тоғ олтинларни соғурмоқда. Мамлакатдаги азиз одамлар — қоҳинларнинг бойликларини беҳуда сарфлаб, халқ орасида адоват ва норозиликларни авж олдирмоқда. Улар ҳукмдор тортиб олинган пулларни раққоса аёлнинг оёғи остига ташлаганидан шикоят қилмоқдалар. Агар Миср фиръавнининг обрў ва шарафи сен учун чиндан ҳам азиз бўлса, уни ортиқча исрофгарчиликдан тийиш ва бойликларни эгасига қайтаришга кўндириш сенинг бурчингдир.

Аммо ҳамон адоват ва жаҳолат қуршовидан чиқмаган Родопис маликанинг сўзларини яхши англаб етмади. Шу туфайли унинг башарасига қараб:

— Сен қасримга оқиб келаётган олтинларни қизғанаяпсан. Ҳасад ўтида ёниб келгансан бу ёққа, — деди шартга.

— Нақадар пасткашлик! — хитоб қилди Нитокрис ғазабдан қалтираб.

Раққоса эса виқор билан:

— Мени ҳеч ким ва ҳеч қачон ҳукмдоримдан ажрата олмайди! — деди қичқир-гудай бўлиб.

Нитокрис гангиб қолди. Қалбини умидсизлик чулғади, ортиқча туришдан фойда йўқлигини сезиб, ўрнидан кўзгалди ва бурилиб, йўлни зўрға илганган ҳолда эшикка қараб юрди.

Родопис ҳансираб нафас оларди. У бошини кафтига қўйиб, оғир ва маъюс ҳаёллар гирдобига чўкди.

УМИД УЧҚУНИ

“Бутунлай бошқа одам бўлиб қолдим, — ёлғиз ўтириб ўйлар эди Родопис, — ўтмишдан алоқамни уздим. Покланиш маросимини ўтказдим. Нега энди дунё мени унутиб юбормайди, ўз ҳолимга қўймайди?” О, худолар, наҳотки, қоҳинлар хонавайрон бўлганларини мендан кўриб, тоза муҳаббатимга лой чаплашади?.. Ўз қасри деворлари ичида ором топиб, фисқу фужурларидан қутулиб, эндигина бахтиёр бўла бошлаган эди-ку! Номи кўча-куйда тилга тушиб, фиръавн фармонидан норози кимсалар буни дастак қилиб, суюклисига қарши бош кўтариши мумкинлигини ҳамон

ёлига ҳам келтирмаган эди. Йўқ, малика бекорга ваҳима қилмаганга ўхшайди. Ташриф сабабини тўғри айтган экан. Авваллари ҳам қоҳинлар фиръавн фармонидан норозилигини эшитган эди. Нил байрамида кўз ўнгида Хнумхетни олқишлаб қичқаришди. Ҳа, унинг осойишта боғидан ташқарида ёвуз эҳтирослар, адолат ва зиддиятлар жўш уриб қайнаб ётибди. Ҳаётида илк бор муяссар бўлган бахтиёр кунлари орқада қолиб, яна ҳаловати бузилди, кўнглига гулгула тушди. Суюклисининг бахтини ўйлаб, юрагига оғриқ кирди. Фиръавн фақат сарой кўриқчиларига таяниши мумкин, деган эди бир куни Ани. Родопис ҳозир шуни эслади. Нима учун ҳукмдор барча аскарларини тўплаб, қудратли қўшин тузмаяпти экан?..

У бутун кунни ташқарига чиқмай, хонасида ўтказди, ҳеч кимни кўришни хоҳламади. Бнамон орзиқиб кутиб ўтирган ёзлик шийпонга ҳам бормади. Ҳозир Родопис ёш ҳайкалтарошнинг ошиқона қарашларига дош бериб, соатлаб қимирламай ўтирадиган аҳволда эмас эди..

Қоронғилик тушди, ниҳоят, муштоқ бўлиб кутган суюклиси кириб келди. У ҳаргалгидек соҳибжамолни бағрига босиб, ширин учрашув нишонаси сифатида юзидан тўйиб ўпти. Меренра уни кучоқлар экан, ўзини ҳамон чайқалиб турган кемада ҳис этар, кўз ўнгида Нил қирғоқларидаги манзаралар жонланар эди.

— Гўзал ёз қайда қолди? Кемамизни сокин аллалаган сеҳрли тунлар, оромбахш салқин шабадалар, дилни тўлқинлантирган нозик раққосалар қани?..

Бундай ширин эсдаликлар юрагига сиғмайдиган бўлса ҳам, Родопис суюклисига озор етказишдан ҳайиқарди.

— Қайгурма, азизим. Сеҳр фақат ёз ёки куздагина эмас. У бизнинг севгимизда. Ўчоқда олов ёнар экан, қиш ҳам гўзал кўринади.

Ҳукмдор қувноқ кулиб, унинг ёнига ўтирди.

— Гапларинг мунча дилбар?! Дунёда сўзларингдан ширин нарса йўқ. Эртага тоғлар бағрига чиқиб, жайрон овласак нима дейсан? Ҳориб чарчагунча кабоб-хўрлик қилиб яйраб дам оламиз.

— Сен хоҳлаганча бўлсин, азизим, ҳамма таклифинга розиман, — жавоб берди у паришон ҳолда.

Меренра диққат билан тикилиб, унинг хаёли бир жойда эмаслигини дарҳол англади.

— Азизам, — деди у, — юракларимизни бўғлаган бургут ҳаққи қасам ичаманки, бугун ақлу-ҳушингни қандайдир ташвиш ўғирлаганга ўхшайди.

Жавоб қайтаришга мажולי қолмаган Родопис мунг тўла кўзларини кўтарди. Меренра хавотирга тушди.

— Адашмабман. Кўзларинг фош қилиб қўйди. Мендан нимани яширяпсан?

У оғир хўрсинди, сўнг секин гапирди:

— Ҳаётимиз жуда гўзал! Аммо кимсасиз оролда яшаётгандек, атрофимиздаги дунёни бутунлай унутиб қўйибмиз.

— Бу дунё бир пулга қиммат! Ўткинчи шуҳрат изидан беҳуда қувиш. Севги тўғри йўлга солгунча, биз ҳам мақсадсиз адашиб юрдик. Ҳозир нимадан хафасан?

У яна хўрсиниб, ғамгин жавоб берди:

— Атрофимизда оч ва яланғочлар чирқиб турган бир вақтда биз қандай қилиб хотиржам еб-ичиб ўтира оламиз.

Фиръавн қовоғини уйди.

— Нимадан безовтасан, азизам? Очигини айт. Қимматли вақтимизни ўғирлашга арзийдими-йўқми — ўйлашиб кўрамиз.

— Қулларим хабар келтирди, эҳромларнинг ерларини тортиб олгани учун одамлар улуғ ҳукмдоримиздан шикоят қилмоқдалар. Даромадлар менинг қасримга сарфланаётгани эса норозиликларни бутунлай кучайтириб юборган.

Меренра осуда ҳаётига заҳар қўшаётган Хнумхетнинг ёқимсиз қиёфасини қайта кўргандек бўлди. Фиръавннинг юзлари момақалдиरोқ олдидан қорайиб кетадиган Нил сувларидек бўзариб, овози титради.

— Шунга хафа бўлиб ўтирибсанми?! Исёнкорлар беҳуда овора бўлишади, уларга ўлим! Ваҳшийларнинг валдираши-ю, сохта кўз ёшларига ишониб ўтирма. Ваҳима қилиб, бахтимизга соя туширма. Гапимга ишон.

Шу сўзларни айтар экан, Фиръавн уни елкасидан кучоқлаб, бағрига босди. Аммо Родопис илтижоли боқиб, сўзини давом эттирди.

— Фуқаролар норозилигига сабабчи бўлаётганим менга оғир ботмоқда. Юрагимни эзган ваҳима нималиги ўзимга ҳам қоронғи. Севишган одамлар, эҳтимол, ана шундай кўрқув ичида яшасалар керак...

— Ёнингда мен бор эканман, нимадан кўрқасан?

— Ҳукмдорим, улар юз хотирни билишмайди, менга, бу уйдаги осойишталикка ҳасад қилишади. Кўпинча ўзимдан сўрайман: “севгимиз учун олтину, зебу-зийнат зарурми?” Одамларни бизга қарши қайрай бошлаганидан кейин уни куришга тоқатим қолмади. Уйимнинг девори ва поллари яланғоч бўлганда ҳам биз учун жаннат ҳисобланмайдими? Одамлар олтин жилосидан кўр бўлиб қолган. Ташла уларнинг олдига! Шунда даф бўлишади, тилини тийиб юришади!

— Афсус. Мен унута бошлаган гапларни қайтадан кўзгадинг.

— Ҳукмдорим, — илтижо қилди у, — бахтимиз осмонини қора булутлар қопламоқда. Биргина сўз айтсанг, улар тарқалиб кетадилар.

— Нима дейишим керак?

Родопис хурсанд бўлди. Кўнгли юмшаб, ён бера бошлади.

— Уларга ерларни қайтариб бераман, деб айт.

Меренра кескин бош чайқади ва қаҳрга миңди:

— Мен сўзимни айтиб бўлганман. Уни қонунсиз ҳисоблаб, тинимсиз гашимга тегишмоқда. Ён берсам — мағлубиятга учраган бўламан. Бундай қилолмайман. Ундан кўра ўлганим яхши. Мағлубият мен учун қанчалик оғирлигини тасаввур ҳам этолмайман. Ҳамма нарсани бой бераман. Иродамни синдириб, мағлуб қилишса — тамом бўламан. Унда севгимга ҳам, яшашга ҳам лаёқатсиз, мажақланган ва ўлимтик одамга айланаман.

Родопис бу сўзларга батамом ишонди ва юраги ачишиб кетди. Ҳукмдор соғсаломат, бахтиёр бўлса бас, унга бошқа нарсанинг кераги йўқ. Гап кўлаб, ярасини тирнаб қўйганига пушаймон бўлди.

— Улар сени ҳеч қачон енга олмайдилар! — Хитоб қилди у титроқ овозда.

— Ҳа, енга олмайдилар. Сен эса доим ёнимда бўласан, — тасдиқлади у мулойим жилмайиб.

— Улар ҳеч қачон енга олмайдилар! — яна такрорлади у, кўзларида еш ялтиради. Бошини ҳукмдорнинг кўкрагига қўяр экан, дукурлаб ураётган юрак садосини эшитди, юмшоқ қўллар сочини силаётганини ҳис қилди. Аммо дилидаги ваҳима тарқалмади. Кунни билан тинчлик бермаган ўйлар дилини ҳамон кемирмоқда эди. Родопис бошини кўтариб Меренрага хавотирланиб қаради.

— Яна нима бўлди? — сўради у.

— Коҳинлар жуда кучли дейишади. Улар халқнинг дилига ҳукмрон.

— Аммо мен кучлироқман, — яна жилмайди фиръавн.

У бир муддат жим қолди, сўнг бир оз иккиланиб сўради:

— Нега ўзингга содиқ кучли қўшин тўплаб олмагансан?

— Аввалги ваҳима миянгга ўрнашиб қолганига ишониб турибман.

Родопис хўрсиниб, чимирилди.

— Одамлар ўзаро нима деб пичирлашаётганини кўрмасам? Фиръавн худоларнинг бойлигини ўғирлаб, раққоса оёғига ташламоқда дейишмоқда улар. Бундай шивир-шивирлар йиғилса, қичқириққа айланади. У алангага айланиб кетадиган учқунга ўхшайди.

— Ҳамма нарсага ёмон кўз билан қараяпсан.

— Нега аскарларингни тўпламайсан? — яна сўради у.

Меренра қандай жавоб беришни ўйлаб, унга узоқ тикилиб турди.

— Бирон сабаб бўлмаса қўшин тўплаш мумкин эмас. Ёлғончи коҳинлар эса газабим нақадар кучли эканини яхши билишади. Агар қўшин тўплашга буйруқ берсам, уларни даҳшат босади, ўзларини ҳимоя қилиш учун кўзгалон кўтаришлари мумкин.

У жим қолди, сўнг хаёлчан оҳангда:

— Баҳона топиб, қўшинни тўпла, — деди.

Ўз-ўзидан баҳона топиб бўлмайди.

Нима қилиш керак? Наҳотки, ҳеч қандай умид бўлмаса? Родопис бошини эгиб,

кўзини юмди. Ногоҳ умидсизлик зулмати орасидан ярқ этиб нурли ёғду кўринган-дек бўлди. У гарангсиб, кўзини очди, уларда шодлик шуъласи бор эди.

— Мен баҳона топдим!

Фиръавн саволчан тикилди.

— Маасайю қабиласи!

Нимага ишора қилаётганини дарҳол англаган Меренра йўқ дегандек бош чайқади.

— Уларнинг йўлбошчилари биз билан сулҳ тузган.

Родопис бўш келмади.

— Олис ҳудудда нима бўлаётганини ким билиб ўтирибди! У томонда содиқ ноибимиз бор. Ишончли чопар орқали махфий мактуб йўллаймиз. У қабила исён бошлаганини маълум қилиб, биздан ёрдам сўрайди. Сен аскарларни тўплайсан, улар шимол ва жанубдан оқиб келади ва катта қўшинга эга бўласан. Шундан кейин қиличинг билан ўз ҳукмингни ўтказасан.

Фиръавн унинг сўзларини ҳайратланиб эшитди. Нега бу фикр аввалроқ ўзининг хаёлига келмади? Тўғри, ҳарбий вазият тақозо қилмаса, аскарларни бир ерга тўплаш мумкин эмас. Коҳинлар баҳона бўлолмайди. Ана шу қўшин йўқлиги туфайли коҳинлар ва уларга тарафдорлар топталган ҳуқуқларини пеш қилиб, баралла норозилик билдирмоқдалар. Шу ваздан Родопис берган маслаҳат маъкул кўринди ва табиатдаги қизиққонлик, шижоат яна қайнаб, жўш ура бошлади. У суоқлисига тантана билан боқар экан:

— Доно фикр! Жуда ажойиб фикр! — деб баланд овозда такрорлай бошлади.

— Буни менга юрагим амр этди. Фақат уни жуда махфий сақлашимиз лозим. Амалга ошириш эса шакар лабларингдан бўса олишдан кўра осонроқ.

— Сен фақат ҳуснда эмас, ақл-фаросатда ҳам ягона эканингни биласанми?! Ҳа бебаҳо хазинам, эҳтиёт бўлишимиз ва ишончли чопар топишимиз шарт. Уни менга айт.

— Ўзинг Карафанрадаги ноибга кимни чопар қилиб юборар эдинг?

— Саройдаги эшик оғаларидан биронтасини.

Родопис фиръавн саройдагиларга ишонмас эди. Бунга ҳеч қандай сабаб бўлма-са-да, малика Нитокрис ваҳима уйғотиб, саройдагиларни ёмон кўрсатиб қўйган. Шундай экан, кимни юборса бўлади? Сир очилиб қолса, катта хавф туғилиши аниқ. Бу ҳақда ўйлашнинг ўзи даҳшатли. Қалтис режадан воз кечиб қўяқолса бўлмай-дими? Ногоҳ ёзлик шийпониди ишлаётган бола табиатли, кўзлари меғубор ёш ўсмирни эслади ва шу заҳотиёқ хотиржам бўлди. Беканинг ҳуснини меғроб билиб, эртаю кеч сажда қилувчи бу йигитдан кўра ишончли одамни топиб бўлмайди. Бнамон чопар бўлишга лойиқ. Аёл иккиланиб ўтирмади.

— Чопарни ўзим топишимга ижозат бер, — илтимос қилди у. Овозида энди қатъият бор эди.

Меренра кулиб юборди:

— Бугун сени ҳаммадан ҳадиксираган ҳолда кўраман деб ўйламагандим. Кимни юборишни мўлжаллаяпсан?

— Мен айтган чопар — рассом. Боғдаги ёзлик шийпонда ишляпти. У худди болага ўхшайди, юраги ифратли қизлардай тоза. Менга садоқати чексиз. Яна бир устун жиҳати бор — ҳеч ким ундан шубҳаланмайди. Ўзи ҳам мактуб мазмунидан беҳабарлиги учун бировдан тап тортмайди. Қўрқувни писанд қилмаган одам эса ҳар қандай тўсиқдан хотиржам ўта олади. Ундан яхши чопар тополмаймиз.

Фиръавн мамнун бош силкиди. Ҳозир Родопис нимани хоҳласа, шуни бажаришга мойил эди. Аёл эса севинчдан ўзини йўқотиб қўяёзди. Ҳали иш қандай яқунланиши номаълум бўлса-да, у оғир булутлар тарқалишига ва ўз саройи қудратли қўшин ҳимоясида яна беташвиш севги ошёнига айланишига ишона бошлади.

Соҳибжамол итоаткорлик билан бош эгди, Меренра бўлса, унинг узун қора сочларини гоҳ бармоқларига ўраб, гоҳ елкаларига ёйиб, гоҳ юзларига босиб ўйнаб, ҳидига маст ҳолда роҳат ола бошлади.

ЧОПАР

Эрта тонгда кўешнинг илк нурлари парқув булутларни тилла ранга бўяб, туннинг қолган-қутганини уфқдан нарига ҳайдаган паллада Родопис ётоғидан чиқиб,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ёзлик шийпониға йўл олди. Кўнгли нотинч эди, покланиш чоғида эҳромда ичган қасамини бузишга тўғри келарди. Шу куни ўз ўтмишидан бир умр алоқа узинишга аҳд қилганини айтганди. Ҳозир яна ёш ошиқ йигитнинг туйғулари билан ўйнашмоғи, уни алдаб, итоаткор қулга айлантирмоғи лозим. Иккиланиб ўтиришга фурсат йўқ. Шошилиш керак. Қалтис ишга қўл ураётганини сезиб турибди, аммо ўз севгиси йўлида ҳар қандай мушкул ишга тайёр эди у. Бунинг устига ҳозир айёрлик, ҳийла-найранг ишлатиб ўтиришга ҳожат йўқ. Ошиқ йигит ҳар қандай амру фармонга тайёр.

Родопис оҳиста юриб шийпонга яқинлашар экан, Бнамон девордаги тасвирга тикилган кўйи ўзи севган ва кўпинча хиргойи қилиб юрадиган қўшиқни паст овозда куйлаб ўтирганини кўрди.

Агар ҳуснинг мўъжиза яратса чиндан
Мени қутқармоқ учун
Қилсин мўъжиза!

Таниш куйни эшитиб ҳайратда қолган Родопис шу заҳотиёқ фурсатдан фойдаланиб, бандни якунлади:

Ўйинга қўшилган киши биларми
Охири қай тарзда топади якун?
Булутлар ортидан кўринмас куёш...
Юрагим қатида қолувчи мангу
Ноёб жавоҳирга айланурсен сен...

Йигит чўчиб тушди, ҳам қўрқув, ҳам қувонч ичида ўгирилиб қаради, соҳиб-жамол эса яйраб кулган ҳолда хитоб қилди:

— Қандай ёқимли овозинг бор экан-а!? Қанча вақтдан бери уни яшириб юрганингни қара?!

Бнамон ҳижолатдан қизариб кетди. Родопис бўлса яна тегажаклик қилди:

— Ишлаш ўрнига ашула билан овора экансан-да?!

У рад этиб, бош тебратди ва деворни кўрсатиб гўлдиради:

— Қараб кўргин!

Расм тайёр бўлганди. Ундаги гўзал чеҳрадан ҳаёт барқ уриб турарди. У ҳаяжонини яшира олмади:

— Зўр истеъдодинг бор, Бнамон.

— Миннатдорман, бекам, — деди у енгил нафас олиб.

Родопис нима учун келганини эслаб, суҳбатни зарур томонга буришга шошилди:

— Аммо менга шафқатсизлик қилибсан!

— Менми? Қачон, бекам?

— Расмга жуда улғувор тус бериб юборибсан. Мени нозик мулойим ҳолда кўрсатишингни хоҳлаган эдим.

Бнамон жавоб бермади. У сўзини яна давом эттирди:

— Такрорлайман: менга нисбатан шафқатсизлик қилгансан. Мен ҳақимдаги тасаввуринг бутунлай нотўғри бўлган. Суратни қара, чиройли, аммо қатъийатли, илтифотсиз аёл акс этган. Сурат жуда гўзал, қойил қолдим. Аммо сен юрагимни тошдек совуқ, ҳиссиз деб билар экансан! Шундай эмасми? Унда бу ердан тезроқ қочиб қолишинг керак!

Ҳайкалтарош саросимага тушиб, бўшашиб жим тураверди.

— Нега мени шафқатсиз деб ўйлайсан? Фақат ташқи қиёфамга қараб баҳо бердингми? Ўзинг-ку, табиатдан очиқ одамсан. Юрагингга нима кечаётганини худди китоб ўқигандек юзингдан билиб олиш мумкин. Биз эса дилимиздагини очиқ айтиб, ғалаба нашидасини суришдан маҳруммиз...

Бнамон бу сўзлардан бутунлай гангиб қолди.

Нимага шама қилаяпти? Унда нега ҳар гал қаршисида юрагини ёндираётган оловни сезмагандек беписанд, мағрур ўтирар эди, нега бунчалик тез ўзгариб қолди?

Нега бирданига кўксидаги махфий сирларни очиб ташлаяпти? Бундай ширин муомала тагида қандай сир бор? У ошкора ишора қилаётган нарсаларни ўзи ҳатто ўйлашга ҳам журъат этолмаган-ку!

Соҳибжамол бўлса яна бир қадам олға босди.

— Оҳ, Бнамон, сен ҳақиқатан ҳам менга шафқатсизлик қилдинг. Бунинг исботи — жим туришинг.

Родопис унга мунгли нигоҳ ташлаб, узоқ тикилиб турди. Йигитнинг кўзларида севинч ёшлари пайдо бўлди. Муқаддас туйғулари алдамаганига ишонди ва титроқ овоз билан:

— Туйғуларимни ифода этадиган сўзлар оламда йўқ, — дея олди аранг.

Родописнинг кўнгли жойига тушди. Ниҳоят, тилидаги тугунни ечишга жазм этди.

— Сўзлашга не ҳожат? Ўзим билиб турган гапларни айтиб нима қиласан? Шу шийпон гувоҳ! Бир неча ойдан бери у бизни кўриб, юрак зарбларимизни эшитиб турибди. Мен шу ерда юрагимдаги сирларни англаб етдим.

Соҳибжамол ундан кўз узмай, бир муддат тин олди.

— Юрагимни қандай англаганимни айтиб берайми? Мутлақо кутилмаганда. Энг садоқатли одам орқали етказиш зарур бўлган мактуб қўлимга тушиб қолди. Кимга ишонишни ўйлаб, танишларимни бирма-бир хаёлимдан ўтказдим. Ҳеч кимга кўнглим чопмади. Билмадим, нима учундир мана шу шийпонни ва сени эсладим, Бнамон. Шунда бирдан хотиржам бўлиб, енгил нафас олдим. Очигини айтсам, фақат енгиллашганим йўқ, балки бошқа нарсаларни ҳам англадим... Шундай қилиб, кўнглимдаги жумбоқни билиб олдим.

Юзлари шодликдан ёришиб кетган йигит аёлнинг оёқларига тиз чўкди.

— Бекам!

Родопис унинг бошига қўлини қўйди ва мулоимлик билан:

— Мана сирларимни ҳам билиб олдинг. Ажабо, қанча вақтдан бери ўзим ҳам бундан беҳабар эканман, — деди.

— Бекам! Қасам ичаманки, бугун тунда изтироб чекиб, адо бўлаёзган эдим, тонг эса муаттар шодлик насимини етказди. Сенинг сўзларинг мени умидсизлик зулматидан бахт оламига олиб чиқди. Ўлаётган қалбимга ҳаёт бахш этмоқдасан. Сен менинг умидимсан, қувончимсан, тақдиримсан!..

Родопис бу сўзларни гуссага тўлиб эшитди, бечора содда бола! Қуруқ орзуларга алданиб, унга илтижо қилмоқда. Ногоҳ яна виждони уйғониб, азоб бера бошлади, аммо энди орқага йўл йўқ эди, у ўйинни давом эттирди:

— Шу пайтгача юрак асрорини билмай юрганимдан ҳайратдаман. Яна ғалати жойи шундаки, кимгадир топшириқ бериб жўнатишим керак бўлган пайтда, буни англаб етдим. Шу иш туфайли сен рўпара бўлдинг, айни замон ҳижрон азобини тортишга ҳам тўғри келади.

— Хоҳлаган буйруғингни бажаришга тайёрман!

— Олис мамлакатга сафар қилишингга тўғри келса-чи?

— Фақат ҳар тонгда сени кўролмаслигим азоб беради, холос.

— Зарари йўқ, қисқа фурсат учраша олмаймиз. Сенга мактубни топшираман, уни кўкрагингга маҳкам жойлаб оласан. У сендалигини ҳеч ким билмаслиги керак. Карвонга қўшилиб жанубга — Нубияга жўнайсан, у ерда ноибга учрашасан. Мактубни фақат ўз қўлига топширасан. Шундан кейин ҳузуримга қайтиб келсан.

Муҳим вазифа топширилаётганидан беҳад фахрланган Бнамоннинг қувончи-га-қувонч қўшилиб кетди. Эҳтирос ва ҳаяжондан титраган ҳолда соҳибжамолнинг қўлини ушлаб ишга тушди.

Родопис шийпондан чиқар экан, ўсмирнинг нозик ҳиссиётлари билан ўйнашгандан кўра, чопар танлашни фиръавн ихтиёрига ташлаганим маъқул эди-ку, деб ўйлаб эзилиб кетди. Аммо содда, беғубор йигит ўзини ниҳоятда бахтиёр ҳис этганлиги тасалли берди. Умуман, нима фарқи бор! Кўнглимдан кечаётган туйғуларни бир-икки кишидан бўлак деярли ҳеч ким билмайди... Йигит қандай қилиб бўлса-да, топшириқни бажариб қайтади. Бунга шубҳа йўқ. Шундай экан, элдан бурун гуссага ботишдан фойда борми?

МАКТУБ

Шу куни кечқурун кайфи чоғ фиръавн катта папирус ўрамини кўтариб келди. Уни ёзиб, ичидаги хатни Родописга узатди. У ниятимиз зора тезроқ амалга ошса, деган умидда хатни тез ўқиб чиқди. Мактуб Нубия ҳокими, фиръавннинг амакиси Карафанра номига ёзилган эди. Меренра ўзи дуч келган қийинчиликларни очиқ-часига айтиб, қоҳинларда ваҳима ва шубҳа уйғотмайдиган тарзда катта қўшин тўплаш истагида эканини билдирган эди. У ноибдан пойтахтга расмий мактуб жўнатишни илтимос қилганди. Мактуб мазмуни давлатнинг жанубий чегараларини мустаҳкамлаш ҳамда гўё исён кўтариб, Мисрнинг шаҳар ва қишлоқларига катта талофот етказаятган маасайю қабилаларини бостириш учун ёрдам сўрашдан иборат эди.

Родопис папирусни ўраб қўйди.

— Сенингча, Карафанра юборган хабар қандай кутиб олинади?

— Ҳамма ҳайратда қолади, ҳатто қоҳинлар ҳам, — деди ишонч билан фиръавн. — Номарҳлар бутун мамлакат бўйлаб аскарларни йиғишга киришадилар ва кўп ўтмай биз кутган қўшин тўпланади.

— Жавобни узоқ кутиб қолмаймизми?

— Сен йўллаган чопар Нубияга бир ойда етиб боради. Сўнг у ёқдан Карафанранинг одами мактубни олиб келади.

Родопис бармоқларини букиб, ҳисоблаб чиқди.

— Агар тахминимиз тўғри чиқса, у Нил байрами кунларида қайтиб келади.

— Бу яхши аломат, азизам. Нил байрами — муҳаббатимиз байрамидир. Эндликда у ғалаба байрамига айланади.

Родопис ҳам буни яхши аломат деб билди. Бу кун — ўзи қайта туғилган кун бахтсизлик келтириши мумкин эмас, ахир!

— Агар чопар байрамга етиб келса, бу оддий тасодиф эмас, севгимизга ҳомийлик қилаётган худоларнинг яна бир марҳамати бўлади.

Меренра унга ҳурмат ва ҳаяжон билан тикилиб, пешонасидан ўпди.

— Чиройли бошинг ақлга тўла. Суфхотеп таклифингдан бекорга севинмаган экан. У нима деганини биласанми? “Оғир масалани осон ечадиган йўлни топибди! Худди қуюқ чирмовуқлар орасини ёриб чиқиб, ёруғликка интилаётган нозик бой-чечакка ўхшайди”, — деди.

Родопис мактуб ҳақида Меренра ҳеч кимга, ҳатто садоқатли Суфхотепга ҳам оғиз очмаса керак, деб ўйлаган эди.

— Вазир сирдан воқиф бўлдимми?

— Ҳа, — жавоб берди фиръавн. — Суфхотеп — менинг ўнг қўлим, Тахо эса — чап қўлим. Улардан ҳеч нарсани яширмайман.

Таҳонинг исмини эшитар экан, қулоқлари остида момақалдиरोқ гумбурлагандек бўлди, юзи бўзарди, кўзларида қўрқув қотиб қолди.

— Буни яна ким билади?

Меренра кулди.

— Ҳадеб шубҳаланаверма, азизам. Улардан яширадиган сирим йўқ. Ҳар иккисига ўзимга ишонгандек ишонаман.

— Шубҳаларим ишончли одамларга тааллуқли эмас, азизам.

Родопис сўзлар экан, Тахо билан охирги учрашувни хотирлади. Шунда у газаб, нафрат ва аламдан ўзини йўқотиб қўяёзган, фарёд чекиб, ёмон сўзлар билан ҳақорат қилган эди. Ҳозир унинг кўнглида нима бор экан?.. Аммо ваҳимали ўйлар тезда тарқалиб кетди. Одатдагидек суюқлисининг қучоғида эриб, оламдаги ҳамма нарсани унутди.

Эрталаб Бнамон бин Ясар келди. У плашга ўралиб, қалпоғини кўзигача тушириб олган эди. Ҳаяжонланганидан юзига қизиллик югурган, кўзлари қувончдан чарақларди. Йигит тиз чўкиб, Родописнинг этагини эҳтиром билан ўпди. У эса меҳрибонлик билан бошини силади.

— Мени деб шунчалик оғир сафарга чиқишга рози бўлганингни асло унутмайман. Бнамон.

— Сен учун ҳар қандай машаққатга тайёрман. Фақат худолар ҳижрон азоби-ни энгиш учун мадад берсалар бас.

— Қайтиб келганингдан кейин бахтли кунларга муяссар бўласан, тортган азобларинг эсингдан чиқиб кетади.

— Кўксимдаги умид шуъласи йўлимни ёритиб, оғир сафарда мададкорим ва йўлдошим бўлишига ишонаман.

Родопис хуррам кулимсиради ва уралган папирусни узатди.

— Эҳтиёт бўл деб огоҳлантириб ўтириш ортиқча. Буни қаерга яширасан?

— Юрагимга, кўйлагим остига, бекам.

— Мана бу мактубни эса шу ерда ҳоким Анига берасан. У сени сафар анжомлари билан таъминлайди ва жанубга йўл оладиган биринчи карвонга қушиб юборади.

Хайрлашув фурсати етди. Родопис қўлини узатди. Бнамон уни ҳаяжон билан ушлаб, титроқ қафтлари орасига олди. Кейин кўкрагига босди, соҳибжамол унинг баданидаги қайноқ ҳароратни ва юрак зарбаларини ҳис қилди. Йигит қўлини секин тортиб олиб, орқага тисарилди ва дарвозадан чиқиб, ғойиб бўлди, довдираб қолган Родопис эса нигоҳи билан кузатиб қолар экан, уни паноҳингда асра деб худолардан илтижо қила бошлади. Ҳозир барча умид-орзулари, келажак ҳаёти фақат унга боғлиқ эди.

ТАХО ЖАЗАВАДА

Шу кундан бошлаб кутиш Родопис учун мисли йўқ азобга айланди. Ички бир овоз афсус-надомат билан ҳар кўни: Меренра мактуб ҳақида ҳеч кимга гапирмаганда қанчалик яхши бўларди! — деб шивирлар эди. Бу фикр миясига ўрнашиб қолди ва фиръавн ўз икки сафдошига ҳаддан ташқари ишонч билдиргани унга тинчлик бермай қўйди. Аслида хавотирланишга жиддий асослар йўқ эди. Шунга қарамай, у ўз-ўзига: мактуб қоҳинлар қўлига тушиб қолса нима бўлади? — деб тинимсиз савол берарди. Ўзларини ҳимоя қилиш учун оёққа туришармикин? О, худолар, сир очилиб қолса, оқибати номаълум мудҳиш фалокатлар юз бериши мумкин... Родопис оғир хаёлларни орқага суришга уринар ва ҳамма иш ўзлари ўйлагандек яхши кетаяпти деб ўзини зўр бериб ишонтирар эди. Шундай экан, нега у беҳуда ташвиш чекмоқда? Ҳаммасига бедор ўйлари ва нотинч шайдо юраги айбдор...

Аммо ўжар хаёллари бир манзарага келиб тақалаверар — кўз ўнгига Тахонинг ғазаб ва изтиробдан бўзариб кетган юзи гавдаланар, бўғиқ, ярадор ҳайвоннинг ўкиришини эслатадиган овозини эшитгандек бўлар, шунда ўз-ўзидан вужудини қўрқув қамраб олаверар эди. Родопис изтиробда ёнар, аммо бирон чора топишдан ожиз эди. Ундан нега қўрқади? Афтидан, у аввалги эҳтиросларини унутганга ўхшайди. Тунлари дарчасини тақинилятиб келмай қўйди-кў. Қўлидан нима ҳам келарди? Уйининг эшиклари унга абадий ёпиқ. Шунга ақли етиб, юрагидан буткул чиқариб ташладимикин? Тахо ёвуз ва шафқатсиз. Эски эҳтиросларини ичига ютиб, ўнг келиб қолганда даҳшатли қасос олишдан тап тортмайди...

Шу билан бирга Родопис ўз табиатига ҳос сергаклик ва ҳолислик туйғусини ҳам йўқотиб қўймаган эди. У саркарданинг ҳукмдорга чексиз садоқати, хизмат бурчини фидойилик ва қатъият билан бажариб келаятганини ўйлаб, ўзига таскин берди.

Хуллас, ҳеч кимдан шубҳаланишга асос йўқдек кўринарди. Аммо аёл барибир ички қўрқувни енга олмади. Бнамон қасрдан жўнаб кетганига бир неча кун бўлганига қарамай, ўзини қўйишга жой тополмасди. Бир ой, ҳатто ундан кўп вақтни кутиш азоби ичида қандай ўтказар экан?.. Тахо билан учрашиб, кўнглига қўл солиб кўрсамикин? Аввал бундай хаёл етти ухлаб тушига кирмасди, аммо ҳозир азобли ваҳималардан кутилишга чора тополмай қолди. Бурчакка тақаб қўйилган ҳайвон жон аччиғида овчига шундай ташланади. Хўш, бунинг нимаси ёмон? У саркардани чақириб очиқчасига суҳбатлашади. Шу йўл билан Тахога таъсир қилиб, ёвузликнинг олдини олади ва ўзини ҳам, суюкли ҳукмдорини ҳам фалокатдан асраб қолади... Ўйлай-ўйлай, иккиланишларни бир чеккага суриб, кескин қарорга келди. Шундан кейин у Шитга қичқириб, саройга бориб, шоҳ қўриқчиларининг бошлигини чақириб келишни буюрди. Канизак кетди. Тахо тез етиб кели-

шига шубҳаланмаган бека меҳмонлар қабул қилинадиган залга кириб ўтирди. Илгарилари уни шу залда кутиб олишини эслади. У пайтларда қанчалик мустақил ва журъатли эди! Мана энди, юрагига севги кириб келгандан кейин энг оддий ташвишларни ҳам ҳайдаб юбора олмайдиган ожиз, ваҳимачи аёлга айланиб ўтирибди... Родописнинг тахминини тўғри чиқди. Тахо шу заҳотиёқ етиб келди. Унинг оддий кийимда ҳеч қандай нишону дабдабаларсиз келганини кўриб, яхшилик аломати деб ҳисоблади ва кўнгли анча таскин топди. Гўё у бир вақтлар дилини ром этган оқ саройдаги гўзал бека олдига эмас, буюк ҳукмдорга яқин аёл ҳузурига иш билан келгандек таассурот ҳосил бўлди.

Саркарда эҳтиром билан таъзим қилди ва заррача ҳаяжон сезилмайдиган силлиқ овозда табрик сўзларини айтди:

— Худолар ҳамиша мададкор бўлсин, муҳтарам бекам.

— Сенга ҳам, о, буюк саркарда, — жавоб қайтарди Родопис унинг юзига тик қараб. — Таклифимни қабул қилганинг учун жуда миннатдорман.

— Хизматингга тайёрман, бекам.

Тахода ўзгариш сезилмади. Қизил гишт рангидаги бадани чайир ва бақувват эди. Аёлнинг синовчан нигоҳлари унда рўй берган, аммо бошқа одамлар бир қарашда кўра олмайдиган ўзгаришларни дарҳол илғади. Баҳодирнинг юзида майда ажинлар пайдо бўлган, кўзларида аввалги қатъият учқунлари йўқ эди. Баҳайбат гавдасини қайноқ шижоат тарк этиб, бўшашиб қолгандек туюларди. Бу ўзгаришларнинг ҳаммаси бир йилча олдинги кўнгилисиз тўқнашув оқибатида рўй берганини сезган Родопис эзилиб кетди. Бечора, тоғ дарёсидек қудратли одам ариқдаги кўлмак сувга ўхшаб қолибди.

— Фиръавн сенга юксак ишонч билдираётгани билан табриклаш учун йўқлаган эдим.

Тахо ҳайрон бўлиб қошларини чимирди.

— Миннатдорман, бекам. Худолар бу шарафни менга ато этганига анча вақт бўлган.

Сўҳибжамол айёрона кулиб, сўзида давом этди:

— Таклифимни маъқуллаганинг учун ҳам ташаккур билдирмоқчиман.

Меҳмон бир нафас ўйланиб қолди.

— Чамамда, яқинда доно мянгда туғилган порлоқ гоё ҳақида гапираётган бўлсанг керак? У маъқуллаб бош силкиди.

— Ҳа, бу узоқни кўра оладиган ақлингдан чиққан доно фикр.

— У амалга ошса, ҳукмдорлигимизга куч ва қудрат, малакатга тинчлик ва осойишталик бағишлайди.

— Шубҳасиз, худди шундай, — маъқуллади саркарда. — Шунинг учун ҳам кашфиётингга тан бериб, уни маъқулладик.

— Мазкур гоё амалга ошмоғи учун сен жонбозлик қиладиган кунлар ҳам яқинлашмоқда.

Баҳодир яна таъзим қилди.

— Беқиёс ишонч билдирганинг учун, миннатдорман.

Родопис каловланиб қолди. Тахо жиддий ва тепса-тебранмас қиёфада турар эди. Аввал уни бундай ҳолатда сира кўрмаганди. Зеро, ҳозир бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас. Аммо сарқарданинг шу туриши ундаги шубҳа ва гумонларни янада аланглатиб юборди. Ўтмишдаги осуда дамларни эслатиб, барча хафагарчиликлар учун узр сўраш истаги вужудини қамраб олди. Аммо гангиб, тили лол бўлиб қолган, гапни қандай бошлашни билмас, яна қовун тушириб қўйишдан чўчир эди. Ўйлай-ўйлай, дилидаги гапларни айтмасликни маъқул кўрди. Сўнги дақиқаларда кўнглидан кечаётган илиқ туйғуларини бошқа йўл билан билдиришни хоҳлади. Родопис ўрнидан турди ва кулимсираб:

— Шонли саркарда, миннатдорлик ва дўстлик рамзи сифатида сенга қўл узатаман, — деди. Баҳодир индамасдан баҳайбат қўлини унинг кичкина нозик кафтига қўйди. Баҳайбат вужуд ичида туйғулар кураши кетаётганлиги очиқ сезилиб турарди. Шу билан бу қисқа учрашув ниҳоясига етди.

Қайиқ томонга қайтар экан, Тахо титраб-қақшаб ҳозирги суҳбат ҳақида ўйлар ва нима мақсадда қақирилганини билолмай қарахт қадам ташлар эди.

Энди ўзини зўрлаб ушлаб туришга ҳожат йўқ; у ақлу хушини йўқотиб, жаҳлига эрк берди. Эшкакчилар ишга тушиб, сувнинг шалоплаши эшитила бошлади, у эса қайиқ саҳнида маст одамдек оёқда зўрга турарди. Жангда мағлубиятга учраб, шармандаси чиқиб қайтаётгандай ҳис этарди ўзини. Улкан қайиғи пальмазор қирғоқ ёқалаб сузиб борар, назарида дарахтлар уни мазах қилиб ўйинга ташаётгандек туюларди. Ҳавони булут босган, чанг-тўзон ичида димиқиб кетган эди. Юзи қора тусга кирган, томирлари бўртиб, қон депсиб ураётгани сезилиб турарди. Этакдаги хоначага кириб, май қуйилган кўзачага кўзи тушди, ҳеч нарсани ўйлаб ўтирмай, уни бир кўтаришда охиригача симирди ва мажолсизланиб, ўзини тахтага ташлади.

Йўқ, бир сония ҳам бу аёлни унута олмаганди. Фақат хотираларини қалбининг энг чекка бурчакларига қамаб қўйиб, чиқиш йўллари кўмиб ташлаган эди. Ўз бурчига чексиз садоқат ҳисси туфайли шундай қилишга мажбур бўлганди. Узоқ айрилиқдан кейин уни кўриши биланоқ ичидаги оловли вулқон отилиб чиқди ва онг-шууридаги барча тўсиқлари ёндириб юборди. У яна мағлуб бўлган, шарманда ва аламзада одам қиёфасига тушди. Миясида ҳамма нарса алғов-далғов бўлиб кетди ва овоз чиқариб ўзи билан ўзи гаплаша бошлади. Нимага чақирилганини яхши билади. Садоқатини синаб кўриб, ўзига тасалли бермоқчи бўлган. Суюклиси, ҳукмдорининг осойишталигини ўйлаган. Фақат шу ниятда ўзини дўст қилиб кўрсатди, маккорона жилмайди... Шафқатсиз ва ҳиссиз Родопис сезиб қолгандан кейингина кўрқув ва хавотир нималигини англади, Таходан, бир вақтлар ўз шиппагига занжирдек боғлаб қўйилган, энди эса кераксиз бир буюм сингари улоқтириб юборилган Таходан кўрқиб қалтирамоқда!.. Тахо хиёнат қилиши мумкин деб, титраб-қақшамоқда. О, осмон ва ер худолари! Олам нақадар жирканч! Юрагидан ваҳший газаб, ўлим талвасаси, жаҳолатдан бошқа нарса қолмади. Кўзига қон тўлиб бормоқда, ҳамма ёқда олов... Қайиқнинг бурни саройга кўтариладиган зинапояларга тақалиши биланоқ Тахо сакраб тушди ва аскарларнинг саломига эътибор бермай, гандираклаб боғ томонга юрди. У сарой кўриқчилари турадиган бинога кирмоқчи эди, аммо ногоҳ шоҳ оромгоҳидан чиқиб келаётган бош вазир Суфхотеп дуч келиб, йўлини тўсди, Тахо қариянинг очиқ чеҳра билан берган саломига жавоб қайтармади ва гўё уни танимагандек олдида индамасдан тўхтади.

— Ишларинг қандай, шонли саркарда? — деб сўради Унинг ғалати қилиғидан ҳайратланган Суфхотеп.

— Мен қопқонга тушган арслонга ўхшайман... Аммо товада қовуриладиган тошбақа эмасман!..

— Нималар деясан? Арслон билан тошбақа-ю, қопқон билан тованг нимаси?

— Тошбақа узоқ яшайди — ўз совутини зўрга кўтариб юради. Арслон эса аввал тортилади, бўкириб, сакрагандан кейин ундан қочиб қутилиш қийин...

Вазир Тахо ажабланиб қаради.

— Бугун одатдагидан бошқачароқсан? Нима бўлди?

— Мени тергама. Мен жанг жадаллар учун яратилганман.... Бу жирканч умр яна қанча давом этади?... Ўлим худолари қурбонлик талаб қилишмоқда. Тез орада уларнинг ташналигини қондираман...

Суфхотеп таъна қилиб, бошини тебратди.

— Сенга нима бўлганини энди англадим. Марьют шаробидан кўпроқ отиб қўйибсан...

— Йўқ, — эътироз билдирди саркарда. — Мутлақо ундай эмас. Мен май эмас, қон ичдим... Бу қон эса заҳарланган экан. Ҳозир мен ҳам заҳарланганман, ақлдан озиб, қутирганман. Фақат уйқудаги эзгулик худоси уйғонмай туриб, найзани кўксига санчишим қолди... Майли, жанг бошлансин!.. Жанг учун майдан кўра қон афзалроқ!..

— Яхшиси ҳозироқ уйга жўнаганинг маъқул.

— Қондан заҳарланган мансабдор, эҳтиёт бўл! У ҳақиқий заҳар. Тез орада арслон ўз қурбонига ташланади...

Узуқ-юлуқ сўзларни шу тарзда қичқириб айтиб, Тахо нари кетди. Суфхотеп ҳайрат ва ҳаяжон ичида гангиб туриб қолди.

КУТИШ

Фиръавн саройида ҳам, Биге оролидаги оқ қасрда ҳам, чопар қайтишини сабр-сизлик билан кутишарди. Севишганлар ҳар бир ўтаётган кун ғалаба дақиқаларини яқинлаштиришига қаттиқ ишоншар, бу ишонч эса юракларни тобора кучли эҳтирос оловида ёндирар эди. Аммо ногоҳ рўй берган қатор воқеалар бу ширин хаёлларга раҳна сола бошлади. Суфхотепга етиб келган қоҳинларнинг шикоятги илк огоҳлантириш эди. У бундай мурожаатномаларга кўникиб, эътибор бермай қўйган, нари борса маликага айтиш билан кифояланиб келаётган эди. Аммо сўнгги хатда катта хавф яширинганини сезган қария уни фиръавнга кўрсатмай туриб, масъулиятни зиммасига олишдан чўчиди. Бу гал ҳукмдорнинг газабини енгилга жазм этди. Меренра уни қабул қилди, бош вазир мактубни ўқиб берди. Унда ҳам фиръавн чиқарган фармонни қайта кўриб чиқиш сўралган, аммо шикоят мамлакатдаги барча муқаддас руҳонийлар номидан ёзилганди. Хатга имзо чекканлар, улар орасида Ра, Амон, Птаха, Аписдаги бош қоҳинлар бор эди, худоларга тегишли даҳлдор ерларни тортиб олишга ҳеч қандай жиддий асослар йўқлигини алоҳида таъкидлаган эдилар. Агар шундай бўлмаганда улар илтимоснома ёзиб ўтиришмас эди. Мактуб бошдан-оёқ кескин ва шиддатли дағдагадан иборат эди.

Уни тинглаган Меренра ниҳоятда дарғазаб бўлди, Суфхотепнинг қўлидан папирусни юлиб олиб, бурда-бурда қилиб ташлади.

— Озгина вақт қолди. Уларга ҳали кўрсатиб қўяман!

Бу гал улар тил бириктиришган, — огоҳлантирди бош вазир. — Илгари якка-якка мурожаат қилишарди.

— Мен ҳам ҳаммасига бирдан зарба бераман. Кучи етгунча бақираверишин бу аҳмоқлар!

Иш шу билан тамом бўлмади. Фива шаҳри ҳокими мазкур вилоятга Хнумхет келгани, уни Амон маъбуди қоҳинлари ва аёл қоҳинлар бошлаб чиққан оломон кутиб олгани ҳақида Суфхотепга хабар етказди. Одамлар уни олқишлаш билан кифояланмай, олий худолар хизматидаги руҳонийлар манфаатини ҳимоя қилиш истагини билдирганлар. Энг ёмони, омма орасида: “Ҳайҳот, бу қандай жазо! Амон бойликлари раққоса учун сарфланмоқда!..” деган қичқирқ ва ниҳолар эшитилиб турган. Бош вазир иккиланиб ўтирмай, бу хабарни ҳам фиръавнга анча юмшоқ оҳангда етказди.

Меренра яна шиддатли жазавага тушди.

— Фива ҳукмдори ҳамма нарсани кўриб, эшитиб, томошабин бўлиб ўтираве-радимми?!

— Ҳукмдорим, — ранжиган оҳангни эслатди Суфхотеп, — унинг ихтиёрида шаҳар қўриқчилари бор, холос. Бунчалик катта оломонни тинчлантириш учун бу куч камлик қилади.

— Мен қандай ёрдам бера оламан? Кутишдан бошқа иложим йўқ, худолар ҳаққи!..

Шавкатли Абу шаҳридаги сарой устунини қора булутлар қоплай бошлади. Гурури топталиб, рашк азобида юраги ёнган малика Нитакрис ўзини ёлғизлик гирдобига ташлаб, хонасига қамалиб олди. Навбатдаги мудҳиш хабарни олган Суфхотеп оғир хўрсиниб, индамас ва ғамгин Таҳога: “Миср давлатида бунчалик фитна ва тўпалонлар бўлмаган эди. Қанчалар оғир!” — деб шикоят қилди. Дарғазаб ва тажанг фиръавн фақат Родопис кучоғида ором топарди. Соҳибжамол эса унинг феълини яхши билгани учун кўнглини олиш ва тинчлантиришга ҳаракат қилар, вақти-вақти билан қулоғига “Сабр қил!” деб шивирлар эди. Фиръавн жавоб ўрнига оғир нафас олар ва жаҳл билан: “Ҳа, сабр қилиш керак, ҳукм ўтказишимга ҳали вақт бор”, — деб ғулдирар эди. Аҳвол эса тобора ёмонлашиб борарди. Ҳамма жойда тумонат оломон ва кескин хитоблар билан кутиб олинаётган Хнумхет вилоятлар бўйлаб кезишда давом этарди. Фиръавнга садоқатли бўлишга қасамед этган ҳокимлар бу ғалаёнларнинг олдини олишдан ожиз қолиб, қаттиқ безовта эдилар. Омбос, Ермонт, Сиута ва Фива ҳокимлари ўзaro маслаҳатлашиб, пойтахтга бориб Маренра билан учрашишга аҳд қилишди. Фиръавн Суфхотеп ва Таҳони ҳам чақирди ва уларни тантаналар залида қабул қилди.

Анъанавий табриклардан кейин Фива ҳокими олдинга чиқди.

— Улуғ ҳукмдорим! Бугунги қалтис вазиятда фойдали ишлар қилиш, керак бўлса қурбонлар бериш ўрнига қуруқ садоқат сўзларини айтишдан ҳеч кимга наф тегмайди. Биз бугун мушкул аҳволда қолдик, садоқатимиз ва самимийлигимиз учун газабингга муносибмиз. Аммо сукут сақлаб туравериш ҳам виждонимизга азоб беради. Шунинг учун бор ҳақиқатни айтишга мажбурмиз!

Фиръавн уни синчиклаб кузатиб ўтирарди.

— Гапиравер, ҳоким. Сўзларингни диққат билан эшитяпман.

— Улуғ ҳукмдорим. Коҳинлар норози. Бу норозилик халқ орасига ҳам тарқалиб кетган. Эртадан кечгача оломон уларнинг гапини такрорлайдиган бўлиб қолди. Бугун ҳамма бир овоздан ерларни эгаларига қайтаришни талаб қилмоқда...

— Демак, фиръавн бу одамларнинг хоҳишига бўйсунити керак. Шундай демоқчисан, тўғрими?

— Ҳукмдорим, — даядил жавоб қайтарди ҳоким. — Худолар фиръавнни ўз халқига ғамхўрлик қилиш учун юборганлар. Улар бўйсунитишнинг эмас, аҳволни тушунишнинг талаб қиладилар.

Маренра жаҳл билан асосини полга урди.

— Орқага чекиниш мен учун шармандаларча бўйсунитдан бошқа нарса эмас!

— Улуғ жанобим бирон кишига бўйсунсин деб ҳеч қачон маслаҳат бера олмайман. Аммо сиёсат — қутурган денгиз. Ҳукмдор хавф-хатарни енгиб, йўлдош шамолдан тўғри фойдаланадиган моҳир денгизчи бўлиши ҳам керак!

Фиръавн жавоб қайтармади, аммо ўжарлик ва қатъият билан бошини чайқади.

— Халқ коҳинларни қўллаётганини тасдиқлайдиган далилларинг борми? — аралашди Суфхотеп.

— Ҳа, — ишонч ва қатъият билан таъкидлади Фива ҳокими. — Халқ кайфиятини билиш учун атайлаб маҳфийларимни юбордим. Улар ҳамма жойда норозилик кучайиб бораётганидан хабар етказишмоқда.

— Биз ҳам шу йўлни тутдик, — бошқа ҳокимлар ҳам уни қувватлашди. — Маълумотлар ташвишга солади. Оддий халқ ўзига даҳлдор бўлмаган масалалар хусусида фикр юритмоқда. Аҳвол жуда қалтис...

Маренра ҳокимларга рухсат бериб, Тахо ва Суфхотепни олиб қолди. Қаттиқ ҳаяжонланганидан гаплари узуқ-юлуқ чиқди:

— Бу ҳокимлар менга содиқ. Аммо уларда қатъият етишмайди. Маслаҳатларига амал қилсам, шармандалик ва хорлик ботқоғига қулашим турган гап.

— Тўғри айтасан, ҳукмдорим, — қизгин маъқуллади Тахо. — Чекиниш фақат мағлубият келтиради.

Суфхотеп фикр билдиришга шовилмади.

— Нил байрами тантаналарини ҳисобга олиш лозим, — деди у худди овоз чиқариб ўйлаётгандек. — Унгача саноқли кунлар қолди. Шаҳримизга ёпирилиб келадиган минглаб норози одамларни қандай тартибга солиш менга тинчлик бермапти...

— Шаҳар ўз қўлимизда, — луқма ташлади саркарда.

— Шубҳасиз. Аммо олдинги байрамда хоинларча қиқчириқлар бўлганини унутмайлик. У пайтда ҳукмдоримиз ўз фармонини халққа маълум қилмаган эди. Ҳозир энг ашаддий ҳаракатларга ҳам тайёр туришимиз керак.

— Чопар байрамгача келади деб умид қиламан, — деди фиръавн.

Суфхотеп ич-ичидан ҳокимларга тарафдор бўлиб, барча ҳолатларни чамалаб чиқишни хоҳларди.

— Чопар тезда келади. Ҳукмдоримиз ҳаммининг олдида Нубия ҳокими йўллаган мактубни ўқиб беради. Агар коҳинлар шунгача ўзларининг қонуний мулки деб ҳисоблайдиган ерларни қайтариш ҳақида ҳукмдоримизнинг марҳаматига сазовор бўлсалар, мазкур мактубни хотиржам қабул қиладилар ва ҳукмдоримиз кучайиб кетиб, ўз амру фармонларини ҳамма ерда бемалол ўтказишларини билсалар-да, кўшин тўплашга ғайрат билан кўмаклашиб кетадилар...

Маренра Суфхотепнинг сўзларини эшитишга хоҳиш билдирмади. Каттакон саройда ўзини ёлғиз сизди ва бирон сўз айтмай залдан чиқиб, ўзига ором ва мадад берувчи масканга йўл олди.

Ҳокимлар билан учрашув қандай ўтганидан Родопис беҳабар эди. Ҳатто бунга қизиқмади ҳам. Аммо суюқлисининг кўзи ҳамма гапни айтиб турарди.

Шу топда унга кўзи тушиши биланоқ, ғазаб ичида келаётганини англади. Унга саволчан нигоҳ билан тикилди.

— Ҳали ҳеч нарсадан хабаринг йўқми? Ҳокимлар билан Суфхотеп ерларни қонинларга қайтариб бериб, мағлубиятни тан олишга даъват қилишяпти.

— Бундай гапни айтишга қандай журъат этишди? — сўради у ҳаяжонланиб.

Фиръавн суҳбат мазмунини айтиб бергач, хавотири яна кучайди.

— Афтидан, улар нимадандир қаттиқ қўрққанга ўхшайди. — Бирон хавф тугилмаса ўз мулоҳазаларини ҳукмдорга очиқдан-очиқ айтишга ботина олмасдилар.

— Халқим менга қарши бош кўтараётган эмиш, билдингми? — Истеҳзо ва нафрат билан тушунтирган бўлди Меренра.

— Ҳукмдорим! Одамлар бошқарувсиз қолган кеманинг ўзи. Шамол эсанг томонга қараб кетаверади.

— Зарари йўқ, тез орада ўзим улар учун шамолга айланаман, — деди у таҳдидли овозда.

Родописни яна аввалги ваҳима ва шубҳалар қуршаб олди.

— Эҳтимол, ақл билан иш кўриб, вақтинча чекинишга тўғри келар? Ғалаба фурсати яқин-ку.

— Сен ҳам бўйсунушга даъват этасанми?

Бу сўзлар шундай оҳангда айтилдики, беихтиёр ачиниш ва ҳамдардлик ҳисси устун келди. Родопис уни қучоқлаб, кўксига бош қўйди.

— Бўшлиқдан сакраб ўтиш учун бир неча қадам орқага тисарилиш керак. Энг муҳими ғолиб чиқиш, сўнгги сўзни айтиш.

Меренра елкасини қисди.

— Оҳ, азизим, агар юрагимни сен тушунмасанг, уни бошқа ким англай олади?! Иродамга қарши боришга мажбур қилиш — ҳаётимни барбод этиш деганику! Саҳродаги гиёҳ бўронда қолса, худди шундай ҳалок бўлади.

— Сенинг гиёҳларинг ҳеч қачон нобуд бўлмайди, — деди Родопис кўзларида ёш ялтираб. — Мен уни тоза муҳаббатим билан суғораман.

— Йўқ, чекинмайман. Хнумхет лоақал бир соат бўлсин, фикримдан қайтиб, шармисор бўлганимни кўра олмайди!

— Ҳеч қандай ҳийла ишлатмасдан одамларни бошқариш мумкин деб ўйласанми?

— Ҳийла ишлатиш ожизлик аломатидир. Тирик эканман, қиличдек тўғрилигимча қоламан. Сотқинлар унинг тигини татиб кўрадилар.

Унга гап уқдириб бўмаслигини англаган Родопис ғамгин жилмайди ва афсус ичида хўрсиниб қўйди. Бошқа мулоҳазага ўрин қолмаганди. Чопар тезроқ қайтишини кутишдан ўзга чора йўқ... Кутиш нақадар оғир! Қанча кунлар ва соатларни беҳаловат санаб ўтказди, қуёш чиқишини орзиқиб кутиб, келаётган Нил сувларига тикилиб кўзлари толди. Минг марталаб ўзига: “Бнамон, қаердасан?” деган саволни берди. Севги эҳтирослари ҳам аввалгидек ором ва ҳаловат бағишламай қўйди, дили осойишталигини йўқотди. Вақт шафқатсиз даражада секин ўтар, чопардан эса дарак йўқ эди.

Ниҳоят, бир куни Родопис ғам-ғуссага ботиб, ёлғиз ўтирган пайтда хонасига хизматкори Шит ҳовлиқиб кирди. У ҳансираб нафас оларди.

— Ҳа, биров қувдимми?

— Бекам, Бнамон келди!

Бека ҳуркак қушдек сакраб турди.

— Наҳотки?!

— Шундай. У залда кутиб ўтирибди. Сафарда куйиб, қорайиб кетибди!..

Қувончдан ўзини йўқотиб қўяёзган Родопис зинапоялардан чопиб залга тушди. Бу ҳолни кўрган йигит узоқ ҳижрондан кейин мени кўриб шодланыпти деб ўйлади. Бахт тўлқинларига ғарқ бўлиб, аёл қаршисида тиз чўкди ва оёқларини эҳтирос билан қучоқлаб, юзларини тиззаларига суркади:

Родопис унинг бошини силаб, мулоим жилмайди:

— Бнамон, азизим. Менга шунчалик меҳр қўйганмисан?..

Йигитнинг кўзлари ялтиради. Қўйнига қўл солиб, фил суягидан ишланган қутичани олди ва қопқоғини кўтарди.

— Мана бу оёқ изларинг тушган тупроқ. Мен уни ўзим билан бирга олиб келдим. Ҳар кеча уйқудан олдин уни ўпиб, яна кўксимда яшириб юрдим...

Ҳозир бу сўзлар моҳиятини англайдиган аҳволда эмас эди. Дилини афсус-надомат чулғаб, бетоқат бўлаётганини сездириб қўймаслик учун:

— Бошқа ҳеч нарса келтирмадингми? — деб сўради майин овозда.

Йигит яна қўйнига қўл узатди ва най қилиб ўралган папирусни чиқариб, унга узатди. Родопис титроқ қўллари билан қоғозни олди, уни кўксига босар экан, бутун бадани мажолсизланиб бораётганини ҳис этди. У Бнамонни шу ердалигини унутиб қўйган эди. Ногоҳ кўзлари тўқнашиб қолгач, яна бир муҳим нарса эсига тушди:

— Ноиб Карафанра юборган чопар сен билан бирга келмадимми?

— Келди бекам. У ҳам бир мактуб олиб келган. Ёзги шийпонда кутиб туришни илтимос қилган эдим.

У жойида ўтиролмади қолди. Тошиб келаётган шодлик тўлқини ўйнаб-кулишга, югуришга даъват этаётгандек эди.

— Ҳозирча сен билан хайрлашиб турамиз... Ёзги шийпонда ҳордиқ ол... Ҳали кўп қувончли кунлар олдимизда...

Родопис орқага бурибди ва қимматбаҳо папирусни бағрига босиб, ўз хонасига югуриб кетди. Хаёллари Нилнинг нариги қирғоғида кезар эди. Агар хато қилиб қўймайин деган андишага бормаганда, ҳозир ўзларига қувонч келтирган бургут каби саройга учган ва чопар қайтгани ҳақидаги саодатли хабарни етказган бўларди...

ҚАБУЛ

Байрам кунлари келди. Абу шаҳри яна узоқ ўлкалардан йиғилган зиёратчилар билан гажум бўлди. Ҳамма ёқда муқаддас мадҳия садолари жаранглар, уйлар байроқлар ва гуллар, зайтун новдалари билан безатилган эди. Таниқли аъёнлар ва қоҳинлар эрта тонгда туриб, Нил байрамида қатнашиш учун фиръавн келади-ган йўл ёқаларини тўлдирдилар.

Олий мансабдорлар усти берк узун йўлакда туриб, фиръавн чиқишини кутишмоқда эди. Уларнинг олдига сарой мулозимларидан бири келиб, баланд овозда эълон қилди:

— Марҳаматли жаноблар! Фиръавн сизларни кутишга хоҳиш билдирдилар. Тантаналар залига марҳамат қиласизлар!

Тўпланганларни бу таклиф ошқора таажжубга солди, чунки одатда фиръавн билан учрашув тантанали маросим якунланганидан кейин ўтказилар эди. Ҳайратда қолган мансабдорлар мулозим орқасидан борар эканлар, қандай воқеа юз берди? Анъана нима учун бузилмоқда? — деб бир-биридан тинимсиз сўраб-суриштиришарди.

Улар кириб борган зал танг қолдирадиган даражада маҳаботли ва жозибадар эди. Ўртада тахт ўрнатилган бўлиб, катта маросимлар чоғида олий мансабдорлар ва ҳарбий саркардалар унинг ёнидан жой эгаллар эдилар. Деворнинг ўнг ён бошида қоҳинлар, чап томонида ҳокимлар ва ноиблар учун жой ажратилганди. Мансабдорлар у ёқ-бу ёққа қараб, ўз ўринларини эгаллаб улгурмасидан, Суфхотеп бошлиқ амалдорлар ва ҳарбий саркардалар кириб келишди ва тахт ёнидаги жойларни эгаллашди. Сукунат чўкди. Тўпланганларнинг юзларида ҳайрат ва жиддият акс этарди.

Ниҳоят, бўсағада давлат муҳрининг асровчиси унвонига эга бўлган эшик оғаси кўринди. У жарангдор овозда эълон қилди:

— Юқори ва қуйи Миср ҳукмдори, Қуёш нури Ра худосининг ердаги сояси Меренра-Иккинчи ҳазрати олийлари келмоқда!

Ҳамма тиз чўкиб, ер ўпди. Фиръавн виқор ва тантана билан кириб келди. Унинг орқасидан сарой қўриқчиларининг бошлиғи Тахо ва Нубия ноиблари Карафанра юборган чопар келарди.

Меренра тахтга ўтирди.

— Муқаддас руҳонийлар ва мансабдорлар, ҳаммангизга шарафлар бўлсин. Ўтиришингиз учун ижозат бераман.

Эгилган қоматлар тикланди, қаттиқроқ нафас олиб, оғир сукунатни бузиб қўйишдан хавотирланган одамлар жойларига жимгина ўтирдилар. Ҳамманинг нигоҳи тахт томонга қадалган. Фиръавн ҳозир бўлганларга бирма-бир разм солиб чиқди.

— Юқори ва Қуйи Мисрнинг олийнасаб фуқаролари! Сизларни ниҳоятда муҳим масалада кенгашиш учун чақирдим. У бизга оталаримиз ва боболаримиздан қолган шонли мамлакатимизнинг хавфсизлиги билан боғлиқ. Марҳаматли жаноблар! Жанубдан чопар келди. Мана у — ноиб Карафанранинг бош эшик оғаси — Ҳамана. У ўз ҳукмдоридан мактуб олиб келди. Бу ҳужжат мазмуни ниҳоятда муҳимлиги сабабли фурсатни бой бериб ўтирмай, сизларни таништиришни бурчим тақозо этади.

Фиръавн чопарга ўгирилиб, асоси билан ишора қилди.

— Мактубни ўқиб бер.

Чопар олдинга чиқиб тахт қаршисида турди ва папирусни ёзиб, ҳаяжон тўла овозда ўқишга киришди:

— “Юксак мартабали Миср фиръавни, порлоқ қуёш нури! Худо Ранинг сояси, Нил ҳимоячиси, Нубия, Синай тоғлари, шарқ Саҳроси ва ғарб Саҳроси ҳукмдорига Нубия ҳокими, ноиб Карафанрадан.

Ҳукмдорим! Жанубий Нубия билан чегарадош бахтиёр мулкларингизга юз берган маккор ва шармандали хиёнатлар ҳақидаги қайғули хабарларни юрак ютиб илоҳий эътиборингизга етказишга мажбурият ҳис этмоқдаман.

Ҳукмдорим! Сўнгги пайтларгача Миср ва маасайю қабиалари билан тузилган муборак шартнома туфайли хотиржам яшаб, ўзимизни хавфсиз ҳис этиб келмоқда эдик. Шу сабабдан мен қўриқчи дасталарининг катта қисмини чақириб олиб, ўз истиқомат жойларига қайтариб юборган эдим. Аммо бугун қўриқчи бўлинмаларидан бирининг бошлиғи ҳузуримга келиб, қабила йўлбошчилари садоқат қасамини бузгани ва итоат эшикларини беркитганини билдирди. Улар қишлоқлардан бирини ўраб олишган ва тўсатдан ҳужум қилиб, қонли қирғин уюштиришган. Жангчиларимиз шердек олишганлар, аммо душман юз карра кўп бўлгани туфайли қуршовдагиларнинг ҳаммаси ҳалок бўлган. Шундан кейин исёнчи қабиалар вилоятни талон-тарож қилиб, Нубиянинг шимолига қараб юрганлар. Ихтиёримиздаги кучлар озлигини ҳисобга олиб, кескин ҳаракатлар қилишдан сақландим ва исёнчиларни мамлакат ичкарасига киргизмаслик учун чегара истеҳкомларини мустаҳкамлашга киришдим.

Бу мактуб муқаддас Абу шаҳрига етиб борган пайтда камончиларимиз ва пиёда аскарларимиз душманнинг илғор қисмлари билан жанг қилаётган бўлади. Буюк ҳукмдоримнинг фармонларини кутаман. Унинг азиз номи ва шонли мамлакатимизнинг шарафи йўлида қўшин бошида туриб, сўнгги томчи қоним қолгунча жанг қиламан”.

Чопар мактубни ўқиб бўлгандан кейин ҳам унинг овози юракларда акс-садо бериб турди. Вилоят ҳокимларида ҳаяжонланиш бошланди, кўзларида ғазаб алангаси ёнди. Коҳинлар эса, аксинча, сокин эҳромлардаги жонсиз ҳайкалларга айландилар. Улар пешоналарини тириштириб, нигоҳларини бир нуқтага қадаганча жим ўтиришарди.

Фиръавн залнинг чап томонида бошланган жонланишни кузатиб бир муддат жим турди, сўнг давом этди:

— Мана шу мактуб юзасидан маслаҳатлашиш учун сизларни чақирдим.

Фива ҳокими кўзгалон ҳақидаги хабардан қаттиқ тўлқинланиб кетди. У ҳаммадан олдин ўрнидан туриб, таъзим қилди:

— Улуғ ҳукмдорим! Мактуб мазмуни ҳақиқатдан ҳам жиддий. Унга жавоб битта — қўшин тўплаш ҳақида фармон чиқариш керак.

Бу тақлифни бarchа ҳокимлар маъқуллаб кутиб олишди. Изма-из Омбослик мансабдор ўрнидан турди:

— Ҳа, ҳукмдорим, ягона жавоб — қўшинни тезлик билан тўплаш. Кулфатда қолган баҳодир биродарларимиз жанубий сарҳадларимизда қирилаётган бир пайт-

да ёрдам кўрсатмаслик мумкинми? Уларни тақдир ҳукмига ташлаб, жим қараб туrolмаймиз.

— Агар бу ёввойилар Нубияни талаб битирсалар, бизга ҳам катта хавф туғилади. — деб қўшимча қилди ҳоким Ани исён оқибатлари ҳақида мушоҳада юри-тар экан.

Фива ҳокими яна ўрнидан турди ва кўпдан бери айтиб келаётган таклифини амалга оширишга даъват қилди:

— Хукмдорим! Мамлакат ўз хавфсизлигини ва ҳориждаги мулкларини кўриқ-лайдиган кучли мунтазам қўшинга эга бўлиши керак деб неча марталаб таъкид-лаб келганман!

Ҳаммадан кўра ҳарбий саркардалар хурсанд эди.

Улар ноиб Карафанра ва Нубия ҳимоячиларини олқишлар экан, тезлик билан қўшин тўплашга даъват қилиб, қичқира бошладилар. Ҳамма ҳокимлар бир овоз-дан:

— Улуғ хукмдор! Қардошларимизга ўлим таҳдид солиб турган бир пайтда бай-рам бизга татимайди! Тезроқ бориб кўнгиллиларни тўплашимиз учун бизга ижо-зат бер! — деб хитоб қилишганидан кейин шовқин-сурон янада авж олиб кетди.

Меренра ҳамон жим ўтирган қоҳинларга ўгирилди. Залга яна сукунат чўккан-дан кейин Птаха эҳромининг бош ҳокими ўрнидан турди ва ниҳоятда осойишта қиефада фиръавнга мурожаат қилди:

— Хукмдорим, шонли ноибимиз Карафанранинг чопарига бир савол берсам бўладими?

— Майли, истаганингча бўлсин, — деди ҳайрон қолган фиръавн.

Птаха эҳроми қоҳини чопарга юзланди:

— Нубияни қачон тарқ этган эдинг?

— Икки ҳафта бўлди.

— Абуга қачон қирдинг?

— Кеча кечқурун.

Қоҳин фиръавнга ўгирилди:

— Мухтарам давлатпаноҳ, галати ҳодиса юз берди. — Кеча бу Марҳаматли зот жанубдаги маасайю қабилалари исён кўтаргани ҳақида хабар олиб келди. Айни замонда кеча маасайю қабилаларининг бир гуруҳ йўлбошчилари улуғ хукмдори-мизга садоқат изҳор этиш учун ташриф буюрдилар. Улар муқаддас тахт пойига бошларини қўйиб, фиръавн кўрсатган юксак марҳамат учун чексиз миннатдор эканликларини билдириш ниятида интизор кутмоқдалар. Уртадаги пардани кўта-риб, бу сирли жумбоқни бизга ким ечиб беради?

Бундай галати мурожаатни ҳеч ким кутмаган эди. Ҳамма бирданига эсанки-раб қолди. Утирганлар хижолат тортиб, бир-бирига қарадилар ва ўзаро шивир-шивирларга ўтдилар. Қўрқанидан Суфхотелнинг дами ичига тушиб кетди ва ҳаво-тир ичида фиръавнга қаради. Қўлидаги шоҳлик асосини қаттиқғижимлаб олган Меренранинг қўл томирлари бўртиб чиқди. Фиръавн ғазаб отига минишдан хаво-тирга тушган бош вазир шоша-пиша:

— Буни сенга ким айтди, валинеъмат? — деб сўради қоҳиндан.

— Ўз кўзим билан кўрдим, — жавоб берди у. — Кеча Сотис эҳтиромини зиёрат қилиш чоғида руҳонийлардан бири менга бир гуруҳ қора танли одамларни маа-сайю қабиласининг йўлбошчилари сифатида таништирди. Улар фиръавнга садо-қат изҳор қилиш учун келган эканлар. Меҳмонлар тунни бош қоҳин ҳузурида ўтка-зишди.

— Балки улар Нубияликдир?

— Йўқ, маасайю қабиласиданмиз деб аниқ айтишди. Сирасини айтганда, ора-мизда улар билан кўп жанг қилган ва барча йўлбошчиларини яхши танийдиган бир одам бор. У — саркарда Тахо. Агар улуғ хукмдоримиз марҳамат кўрсатиб, йўлбошчиларни бу ерга чорласалар, уларнинг сўзлари кўз ўнгимизни тўсиб тур-ган пардани кўтаришга ёрдам берган бўларди.

Фиръавн норозилигини зўрга яшириб турар, қоҳиннинг таклифини қандай қилиб рад этишни билмай гаранг эди. Унга тикилган нигоҳларда ташвиш, бетоқатлик ва умидифодаси акс этарди. У чор-ночор эшик оғасини чорлаб буюрди:

— Сотис эҳромига бориб, қора йўлбошчиларни бошлаб кел.

У буйруқни адо этиш учун чиқиб кетди, зални оғир сукунат босди. Ҳозир бўлганларнинг ҳаммаси дилини безовта қилаётган ўнлаб саволларни қўшнисидан сўрагиси келса-да, жим ўтиришни афзал кўришар эди. Суфхотеп аҳволни қандай ўнглаш ҳақида жон-жаҳди билан ўйлар, ҳамдардлик ва хижолатга тўла нигоҳ билан ҳукмдорга ўғринча қараб-қараб қўярди. Меренра бўлса ҳаяжонга тушган ҳокимлар ва боши эгик қоҳинлар қаторига ҳўмрайиб тикилган кўйи юксак тахтада жим ўтирар эди. Даҳшатли қийноқни эслатадиган дақиқалар узоқ чўзилди. Ниҳоят, олисдан қандайдир ғалати шовқин эшитилди ва у тобора яқинлашиб кела бошлади, сўнг алоҳида товушларни, ҳатто табрик хитобларини ажратиш мумкин бўлиб қолди. Нима бўлаётганини билиш учун фиръавн жўнатган мулозимлардан бири болаҳонадан қайтиб кирди ва Меренранинг қулоғига:

— Майдон одамларга тўла. Улар қора йўлбошчилар келаётган араваларни ўраб олишган, деб шивирлади.

— Нима деб бақришяпти?

— Жанубдаги садоқатли дўстларини олқишлаб, тинчлик битимини улуғламоқдалар.

Мулозим бир оз иккиланиб тургач, яна шивирлаб қўшиб қўйди:

— Ҳукмдорим, улар ана шу битимни тузган Хунумхетни олқишламоқдалар.

Фиръавн оқариб кетди. Ғазаб, нафрат ва ожизлик туйғусидан юраги сиқилди. Йўлбошчилар билан дўстлашиб, тинчликни олқишлаб турган бу одамларни маасайю қабилаларига қарши жангга қандай йўллаш мумкин?!.. Соқчи йўлбошчилар келганини айтди ва эшикларни ланг очиб юборди. Қўймичига боғланган латталарни ҳисобга олмаганда деярли қип яланғоч ўнта эркак кириб келди. Ҳаммаси баланд бўйли, кенг елкали ва мушакдор йигитлар эди. Бошларига пальма бутуқларидан чамбар кийишган маасайю йўлбошчилари залга киргандан кейин тиз чўкишди ва тахт остига эмаклаб бориб ер ўпишди. Фиръавн асони узатди, улар эҳтиром билан уни ялаб-юлқашди. Туришга ижозат беришгач, ёши улуғи мисрликлар тилида:

— Қудратли давлатпаноҳ, барча қабилаларнинг мадаккори, Миср ва улуғ дарё водийси ҳукмдори! Сенга садоқатимизни изҳор этгани ва сахийлик билан бизга кўрсатган меҳру мурувватларинг учун миннатдорчилик билдиргани уйингга келдик. Сенинг ғамҳўрлигининг туфайли ширин таомлар ва сувга муяссар бўлдик.

Фиръавн йўлбошчининг табрикларини илтифот билан эшитар экан, атрофга қаради. Ҳамма ўлик сукунат ичида қолган, нигоҳларида “чегарада нима бўлаяпти ўзи?” — деган савол муҳрланган эди. Ҳукмдор шароитга бўйсунуниш лозимлигини ҳис этди.

— Қайси қабиладан бўласизлар?

— О, илоҳий ҳукмдор! — жавоб берди йўлбошловчи. — Биз сенга улуғлик ва боқий шуҳрат тиловчи маасайю қабиласининг оқсоқолларимиз.

Фиръавн бошқа савол беришни лозим топмади, ҳаммаси жонига теккан эди, у шошилинч равишда:

— Фиръавн сизларга миннатдорчилик билдиради ва худолар ҳамиша мадаккор бўлишини тилайди, — деди.

Қора йўлбошчилар узатилган асони яна ялаб-юлқади ва таъзим қила-қила ташқарига йўл олишди.

Меренра қаршисида жим турган қоҳинларга ва фақат ўзига маълум бўлган бу маҳфий урушда қақшатғич зарбага учраганини ҳис қилди.

У мағлубиятни тан олишни хоҳламай, жойида ўнгланиб ўтирди ва ғазабини зўрга ичига ютиб, титроқ овозда қатъий хитоб қилди.

— Олинган мактуб менга ҳеч қандай шубҳа туғдирмади. Исён кўтарган қабилалар ҳозирги йўлбошчиларга бўйсунадими-йўқми, бу аҳамиятга эга эмас. Исённинг ўзи ва исёнчиларнинг мавжудлиги кундек равшан. Шу дақиқаларда жангчиларимиз қамалда қолганига ҳам шубҳа йўқ.

Мансабдорларга яна жон кирди. Фива ҳокими кўпчиликнинг фикрини умумлаштирди:

— Улуғ ҳукмдорим! Айтган сўзларингга илоҳий донолик мужассам. Қардошларимиз мадад кутишмоқда. Сафсата сотиб ўтиришга фурсат йўқ. Тўғри ва аниқ йўл танладик.

Фиръавн давом этди:

— Ҳокимлар ва ноиблар! Сизларни бугунги байрамга қатнашишдан халос этаман. Олдингизда ундан кўра юксак ва масъулиятли вазифа турибди. Ўз ўлкаларингизга қайтиб, қўшин тўплашга киришинглар. Йўқотилган ҳар бир дақиқа қимматга тушади.

Бу сўзларни айтар экан, қабул тамом бўлганини билдириш учун Меренра жойидан кўзгалди.

Йигитларнинг ҳаммаси дарҳол ўрнидан туриб, эҳтиром билан таъзимга эгилдилар.

ТАБРИК

Фиръавн ўз хонасига йўл олар экан, Суфхотеп билан Тахони ҳузурига чорлади. Улар ҳукмдор олдига киришганда, уни ўзлари кутганларидек, даҳшатли жазавани ичида кўрдилар. У ғазабда ёниб, кенг қадам ташлаган ҳолда болаҳона билан эшик оралиғида тўхтовсиз юриб турарди. Кирганларга хўмрайиб қарар экан, кўзларидан учқун сочиб, бақаришга тушди:

— Хиёнат! Бу диққинафас ҳавода унинг сассиқ ҳидини сезиб турибман.

Тахонинг юзи ўзгарди.

— Ҳукмдорим! Мен ҳақимда ёмон хаёлга боришинг мумкин, аммо ўзимни шундай деб ҳисобламайман.

Меренра ер тепиниб, қутуриб ўшқирди:

— Унда бу маасайюликлар қаердан пайдо бўлди? Нима учун улар айна шу бугун келишди?

Хаёлчан Суфхотеп ўз тахминини билдирди:

— Эҳтимол, бу тасодифан тўғри келиб қолгандир:

— Тўғри келиш? Йўқ, бу аниқ хиёнат! Маасайю шу бугун бекорга келмаган! Мен уруш эълон қилган пайтимда, “тинчлик” деб хитоб қилишлари учун уларни бу ерга қасддан чақиритган. Душман олдимда садоқат ҳақида қасам ичиб, орқамдан зарба берди!

Суфхотеп баҳслашиб ўтирмади:

— Бу хиёнат бўлса, хиёнаткор ким?

Фиръавн муштларини ўқталиб, хонада юришда давом этди.

— Хиёнаткор ким? Аниқлаш қийин эмас. Мен эмас, сен эмас, Тахо ҳам эмас. Родопис бизни сотмайди. Фақат биргина киши — чопар қолди. У шўр пешона ўз бекасига хиёнат қилди.

Тахонинг қошлари кескин туташиди.

— Уни бу ёққа олиб келиб, тан олишга мажбур қиламан!

— Йўқ, Тахо, шошилма. Жинойтчи сен бориб тутиб келишингни кутиб ўтирмайди. У ҳозир ишончли жойга яшириниб улгурган ва хиёнати учун мукофот кутиб ўтирибди. Бу жойнинг қаердалиги фақат қоҳинларга маълум... Ҳаммаси қандай юз берганини билолмай қолдим. Аммо Согис маъбуди ҳақида қасам ичаманки, Карафанра бизга жавоб ёзгунга қадар мактуб мазмунини қоҳинларга маълум бўлган. Улар фурсатни бой бермасдан маасайюга ўз одамларини юборганлар, у эса йўлбошчиларни бу ёққа бошлаб келган... Хиёнат... Разиллик!.. Ўз халқим қўлида гаровда яшашга мажбурман... Наҳотки, худолар, бу дунё ва одамлардан юз ўгиришган бўлса?!

Изтироб ичида жим қолишди. Тахо фиръавнга ўғринча қараб, унинг юрагига умид уруғларини сочишга ҳаракат қилди.

— Уларга бериладиган зарба биз учун тасалли бўлади.

— Буни қандай амалга оширамыз? — кескин савол берди Меренра.

— Ҳокимлар қўшин тўплаш учун вилоятларга жўнаб кетишди.

— Қоҳинлар-чи. Улар қўшин тўпланиб, ўзларини қириб ташлашларини кутиб, қўл қовуштириб ўтиришади деб ўйлайсанми?

Суфхотеп фиръавнни безовта қилаётган мулоҳазаларга тўла қўшилса-да, ҳозир уни тинчлантириш, шу орқали ўзига ҳам таскин бериш йўлини тутди.

— Эҳтимол, барча хавотирларимиз беҳудадир. Биз хиёнат деб ҳисоблаётган

нарса ҳақиқатан тасодиф бўлиши мумкин, унда қора булутлар тезда тарқалиб кетади.

— Йўқ, — қизгин эътироз билдирди Меренра. — Қоҳинларнинг иккиюзламачилик билан бошларини эгиб, ўзларини итоаткор кўрсатиб ўтиришлари ҳамон кўз олдимида турибди. Уларнинг раҳнамоси бизга очиқ қарши чиққанда ўзини қанчалик хотиржам тутганини эслайсизларми? Ҳозир бу гаплар ўнлаб одамларнинг тилида такрорланаётган бўлса ажаб эмас?.. Оҳ, аянч хиёнаткорлар!.. Йўқ, қоҳинлардан шафқат кутиш мумкин эмас!..

— Хукмдорим! — хитоб қилди фиръавннинг азоб чекишига тоқат қилолмаган Тахо. — Ихтиёрингда кучли сарой кўриқчилари бор. Ҳар бир жангчи мингта одамга бас кела олади ва ҳар бири сен учун жон фидо қилишга тайёр.

Меренра ундан юз ўгириб, диванга ёнбошлади. Хаёлида ҳозир фақат бир ўй бор эди: мўлжалланган режани амалга ошириш мумкинми ёки ундан бутунлай воз кечиш керакми? Нақадар қалтис дамлар! У йўл шуҳрат ёки шармандалик, галаба ёки мағлубият, муҳаббат ёки нафратга ажралиб кетадиган чорраҳага дуч келган эди. Ҳийла ишлатиб, вақтинча муроса сифатида эҳромлар ерларидан воз кечиш таклифини бир марта рад этганди. Наҳотки, энди тахтдан маҳрум бўлиш таҳдиди остида бу аҳдидан қайтса? Йўқ, ҳеч қачон бундай бўлмайди! Ҳеч қачон таҳқириланишга йўл қўймайди! Охиригача кучли ва қатъиятли бўлиб қолади... Кўкрагидан беихтиёр оғир хўрсиниш отилиб чиқди ва у афсус билан ўйлади: “Агар бу хиёнат бўлмаганда эди!..” Хаёл суришга Суфхотеп ҳалақит берди:

— Хукмдорим, тантанали маросим вақти бўлди.

Меренра қаттиқ уйқудан уйғониб кетган одамдек унга таажжубланиб қараб: “Дарҳақиқат” деб тўнғиллади. Сўнг ўрнидан туриб, болахонага чиқди. Кенг ҳовлида жанг арвалари саф тортиб турар, очиқ эшикдан денгиз тўлқинларидек гувиллаб турган одамлар тўдаси кўринар эди. У оломонга паришон назар ташлаб, қўшни хонага кириб кетди ва бир муддатдан кейин бошига тож кийиб, елкасига қоплон терисини ташлаб чиқди. Бу — қоҳинлар тоифасига мансублигини кўрсатадиган нишона эди. Энди ташқарига чиқай деганларида кўққисдан эшик оғаси кириб келиб:

— Шаҳар кўриқчиларининг бошлиғи, саркарда Таам давлатпаноҳимизни кўриш истагида, — деб эълон қилди.

Меренра ишора қилди, эшикда кўриқчилар бошлиғи пайдо бўлди. У эгилиб таъзим қилди, сўнг ҳаяжон ичида тез-тез гапира бошлади:

— Хукмдорим! Мен давлатпаноҳимиз Нил эҳроми зиёратини қолдиришларини итоаткорлик билан сўраш учун келдим.

— Бунга сени нима мажбур этди?

— Биз бир гуруҳ ифвогарларни қўлга олдик, улар муҳтарам хукмдоримизнинг муқаддас номларига номуносиб сўзларни қичқириб айтиб юришган эди. Тантанали маросим чоғида бундай таҳдидлар яна такрорланишидан хавотир олмоқдаман.

Фиръавннинг қаҳр-ғазаби ич-ичидан қайнаб-тошиб келмоқда эди. У ҳаяжонланганидан бўлиб-бўлиб савол берди:

— Нима деб қичқиришмоқда?

Таам туфугини ютди ва саросимага тушиб, зўрға гапирди:

— “Йўқолсин фоҳиша!”, “Эҳромларни таловчиларга ўлим!” — деб бақаришмоқда...

— Қандай шармандалик! Агар уларга жазо бермасам тоқат қилолмайман, юрагим ёрилиб кетади!

Кўриқчилар бошлиғи кўрқув ичида давом этди:

— Жиноятчилар одамларимга қаршилик кўрсатишди ва улар ўртасида тўқнашув бўлиб ўтди. Оломон қаттиқ жунбушга келди, янада даҳшатли, ашаддий хитоблар айтилди.

Меренра тишларини гижирлатди.

— Нима деб қичқиришди?

— Жиноятчилар зоти олийлари шарафига ҳам...

— Менга тил тегизишдими?

Оқариб кетган Таам жавоб бермади. Суфхотеп эса ўзини тута олмай бақариб юборди:

— Кулоқларимга ишонгим келмайди!

Бу телбалик! — илиб кетди Тахо.

Меренра асабий кулди ва истеҳзо билан:

— Халқим мени нима деб улуғлаяпти. Айтавер, Таам, сенга буюраман, — деди.

— Жиноятчилар: “Фиръавн ҳаддидан ошиб кетди...”. — “Бошқа муносиб одам бўлсин!” — деб қичқиришди.

— Нақадар аянчли манзара!.. Коҳинлар Маренранинг тахтда ўтиришини кўра олмайдилар!.. Яна нима деб қичқиришди?

Кўриқчилар бошлигининг дами ичига тушиб кетди, зўрға эшитиладиган қилиб:

— Улар малика Нитокрисни олқишладилар, — деди.

Фиръавн аллақачон унутилиб кетган нарсани эслагандек Нитокрис исмини секин такрорлади. Ҳозир малика ҳақида гапириш истаги йўқ эди, аммо машъум олқишларга унинг даҳли борлигини беихтиёр ўйлаб, яна ғазаб отига минди. У Суфхотеп томонга кескин ўтирилди:

— Чиқадиган вақт бўлдими?!

Таам саросимага тушиб сўради:

— Ҳукмдорим маросимни қолдирмайдиларми?

Меренра овозини кўтарди:

— Гапимни эшитясанми, вазир?!

— Ҳа, ҳукмдорим, — итоатгўйлик билан жавоб берди у ва ишончсиз оҳангда кўшиб қўйди: — Хавфсизлигингизни ўйлаб, маросимни қолдирсак деган фикрда эдим.

— Барибир мен Нил эҳромига бораман. Қани, кўрайлик-чи, бу ёвуз оломон нималарга қодир экан? Таам, сен бориб, ўз вазифангни бажар.

УМИД ВА ЗАҲАР

Шу куни эрталаб Родопис юмшоқ диванда ётиб, ширин ўй-хаёллар сурмоқда эди. Бугун қувноқ Нил байрами, бу унинг байрами, ғалаба ва умидларнинг рўёбга чиқиш байрами бўлади. Омадни қаранг! Ниҳоят, кутиш азоблари тамом бўлди... Юраги тоза ва осуда кўл сувига ўхшайди, унинг қирғоқларида муаттар чечаклар очилган, ҳаво булбулларнинг шодон хонишига тўла, оламда фақат роҳат-фароғат ҳукмрон. Ғалаба хабарини кечқурун эштади. Қуёш уфқдан нарига ўтиб, бошқа оламга йўл олгандан кейин у ҳам севги ва бахт оқшомига муяссар бўлади. О, бу тунги осуда дамлар, учрашув дамлари! Хушқомат, баланд бўйли, навқирон суюклиси кириб келади ва бақувват кўллари билан уни қучоқлаб, зафар муждасини етказди: ҳокимлар қўшин тўплаш учун вилоятларга жўнаб кетишади, иккиси эса беғам, беташвиш ҳолда севги дарёсига фарқ бўладилар... Оҳ, уларни нақадар гўзал оқшом кутмоқда!..

Бундай ажойиб кун тугаб қолишига ишоним мумкинми? Улар Нубиядан чопар келишини бир ой орзиқиб, изтироб чекиб кутишди. Бугунги шодон дақиқаларгача вақтни санаб ўтказиш қанчалик машаққатли бўлганини фақат ўзи билади... Ишонч билан шубҳа, бахт билан ҳаловатсизлик юрагини ойлаб кемирди... Ўзини чалғитиш учун бошқа нарсаларни ўйлай бошлади ва ногоҳ ўз эҳроми — ёзлик шийпондан чиқмай заҳмат чекаётган Бнамонни эслади. У ҳаётдан нақадар узилиб қолган! Бир гал у олис ўлкага шамол қанотида учгандек бориб-келиб, мисли йўқ хизмат кўрсатган бу йигитни қандай тақдирласам бўларкин, деб ўзини-ўзи тергашга тушди. Бечора фақат уни деб олис йўл машаққатларини мардона енгиб ўтиб келди. Шунга қарамай, ҳатто унга жавоб бериб юбормоқчи ҳам бўлди. Бунга эслаганда хижолатдан қизариб кетади. Ўсмир ундан ҳеч нарса талаб этмас ва бу билан мана шундай фақат орзу билан қаноатланадиган ғалати муҳаббат ҳам борлигини унга амалда исботлаб берган эди.

Ҳа, йигит уни забт этишни хаёлига ҳам келтирмасди. Агар у бўса талаб қилса, рад эта олмаган бўларди. Бнамон эса, бу ҳақда ўйламас, унга қўл тегизса муқаддас оловда ёниб кетадигандек, ўзини чеккага тортиб юрарди... Ёки уни аёл ўрнида кўришни, қучоқлаш ва ўпиш-мумкинлигини ўйламасмикин? Ўсимлик қуёш ну-

ридан баҳраманд бўлгани каби бу йигит ҳам унинг ҳусни жамолидан озиқ олиб яшармикин?..

Родопис хўрсиниб қўйди, вужудида бутунлай бошқа эҳтиросларга тўла муҳаббат жўш урмоқда эди. У ер остидан куч билан отилиб чиққан ҳаётбахш чашмага ўхшайди. Бнамоннинг севгиси эса ердан узилган, қандайдир юксакларда парвоз қилади. Буни у моҳир қўллар яратган нафис асарлар ёки қайноқ туйғуларга йўғрилган сўзлар орқали сезиб қоларди. Шарпадек тутқич бермайдиган бу шаффоф, нозик туйғу совуқ тошларга жон бағишлашга қодир эканлиги уни доим ҳайратга солар эди. Ҳеч кимга озор етказмайдиган бу орзуманд йигитни кетказиб юборишдан бирон наф борми? Майли, ўз эҳромида туриб, соқов деворларга нафис нақшларини ўйиб юравергани яхши...

Бугунги порлоқ тун қачон келади?! Ярамас, ўйинқароқ қиз Шит ҳам йўқ. Бўлмағур гаплари ва ғийбатлари билан кулдириб ўтирган бўларди. Тантанали байрам маросимини кўраман деб Абуга қараб жуфтакни уриб қолибди...

Родопис ўтган йилги байрамни эслади. Шу кун муҳташам тахти равонига ўтириб, ёш фиръавни кўриш учун одамлар орасидан зўрға ўтиб борган эди. Нигоҳи унга тушган заҳотиёқ юраги дукуллаб уриб, ғалати, нотаниш бир туйғу вужудини қамраб олганини ҳис этганди. Ана шу улғу кунда бургут шиппагини ўғирлаб кетган, эртаси кун эса фиръавннинг ўзи уйига ташриф буюрганди. У севиб қолган ва шундан кейин дунё бутунлай ўзгариб кетганди...

Ҳозир ҳаёт тарзи ҳам бошқача бўлиб қолди. Тантанали маросим кунини қасрига қамалиб олиб ўтказмоқда, ташқарида эса қувноқ ўйин-кулгилар айни авжида. У одамларга кўринмайдиган бўлди, рақсга тушмай қўйди. Мана, бир йилдан бери, балки бундан кейин бутун умр давом этар — ўз ҳукмдорининг ақли ва юраги бўлиб келмоқда...

Унинг хаёллари гоҳ ўтмиш, гоҳ ҳозирги кунлар қаърида тинимсиз кезар экан, айланиб-айланиб бир жойга — катта саройдаги тантаналар залига бориб тақалаверди. Нубиядан келган мактуб ўқилиши лозим бўлган тантанали қабул қандай ўтган экан? У тўпланганларнинг юрагига қай даражада таъсир этдийкин?.. Оҳ, тун тезроқ келақолсаydi...

Соҳибжамол хонада кезина бошлади, сўнг дераза олдида келиб боғни томоша қилишга тутинган эди, шу пайт орқасида эшик қаттиқ тақиллаётганини эшитди. Аёл паришон ўгирилиб, хизматкорини кўрди. Шит хансираб нафас олар, кўзларида безовталиқ бўлиб, худди ўлим тўшагидан туриб келгандек ранги оппоқ эди.

— Нима бўлди Шит? — сўради у хавотирланиб. Кўнгли негадир ёмон бир нарсани сездди.

Хизматкор нимадир демоқчи бўлди, аммо кўз ёшлари бўғиб қўйди. У беканинг оёғига йиқилди ва уни қучоқлаб, ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Сенга нима бўлди? Барча худолар ҳурмати, гапир! Мени ташвишга солма! Бусиз ҳам кўрқиб кетаяпман!..

Қиз чуқур нафас олди ва алам ичида қийналиб зўрға гапирди:

— Бекам... бекам... улар бақириб-чақириб исён кўтаришмоқда!...

— Бақириб исён қилаётганлар кимлар?

— Одамлар, бекам... Улар ваҳшийлашиб кетишган, ҳаммаси ёмон сўзларни айтишмоқда...

— Нима деб қичқаришяпти, Шит?

— Оҳ, бекам. Одамлар ақлдан озган, қутуриб, бўлмағур гапларни тилга олишмоқда...

— О, худолар! Мени қийнама, Шит! Тўғриси айт, улар нималар дейишмоқда?

— Бекам... Улар сени уят сўзлар билан тилга олишди... — Нима иш қилган эдинг, бекам... Улар нега сендан дарғазаб бўлишади?

Родопис қўлларини кўксига босди, кўзлари кўрқувдан олайиб кетди.

— Одамлар менга хасад қилишадими?.. Наҳотки бугунги муқаддас байрам кунини номимни булғашдан ўзга иш топилмай қолган бўлса? О, худолар! Яна нималар дейишди, Шит? Ростини айт, менга шафқат қил, Шит!..

Хизматкор аччиқ йиғлашда давом этди.

— Ақлини еганлар сени худолар мулкани талон-тарож қилди деб қичқиришди...

Родопис оғир хўрсиниб, изтироб ичида минғиллади:

— Эрталабдан бери кўнглим жойида эмас, безовтаман. Орзиқиб кутган ғалабамиз мана шу ваҳший қичқириқлар тўлқинида фарқ бўлмасайди деб қўрқаман... Буюк жанобимиз хурмати номимни тинч қўйишса бўларди.

Хизматкор кўкрагига уриб, баттарроқ хўнгради:

— Ҳукмдоримизни... заҳарли тиллар уни ҳам аяб ўтиришмади!..

— Нималар деяпсан?! Фиръавн номига тил теккизишга журъат этишдими?

— Ҳа, — деди қиз хўнграб. — Улар фиръавн ҳаддидан ошиб кетди, бизга бошқаси керак! — деб қичқиришди.

Родопис нажот кутгандек қўлларини кўкка чўзди, аммо оёғи қалтираб, мадор-сизланиб диванга йиқилди.

— Худолар!.. Нақадар даҳшат!.. Ер нега ютиб юбормайди? Тоғлар нега қулаб тушмайди?! Қуёш нега бу оламни ёндириб юбормайди?!

— У тебраниб турибди, бекам, — жавоб берди хизматкор. — Қаттиқ тебраниб турибди. Одамлар шаҳар қўриқчилари билан муштлашиб кетишди. Кучли тўқнашув бўлди, қон тўкилди. Оёқлар остида топталиб қолаёзим. Ҳеч қаёққа қарамай қочиб қолдим ва қайиққа сакраб чиқиб, оролимизга сузиб келдим. Нил кемаларга тўлиб кетган, одамлар кемалар саҳнига чиқиб олиб, қирғоқдагилар сингари қичқириб ётишибди. Ҳаммаси тил бириктиришган. Ўтакам ёрилаёзди...

Хизматкор гапдан тўхтамас, бека эса мажолсиз ётарди. Умидсизлик уммони барча орзуларини шафқатсиз ютиб юбормоқда эди. “Абуда нима бўлмоқда?” — сўради ўзидан. — Одамлар нега бунчалик шафқатсиз бўлиб кетишди?.. Мактуб ёрдам бермади — режалар барбод бўлди... Энди ҳаётимда халоват бўлмайди... Ҳаво нақадар оғир! Яқинлашиб келаётган кулфат даракчисими бу?..” Ногоҳ у қўрқувдан қалтираб, ингради:

— Худолар, мадад беринглар! Наҳотки ҳукмдорим мана шу телба, ёвуз оломон олдига чиқса?!

— Йўқ, бекам, — тасалли беришга уринди Шит. — Исёнчилар жазолангунча у саройдан ташқарига чиқмайди.

— Сен уни билмайсан! У қизиққон, эҳтиёт нималигини билмайди, орқага асло чекинмайди!.. Ундан хавотир оляпман! Ҳозироқ уни кўришим керак!..

Хизматкор даҳшат ичида қўлини силкитди:

— Бунинг иложи йўқ дарё телба оломонга тўла. Қирғоқни эса соқчилар қўриқлашмоқда.

Родопис бошини чангаллади.

— Яна қандай жазоларинг бор?! Мен учун барча йўллар беркилган, умидсизлик хоҳишига йиқилиб бормоқдаман... Суюклим!.. Ҳузурига қандай етаман?..

— Сабр қил, бекам. Қора булутлар тарқалиб кетади, — уни тинчлантиришга уринди хизматкор.

— Шаҳарда ҳозир нима бўлаяпти? У азоб чекаётганини ўйласам, нақ юрагим ёрилади. Ҳукмдорим, суюклим!..

Кўз ёшлари булоқ бўлиб оқди, бекаси йиғлагани ёки маъюсланганини кўриб ўрганмаган хизматкор ҳайратдан ўзини йўқотиб қўяёзди. У эса ғуссага ботиб яқингинада порлоқ кўринган умидларга ишониб қаттиқ алданиб қолгани ҳақида ўйлар эди. Юрагини совуқ пушаймон ўти куйдирмоқда. Наҳотки, улар ҳукмдорни маҳв этиб, таҳқирласалар, уйи оломоннинг ёвуз ғазаб нафрати учун нишонга айланиб қолса?! Агар шундай бўлса, яшашдан не маъно бор? Ундан кўра ўлим афзалроқ эмасми? Иккидан бирини танлаш керак: муҳаббат ва бахт ёки ўлим... Родопис ўз қисмати ҳақида тубсиз хаёлларга берилар экан, ногоҳон бир вақтлар бўлиб ўтган суҳбатни эслади. Ҳозир бу муҳим аҳамиятга эга эди. Шу заҳотиёқ ўрнидан туриб, кўз ёшлари билинмаслиги учун юзини совуқ сувда ювди ва хизматкорга Бнамоннинг олдига боришини айтиб, ташқарига чиқди.

Ёш ҳайкалтарош одатдагидек дунё ташвишларидан узоқда, ширин хаёллар оғушида ишга шўнғиб кетган эди. Соҳибжамолни кўриб, қувонч билан истиқболлига югурдию бирдан тўхтаб қолди.

Худолар ҳаққи, бугун хафага ўхшайсан.

- Йўқ, фақат чарчаганман, хастаман... — деди у бошини куйи эгиб.
- Бугун ҳаво дим. Ирмоқ бўйига бориб ўтирмаймизми?
- Бир илтимос билан келдим, Бнамон.
- Йигит қўлларини кўксига қовуштирди, бу билан у “амирингга мунтазир қулингман” демоқчи эди.
- Отанг тайёрлаган ноёб заҳар ҳақида бир пайтлар гапирган эдинг. Эслайсанми?
- Ҳа, албатта, эслайман.
- Бнамон, отанг “саодатли” деб номлаган ана шу ноёб заҳардан бир шишачаси менга керак бўлиб қолди.
- Йигитнинг ҳайрати янада ортди ва у секин сўрашга журъат этди.
- Нима учун?
- Шифокорлардан бирига айтган эдим, у жуда қизиқиб, бир шишачасини топиб беришимни илтимос қилди. Эҳтимол, беморларни даволаш учун зарур бўлса керак. Мен ваъда бердим. Уни тез келтириб бера оласанми?
- Ҳар қандай топшириқни жон деб бажаришга тайёр йигит қувониб хитоб қилди:
- Икки соатдан кейин қўлингга бўлади.
- Қандай қилиб? Омбосга бориб келмайсанми?
- Йўқ, бир шишачаси шу ерда, Абудаги хонамда турибди.
- Аёл унга ҳайрон тикилди, Бнамон кўзларини олиб қочди, юзига қизиллик югурди.
- Муҳаббатим самараси туюлган оғир кунларда уни бу ёққа олиб келган эдим. Агар сен марҳамат кўрсатмаганингда, аллақачон Осирис дунёсига сафар қилган бўлар эдим.
- Ҳайкалтарош шишачани олиб келиш учун жўнаб кетди, соҳибжамол эса: “Ҳаётим заҳардан баттар бўлган пайтда менга албатта асқотади”, деб ўйлади.

НОМАЪЛУМ ЎҚ

Тахо фиръавннинг буйруғини индамай эшитди. Ичидан пишган, қатъиятли бу одамнинг юзида ҳозир ташвиш ва саросималик излари кўринарди. Суфхотеп ҳукмдорни ниятидан қайтаришга яна бир бор уриниб кўрди:

- Утиниб сўрайман, ҳукмдорим, эҳромга бориш қарорини бекор қил!
- Биринчи хавфга дуч келишим билан қочиб қолишимни хоҳлайсанми?
- Ҳукмдорим, — илтижо қилди бош вазир. — Халқ ғазабда, ваҳшийлашиб кетган. Ақл билан иш қилган маъқул.
- Режамиз барбод бўлганини кўнглим сезиб турибди. Агар бугун чекинсам, ҳокимиятдан бир умр маҳрум бўламан.
- Одамларнинг норозилиги-чи, давлатпаноҳ.
- Уларнинг қаторлари орасига жанг аравасида даҳшатли худолар сингари бостириб кираман. Мени кўришлари биланоқ тинчланишади. Ҳамма тўсиқларни энгиб ўтаман, лекин бўйсунмайман.
- Асаблари таранглашган Меренра хона бўйлаб бетўхтов юриб турарди. Дами ичига тушган Суфхотеп нажот сўраб Тахога мўлтираб боқди. Саркарда ҳам оғир хаёллар қуршовида эди. Юзлари оқариб кетган, қовоқлари оғирлашиб, кўзлари бир нуқтага парилшон тикилганди. Сукунат ичида фиръавннинг шахдам қадам товушлари эшитиларди, холос.

Эшик оғаси кириб, жимликни бузди, у таъзимга эгилди ва ҳаяжонланиб эълон қилди:

— Ҳукмдорим! Шаҳар қўриқчилари бошлиғи Таам ҳузурингга киришга ижозат сўрайди.

Меренра бу хабар қандай таъсир қилганини билиш учун маслаҳатчиларига синчиклаб қаради. Уларнинг ваҳимага тушганини кўриб, истеҳзоли кулимсиради ва нафрат билан кенг елкаларини қисиб қўйди. Яна бир қўриқчи ҳансираб югуриб келди. Унинг кийимлари чангга ботган, қалпоғи қийшайиб кетган эди. У ижозат кутиб ўтирмасдан шошилиб гапира бошлади:

— Ҳукмдорим! Халқ бизга қарши жанг бошлади. Ҳар икки томонда кўплаб

қурбонлар бор. Тўхтовсиз ҳужум қилишмоқда. Агар шахсий соқчиларингни жўнат-масанг, бардош бера олмаймиз.

Суфхотеп ва Тахо даҳшат ичида ҳукмдорга қарадилар. Фиръавннинг афти бу-ришиб, лаблари қалтиради:

— Худолар ҳаққи, қасам ичаманки, бугун халқ кўчага, байрам учун эмас, бошқа мақсадда чиққан!

— Ҳукмдорим! — давом этди Таам. — Айғоқчиларимизнинг хабарига қараганда, қоҳинлар шаҳар чеккасида ҳам аҳолини гиж-гижламоқда. Фиръавн сохта уруш ниқоби остида қўшин тўллаб, халқ исёнини бостирмоқчи деган миш-мишларни тарқатмоқдалар. Одамлар қоҳинларга ишониб, жунбушга келди. Жангчилар мустаҳкам туришмаганда, улар аллақачон сарой майдонига ёриб ўтишган бўларди!

Фиръавн ярадор арслон сингари ўқирди:

— Шубҳага ўрин қолмади! Разил хиёнат юз берди! Қоҳинлар ўзларини фош этдилар! Улар уруш эълон қилиб, бизга ҳужум бошладилар!

Унинг сўзлари тош сингари сукунат қаърига чўкиб кетди. Ақлга сиғмайдиган ҳодисалар рўй бермоқда эди. Ҳамма ҳайрат ичида гангиб қолганди. Наҳотки, фиръавн шу сўзларни айтишга журъат этса? Наҳотки, Миср халқи ўз ҳукмдорига қарши қўзғалон кўтариш даражасига етган бўлса?!

Тахо ўлик сукунатни биринчи бўлиб бузди:

— Ҳукмдорим! Қандай даҳшатли кун! Қандай сирли қора кучлар уни бу даражада остин-устун қилиб ташлади? Қон тўкилиши — муқаррар, у қандай тамом бўлади — фақат худоларга маълум. Бурчимни адо этишга ижозат бер!

— Қандай режанг бор, Тахо? — сўради фиръавн.

— Жангчиларимни сарой деворларига қўяман, ўзим эса исёнчилар қўриқчиларни енгиб, саройга элтадиган майдонга ёриб киргунча жанговор аравалар билан уларнинг қаршисига чиқаман.

Фиръавн бидинар-билинмас жилмайди:

— Аравани ўзим ҳайдаб бораман.

Суфхотепнинг юраги орқасига тортиб кетди, у беихтиёр қичқириб юборди:

— Ҳукмдорим!

Меренра елкасидаги қошлон терисини ерга ташлади ва жанг аслаҳаларини тақшиш учун ўз хонасига борар экан, шундай деди:

— Минг йилдан бери бу сарой қалъа ва саждагоҳ бўлиб келган. То тирик эканман, исёнчилар бу ерга осонликча қадам боса олмайдилар.

Суфхотеп машъум фалокат яқинлигини юракдан ҳис этди. Одатдаги осойиш-талигини йўқотиб, Тахога шошилиш хитоб қилди:

— Саркарда, фурсат жуда оз. Бориб сарой мудофаасига ҳозирлик кўр, бошқа буйруқларни кейин етказамиз.

Баҳодир Таам билан бирга чиқиб кетди, қария фиръавнни кутиб, ёлғиз қолди.

Воқеалар тез ривожланиб борарди. Тобора кучайиб, оз фурсатдан кейин бутун зални тўлдирган бўғиқ товушларни шамол учуриб келарди. Суфхотеп шошилиб болахонага чиқди ва майдончага назар ташлади. Ваҳший оломон яқинлашиб қолган эди. Одамлар қичқиришиб, қиличлар, ханжарлар, таёқчаларни силкитиб келишарди. Яланғоч бошлару ялтираган совуқ қуроллар яққол кўзга ташланар, гўё ҳамма нарсани ямлаб ютиб юборадиган даҳшатли бало-қазо бостириб келаётгандек туюлар эди. Қўрқувдан қалтираган бош вазир пастга қаради. Сарой ичидаги қуллар баҳайбат ташқи дарвозаларни шоша-пиша тамбалашар, ўқчилар баланд тош деворлар устидаги қўриқчи минораларга калтакесакка ўхшаб ўрмалаб чиқишар эди. Найза ва ўқ-ёйлар билан қуролланган жангчилар тўдаси боғ томонга қараб жадал югуриб боришарди. Дарвозани ёриб кирганларга қарши ташланишга тайёр жанг аравалари дераза остида икки қатор саф тортган эди.

Қадам товушларини эшитган Суфхотеп орқасига ўгирилди. Олий бош қўмондон либосларини кийиб, бошига Миср тожини қўндирган Меренра остонада кўринди. Кўзларидан ўт чақнар, юзи қаҳрли тус олганди. У аччиқ изтиробдан бўғилиб, зўрга гапирди:

— Биздан олдин атрофимизни ўраб олишибди!

— Ҳукмдорим, сарой — мустаҳкам қалъа! Уни баҳодир жангчилар кўриқлашмоқда! Коҳинлар учун чекиниш ва мағлуб бўлишдан бошқа чора йўқ.

Ҳар иккаласи қуролларини силкитиб бақираётган саноқсиз оломонга мунгли сукунат ичида қараб, тош қотгандек карахт бўлиб туришарди. Момоқалдироқ сингари гумбурлаётган таҳдидли овозлар орасидан “Тахт малика Нитокрисга берилсин!” “Йўқолсин жиноятчи шоҳ!” деган хитоблар аниқ эшитила бошлади. Фиръавнинг хос кўриқчилари миноралардан ўқ ёғдиришди. Оломон бир зум сийраклашгандек бўлди. Кўзғолончилар ҳам тош, калтак ўқ отиб жавоб қайтаришди.

Фиръавн афсусланиб бош чайқади.

— Раҳмат сенга, Миср халқи! Ўз ҳукмдорини ағдариш учун келган йиртқич, ёвуз халқ! Улар нақадар аламзада, нақадар дарғазаб! Қуроллари нега бунча кўп? Наҳотки, ҳаммасини кўксимга санчишни мўлжаллашган бўлса?! Тош ёдгорликларга ўйиб ёзишга арзийдиган манзара!.. Раҳмат, Миср халқи, сенга шарафлар бўлсин!

Ўқлар ёмғирдек ёғиларди. Жангчилар матонат ва шердиллик билан ҳужумни қайтаришарди. Ўққа учганлар ўрнини дарҳол шериги эгаллар ва ўлимни писанд қилмай мардона жангга ташланар эди. От минган бошлиқлар девор ёқалаб юриб, йўл-йўриқ кўрсатишарди.

Бу қайғули манзарани жим кузатиб турган фиръавнинг қулоғига ниҳоятда таниш овоз эшитилди:

— Ҳукмдорим!

У орқасига ўгирилди ва ҳайрат ичида қичқириб юборди:

— Нитокрис!

— Ҳа, ҳукмдорим! Қулоғимга оломоннинг қабиҳ қичқириқлари етиб борди. Даргоҳимизда сира бўлмаган ҳодиса бу. Сенга садоқатимни кўрсатиш учун бу ёққа югурдим. Қисматинга шерик бўлишимга рухсат бер!

Шу сўзларни айтиб, у тиз чўкди ва бошини эгди. Суфхотеп одоб сақлаб узоқлашди, Меренра эса шошилиб келиб, хотинини ердан турғазди. У ёш аёлга хижолат аралаш узоқ тикилди. Малика ҳузурига ўзи кириб келган кундан бери қайта кўришмаган эдилар. Қанчалар қўполлик қилган эди! Хотинига ачиниб кетди ва ўзини ноқулай ҳис қилиб, бир лаҳза ҳужум таҳликасини унутгандай бўлди, аммо кутурган оломоннинг қичқириқлари ва жанг шовқини уни воқеликка қайтарди.

— Раҳмат сенга, синглим. Бу ёққа кел, фуқароларимнинг аҳволини кўр. Улар мени байрам билан табрикламоқдалар.

Нитокрис бошини эгди ва чуқур қайғу билан:

— Паст табақанинг оғзидан чиқаётган сўзларга эътибор берма, — деди.

Фиръавндаги истеҳзо ғазаб ва нафрат билан алмашди. У алам билан шивирлади:

— Телба шаҳар... Бузуқ ҳаво... Сохта қалблар... Хиёнат... Хиёнат... Хиёнат...

Бу сўзлардан даҳшатга тушган малика эс-ҳушини йўқотаёзди. Халқ уни олқишлаб табриклаётганидан шубҳаланиб, хиёнатда айболомоқчимиз? Олдига яхши ниётда келиб, сотқин номини оладими?... Барча аразу гиналарни йиғиштириб қўйиб, камситилгани, рад этилганини унутиб келса-ю, бу ерда эшитгани... Ўринсиз шубҳалардан даҳшатга тушган Нитокрис тутақиб кетди.

— Ҳайҳот, ҳукмдорим! Ёнингда туриб, сенга мадад беришдан бошқа фикр ҳаёлимда йўқ! Аммо хиёнат ҳақидаги сўзларинг бағримга тигдек санчилди. Хиёнат деганинг нимадан иборат эди?

— Мен ишонган чопар хиёнат қилди. У мактубни олиб бориб душманларимга топширган!

— Ҳеч қандай мактубдан ҳам, чопардан ҳам хабарим йўқ. Аммо ҳозир суриштириб ўтирадиган вақт эмас. Фақат бир нарсани — мени олқишлаётган халқ олдига бирга чиқишингни хоҳлайман. Ҳамма сенга содиқлигимни кўрсин ва сени ағдармоқчи бўлаётганлар даҳшатдан титраб-қалтирасин.

— Раҳмат сенга, синглим. Аммо мени қутқаролмайсан. Мен шарафли ўлимга тайёрланмоғим керак.

У хотинининг, қўлидан ушлаб, ичкарига етаклади. Пардани суриб, қимматбаҳо жиҳозлар билан зийнатланган хонага ўтдилар. Тўрда фиръавн Усеркаф ва хотинининг суръати туширилган меҳроб бор эди. Меренра билан Нитокрис журъатсиз-

лик, ҳадиксираш билан ота-оналари ҳайкали қаршисига тиз чўкиб, қайғули нигоҳда тикилиб ўтирдилар. Фиръавн уларга қараб қийнала-қийнала зўрға гапирди:

— Сизлар нариги дунёда мен ҳақимда нималарни ўйлаясизлар? — Худди жавоб кутаётгандек, бир муддат жим қолди, шу ондаёқ ожизлигидан қаттиқ қаҳрланди. Кўзлари яна Усеркафнинг юзига тушар экан, бўшашиб гапирди: — Сен буюк давлатни ва қадимий шон-шухратимизни бизга мерос қолдирдинг. Мен нима қила олдим?! Тахтга ўтирганимга бир йилдан озгина ошди, аммо жар ёқасида турибман. Ҳайҳот, буюк тахтимиз оёқ остида топталадиган гилам даражасига етди, Меренранинг номи ифлос оғизларда сақичдек чайналмоқда. Биронта фиръавн эшитмаган жиноятчи — шоҳ унвонига сазовор бўлдим.

Алами зўрлигидан боши ҳам бўлиб, кўзини ердан узолмай қолди. Кейин яна бошини кўтарди-да, отасининг ҳайкалига қараб гулдиради:

— Эҳтимол ҳаётимдан номус қиларсан? Аммо ўлимим ҳеч қачон сенга иснод келтирмайди!

Меренра маликага ўгирилди:

— Қилган ёмон муомалаларим учун мени кечирасанми, Нитокрис?

Мислсиз изтироблар маликанинг бўғзига тошдек тикилди, йирик кўзларида ёш филтиллади:

— Шу пайтда қандай хафагарчилик бўлиши мумкин?!

— Сенга кўп озор бердим, иззатинг топтаб, хафа қилдим. Ҳамма мени қоралайди... Нега бундай бўлди? Ҳаётим оқиб бораётган дарё ўзанини ўзгартириш керак эдим? Телба эҳтирослар оқими мени фарқ қилди. Аммо бундан пушаймон қилмайман... Ҳайҳот! Ақл орқали эҳтирослар қуршовида қолган шахсий ожизлигимиз ва нуқсонларимизни англаб етамиз. Аммо уларни тўғрилашга кучимиз етадими? Мен тушиб қолган аҳволдан кўра оғир фожеани кўрганмисан? Бундан ҳеч ким сабоқ чиқармайди ва одамзод яшар экан, бундай телбалик давом этаверади. Ҳаётим янгидан бошланса эди, барибир, ўзимни яна мана шу чоғга ташлаган бўлардим... Сингилжоним! Ҳамма нарса жонимга тегди. Тақдирдан шафқат сўраш бейважуда. Ўлимимни тезлаштиришдан ўзга чора қолмади!

Унинг юзидан доимий ўжарлик ва қатъият пайдо бўлди.

— Қанақа ўлим, ҳукмдорим? — довираб сўради малика.

— Мен беномус қўрқоқ эмасман ва ҳали ўз бурчимни унутганим йўқ. Қаршилик кўрсатиш беъманилик. Ҳукмдорга содиқ одамлар ҳалок бўлмоқда, икки томондан минглаб қурбон берилгандан кейин навбат унга ҳам етиб келади... Фақат тубан кимсаларгина ўзгалар панасига яшириниб, умрини чўзиши мумкин. Алвидо, умидлар! Халқнинг олдига ўзим чиқиб, қонли қирғинни тўхтатаман.

— Ҳукмдорим! Аскарларингни садоқат кўрсатиш имконидан маҳрум этсанг, кейин улар виждон азобини қандай кўтариб юрадилар?

— Йўқ, мен уларни беҳуда қурбон қилолмайман ва душманлар қаршисига ўзим чиқаман. Юзма-юз гаплашамиз.

Нитокрис саросимага тушди. Ўжар эрига гап уқтириб бўлмаслиги унга яхши маълум.

— Мен ёнингда бўламан.

Меренра шахт билан унинг қўлидан ушлади:

— Нитокрис! Одамлар тахтда сени кўришни хоҳлашмоқда, бу адолатли талаб, юртга ҳукмронлик қилишга муносибсан, улар билан бирга бўл. Иккимиз ёнма-ён чиқсак, сенга орқа қилаяпти, деб ўйлашади!

— Сени қандай ёлғиз қолдираман?!

— Худолар ҳурмати, шундай қиласан. Менга абадий тавқи-лаънат келтирадиган йўлни тутма.

Бағри тилка-пора бўлган малика эсанкираб қолди. Кўксидан аламли нидо отилиб чиқди:

— Қандай мудҳиш кун!

— Охирги истагим шундай. Мени ҳурмат қилиб, уни адо эт, қаршилик кўрсатма. Ҳақиқат ва ҳаётим ҳаққи қасам ичаманки, мен бундан бошқа йўл тутолмайман. Ҳар дақиқада ботир жангчилар беҳуда ҳалок бўлмоқда. Алвидо, олижаноб синглим! Сўнгги соатларимда мени иснодга қўймайсан деган ишонч билан таш-

қарига чиқаман. Мутлақ ҳокимликка ўрганган одам саройда қамалиб ўтиришга тоқат қилолмайман. Алвидо дунё! Алвидо қувонч ва қайғулар! Алвидо алдамчи шухрат, қуруқ шарпалар, сохта умидлар! Ҳаммасидан кўнглим қолди. Алвидо.

Хотинини бағрига босиб, пешонасидан ўпди, ота-онасининг ҳайкалларига таъзим қилди ва индамай чиқиб кетди.

Суфхотеп ташқи залда фиръавнни кутиб ҳайкалдек қотиб турар, ҳатто бир зум кўзи илиниб ҳам қолганди. Ҳукмдорни кўргач, сесканиб тушди ва индамасдан орқасидан эргашди. Қария унинг ниятини дарров илғаб ололмади.

— Ҳукмдоримиз кўринса, жангчилар шердил бўлади.

Меренра жавоб бермади, иккаласи боғ билан катта ҳовлини туташтирувчи зиналардан тушиб бордилар. Фиръавн Тахони чақириб келишга одам юборди ва уни кутиб тўхтаб турди. Шу пайтда бирдан кўнглида жануби-шарқдаги сокин оролга бориш истаги уйғонди. Юраги эзилиб, чуқур хўрсинди. Энг азиз кишисидан бошқа ҳамма билан видолашган эди. Наҳотки, Родописнинг юзини бир бор кўриб, овозини эшитмасдан бу дунёдан кетса?! Оғир ҳасрат кўкрагидан босди. Фақат бир мулоҳаза миясига тинчлик бермасди. Оролга олиб борадиган йўл очиқмикин? Тахонинг товуши хаёлини жойига келтирди.

— Нил хавфсизми? — сўради Меренра.

— Йўқ, ҳукмдорим, — жавоб берди саркарда. — Улар қайиқларда ҳужум қилишга уриниб кўришди. Кичик флотимиз бу ҳужумни даф этди. Исёнчилар дарё томондан саройга кира олмадилар.

Фиръавн эса сарой ғамида эмас эди. У бошини эгди, кўз олди қоронғилашди. Афтидан, ўз ҳаёти ва шон-шухратини бағишлаган азиз сиймони видолашув олди-дан кўриш насиб этмайдиганга ўхшайди.

Бу оғир дақиқаларда суюклиси нима қилипти экан?

Орзулари барбод бўлганидан хабар топдимикан?

Эҳтимол, у ҳамон бахтлар водийсида сайр этиб юриб, суюклиси қайтишини орзиқиб кутаётгандир?

Изтироб чекиб ўтиришга фурсат йўқ эди. У кўксидан қайнаб чиқаётган умидсизлик туйғуларини бўғиб ташлади-да, Тахога буйруқ берди.

— Жангчилар деворни тарк этсин. Шунча қон тўкилгани етади. Уларни казармага қайтар.

Суфхотеп қулоқларига ишонмади.

— Оломон эшикни бузиб киради-ку!

Саркарда жойидан кўзғолмади. Меренра момақалди роқдек овоз билан шундай бақирдики, устунлар бўғиқ акс-садо қайтарди.

— Буйруқни тез бажар!

Гангиб қолган Тахо ҳукмдор амрини адо этиш учун югуриб кетди. Фиръавн шахдам қадам ташлаб, сарой олдидаги майдонга қараб юрди. Устунлар охирида икки қатор тизилиб турган жанг араваларини кўрди. Унга кўзи тушган жангчилар қиличларини яланғочлаб, олқиш ёғдирдилар. Меренра бошлиқни чақирди.

— Отряд билан казармага йўл ол ва бошқа буйруқ бўлмагунча шу ерни тарк этма.

Жанг аравалари саройнинг жанубий қанотидаги казармаларга қараб йўл олди.

Суфхотеп оёқларини идора этолмай, гандираклаб қолди. Ҳукмдор нима қилмоқчи эканини мана шу дақиқадагина англаб етди, аммо бир оғиз сўз айтишга мажоли келмади. Жангчилар мудҳиш буйруқни бажариб, жанговор маррани тарк этдилар. Улар минора ва деворлардан тушиб, тартиб-интизомга тўла амал қилган ҳолда бошлиқлари билан биргаликда жўнаб кетдилар. Кенг саройдаги йўлаклар ва устунлар ораси бўм-бўш бўлиб қолди. Ҳатто сарой остоналарини ҳар доим кўриқлайдиган навбатчи соқчилар ҳам ғойиб бўлган эди.

Меренра устунлар олдида ҳамон қимирламай турар, ёнида Суфхотеп ҳайкалдек қотганди. Ҳарсиллаб, терлаб пишган Тахо ҳам кела солиб, чап томонидан жой эгаллади. Унинг ранги ўчган, гуссага ботиб, кўланкага ўхшаб қолган эди. Ҳар икки маслаҳатчи аскарларни қайтаришни сўраб илтижо қилишга тайёр бўлса-да, фиръавн чехрасида тош қотган шиддатли қатъиятни кўриб, оғиз жуфтлашга журъат этишолмади. Оғир сукунат чўкди. Ниҳоят, фиръавн ўгирилди ва хотиржамлик билан:

— Сизлар нега бу ерда турибсизлар? — деб сўради.

Садоқатли ходимлар қўрқувдан мурдага айландилар. Тахонинг тили калимага келмай, сеvimли ҳукмдорига илтижо ва изтироб билан тикилди. Суфхотеп эса мисли кўрилмаган шижоат билан:

— Агар ҳукмдорим ёлғиз қолдиришни амр этсалар, шоҳ иродасига бўйсунман. Аммо шу дақиқадаёқ ўзимни ҳалок қиламан! — деди.

Тахо гўё ўзи журъат этолмай турган гап айтилиб, чора топилгандек енгил нафас олди ва:

— Бош вазир тўғри гапирди, — деб гулдиради.

Фиръавн индамади. Шу пайт ташқаридан берилаётган кучли зарбалар таъсирида дарвоза тумбалари қирсиллади. Қўриқчилар кутилмаганда ғойиб бўлганидан гангиб қолган исёнчилар девордан ошиб ўтишга ботинолмасди. Одамлар, чамаси ичкарида даҳшатли пистирма тайёрланган деб ўйлаб, бутун кучни дарвозага ташлаган эдилар. Қудратли босимга бардош беролмаган халқа ва тумбаларинграб гижирлади ва охири силкина-силкина, даҳшатли гумбурлаб, ерни титратиб қулади. Упирилган жойдан ваҳший оломон отилиб кирди ва ёз шамолида тўзгиган тўзондек бир лаҳзада ҳовли саҳнига ёйилиб кетди. Одамлар жанг ҳали давом этаётгандек даҳшат ичида бир-бирини итаришар эди. Олдиндагилар ногаҳоний ҳужумдан хавфсираб қадамларини секинлатишди, лекин сарой остонасига яқинлашгунча ҳаракатдан тўхтамадилар.

Ҳамманинг нигоҳи устунлар олдида қотиб турган фиръавнга қадалди. Уни дарҳол танидилар ва ҳовлида қўриқчилар йўқлигини кўриб, ҳайратдан донг қотдилар. Биринчи қатордагилар гўё ерга қалишиб кетгандек бўлди. Кўпчилик измаиз ёпирилиб келаётганларни тўхтатиш мақсадида қўлларини ёйиб, занжир ясашга тугинди. Баъзилар орқага ўгирилиб:

— Секинроқ! Шошилманглар! — деб қичқира бошлади.

Инёнчилар сусланиб, саросимага тушганини кўрган Суфхотепнинг дилида заиф умид уққуни липиллади. Хаста юраги муқаррар даҳшатни бартараф этади-ган мўъжиза юз беради деган илнж бор. Аммо мўъжиза содир бўлмади. Қўзғолончилар орасига араланиб кетган маккор фитначилар ҳар қандай ёвузликдан қайтмаслигини сезган қариянинг кўнглидаги умидни ана шу хавотирлик туйғуси кемирмоқчи эди. Ҳозирги кичик ғалаба мағлубиятга айланиб кетиши ҳеч гап эмасди.

Кимнингдир қўли камонга чўзилди, унга ўқ жойлади ва Миср тожини кийган кишини нишонга олиб, ипни қўйиб юборди. Ўқ оломон орасидан ўтиб, шоҳнинг кўкрагига санчилди. Суфхотеп хўдди ўзи яралангандек додлаб юборди; Тахо иккиси гандираклаб кетган фиръавнни ушлаб қолишди. Фиръавн лабини тишлади, бўғзидан на ихраш, на нола чиқди, пешонасини тириштириб, мувозанатини йўқотиб қўймаслик учун охириги кучини сарфлади. Аммо кўзлари хиралашди, юзи оғриқдан бужмайиб, баданида оғир мажолсизлик сезди ва сафдошларининг елкасига оҳиста суянди.

Олдинги сафдагилар эсанкираб қолишди. Тиллар соқовланиб, кўзлар буюк ҳукмдорга қўрқа-писа тикилди. Иссиқ қон булоқдек қайнаб чиқар эди, фиръавн икки яқин кишисига таяниб, ўқни пайпаслаб ушлади.

Одамлар кўзларига ишонмасди, аҳвол бу тарзда яқунланишини ҳеч ким тасаввур қилмаганди. “Нима бўлди?” оломон орасидан чиққан кучли овоз сукунатни парчалади. “Шоҳни ўлдиришди!” — жавоб берди бошқа бир бўғиқ овоз. Шум хабар қаторлар бўйлаб тез суръатда тарқалди.

Карахт бўлиб қолган одамлар бу хабарни қўрқув ичида бир-бирига етказишарди.

Тахо қулни чақириб, махова келтиришни буюрди. Ярадорни авайлаб унга ётқиздилар. Сарой табиби билан Нитокрис бир пайтда югуриб келди. Малика саросима ва даҳшат ичида эрига ташланиб, ёнига тиз чўқди. Атрофдагилар:

— О, даҳшат!.. Сенга қўл кўтаришга журъат этишдими?! — деган аламли нола ни эшитдилар.

Ҳамманинг кўзи маликага қадалди. Исёнчилардан бири: “Малика ҳазрати олийлари!” — деб қичқирди. Умумий қайғу одамларни яна яқдил қила бошлади.

Меренра ҳушига келди ва хира кўзларини очиб атрофида бош эгиб турганлар-

га бирма-бир тикилди. Суфхотеп гуссага ботган. Тахо эса руҳсиз, мурдадек оқариб кетган эди. Табиб шоҳнинг эғнидаги совут кўйлакни ечди ва ярани кўздан кечирди. Малика нажот кутиб жавдираб боқди.

— Яраси хавфли эмасми? Хавфли эмасми? — дея шивирлаб илтижо қила бошлади.

Меренра малика нима деб пичирлаётганини англади ва қуруққина қилиб:

— Йўқ, Нитокрис! Бу жароҳат ҳалокатли, — деди.

Сўнг, табиб ўқни суғуриб олмоқчи бўлаётганини кўриб, илтимос қилди:

— Унга тегма... Фойдаси йўқ... Ортиқча азоб беради.

Суфхотеп мислсиз ғазаб оловида ёниб, саркардага мурожаат қилди:

— Жангчиларингни олиб келиб, ҳукмдоримиз учун қасос ол!

Фиръавн қўлини зўрға кўтарди:

— Қимрлама, Тахо! Буйруқларимни сенга даҳли йўқми, Суфхотеп? Бошқа жанг қилинмасин! Коҳинларга айтинг, улар ниятига етди, Меренра иккинчи ўлим тўшағида ётибди. Одамлар тинчлик билан тарқалишсин.

Маликанинг танига титроқ югурди. У эрининг устига энгашиб пичирлади:

— Ҳукмдорим! Мен қотиллар олдида кўз ёши тўкиб ўтирмайман. Хотиржам бўл. Ота-оналаримизнинг хотираси, беғуноҳ тўкилган мана шу қон ҳаққи қасам ичаман, душманларни шундай жазолайманки, эшитган авлодлар титраб-қалтираб, асрларгача унутмайдиган бўлсин!

У хотинига миннатдорчилиги ва ҳурматини билдириш учун зўр-базўр жилмайди. Бу орада табиб тинчлантирадиган дори ичирди, ярани ювиб, шифобахш малҳам қўйди.

Тобора ҳолсизланиб бораётганини сезган Меренра севгилисини бир марта кўриш, ўлими олдидадан видолашиш истагида ўртанар эди.

У ярим ҳушсиз ҳолда:

— Родопис... Родопис... — деб гўлдиради.

Эрининг ёнидан қўзғолмай турган Нитокрис бу исми эшитди. Юрагига игна санчилгандек бўлди боши чиппа айланди. У эса, хотини басарамжон бўлганини сезмай, Таҳони имлаб чақирди. Саркарда шошилиб энгашди.

— Родопис, — зўрға такрорлади фиръавн.

— Бу ёққа олиб келайликми, ҳукмдор?

— Йўқ, унинг олдига олиб бор. Юрагимда томчи қоним қолди, у оролда тўкилишини истайман.

Тахо қаттиқ эсанкираб маликага қаради. У матонат билан ўрнидан турди:

— Ҳукмдорнинг хоҳишини бажар.

Меренра бу овозни эшитди ва хотини дилидаги ҳиссиётларни фаҳмлади:

— Сингилжоним... Ҳар доим гуноҳларимни кечириб келдинг... Бунини ҳам кечир... Ўлаётган одамнинг сўнгги истаги...

Малика маънос кулимсираб эрининг устига энгашди ва пешонасидан ўпди. Сўнг кулларга йўл бўшатди.

ВИДОЛАШУВ

Кема Биге оролига қараб сузиб борар, каютадаги қимматбаҳо буюм қўйилган маҳофа тинимсиз чайқаларди. Фиръавннинг бошида табиб, оёқ томонида эса Суфхотеп билан Тахо турар эди.

Тилсиз, ожиз, ўлим тўшағига миҳланган ҳукмдорни олиб кетаётган кема аҳли мусибатга чўмган эди.

Эркаклар жони узилаётган Меренранинг оқариб кетган юзларига жим тикилиб боришарди. Вақти-вақти билан у оғирлашиб кетаётган қовоқларини кўтариб, йўлдошларига ҳорғин назар соларди. Сўнг силласи қуриб яна кўзини юмарди.

Кема қирғоққа яқинлашиб, боққа олиб чиқадиган зиналар ёнига келиб тўхтагунча жуда узоқ вақт ўтгандек туюлди. Олисда оқ сарой кўринди. Тахо эгилиб, Суфхотепнинг қулоғига шивирлади:

— Аёлни огоҳлантириб қўйиш учун биронтамиз олдинроқ борганимиз маъқул.

Бу мусибатли лаҳзаларда ғуссага ботиб кетган қария ўзгалар дардини англайдиган аҳволда эмас эди. У гапни қисқа қилди:

— Билганингни қил.

Аммо Тахо жойидан қўзғолмади. У саросимага тушди:

— Қайғули хабар! Бу ҳақда қандай гапиришни тасаввур қилолмайман.

— Нимадан кўрқасан, саркарда? Бошимиздан шунчалик оғир мусибатлар ўтаётган бир пайтда бу аёлнинг ороми бузилишини ўйлаб ўтирибсанми?

Шундай деб Суфхотеп каютани тез тарк этди ва боққа элтадиган зинапояга кўтарилиди. У хиёбонни кесиб ўтаётиб, ирмоқ бўйида канизак Шитни учратди. Қиз ўзига таниш сарой мулозимига салом бериш учун оғиз жуфтлаган эди, қария илдамлик қилди:

— Беканг қаерда?

— Бечора бекам бугун ўзини қўйишга жой тополмай қолди, гоҳ хонада кезинади, гоҳ боғда гентирайди. Ҳатто...

— Бека қаерда? — тоқати тоқ бўла бошлаган Суфхотеп жаҳл билан сўзини бўлди.

— Ёзлик шийпонда, жаноб, — деди қиз хафа бўлиб.

Мулозим шийпонга кирди. Родопис оромкурсида бошини чангаллаб ўтирарди. Аёл ўгирилиб қараб, Суфхотепни дарҳол таниди. У ўриндиқдан сакраб туриб, ҳаяжон ичида:

— Вазир! Ҳукмдорим қани? — деб сўради.

Ўз ғам-ғуссалари гирдобига ботган қария ўйламасдан жавоб берди:

— Ҳозир келади...

Аёл қўлини кўксига қовушгирди, товушида шодлик акс этди:

— Хайрият! Хавотир олиб, ич-этимни еб битирдим! Қўзғолончилар ҳақида хабарлар етиб келди... Кейин биз ташқи оламдан узилиб қолдик. Қон ютиб, ёлғиз ўтирибман. Жанобим қачон келади?

Родопис шундагина суюқлиси келишидан олдин чопар юборишга одатланмаганини эслади. Юрагига яна гулгула тушди.

— Сени бу ёққа нега жўнатди?

Бош вазир совуқ ва шафқатсиз овозда гапирди:

— Бардам бўл, хоним. Мени ҳеч ким жўнатгани йўқ. Сенга шум хабар олиб келдим. Фиръавн яраланди.

У ҳушидан кетаёзди. Даҳшат билан Суфхотепнинг ғамга ботган юзларига тикилиди. Кўксидан ожиз, азобли ингроқ чиқди. Қайғу вазир юрагини тошга айлантирган эди.

— Тоқат қил, тоқат... Ҳукмдор бу ёққа элтишларини илтимос қилди. Унга ўқ теккан. Бугунги машъум кун байрам билан бошланиб, мотамда тамом бўлади.

Родопис ғайри шуурий ҳолда ҳуркак қуш каби боққа югуриб чиқди. Остонадан ўтиши билан оёғига кўрғошин қуюлгандек кўзғалолмай қолди. Қуллар махофа кўтариб келишарди. Аёл уларни ўтказиб юборди ва бу манзарадан гангиган ҳолда бошини чангаллаб, изма-из югурди. Қуллар ўта эҳтиёткорлик билан қимматбаҳо юкни шийпон ўртасига қўйиб, чиқиб кетишди. Уларнинг орқасидан Суфхотеп ҳам чиқди.

Улар ёлғиз қолишди. Родопис суюқлисининг ёнига тиз чўкиб, ўзи сезмаган ҳолда қўлларини гоҳ чалиштириб, гоҳ ёзиб ўтирди. Ҳукмдорнинг жиддий тортган ҳорғин кўзларига термулиб боқар экан, ичида бир нарса узилиб кетгандек бўлди. Нигоҳи нотекис кўтарилиб, пасайиб турган кўксига санчилган ўқ атрофида қотиб қолган қон доғларига тушди. Томоғидан аянчли фарёд отилди:

— Сени ярадор қилишимизми? Қандай даҳшат!

Меренра аввалгидек ҳаракатсиз, жим ётар эди. Қисқа саёҳат чоғида охириги кучларини ҳам йўқотиб бўлган, ҳаёт шами оҳиста сўниб борарди. Аммо Родописнинг сўзларини эшитиб, севимли юзини кўриб, қалқиб кетди, хиралашган кўзларида заиф севинч учкунлари ўйнади.

Илгари қандай эди-я! Кучли, жасур, шиддатли оқим каби тизгинсиз одам! Ҳолдан тойган, сўниқ юзларига боқиб, наҳотки, учрашганимиздан бери шунча узоқ вақт ўтган бўлса, — деб хаёлидан ўтказди. Фалокат сабабчиси бўлган ўққа ўқрайиб қаради.

— Нега буни кўкрагингдан олиб ташлашмади? Ҳозир табиб чақираман!

У сўнгги кучларини тўплаб секин гапирди:

— Фойдаси йўқ...

— Нега фойдасиз бўлади, суюклим?! Нималар деяпсан?! — Наҳотки ҳаётдан тўйиб кетган бўлсанг?!

Фиръавн қўлини базўр узатди ва Родописнинг музлаб қолган кафтларига тегизди.

— Ҳа, Родопис. Қўлингда жон бергани келдим. Қисматимиз учун мотам тутма... Мана шу сўнгги дақиқада менга далда бер...

— Ҳукмдорим, ўлим ҳақида гапираяпсанми? Бу нимаси? Қандай даҳшатли кеча! Севиклим, уни қанчалар орзиқиб кутгандим. Қанчалик илҳақ бўлдим! Қанчалик умидвор эдим!.. Ғалаба ҳақида қувончли хабар келтирарсан деб кутдим, сен бўлсанг мана бу машғум ўқни олиб келдинг! Мен қандай хотиржам бўла оламан?!

У машаққат билан бошини кўтарди ва ингроқ аралаш илтимос қилди:

— Суюклим, бу гапларни қўй. Менга яқинроқ кел. Кўзларингга тўйиб қараб олмоқчиман.

У соҳибжамолнинг юзларига термулиб боқиб, нурли чеҳрасини кўз қароғига жойлаб ўзи билан бирга олиб кетишни хоҳлар эди. Аёл эса мисли йўқ азоб ўтида тўлғанарди. Ўзини ерга ташлаб инграса, фарёд солса, сочларини юлса, дарди енгиллашган бўларди. Бахтиёр ва осойишта кўриниш учун қаердан куч олади? Бошқа бирон кишига насиб этмаган муҳаббат лаззатларини бахшида этган аввалги Родопис бўла оладими ҳозир?

Ҳукмдорнинг мунгли кўзлари илтижога тўла эди.

— Бу кўзлар Родописникига ўхшашаяпти.

Ғам-ғуссага ботган соҳибжамол:

— Йўқ, севгим, булар ўзимнинг кўзларим. Фақат уларда энди нур ва ҳаёт йўқ.

— О, Родопис... Агар мени рози кетсин десанг, ҳозир қайғуни унут. Мен Родописнинг ёруғ юзини кўрмоқчиман, майин овозини эшитиб, ором топмоқчиман.

Бу илтимос бағрини тешиб ўтди. Мана шу машғум дақиқада унинг хоҳишини бажармаслик мумкинми? Аёл кулфатни енгиллашга уринди, титраб лабларида табасум зуҳур бўлди. Яна бир дақиқадан сўнг у худди муҳаббат тўшаги олдида тургандек, хотиржам қиёфада ҳукмдор устига эгилди. Ярадор қонсиз лабларини очиб, миннатдорчилигини билдирган бўлди.

Муштипар аёл ҳиссиётларига эрк берса, телбаларча алаҳсираб қолиши аниқ эди. Аммо у ўзини қўлга олиб, дунёдан абадий кўз юмаётган ва бундан кейин ҳеч қачон қайта кўра олмайдиغان суюклиснинг азиз сиймосини дилига муҳрлашга ҳаракат қилди. Изтироблар, афсус-надоматлар, соатлаб кўз ёши тўкишлар энди беҳуда! Унинг сиймоси, ҳаёти, муҳаббати фақат ўтмиш ҳақидаги гўзал хотиралардагина қолади — мажруҳ қалби навқирон ва мағрур фиръавн ҳақиқатан ҳам ҳузурига келгани, ўзи эса уни шодланиб интиқ кутганига ишонармикин?.. Ҳаммасига кўкракка санчилган мана шу ногоҳоний ўқ айбдор! Қандайдир ярамас ўқ бутун оламга сиғмаган қувончу орзуларга нуқта қўйди!

Аёл оғир хўрсинди. Меренра ҳам хўрсиниб жавоб қайтарди. Бу унинг охири нафаслари эди. Танасидан мадор кетган. Титраб турган кўкрагида ўлим ва ҳаёт курашар — бири енгиллашга, иккинчиси зўр бериб қаршилиқ кўрсатишга уринарди.

Бирдан юзлари жон аччиғида ўзгариб кетди, қичқирмоқчи ёки ёрдам сўрамоқчи бўлгандек оғзини очди ва Родописнинг мислсиз даҳшат ичида узатган қўлини чангаллаб олди.

— Бошимни баланд кўтар, бошимни кўтар!

Аёл ўсалнинг бошини кўтармоқчи бўлди, аммо у қаттиқ ҳириллади ва қўли мажолсиз осилиб қолди. Ҳаммаси тугади. Родопис шохнинг бошини ёстиққа қўйди, суюклиснинг жонсиз кўзларига тикилиб, оламни титратиб аламли фарёд солди.

Унинг ноласи ҳаммани мусибатдан огоҳ этди. Хонага уч эркак кириб, маҳоба олдида тўхтади. Тахонинг юзлари мурдадек оқариб кетган, ҳаммага олазарақ кўз ташлар эди. Суфхотеп ҳукмдор жасадини қучоқлади. Қариянинг кўз ёши дарёга айланган эди. Унинг нола чекиб қилган таваллоси ўлим сукунатини бузди.

— О, пуштипаноҳ ҳукмдорим, олампаноҳ ҳукмдоримнинг ўғли, жойинг худо-

лар даргоҳида бўлсин. Уларнинг амри билан бугунги кунда боқий дунё сафарига йўл олдинг... Оҳ, сенинг порлоқ навқирон ҳаётинг давом этиб, мен ивиллаб қолган қария кўз юмсам бўлмасмиди?! Худолар иродаси олдида ожиз бандалармиз. Алвидо, олижаноб ҳукмдорим!

Суфхотеп қоқ суяк қўллари билан чойшабни тортиб фиръавн жасадини ўраб қўйди. Кейин эгилиб таъзим қилди-да, жойига бориб турди.

Родопис ҳамон тиз чўккан қўйи ҳушсиз ва қарахт ҳолда кўзларини марҳумдан узмай ўтирарди.

У бамисоли тош ҳайкалга айланган эди. Қўққисдан хизматкор кириб эълон қилди:

— Малика зоти олиялари олдида сарой ходимаси келди!

Юзларига қайғу кўланкаси чўккан ёши ўтганроқ аёл ичкарига кирди. Ҳамма унга таъзим қилди.

Маликанинг ходимаси бош тебратиб жавоб қилгандан кейин Суфхотепга саволчан назар ташлади.

— Ҳаммаси тугади, марҳаматли хоним.

— Фиръавннинг табаррук жасадини саройга элтиш зарур. Буюк маликамизнинг фармони шундай.

Сарой ходимаси қулларни чақириб, маҳофани кўтаришни буюрди. Родопис қарахтликдан чиқиб, атрофга довлараб қаради.

— Қаёққа? Нима учун? — шивирлади у бўғиқ овозда.

Суфхотеп унинг олдига келди.

— Марҳум шарафига таъзия саройда ўтказилиши керак...

— Уни мендан олиб кетманглар... Тўхтанглар... Мен унинг кўксига жон бераман...

Сарой ходимаси энди кўраётгандек, Родописга кибру ҳаво, менсимаслик билан юқоридан назар ташлади. Бахтсиз аёлнинг ноласини эшитиб, кескин танбеҳ берди:

— Ҳукмдорнинг кўкраги шармисор кимсалар жон берадиган майдон эмас.

Суфхотеп Родописга энгашиб, елкасидан оҳиста ушлади-да, бир чеккага олиб борди. Қуллар маҳофани кўтаришди. Аёл вазирнинг қўлидан юлқиниб чиқди, жон ҳолатда атрофга аланглаб, ҳеч кимни танимади ва зорланиб фарёд кўтарди:

— Нега уни олиб кетаялсизлар? Бу унинг саройи-ку! Унинг оромгоҳи! Мени хафа қилишга қандай ҳаддингиз сиғди? Ҳукмдор менга озор берганларни кечирмайди!.. Бағритошлар... Ҳиссилар... Ёвузлар...

Сарой ходимаси аёлнинг нолаи зорига эътибор бермай, боғдан чиқди, қуллар орқасидан эргашдилар. Боши қўйи эгилган эркаклар ҳам шийпонни тарк этишди. Родопис ўқ еган қушдек йиқила бошлади. Шу дақиқада бакуват бир қўл билагидан ушлаб тутиб қолди. У қўлини чиқазиб олишга уринди, аммо кучи етмади. Шиддат билан ўгирилган аёл Тахо билан юзма-юз тўқнашди.

ТАХОНИНГ МАҒЛУБИЯТИ

Родопис Тахога худди танимагандек ажабланиб тикилар экан, юлқиниб, билагини бўшатишга уринди. Тахо қўйиб юборишни хаёлига келтирмасди. Аёл норози бўлиб:

— Мени ўтказиб юбор! — деб зорланди.

Тахо эса “Йўқ!” дегандек бош чайқади, холос. Саркарданинг юзи қўрқинчли тус олган, нигоҳида телбалик бор эди.

— Улар йўл олган жойга сени киритишмайди.

— Қўйиб юбор... Улар ҳукмдоримни мендан тортиб олишди...

— Маликамиз амрини бузиш мумкин эмас!

Уни даҳшат босди ва Тахонинг иродасига бўйсунма бошлаганини ўзи ҳам сезмай қолди. Фафлат уйқусидан уйғониб, ақлу ҳушини энди тўплаётган одам сингари пешонаси тиришди. Сўнг саркардага ҳайрон-ҳайрон тикилди. Унинг қарашида аллақандай эҳтиёткорлик ва шубҳа бор эди.

— Улар ҳукмдоримизни қасддан ўлдиришдими?...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

“Улар ҳукмдоримизни қасдан ўлдиришди” сўзлари Тахонинг юрагига тўғдек санчилди. Яна юзидаги ҳаяжон ўрнини тошбағир хотиржамлик эгаллади.

— Ҳа, Родопис, улар подшоҳни ўлдиришди. Шу бугунга қадар фиръавнга қўл кўтарадиган одам бўлиши мумкинлигини тасаввур қилмагандим.

Аёл болаларча соддадиллик билан:

— Шундан кейин ҳам ҳукмдоримиз жасадини тортиб олиб кетишларига йўл қўйиб бердикми? — деди.

— Уларнинг орқасидан бораман деб ўйлаганмидинг? Сени нима кутаётганини сира ўйлаб кўрдингми? Ақлингни йўқотибсан, Родопис. Қайғу кўр қилиб қўйибди. Кўзингни оч! Сен эрини тортиб олиб, шарманда қилган аёл Миср тахтига ўтирди. Сен уни шон-шухрат ва бахт чўққисидан қулатиб, хорлик ва мусибат чангалига ташладинг. Ҳали замон соқчилар қўл-оёғингга кишан солиб, унинг олдига судраб борадилар. Кейин шафқат нималигини билмайдиган жаллодлар панжасига тушасан. Улар ипак сочларингни юлиб ташлайдилар, қора кўзларингни ўйиб оладилар, қулоқ-бурнингни кесадилар. Нимталанган жасадингни аравага осиб, қутурган оломон орасидан олиб ўтадилар. Подшоҳни йўлдан уриб, халққа қарши қайраган бузуқ аёлни кўриб қўйинглар деб жарчи қичқириб боради.

Тахо таҳдид оҳангида гапирар, кўзларида даҳшатли олов ёнар эди. Аммо фикран узокларда бўлган аёл бу сўзлардан чўчимасди. У фавкулудда осойишта қиёфада хаёл дарёсига чўмиб кетган эди, фақат Тахонинг энг охириги сўзини эшитгандан кейингина илтифотсизлик билан елкасини қисиб қўйди. Ундаги совуқ ҳиссизлик Тахода баттар ғазаб уйғотди. У Родописнинг қўлини қаттиқ қисар экан, бир вақтлар суюкли бўлган бу аёлни ҳозир қийноққа солиш, мислсиз азоб бериб роҳатланиш иштиёқида ёнаётганини алам билан англади. Томирларида қон ғалаён қиларди. Унинг ҳайратга чўмган осуда чеҳрасига боқар экан, дилидаги бу шайтоний хаёлни зўрға босди. Родописнинг умид бахш этувчи биргина боқишига умрини бағишлашга тайёр паҳлавон бу кўзлар тубига яширинган машъум ниятни қўққисдан англаб, даҳшатдан қалтираб кетди. Бармоқлари бўшашиб, оғир хўрсиниб нафас олди:

Нега сенга ҳеч нарса таъсир қилмаяпти?

Аёл бу сўзларга ҳам эътибор бермади ва хаёл билан:

— Биз орқасидан боришимиз керак... — деди.

— Йўқ... йўқ... У ёқда ҳеч кимга керак бўлмаймиз.

— Уни мендан тортиб олди... Уни мендан тортиб олди...

Родопис малика ҳақида гапирётганини англаган Тахо елкасини қисди:

— Сен тириклигида эгаси эдинг, у ўлигига эга бўлди.

Родопис йирик кўзларини унга тик қадади:

— Аҳмоқ экансан! Наҳотки тушунмасанг? Уни ана шу аёл ўлдирди-ку! У сотқин ўзига қайтариш учун...

— Ким сотқин?

— У сиримизни очиб, халқни оёққа турғазди... Ҳукмдоримни ўлдирди у!

Тахо жим эшитса-да, лабларига маккор, ёвуз табассум ўйнар эди.

— Янглишасан. Малика сотқин ҳам, қотил ҳам эмас!

У шайтоний жазавада кулди ва аёлга янада яқинроқ келиб, кўзларига ваҳшат билан тикилди:

— Агар қотилни билмоқчи бўлсанг, мана у — олдинда турибди! Мен сотқинман, Родопис... Мен...

У саркарданинг сўзларига заррача эътибор бермай, ғафлат уйқусига ботгандай тураверди. Фақат ўзидаги руҳсизлик ва чарчоқни ҳайдамоқчи бўлгандай, бош тебратиб қўйди, холос. Саркарда яна қутуриб кетди. Елкасидан ушлаб, кучи борица силкита бошлади ва қулоқни кар қилгудек овозда қичқирди:

— Кўзингни оч! Сўзларимни эшитдингми? Мен — сотқинман. Мен, Тахо деб аталган кимса!.. Барча кулфатларга мен сабабчман!..

Родопис сесканиб, унинг қўлидан сирғалиб чиқди, баданида заиф титроқ сезди. Бир неча қадам орқага чекиниб, саркарданинг ўзгариб кетган башарасига қўрқа-писа назар солди. Тахо эса ҳеч қутилмаганда ювош тортди: ожиз бечора одамга айланиб қолди.

— Иқрор бўлиш — нақадар оғир, аммо ҳақиқатни тан олишим зарур. Пешо-

намга машғум қисмат битилган, энди ҳеч нарсанинг аҳамияти қолмади. Бу дунё учун кераксиз одамман, Родопис. Мен билан тирик одамлар орасидаги ҳамма алоқалар узилиб бўлди. Сендан бир умрга маҳрум бўлганимдан кейин юрагимдаги ўт сўнди, вужудимда ҳозир даҳшатли оғриқдан бошқа ҳеч нарса йўқ.

Тахо дамини ростлаш учун тўхтади. Чуқур тин олиб, давом этди:

— Ҳазабимни ичимга ютиб, ҳамма нарсага чидаб яшашга мажбур эдим. Садоқатимга ишонч ҳосил қилиш учун сен ўз ҳузурига чорлаган кунгача бурчимни ҳар доим виждонан бажаришга қатъий аҳд қилган эдим. Шу куни мен телбага айландим, қоним қайнади, тутқаноқ тутгандек тўлғанишга тушдим. Рашк ва адоват ақлимни хиралаштирди, фурсат пойлаб панада ётган душманлар ҳузурига ҳайдаб борди. Мен сирни фош этдим ва орқада яширинча пичоқ урадиган хиёнаткор сотқинга айландим.

Тахо қилмишини эслаб жазавага тушди, юзларида алам ва ўкинч азоби акс этди. У кўрқиб кетган аёлга ваҳшийларча тикилиб қичқирди:

— О, эзгулик ва самимиятни паймол этувчи баттол аёл! Ҳуснингни кўрганларга лаънатлар бўлсин! У қанча бегуноҳ юракларни барбод қилди, яшнаган саройларга қирон келтирди! Сени дастингдан қудратли салтанат ларзага келди, садоқатли фуқаролар бош кўтарди, олижаноб дилларга доғ тушди! Бахти қаро!.. Шум қадам!..

Родопис қотиб қолганини кўрган саркарданинг ёвуз кўнгли тасалли топгандек бўлди.

— Энди мен тортадиган азоблар ва шармисорликка шерик бўласан! Ўлимнинг кўзига тик қара... Иккимиз ҳам яшашга лойиқ эмасмиз. Мен мурдага айланганман, шонли ўтмишимдан бошқа ҳеч нарса қолган эмас. Нубияга юриш қилиб, қахрамонлик кўрсатган, Пипи Иккинчи олқишига сазовор бўлган Тахо ва Меренра шахсий қўриқчиларининг бошлиғи Тахо кўпдан бери йўқ...

Жонсиз ҳайкалга айланиб, ғалати сукутга чўмган Родописнинг мунгли қиёфасига бардош беролмаган Тахо атрофга аланглади. Қаттиқ ҳўрсиниб, қичқирди:

— Ҳаммасига чек қўйиш керак. Шафқатсиз жазодан қўрқмайман. Ҳозир саройга бориб, ҳаммани тўплайман ва ўз жиноятимни маълум қиламан. Унг қўли бўла туриб ўз ҳукмдорига зарба берган сотқин кимлигини очиқ-ойдин айтиб бераман. Барча нишонларимни юлиб ташлайман, қиличимни улоқтираман ва мана бу ханжарни юрагимга санчаман. Алвидо, Родопис. Алвидо, ҳаёт!.. У биздан кўп нарса талаб қилиб, эвазига жуда оз нарса берар экан...

ЯКУН

Тахо саройни тарк этиши билан Бнамон Ясар ўғли тушган қайиқ боғ зинапояси олдига келиб тўхтади. У ранги оқарган, толиққан, чангга ботган эди. Ўсмир шаҳарда исён кўтарган одамлар орасига тушиб қолиб, қаттиқ ҳаяжонланган ва ҳамон шу мудҳиш таассуротлардан халос бўла олмаган эди. Ўзи истиқомат қиладиган жойга не машаққатлар билан етиб келди. Шаҳарда кўрганларига қиёслаганда, бу ер сокин оромгоҳ эди. Бигедаги қордек оппоқ саройга олиб борадиган яшил хиёбонда юриб, кўксини тўлдириб нафас олиш нақадар роҳат! Мана ёзлик шийпони. У дам оламан деган умидда остонадан қушдек учиб ўтди. Аммо шу заҳотиёқ янглишганини сизди. Мажолсиз Родопис диванда чузилиб ётар, Шит унинг ёнига бош қўйиб ўтирар эди. Иккиси ҳам қандайдир сирли сукут қаърига ботган. Йигит остонада жим туриб қолди. Ниҳоят, Родопис унга ўгрилди. Хизматкор ўрнидан кўзгалиб, хонадан чиқиб кетди. Бнамон хурсанд бўлиб бекага ташланди, аммо яқинлашар экан, руҳсиз юзини кўриб, иккиланиб тўхтаб қолди. Ҳалаёнлар хабари ўз илоҳасига аллақачон етиб келганига шубҳаланмасаям бўлади. Изтироб-аламлар унинг гўзал юзини қора пардадек тўсиб, хиралаштириб қўйган эди. Ўсмир бека қаршисида тиз чўкиб энгашди-да, чуқур ҳамдардлигини сездирган ҳолда қўйлаги эстагини ўпди. Унинг бегубор кўзлари: “Қалбим ва юрагим сеники” деб айтаётгандек эди. Уни кўргандан кейин Родописда ўзгариш бошланганини сезган йигит ниҳоятда севиниб қизариб кетди.

— Узоқ йўқ бўлиб кетдинг, Бнамон, — деди Родопис зўрға эшитиладиган овозда.

— Ғалаён кўтарган жоҳил одамлар орасидан ўтиш қийин бўлди. Абу шаҳри қайнаб-тошмоқда. У олов ичида қолганга ўхшайди.

Ўсмир қўйнидан кичкина шишачани олиб, бекага узатди. Кафтлар бир-бирига тегиб кетди. Унинг қўллари совуқ бўлиб, бу совуқлик бутун баданини, ҳатто юрагини ҳам тўла эгаллаб олганга ўхшайди.

— Кўнглингда оғир изтироб борлигини кўриб турибман.

— Бу менинг қисматим.

— Ўзингга шафқат қил! Бугунчалик ғуссага ботиб кетма! О, бекам! Бу ер тинчигунча Омбосга бориб турсанг яхши бўларди.

Родопис ўзини диққат билан эшитаётганга солиб, ўсмирга боқар экан, кўз қароғига жойлашиб қоладиган оҳирги одам мана шу йигит бўлишини ҳис қилди. Ўлим ҳақидаги ўйлар уни шу даражада забт этган эдики, ҳатто ўзини бу дунёга бегона ҳисоблай бошлаганди. Туйғулари ўлиб бўлганди. Қаршисида тиз чўкиб турган, ўзини нима кутаётганидан беҳабар ҳолда орзулар дунёсига ғарқ бўлган бу басир йигитга ачиниб ўтирмади. Бнамон эса аёл таклифимни ўйлаб кўряпти, деган хаёлда эди. Юрагида умид чироғи ёнди ва бундан илҳомланиб, сўзини давом эттирди:

— Бекам, Омбос тинч ва чиройли шаҳар. Осмони мусаффо, ҳаммаёғи кўм-кўк, ирмоқларида оққушлар сузади... У ердаги қуёшли ҳаво машъум ва ғаддор Абуда нафис юрагингга етган барча кулфату ғамларга даво бўлади...

Ошиқ йигитнинг валдирашлари ҳам меъдасига теги, хаёли сирли шишача томон оғиб кета бошлади. Ҳаммасига тезроқ барҳам бериш керак. Родописнинг кўзлари салгина олдин маҳофа турган ерни излаб топди ва худди мана шу жойдан нариги дунёга сафар қилажagini англади. Аввал Бнамонни чиқариб юбориш керак.

— Таклифинг ғоят ёқимли, Бнамон. Мени ёлғиз қолдир, бу ҳақда озгина ўйлаб кўрай.

Ёш ҳайкалтарош шодлигидан яйраб кетди:

— Кўп кутишимга тўғри келадими:

— Йўқ, кўп кутмайсан...

Бнамон беканинг қўлини ўпиб, шийпондан чиқиб кетди. Изма-из Шит кирди. У ҳам ниятини амалга оширишга ҳалақит берди.

— Менга май келтир!

Хизматкор ғойиб бўлди. Бнамон ирмоқ қирғоғида ўтирар, кўнгли шод-ҳуррам эди. Тез орада орзулари рўёбга чиқиб, ўз илоҳаси билан Омбосга йўл олади. Даҳшатли, хавфли Абуни тарк этадилар. У ерда Родопис гаплари тўғрилигига ишонади, шунда балки ёқтириб ҳам қолар. Ўсмир ичида худоларга астойдил илтижо қилиб, ўзинга бахт ва омад оло этишларини, ёлғиз дамларида қўллаб-қувватлаб, мадаккор бўлишларини сўраб, дуо ўқий бошлади.

Бнамон жойида ўтиролмай қолди ва қирғоқ бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юрди. Кўп ўтмай кўзача кўтариб келаётган Шитга кўзи тушди. У эшикдан кириши билан ичкаридан аламли фарёд эшитилди. Йигитнинг юраги санчиб, шийпонга қараб югурди.

Родопис хона ўртасида ётар, ёнига тиз чўккан хизматкор унинг юз кўзларини силаб ўтирар эди. Бнамон ҳам тиз чўкди ва аёл устига эгилиб, кафтларини ушлади. У муздек совуқ эди. Родопис ухлагандек ётар, аммо юзлари кўкиш тусга кирганди. Қора соч толалари ва елкаларига ёйилган, рангсиз лаблари ярим очилган эди.

Йигитнинг юраги музлаб кетди. У бўғиқ овозда хизматкордан сўради:

— Унга нима бўлди, Шит? Нега у индамайди?

— Билмадим, жанобим. Мен кирсам, бекам полда ётибди. Чақирсам, жавоб бермайди. Елкасига туртсам ҳам уйқудан кўзини очмади... Сенга нима бўлди, жаноб? Нега бундай қараяпсан?

Бнамон бирон сўз айтмади. У ҳаракатсиз ётишида даҳшатли синоат яширинган соҳибжамолга ҳайрон тиқилар экан, ногоҳ унинг ўнг кафтидаги кичкина шишачани кўриб қолди. У инграб юборди ва қалтираган қўллари билан тагида бир неча томчи суяқлик қолган оғзи очиқ шишачани чангаллади. Йигит ҳамма гапни англади ва аламли нидо бағридан отилиб чиқди:

— О, даҳшат! Даҳшат.
 Хизматкорни ваҳима босди:
 — Нимадан қўрқиб кетдинг? Ёмон ўйлар мени телба қилаёзди...
 У жавоб бермади ва гапини эшитадигандек, Родописга мурожаат қилди:
 — Нега бундай қилиб қўйдинг? Нега жонингга қасд қилдинг, гўзал соҳибжа-
 мол?
 — Нималар деяпсан? Бекам ўзига суиқасд қилишини қаердан билдинг?
 Йигит ғазаб билан шишачани улоқтирди, у деворга урилиб, майда бўлақларга
 бўлиниб кетди.
 — Нега заҳар ичиб қўйдинг? Омбосга ўйлаб кўришга ваъда қилган эдинг-ку?...
 Бу хосиятсиз шаҳардан узоққа кетмоқчи бўлган эдик-ку!.. Нега мени алладинг?
 Бекам заҳарни қаердан олди? — ҳайрон бўлди Шит.
 У алам билан бошини чангаллади:
 Уни мен келтирган эдим.
 — Нега заҳар келтирасан, эй бахти қаро? — ғазаб билан сўради хизматкор.
 — Ўзини ўлдиришини билмаган эдим. У аввал ҳам, ҳозир ҳам мени аллади.
 Шит кўз ёш тўкиб, беканинг оёғига йиқилди ва уни ўпишга тушди. Йигит дов-
 дираб қолди. У абадий уйқуга кетган Родописдан кўзини узолмас эди. Мана шун-
 дай гўзал чеҳра йўқлик қатъидан жой оладими? Кечагина ҳаёт нашидаси барқ
 урган бу юзлар сўлиб, йўқ бўлиб кетадими? Ҳа, ажал шарпаси унинг устида кезиб
 юрибди. Қани, бир лаҳзагина ҳаёт нафаси қайтса, юзида бахт жилва этса, кўзла-
 ри мулойим чарақласа! Шундай мўъжиза юз берса, у ҳеч иккиланмай ўз ҳаётини
 қурбон этган бўларди!.. Шитнинг нола-фигонларидан юраги эзилиб кетди. У хиз-
 маткорга ўшқариб берди:
 — Бўлди, йиғиштир энди! Оҳу зорларинг дил-дилдан эзилиб, изтироб чекишим-
 га ҳалақит бермоқда.

Хизматкор бека ҳаётдан кўз юмганига ҳамон ишонмас эди. У кўз ёши ичида
 Бнамонга тикилиб, секин шивирлади:

— Эҳтимол, ҳали умид бордир, жанобим? У ҳушидан кетиб қолган чиқар?

Ҳайҳот, ҳеч қандай умид йўқ. Родопис ўлди... У билан орзуларим ҳам... Даҳ-
 шатли ўлим мени ғафлатдан уйғотди...

Қуёшнинг сўнги нурлари сўнди, уфқ қондек қизил шуъла билан қопланди.
 Оламни мотам либоси буркаган тун қоронғуси билинтирмай бостириб келди. Шит
 гуссага ботган бўлса-да, марҳума олдидаги бурчини унутмаган эди. Қасосга ташна
 душманлар қуршовида қолган оролда барча маросимларни адо этиб бўлмасди.
 Хизматкор кўнглидан ўтган хавотирларини Бнамонга айтди ва Родописнинг жа-
 садини Омбосга олиб боришни илтимос қилди. У ерда жасадни дастлаб мўмие-
 ловчилар қўлига топшириш, сўнг Ясарлар оиласига қарашли хилхонага дафн этиш
 мумкин эди. Йигит бу таклифга рози бўлди. Хизматчи хотинлар беканинг жасади-
 ни маҳофага жойлаштириб, чойшаб билан ўраб қўйишди. Маҳофани яшил кема-
 га чиқаришиб, Нил оқими бўйлаб шимолга сузиб кетдилар.

Бнамон севгилисининг бош томонига Шит билан ёнма-ён ўтирди. Каютада оғир
 сукунат ҳоким эди. Бугунги қайғули тунда, кема Нил сувларида секин сузиб бо-
 рар экан, йигит ғалати шарпалар оламида кезар эди. Яқинда кечган манзаралар:
 умид билан алмашилиб турган машаққатли дамлар ва шафқатсиз кулфатга дуч
 келиб, барбод бўлган самарасиз муҳаббат орзулари бирма-бир хаёлида жонлана
 бошлади. Бу гўзал порлоқ ҳаётда қисмат ўзига ниҳоятда қисқа бахт ато этганини
 бутун ақлу шуури билан англа етди. Орзуларини қоятошдек парча-парча қилиб
 юборган қаршисидаги жисмга кўз ташлар экан, оғир хўрсинди... Ширин шарпа-
 лар тарқалиб, уйғониш дақиқалари бошланмоқда эди.

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
 таржимаси

Кечиккан, (лекин) зўр севги

ҲИКОЯ

У бир идоранинг йўлагида сал-пал қизига ўхшаб кетадиган ёш қизни тасо-дифан учратиб қолганида элликка кириш арафасида эди. У қизини ҳамиша яхши кўрарди. Тўсатдан унинг миясида бир фикр барқ урди — бу қиз нечун уни яхши кўриб қолиши мумкин бўлмасин. Бунинг устига маълум бўлдики, қиз бутунлай нотаниш эмас экан — улар қай бир фурсат аллақайда учрашишган экан. Салқам эллик ёшни уриб қўйган бу бастакор анча-мунча таниқли эди. Унинг пардозланиб бадий тус берилган сувратлари нота магазинларининг витриналарида ва ўзининг пластинкалари устида савлат тўкиб турарди.

У қизга деди: — Катта бўлиб қолибсан-ку. Чинакам аёл бўлиб қолибсан. — “Чинакам” деган сўз унга анча аниқ бўлиб туюлмади, шекилли. Шунинг учун қўшиб қўйди: — ҳа, ҳа, ҳар жиҳатдан бекаму кўст аёл бўлибсан.

Афтидан, қизга унинг сўзлари хуш ёқди, шекилли: у жилмайди ва бастакорга қўлини узатди. Қиз бошловчи ёш ижодкор эди. У шеър ёзарди. Уни кайфиятлар-у истиролар қийнаб қўйганди, кейин синфдошлари ҳам қийнар эди — улар кафега кириб олиб, бақириб-чақириб, қизнинг нозик овозини эшиттирмаслик пайдан бўлишарди. Ҳозирча, у бирон яқин одам топиб, ўзининг қарашларини баҳам кўролган эмас, шунинг учун ҳам уларни калта-калта замонавий шеърларда ифодаларди. Бу шеърлар анча-мунча дадиллик билан ёзилган бўларди, уларда ҳатто эякуляция деган сўз ҳам учрарди. Бастакор буларнинг баридан беҳабар эди, албатта. У адабиётда алифни калтақдан ажрата олмасди. У бир куни қизга — Биз қаерда учрашган эдик? Юринг, кафега кирайлик, — деди.

Улар кўчага чиқишди. Ёнма-ён кетишди. Бироз юришгач, бастакор қизнинг елкасидан қучиб олди ва улар шу алпозда кафега кириб боришди. Бастакор шу йўл билан қизнинг ҳирсини қўзғатмоқчи бўлганди. Шу бугуннинг ўзида қиздан илтифот кўришга, лоақал бўса олишга шубҳа қилмасди.

— Биз сенсирашамизми? — деб сўради бастакор официант қаҳва келтирганда. Қиз жилмайди. Албатта, унинг оппоқ тишлари жуда чуройли эди, лабларидаги қизил бўёғи тишларининг чиройига чирой қўшмоқда. Лабининг бўёғи-ю, оппоқ чеҳраси, юмшоққина елкаси — ҳамма-ҳаммаси бастакорнинг қалбига гулгула солиб қўйган, лекин у буни билингирмай ўтирарди. У сира хотинбоз эмас эди, қолаверса, бу масалада тез-тез ожизлик ҳам қилиб турарди. Бу ожизлик ҳаммадан аввал хотини билан муомаласида тез-тез рўй бериб турарди. Мана, ўттиз йилдирки, у хотинини қаттиқ ҳурмат қилади-ю, лекин нарига ўтмайди. Умуман айтганда, бир нарсани англаб олиш мушкул эди: улар бир вақтлар нима учун турмуш қуришган, нима учун қиз кўришган, бир уйда яшашган-у бир хил таомни истеъмол қилишган, бир-бирларига садоқатларини сақлаб келишган? Албатта, бастакорнинг хотини олдидаги дил-дилдан чиққан тавба-тазарруларини садоқат қаторига қўшиш

Рудольф Слобода (1938-1995) — атоқли словак шоири, адаби, киносценарийлар муаллифи. Ўзбек тилида асари биринчи марта босилмоқда.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

116

мумкин бўлса... Бастакор ўзининг қалтис саргузаштларини мунгазам айтиб бериб, хотинининг кўнглини хуш қилиб юрарди. Гарчи кўпгина аёллар унинг бошини қотиришни қўймасаларда, у биронта хотин билан ётиб турмаганман, деб хотинининг қулоғига қуйишдан чарчамасди. Бу тавба-газаррулар хотинига таъсир қилмасди — унга ҳаммадан аввал эрининг топиши-ю пули керак эди, жилла бўлмаганда, у эрининг номи билан ҳам кифояланиб қўя қолиши мумкин эди, чунки эрининг номини ҳар куйга солиб фойдаланса бўлади. Бастакор йилига икки марталар хотинига бевафолик қилар эди — бу қутулиб бўлмайдиган бир бало эди. Унинг бевафолигига сабаб ичкилик бўларди, ёки эркакча ўжарлиги тутиб қолса шунақа бўларди. Лекин бу илллати томир ёйиб, урчимасди. Бу бор-йўғи бир бўштовгина, шалвираган, шахвоний ҳирс эди, холос. Кўпинча бевафо аёл (агар у биронининг хотини бўлса) бастакорни бирон тунги ишратхонада нақд тонг отиб биринчи автобуслар қатнай бошлагунча ўтиришга мажбур қилар, кейин қўярда-қўймай ўзи турадиган уйга бошлаб кирарди. Уйга кириш билан бастакор ўзини унинг устига отар, у бўлса худди уруш худосининг чангалига тушиб қолгандай оҳ-воҳ кўтарарди. (Айтишларича, Уруш худоси ҳам худди Зевсга ўхшаб аёл зотига суяги йўқроқ экан).

Қиз бастакорга қўлини узатди, улар ўпишишди ва бир бирларини сенсирашга ўтишди (ҳолбуки, бастакор биринчи гаплариданоқ қизни сенсирай бошлаган эди). Бастакорнинг ўпишишга хуши йўқроқ эди. У тушунарди — қиз ҳозир нимани ўйласа ўйлаётгандир-у фақат унинг қовжираган лабларини ўйламаётган бўлиши керак. Бу лабларнинг нимасини ҳам ўйласин — уларнинг ортидан бир текис оппоқ тишлар эмас, тамакидан ёхуд кока-коладан сарғайиб кетган бесўнақай тишларгина кўринади. У соддан фикр юритадиган, лекин ҳали-ҳозир буткул тугаб-тамом бўлмаган бир инсон эди. Қиз сигарета сўради.

Қизнинг сигаретни сўриб-сўриб тортаётганини кўриб бастакор жунбушга келди — унинг ўзи бошқача чекарди. Унинг миясида қисқагина бир оҳанг жаранглади — во ажаб — бунақа бўлиши сира мумкин эмас, бироқ бу қисқагина мусиқавий оҳанг, шак-шубҳасиз, мотам маршининг бир парчаси эди. Ҳозирча ҳали ҳеч ким бастакорга мотам марши ёзишни буюргани йўқ, лекин у яқинда шу ишни қилмоғи кераклигини англаб етди. У, албатта, ёзади. Бу марш анча салобатли, бақувват бўлади, нимаси биландир Брукнерникига ўхшаб кетадиган бўлади. У баъзи парчаларни қоралаб ҳам қўйган. Лекин ҳозирча кўнгилдагидай чиқмаяпти — оҳанг ҳаддан ташқари германча бўлиб кетяпти — худди Гейдрихнинг дафн маросимида ижро этилган мотам маршини эслатади. Бастакор бир вақтлар шунга ўхшаган аллақандай куйни эшитган, лекин бу эшитгани Вагнерникими ё Брукнерникими аниқ эслаёлмади. Миясидан яна бир фикр ўтди — агар Брукнер яҳудий бўлганида, Гейдрихни дафн қилишда уни эслашмаган бўлардилар. Бироқ ҳозир буни аниқлаб бўлармиди? Луғатларда ким яҳудий-ю, ким яҳудий эмаслиги кўрсатилмайди.

Ўзининг хаёлларига берилиб кетган бўлса ҳам, бастакор қизнинг ҳолидан хабардор бўлишдан тўхтатгани йўқ, у ҳатто қизга сигаретини кулдонга эзгилаб ўчиришга ҳам кўмаклашди. Унинг ўзи сигаретини анча чала чекиб ташлаганди — каттагина қолдиқ кулдонда кимнингдир чекиб ташлаган қолдиғи билан ёнма-ён ётипти. Сигарет қолдиқларининг катта-кичиклиги бундан кейинги гуруннга баҳона бўлади деган умидда у қиздан сўради: — Сен кўп чекасанми? — Қиз оппоқ тишларини ярқиратиб жилмайди ва жавоб берди: — Ташламоқчиман. Лекин ёзганда чекаман. Тўрт бандни ёзиб бўлгунча, ўнга сигарет чекаман. Етарли.

Композитор ўзини унинг гапларига ишонган қилиб кўрсатди. — Шеър ёзасанми? Бирортасини ўқиб бер.

Ёш шоира жилмайди. У шеърларини ёд билмас эди, лекин баъзи бирларини ҳаммиша ёнида олиб юрарди. Агар уларни эллик яшарлик бастакорга кўрсатса, шеърлар унга маъқул бўлишига шубҳа қилмас эди. Ахир, композитор бир ёқда турсин, ҳатто биронта ҳам кекса ёзувчи шу пайтга қадар шеърлари учун унга дашном берган эмас. (Доимий тасалли!) Янгилиги билан бастакорни қойил қолдирган сумкасидан шоира бир нечта саҳифани олиб унинг олдига қўйди. Бастакор апил-тапил уларни қўлига олди, сигаретини тугатиб, диққат билан ўқишга тутинди.

Биринчи шеър “Сўз ўрнига” деб аталарди. Унда шоира болалик кезларидаёқ

ўзини ўлаётгандай ҳис қилганини, бу туйғу ҳозиргача тарк этмаганини, у гарчи бокира бўлса ҳамки, ўлим унинг кетидан соядек изма-из эргашиб юришини, у ҳам ўлим соати қачон етиб келишини кутиб яшаётганини ёзган эди.

Буни ўқиб бастакорни муздай тер босди. У даҳшатга тушди. Қиз эса жилмайди, холос. Бастакор унга ишонмаётганини қиз билади, у ҳозир қиз бола ўлим тўғрисида ўйламаслиги керак, бунга ҳаққи йўқ, деб насиҳатга тушади. Эркин қўл ҳаракати билан бастакор қизга шеърларини қайтариб бериб, қўлини қисди, унинг кўнглидан ҳеч қанақа туйғу кечгани йўқ. Бироқ у моҳир актер эди, ичидагини яшириб, юзида бошқа нарсани зухур этаоларди. У фақат қиздагина бирон бир туйғу қўзғашининг пайида эди. Шеърлар унга тариқча ҳам таъсир кўрсатгани йўқ. Қизининг кундаликларида ҳам шунга ўхшаш нарсалар ўқиган эди. Ҳозирги пайтга келиб, у ўзининг ўлими тўғрисида ўйласа, фақат тиббиёт нуқтаи назаридан ўйларди, холос. Бирон фалокатга учраб қолишни истамас, дабдурустдан ўлиб қолишдан жуда қўрқарди. Шу билан бирга узоқ ётиб қолиб ўлишни, хастахонада жон таслим қилишни, мусиқасиз, балки бутунлай қулоғи том битиб ўлишни ҳам истамас эди. Бутун вужудини совуқ тер қоплаб, даҳшатга тушганининг боиси эса шунда эдики, бу қиз билан бугун ўпиша олмаслигини тушуниб қолди. У ҳаётда ҳамма нарсаларни бир бирига боғлаёлмас эди. У ўлим билан муҳаббат айнан бир нарса эканини ва қиз ўзининг шеърида бу фикрни анча-мунча уқувсизлик билан ифодалаганини билмас эди. Эҳ, кошки эди у актёрдан кўпроқ руҳшунос бўлганда қани эди — унда шоирамизга ҳамдардлик билдирмоғи мумкин бўлар эди. Қизга шунинг ўзи ҳам етиб-оргарди. У шундай деди: Ё худо? Сиз Худога ишонасизми? Ўлимнингизни Худога боғлабсиз?

Бу гапларнинг бари зиёлинамо гаплар бўлиб туюлди. Қизга жон кирди. Унинг юзидаги табассуми тарқаб кетди.

— Мен Худони ҳамма жойдан излайман. Ҳамма нарсадан ортиқроқ уни излайман. Бироқ мен ишонмайманки... Ҳатто билмайманки...

Бастакор чиндан ҳам қизга ҳамдард бўлабошлади. Мабодо стол ортида яна аллақандай учинчи киши ўтирган бўлиб, у гапни ҳаётнинг икир-чикирлари мавзуга кўчиришга ёрдам берганида эди, бастакор қизга осонгина йўл билан унда аллақандай фосиқлик, ҳаёсизлик борлигини, Худо деганлари бутунлай бошқа нарса эканини, Худо зинҳор-базинҳор ёшлар учун эмаслигини исботлаб берган бўларди. Қизнинг худога муносабати унинг бокиралигидан келиб чиқмаётганмикин? Бу фикр унга дадиллик бахш этди. Унинг назарида Худо мавзудан шаҳватга ўтиш унча мураккаб эмасдай туюлди. У деди:

— Сиз шу қадар ёлғизсиз, шу қадар шафқатсизлик билан ҳаёт қаърига улоқтирилгансизки, сизга, э-э йўғ-э, сенга (у жилмайди) бир нарса етишмайди... алланечук реал нарса — овозми, рангми, иштиёқми камлик қилаётгандай туюлади. Бу шеърингиз даҳшат-ку! Умримда ҳеч қачон бунақа нарса ўқимаган эдим.

— Сен Рилькени билмайсанми? — деб сўради қиз соддадиллик билан.

Бастакор бошини қуйи солди. У бу номни эшитган эди. Рилькенинг номини эшитмаган одам борми ҳозир? Лекин унинг тўғрисида номидан бошқа ҳеч нарса билмас эди. У деди:

— Биламан, лекин у, биласанми, қанақа эди... — Бастакор имо билан бу шоир ҳақида кўп нарса билишини, лекин тил билан ифодалаб бериб бўлмаслигини тушунтиргандай бўлди.

Қизнинг жағи очилиб, Рильке ҳақида бидирлай кетди. Унинг адабиёт ҳақидаги билимлари пишиққина кўринади. У Рилькенинг бир нечта шеърини ёддан ўқиб ҳам берди. Бастакорнинг мисига ёзишга жазм қилган мотам марши ҳозирги вазиятни ҳар нарсадан яхшироқ ифодалай оларди, деган фикр келди. Бу ерда рояль бўлганида у ижро этиб берган бўларди. Вужудини кемираётган ғуссадан халос бўлгиси келди. — Бизникига борайлик, — деди. — Меникига... Мен сенга бирон нарса чалиб бераман.

Қиз ўрнидан турди. Қиздан бунақа жавоб бўлишини у кутмаган эди. Бастакор йўл-йўлакай ҳисоб-китоб қилди, улар кўчага чиқишди.

Йўл-йўлакай қиз сумкасиңи саришталай бошлади. Аллақандай темир буюм ялтиллаб кўринди. Бастакор сўради:

— Нима бу ярқираган?

Қиз сумкасини очди. Унинг тагида тўппонча ётарди. Милига пахта тиқиб қўйилган эди. Сумка ёпилди. Унинг темир илгаги шиқиллади. Тўппонча кўздан ғойиб бўлди.

— Бу ... ростакам ... тўппончами? — деб сўради бастакор. — Қаердан олгансан уни?

Теварагига аланг-жаланг қараб, қиз шивирлаб жавоб берди:

Ўғирлаб олганман. Отамники. У завод соқчилар жамоасининг аъзоси?

— Қачон уни... Отанг тўппончани қидирмайдими? — деб гудранди бастакор.

— Ўғирланганига бир йил бўлди. Ўқланган. Бироқ отадими-йўқми — билмайман. Қурол-яроққа тишинг ўтадимми?

— Кетдик! — деб буйруқ берди бастакор ва қизнинг қўлидан ушлаб такси томон судради. Улар композиторнинг уйига киришди. Қиз сумкасини эшик орқасидаги илгакка илиб қўйди, пойафзалини ечди. Меҳмонхонага кирди-да, ўша ерда тўхтаб қолди.

Бастакор тўппончани сумкадан олиб, унинг ўқланганига, тепкисини кўтариб қўйилганига, отишга тахт аҳволга келтирилганига амин бўлди. Тепкини босса бас. У тўппончанинг оғзидан пахтани олди — пахта тасодифан тушиб қолган бўлса керак. Сўнг эҳтиёт бўлиб, тўппончанинг сақлагичини кўтариб қўйди, ичидан ўқларини олди, беш дона. Уларни стол устига ёйиб қўйди. Кейин тўппончани қизга узатди: — Мана, энди ўйнайвер бу зормандани...

Қиз тўппончани стол устига қўйиб, бастакорни саволга тутди:

— Хотининг билан қизинг қаерда?

— Билмадим, билмадим. Билмайман ҳам, қизиқмайман ҳам. Сендан гаплайшайлик... Отанг сени... излаяптими? Сен қочиб юрибсанми? Нега отангнинг тўппончасини ўғирладинг?

— Мен телба бир одамман...

Қиз кулди. Бу гал унинг кулгиси болаларникидай ёқимли, беозор чиқди. Бастакор стол устидаги ўқларни сидириб олиб, деразадан ташлаб юборди. — Отанг нима қилди? Бу гапдан хабари борми? — деб сўради у.

— Отамнинг миясига қон қуйилди. У ўлди. Бўлдимми? Қўй бу гапларни, бошқа гаплардан гаплашайлик. Тўппонча қизиқтирмайди.

— Уни менга сотиб қўяқол... Истасанг, совға қил. Бошингга урасанми уни?

— Майли, олақол! Кейин... хотининг келганида... менга такси чақириб берасан, хўпми? Йўқ, йўқ, ҳозир эмас... Яна бироз ўтирай. — Шундай деб яна жилмайди.

— Сен бетоблигингни қаёқдан биласан?

— Мен соғломман. Қўрқма. Сен мендан қўрқмаслигинг керак. Тўппончани ҳазиллашиб ўғирлаган эдим, кейин эса бўйнимга олишдан қўрқдим. Агар сен қизиқсанг, айтай... отамни кўргани кўзим йўқ. Тўппонча унинг жону-дили...

“Жону дили” деган гап бастакорни қизиқтириб қолди. Бунга эшитиб, ёнида ўтирган қиз чиндан ҳам телбанамо экани ҳақида фикрга мойилроқ бўлабошлади. У пул турадиган галадонни очиб, у ерга тўппончани яширди. Роялнинг ёнига ўтириб деди:

— Тингла бўлмаса!

Қиз жилмайди.

Бироқ асбобдан мотам марши оҳанглари таралмади. Аксинча, ундан алланечук юракни ўртовчи ҳазин куй чиқди. Қиз унинг эсидан чиқиб кетди — у чалаверди, чалаверди. Қиз келиб унинг елкасига қўлини қўймагунча бу аҳвол давом этаверди. Унга тутатилган сигаретани узатар экан, қиз деди:

— Жуда гўзал. Мен кетмоғим керак.

Қиз пойафзалини кийди, сумкасини қўлига олди ва яна жилмайди. Бунга қараб туриб чидаш мумкин эмас эди — бастакор унинг елкаларидан ушлаб олиб ўпа бошлади.

— Мен кетяпман, кетяпман! — деб шивирлади қиз ва эшикни очиб йўлакка югуриб чиқди. Бастакор унинг кетидан ташланди, бироқ тўсатдан бел оғриғи тутиб қолди — у вой-войлаб икки букилиб остонага ўтириб қолди. Бир неча муддат ўтгандан кейингина хонасига қайтиб кирди, яна тўппончани кўздан кечирди ва ҳовлига — ўқларни излаб топгани югурди.

У ҳеч нарса тополмади. Қўрқиб кетди. Полиция қуролнинг изига тушиб қолса нима бўлади? Унда бирон важ-корсон кўрсатиб қутулиб қолмайди — у тўппонча ҳақида ҳам, ўқлар ҳақида ҳам полицияга хабар бермоққа мажбур эди. Бу эса қизнинг устидан чақув қилган билан баробар. Лекин энди қизни қидириб овора бўласизлар! Бастакор хоҳлаганида ҳам қизнинг устидан чақув қилолмас эди, чунки унинг номинигина биларди, холос. Тўғри, полиция тагига етаман деса бир амаллаб етарди. У тўппончани йўқотишга қарор қилди. Бироқ қандай қилиб йўқотади? Духовканинг ичига тиқсинми? Бироқ темир оловда ёнмайди-ку! Бирон бир асбоб топиб, уни майштириб, абжақ қилиб ташласами? Айни чоқда у бир зум ҳам янги таниши ҳақида ўйлашдан тўхтамади. Ҳар қандай қилиб бўлса-да, бастакор уни яна бир марта учратмоғи керак. У ўзининг ёшини, бел оғриғини, тишини, ўзининг шуҳратини паққос эсидан чиқарди-да, ўзини таг-туғи билан шу қизга бағишламоққа аҳд қилди.

Хотини келганда унга ҳамма гапни оқизмай-томизмай айтиб бермоқчи бўлди, лекин шу заҳотиёқ унинг бирон гапга ишонмаслигини кўз олдига келтирди. У шу қизга ошиқу беқарор бўлиб қолганини ҳис қилди. Бу учратган қизи бошқа оламдан келган ҳурилик эди, бастакор ўз мусиқасида, ўз орзуларида, чет элларда юрган кезларида бутун умри давомида худди шу фариштани зориқиб-зориқиб излаган эди.

У ақл-идрок билан иш юритадиган одам эди. У ўзига ўзи мен ўзимнинг биринчи эркин асарим — мотам маршини ёзиб тугатмагунча ухламайман деди. Жин урсин симфония-ю квартетларни... ҳозир мен мотам маршини ёзмоғим керак...

Хотини тўппончани топиб олмаслиги учун уни роялнинг ичига тиқиб қўйди (Тўппончани ғаладонга яшириб қўйганида, хотини уни топиб олса, қанақа қўрқинини кўз олдига келтириб, роса маза қилди. Энди эса вазият ўзгарди: тўппонча уйдан ғойиб бўлмоғи керак).

Марш яхши чиқа бошлади. Марш чиндан ҳам мотамсаро, гўё машҳур бир шахснинг ўлимига атаб ёзилган каби эди. Маршни тўппончадан ўқ узиш билан хотималаса чакки бўлмас эди. Бироқ тўппонча пақиллайди-қўяди-да! Йўқ, яхши-си замбаракдан ўқ узиб тугатган маъқул. У финалгача нечта пауза бўлишини ҳисоблаб чиқди. Тингловчи маршнинг тугашини кутяпти. Шунда бирдан гумбирлаш эшитилади. Уни қайси асбоб чиқариб бераоларкин? Ёки бу замбарак говушини маршнинг бошида бергани тузук бўлармикин? Ёмон бўлмас эди. Куйда худди учиб кетаётган ўқнинг чийиллашига ўхшаш овоз ҳам берса бўлади. Бу ўқ еб йиқилган одамнинг вафотига бағишланган мотам марши бўлади. Ўз-ўзини назорат қилиш ва ҳорғинлик оқибатида у асарга жиндай ижтимоий йўналиш ҳам берган бўлди. У маршини сотади. Маршнинг қандай пайдо бўлгани бирибир эмасми? “Партизаннинг ўлимига” десамикин? Ёки бошқа ном топгани яхшими?.. У ўзининг хонасига ётди. Хотини қўшни хонада ётарди. У ухлаёлмади, яна янги танишининг табассуми кўз ўнгидан ўтаверди, ваҳима, қўрқув ва ҳасад тўлқинлари кетма-кет устига ёпирилаверди. Қаёқларда юрганикин бу қиз? Бирон жойда ўтирганмикин? Ёзаятимикин? Бошқа шеърлари қандай жарангларкин?

Эртаси куни у қизни излаб шаҳарга жўнади. Кўпгина кафелар, барларга кириб чиқди, тўйиб ичди, яна бир марта шаҳарни айланди, ҳатто ошиқу беқарорлигини ҳам унутиб юборди. Уч-тўрт чашка қаҳва ичганидан кейин бироз кайфи тарқагандай бўлди ва яна қиз учун ҳаддан ташқари ташвишлана бошлади. Шўрлик қиз чиндан ҳам бетоб бўлиши мумкин. Эҳтимол, у ростдан ҳам художўйдир. Бирдан қиздан жаҳли чиқди — нимага кетиб қолди у? Нима учун қўққисдан кетиб қолди? Ёки унга музика қаттиқ таъсир қилиб, сел қилиб юбордимикин? Нима учун у тўппончага бу қадар лоқайд эди?

Ниҳоят, ҳориб-толиб, эрталабга яқин уйига қайтиб келди ва ухлаб қолди. Уйқуси жуда бесаранжом ва узук-юлуқ бўлди. Уйғонганидан кейин унинг шеърдан бир-иккита иборани эсламоқчи бўлди. Ҳозир бўлганда у қизни мақтаган бўлармиди? Қолган шеърларини ҳам ўқиб чиқарди. Бирор ваъда билан кўнглини кўтарар эди. Жилла бўлмаганда уларга мусиқа ёзаман дермиди? У билан дил-дилдан очилиб гаплашарди. Ё парвардигор, роса ҳам аҳмоқ бўлган экан-да!

Тўртинчи куни бастакор қизни тасодифан учратиб қолган идорага кирди. Эшик

ортидан унинг овозини эшитгандай бўлди. Эшикни қоқиб, ичкарига кирди. Йўқ, адашипти. Ичкарида қиз йўқ эди.

Бунақа авҳол ҳали бошимга тушмаган эди, — дерди у ўзига ўзи, бу — ҳақиқий муҳаббат. Бирор ёқимли жой йўқ, бу ҳолат ўтиб кетса, хурсанд бўламан. Уни бошқа кўрмасам ҳам майли. Бизнинг орамизда қандай муштарақлик бўлиши мумкин? Унга уйлансаммикин? Хотинимдан ажрашсаму, шоирага уйлансам? Қаёққа ғойиб бўлди экан-а? Ахир, жиннихонада бўлмаса керак. Қандай, қандай қилиб бўлса бўлади буни?

Лекин шундоқ зиддиятли ўйлар исканжасида эканига қарамай, севиб қолгани жуда қувончли ҳодиса эди. Ишлаёлмаяпти, томоғидан овқат ўтмаяпти. Кошки эди бу васасадан қутулса, елкасидан босиб турган оғир юкни олиб ташлаёлса... Кошки эди, турмуши яна аввалгидай беташвиш изга тушиб кетса — яна ўзининг муסיқий оламида, дўстлар билан баҳсларда, концертларга қатнаб, истаганда сайр қилиб, ҳамманинг диққат-эътиборини жалб қилиб яшай бошласа! Борди-ю, у бутунлай бошқа бир нарса бўлса-чи? Борди-ю, у бор-йўғи бир телбалик бўлса-чи? У анча вақтгача кўзгудаги аксини кўздан кечирди. Ўзига ўзи чиройли кўринди. Рост, бўйнида ажинлари кўпайиб кетипти, бурни қизил экан. Гимназияда “Ёш Вертернинг изтироблари”ни росаям энсаси қотиб ўқигани ёдига тушди. Ушанда ўз жонига қасд қилиш тўғрисида ўйлари ёдига тушди. Ҳовлига чиқиб яна ўқларни излади. Ҳеч нарса тополмади. Фақат қалин ўт-алафлар ўсиб ётипти. Уларнинг ичи ахлатга тўла. Ўзини оссамикин? Жуда бемаза иш-да! У ҳаддан ташқари нозиктаъб одам эди, арқон қидиришга, ўзини осадиган дарахтни излаб топишга бўйни ёр бермасди. Осгандан кейин хирриллаб, бўғилиб ўласан. Жуда хунук-да! Булар ҳаммаси тўғри-я, лекин ўша қизни кўрмаса, топмаса, уни қучоқлаб ўпмаса, аниқ — ўлиб қолади.

Хотин билан хушмуомалада бўлди. У ўзининг устунлигини сезиб турарди. Хотини, албатта, бунақа туйғуларни бошидан кечирмаётган бўлиши керак. У кексайиб қолди, қатъиятли, уйбоп, ақл заковатли, пала-партиш жинсий алоқаларнинг душмани. СПИДнинг кенг тарқалаётганини эшитганда, кўзларидан ўт чақнаб кетган эди. Бу бевафо эрларга қарши, айниқса, ғарбга йўл олган бастакорларга қарши қудратли қурол эди.

Бир кун эрталаб — Вертерона изтироблари тахминан икки хафтача давом этгандан сўнг — эшик жиринглаб қолди. Эшик олдида қайси кўз билан кўрсинки, унинг Шоираси турарди. Ҳамон юзида ўша табассум, ҳамон лабларида ўша қизил бўёқ, устида ўша кўйлак, елкасида ўша сумкаси. Унинг кўз олди қоронғилашиб кетди. У қизнинг белидан қучиб кўтарди-ю, ичкарига олиб кирди. Ечинтириб, ўпа бошлади.

— Шошма, — деди қиз. — Ошиқма. Секинроқ. Сен ўпишни билмас экансан. Ечинтириш-ку буткул қўлингдан келмас экан.

У уйнинг бурчағида турган ўриндиқда чўқди, лабларини тишлади. У қиздан жиги-бийрон бўлмоқда эди. Бироқ лом-мим деб оғиз очмади. Нимадир учиб ғойиб бўлди, нимадир ерга тушиб чил-чил синди. Муҳаббат ўзгарди, алланечук бошқа нарсага айланиб қолди. Бастакор деди: — Қандай қилмоқ керак? Қиз деди — Жилмай.

У жилмая олмади. Қиз деди: — Ўзингни зўрлаб бўлса ҳам жилмай. Шошма, ўзингни эркин тут.

У истаган дақиқада хотини келиб қолиши мумкинлигини эслади.

— Бошқа жойга борайлик... Ўрмонгами...

— Нега энди? Нимадан қўрқасан? Мен сенга ўпишишни ўргатиб қўймоқчиман, холос.

У бошини эгди. Маъюсланди. Бунақа аёл уни яхши кўриши мумкин эмас. Бундай деса, у нега келди? Хайр, майли, ҳечқиси йўқ. Бастакор унинг ёнига ўтирди. Қиз бармоғи билан унинг лабини қисди, уни тортқилаб кўрди.

— Ўзингни эркин тут. Камасутрани ўқиганмисан?

— Йўқ (У китоб шу яқин ўртада чанг босиб ётипти. Бастакор бу китобдан жирканди, чунки у нозиктаъб, оврупоник, машҳур одам, шаҳват унинг учун илҳом берувчи бир баҳона холос, зинҳор-базинҳор, асосий мақсад эмас).

Бастакор қизни ўпа бошлади. Унинг назарида узоқ ўпди. Кейин белидан қучиб, ўзига тортган эди, қандоқ ўпиш кераклиги паққос эсидан чиқди-қолди.

— Секинроқ, — деди қиз. — Тилингни чиқар, лабларингни оқиста қимирлат.

У қизнинг ҳамма айтганини қилди. Бўсалар анча-мунча давомли бўла бошлади. Бастакор қўрқа бошлади — эрталаб чириган тишидан пломбаси тушиб кетган эди, тишининг қавагидан пахтаси чиқиб турганди. Қиз пахтаги ютиб юбормаса гўрга эди. У ўзини консерваториянинг биринчи курс талабаси деб ҳис қила бошлади. У ҳаваскорлик билан ёзган биринчи асарини устозлар назаридан ўтказиб олмоқчи — асари ҳам асар эмас, уч-тўртта кичик парчадан иборат, холос. Мана, у тик туриб, уларни мингиллаб айтяпти. Зинадаги ҳар бир қадамдан унинг вужудида титроқ туряпти. Унинг кўнглини бир истак жунбушга келтиряпти — қани энди ҳозир шартга турса-ю, роялнинг олдига бориб ўзининг нечоғлик бахтиёр эканини ифодаловчи бир куйни чалиб берса, бу куй билан қизни ҳанг-манг қўлиб қўйса, шу куй билан қизни даволаса, хушини бошидан учирса, маҳв этса, жонини олса...

У ўчоқ бошига югуриб чиқиб, қаҳва қайната бошлади. Қиз унинг ёнига келди. Юзида табассум.

— Мен қаҳва ичмоқчи эмасман. Ҳеч нарса истамайман. Фақат сени истайман. Лекин ундан аввал сен ўпишишни ўрганиб олмоғинг керак, тушундингми?

У ўпишишдан тўйган эди. У қичқирди: — Сени деб мен ўзимни ўлдирмоқчи бўлдим. Ақлдан озишмига сал қолди. Бошқа ҳеч нарса тўғрисида ўйлаёлмай қолдим. Фақат сени ўйладим. Мен сенсиз яшаёлмайман.

Қиз унинг пинжига кирди. Уни ўпа бошлади. Узундан узоқ, адоқсиз... Сув қайнаб кетди, ўчоқ боши дим эди. Қўшни балкондан қимдир уларга қараб турибди. У бир куни ўчоқ бошида қизни ўпганини эслади. Ўшанда нима муносабат билан қизни ўпган эди — хотирлаёлмади. Ўшанда ҳам худди шу одам балкондан қараб турган эди — ё бошқамиди? Барибир эмасми?

У сигарета тутатди.

— Мен биламан, ахир. Тушунсанг-чи! — Қиз унинг фикрларини ўқиётгандай эди...

Ёки бу қиз шайтонмикан-а? У сўради: — Сен ҳали ҳам чекяпсанми?

Қиз сигарета тутатди, кейин лабини унинг лабига осиб оғзидаги тутунни унинг оғзига пуфлади. Бастакорнинг нафаси қайтди. У тиз чўкиб ўтириб, қизнинг сонларини ўпа бошлади. Қиз уни ўрнидан турғизиб, юзини юзига қўйди-да, деди: — Шошма. Аввал... бундай... Мен сени жуда ҳам яхши кўраман. Сенсиз яшолмайман. Ҳеч ким мени яхши кўрмайди. Ҳеч ким... Лекин сен бошқачасан. Сенинг оҳанг-рабонг бор. Сен куёшсан, дуру жавоҳирсан. Сен Худосан, буни тушунасанми? Лекин сен ўпишишни ўрганиб олмоғинг лозим.

— Ҳадемай хотиним келиб қолади, — деди бастакор. — Юр, айланиб келайлик.

— Аввал келсин, кейин айлангани борамиз, хўпми? Унгача ўпишишни ўрганиб тур.

Қиз, ҳарқалай, қаҳвани ичди, бироз совуди ва деди:

— Ҳаддан ортиқ зиёли экансан. Гарчи оҳанг-рабонг бўлса-да, у бир бўлак совуқ темирдан ўзга нарса эмас экан. Нечук мен туфайли изтироб чекдинг? Алдаяпсан.

Бастакорнинг йиғлаб юборишига сал қолди. Чеккан азоб-уқубатлари паққос хаёлидан кўтарилиб кетиб бўлган эди. Нима қилсин? Тўппончасини қайтариб берсинми? Ўзини ҳайдаб солсинми?

— Бу ерда ўпишмоғимиз асло мумкин эмас. Яхшиси, мен сенга бирон нарса чалиб берай.

Ўриндиққа ўтириб, қиз куйни тинглай бошлади. Гарчи қиз музикани тушунмаса ҳам, куй унга маъқул бўлишига бастакорнинг ишончи комил эди. Кейин қиз музика ҳақида гапира бошлаганда бастакорнинг аччиғи келди. Қиз узоқ гапирди. Ўпишиш эсидан чиқдимикин? Йўқ, чиқмапти. Қиз деди:

— Яна бир марта уннаб кўр-чи!

Қизни ўпар экан, бастакор шивирлади, — Ечин.

Қиз бошини чайқади:

— Бугун сен... Бугун йўқ... Иложи йўқ. Бугун, биласанми, менда... нима деса-микин?... Кўнглинг беҳузур бўлади... Бунақада нима маъни бор? Кейин мени ташлаб кетасан. Ундан кўра, фақат ўпишганимиз яхши. Бошқа ҳеч илож йўқ.

— Розиман. Қачон учрашамиз... Сен қачон эпақага келасан?

Қиз жилмайди.

— Нега сен ҳеч кулмайсан? Балки сен ёмон одамдирсан? Балки оддий бир босқинчидирсан? Бир марта ётасан-у, тамом-вассалом. Бизнинг севгимиз узоқ давом этмоғи керак. Шошма-шошарликнинг ҳожати йўқ. Севгимиз мангу бўлмағи лозим. Гап қайтармай қўяқол!

Бастакор индамай қолди. Қиз жуда ҳам бадтарин экан. Лекин жуда хушрўй. Борган сари ҳусни очилиб бормоқда. Лабидаги бўёғи кетиб қолса ҳам, икки бети лоладек қирмизи, бақувват, ўзига ишонган. Бастакор унинг яноқларидан ўпди, ... қиз унга лабини тутди. Бастакор қизни тишлаб олди.

— Вой! — деб бақириб юборди қиз. — Аҳмоқ экансан-ку!

— Мен-а? Мен-а? Худо ҳаққи... Нималар деб валдираяпсан? Мен кекса одам бўлсам, бир оёғим гўрда бўлса! Нима деб менга ўргатяпсан... бўлар бўлмас нарсаларни... мён касалман... белдан қувватим кетган. Сен-чи? Менга нимани ҳам ўргата олардинг? Ундан кўра... хоҳласанг... шеърларингдан ўқиб бер.

— Мен шеър ёзмайман. Ўқиганинг менинг шеърим эмас эди. Ҳатто Рилькеники ҳам эмас эди. Бироқ сен буни тушунармидинг?

— Йўқ, йўқ, сеники! Сеники! Бу сен эдинг. Шеърни сен ўзинг ёзгансан. Тунов куни мен шеърни тушунганим йўқ эди, энди эса ҳеч балони тушунмаяпман, — деб қичқирди бастакор. У сапчиб туриб роялнинг олдига бордида, унинг қопқоғини очиб, ичидан тўппончани олди.

Қиз ҳамон жилмайиб турарди.

Бастакор қичқирди:

— Ма, ушла. Ол матоҳингни. Менга кераги йўқ. Сен ўтакетган мутакаббир экансан. Бахтсизлигинг ҳам шундан. Мен ҳеч қачон сени бахтиёр қилолмайман.

— Сен мени аллақачон бахтиёр қилиб бўлдинг, — деб шивирлади қиз, — мени кечир. Мен сени дунёда ҳаммадан кўра ортиқроқ севаман. Лекин сен ҳам менга мурувватли бўл. Мен кўрқиб кетяпман. Тўппонча ўқланган, уни қўй. Отма, ўти-наман сендан.

Бастакор жилмайди. Тепкини босди. Тепки чиқиллади. Кейин деди:

— Ўқдонда ўқи йўқ.

Икковлари ҳам кулиб юборишди. Бастакор бу иборани аллақайси ҳарбий фильмда эшитган эди. У тўппончани яна роялнинг ичига яшириб қўйди-да, деди: — Юр, хонага кирамиз. Хотиним келиб қолса ҳам, ҳеч бокиси йўқ. Сен бамайлихотир кийиниб оласан... У хонага бош суқмайди. Шу ерда ётиб ухлайверсанг ҳам бўлади.

Қиз қимир этмади. Бир дақиқадан кейин деди:

— Сен мени нима деб ўйлаяпсан? Мен бузук эмасман. Мен фоҳиша эмасман. Шунинг учун мени яхши кўрасан. Аммо шоираман. Буни сен билмайсан. Шунинг учун мени яхши кўрасан. Аммо шоир дегани бастакордан ортиқроқ бўлади. Қўй, у тўғрида баҳслашмай қўяқолайлик.

— Йўқ, бу қизнинг эс-ҳуши жойида эмас, — деб ўйлади бастакор ва хотиржам бўлиб қолди. У қизга дори бермоқ ҳаракатига тушиб қолди, дори қутини титкилай кетди. Қизнинг эса дори эмас, ароқ ичкиси келиб қолди.

Бастакор шишани олиб, икки бакалга тўлатиб ароқ қуйди. Кейин икковлари бир кўтаришда уни ичиб юборишди. Қиз кўзини юмиб туриб деди: — Мен кайф қилиб қолдим. Энди мени нима қилсанг қилаверасан.

Бастакор сўлагини ютди (ёки олдин туфлаб ташламоқчи бўлдими?) У яна бир бакални тўлдириб қуйиб, бир ўзи ичиб юборди-да, сукут сақлашда давом этди.

— Нега индамай турибсан? Ҳа, нима қилсанг қилаверасан. Мен бетобман, аммо кайфим борида, менга барибир. Сен аҳмоқсан! — деди у. Сўнг кўзини очмай давом этди: — Сен бепарда одамсан. Тўнғизсан. Бастакорлигингга ўйнаб қўйдим. Оғзингдан чиққан биронта гапингга ишонмайман. Сенинг севгингга ишонмайман. Ҳеч нарсага ишонмайман. Бу ерда нимаики бўлса, ҳаммасини ўғирлик билан топгансан. Сенинг мусиқанг лўттибозликдан бошқа нарса эмас. Гарчи мен шу ерда тинғирлатиб берганингда бошқа асарингни эшитмаган бўлсам-да, билман. Бу мусиқанг билан нима демоқчи эдинг? Нима мақсадда шу асарларингни ёзиб юрибсан, қария? Бир оёғинг гўрда эканлигини ўзинг айтиб турибсан. Ўлганингни кунидан айтдинг-а? Бўлмаса, итдай отиб ташлар эдим. Бир амаллаб эп-

лар эдим. Қани, бўлмаса, кел чиқақол, ёввойи тўнғиз! Муҳаббат дегани қуруқ гап эканини биласанми? Лабларми? Муҳаббат икки сон оралиғида деб ўйлайсанми? Ростингни айт — сен аблаҳмисан, йўқми? Сен — ўзи кимсан?

Бастакор унинг қўлини енгилгина қисди-да, деди: — Сен чиндан ҳам бетобми-сан? Менга ишонавер. Ҳозир гапларингнинг ҳаммасини кечираман. Негаки, айтганларингнинг ҳаммаси мен эшитган биринчи ҳақиқат! Нима, дардга чалинган-мисан?

— Ҳеч қанақа дардим йўқ. Ҳар ойда бўладиган гап. Сен ҳайвонсан.

— Яхши, — деди бастакор, — яна қуяйми?

— Марҳамат, — деди қиз ва гилам устига тупирди. Бир кўтаришда учинчи бакални ҳам бўшатди. Бастакор қиз ухлаб қолса, шу ерга жойлаштиришга аҳд қилди. Хотини нима деб ўйласа, ўйлайверар. У тушунтиради, энди у бошқа одам. Бу қиз унга дунёни бошқа рангларда кўрсатди, оламда бошқача меъёрлар ҳам борлигини намоён этди. Мана энди у ҳақиқий одам бўлди. Қиз учун қўлидан келган ҳамма нарсани қилмоқ керак, ҳар қанча малол келадиган бўлмасин, унинг гамини емоқ даркор.

Бироқ қизалоқ қуюқ қаҳва сўраб қолди. Бир чашкани тўлатиб ичди. Ичди-ю, ҳамма кайфи тарқаб кетгандай бўлди. Яна ўпишиш иштиёқига тушиб қолди. Хотиржам эди. Яна аввалгидай соғлом эди. Ўрнидан туриб, деди:

— Бўпти, мен кетдим. Мен кетяпман.

Сумкасини олиб, югуриб квартирадан чиқди. Бастакор орқасидан югурди:

— Қаёққа? Қаёққа? Шошма, такси чақириб берай. Аҳмоқлик қилма!

— Бошқа келаман. Ўзим. Хоҳолаган пайтимда. Мени эсингдан чиқарма. Менинг гапларим эсингдан чиқмасин. Лекин менинг тўғримдагилари эмас. Сен менинг тақдиримсан! Таксини бошимга ураманми?

Бастакор қиз билан ёнма-ён кетиб борар, қиз эса тез-тез одимлар эди. Бастакорнинг бадани жунжикди, сентябрь охирлаб қолган, ҳали навдаларда япроқлар тўкилай-тўкилай деб турган бўлса-да, дарахтлардан намхуш ҳаво уфуларди.

Унинг чеккиси, ноталар ёзгиси, саҳифаларни варақлагиси, ижод қилгиси келиб кетди, лекин бу қилаётгани ижод эмас, дағал ҳаёт эди. У ўйлай кетди: ижод — ҳаёт дегани эмас, ҳаёт дегани қизнинг ҳар ойда кўрадигани. Бу — табиатнинг энг улуғ сирларидан бири, Яратувчининг шўрлик аёлларга атаган туҳфаси. Унинг жамки аёллар тоифасига раҳми келиб кетди. Ахир, улар инсониятнинг иккинчи ярми бўлсалар-да, бутун ой давомида тўлалигича самарадор ишлай олмайдилар. Улар калта-калта симфониялар ёзса тузук. Ёки улар ўша кунлари ҳам ёзишда давом этармикинлар? Бастакор ўзининг тўртта опа-сингиллари билан бунақа кунларда мулоқатга киришмаганини эслади — улар гўё бошқа дунёга ўтиб қолгандек бўларди. Бунақа ишлар хотини билан содир бўлганда ҳам унинг тоқати тоқ бўлиб кетарди. Шу баҳона билан тўқилган бачкана ҳазил-ҳузиллар қанчадан-қанча-ю! Ҳеч қиси йўқ, келажак цивилизацияси бунинг ҳам уддасидан чиқади. Ҳа, гап йўқ: эркаклар мансаб учун, амал учун, меҳнат ва ижод учун яратилганлар, хотинлар эса нокомил махлуқлар.

Улар чоққина бир квартирага келишди. Унда стол ортида ёшроқ йигит бифштекс еб, устидан пиво ичиб ўтирарди. Қиз “бу менинг ўйнашим” деди. Тўппончадан унинг хабари бор. Унинг рашки ёмон. Мен унга сени яхши кўришимни айтдим. У троллейбус ҳайдайди. Шеърятни сен андай тушунсанг, у ҳам шундай тушунади. У астма дардига чалинган, унинг ҳам бир оёғи гўрда.

Ўйнаш жилмайди. Бош ирғади. Кейин деди:

— Менинг астам бор, лекин белим ҳали бақувват, мен рассом эмасман, балки оддий бир бефаросат одамман. Бўлмаса, келиб-келиб шу шаҳватпарастнинг тузоғига илинармидим? Хўш қалай, ётдингларми?

Бастакор қатъият билан бошини чайқаб деди:

— Мен кексаман. Менинг қанақа эканимни сиз хаёлингизга ҳам келтиролмайсиз.

— Кўринишинг чакки эмас. Қандай қилиб оро берасан? Маъшуқам мени тарк этмоқчи, сени яхши кўриб қолганмиш. Тупурдим. У текинхўр.

— У шеър ёзади-ку, — деб қистирди бастакор.

— Шеър ёзиши тўғри, лекин ёнида ҳемирисини ҳам йўқ. Лекин менга барибир. Сен қандай қилиб уни тўшакка ётқиздинг?

— Мендан сўраяпсанми? У ҳеч қачон мен билан биронта тўшакда ётгани йўқ.

— Тўшак деб тимсол билан гапиряпман-да. Унга қолса, асфалът устида ҳам чалқанча ётишдан тоймайди. Лекин сирасини айтганда, у ёмон қиз эмас. Суруштириб келсанг, икковимиз ҳам менинг пулимга тирикчилик қиламиз. Сен пулни қоплаб топсанг керак-а? Машина, дала ҳовли, маъшуқалар, дунё бўйлаб изгиб юрасан, машҳурсан. Келиб-келиб менинг қўзичоғимни тортиб оляпсан-а! Унинг хужўй эканидан хабаринг борми?

Қиз кичкина стаканларга қизил вино қуйди ва бирини бастакорга узатди. Кейин деди: — Матё, мен айбдор эмасман.

— Биламан бу ўтиб кетади, — деди ўйнаш. — Кейин яна мен ўзим сенинг энг яхши ошигинг бўлиб қоламан. Ниҳоят шунақасини топибсанми, унинг такси пулини тўлаб юбормайдиган бўлибсан. Бизга бирон ўн минг қарз бериб турарсиз, дейман. Ёки сиз очкўз одаммисиз?

— Менда бунақа пул йўқ.

— Демак сиз биз ўйлаган одам эмас экансиз. Ҳали пишиб етмабсиз, — деди Матё. — Шу ерда ухлашни истайсизми? Мен ишга кетяпман.

— Мен ҳам кетаман, — деди қиз. — Сен яхши биласан-ку, ҳеч нарса рўй бермайди, кўркма.

— Рўй берса нима? Бирон даҳони туғиб берасан. Қариганимизда кунимизга яраб қолар. Зўр иш бўларди-да!

— Айтганча, — деди қиз, — Матё муҳандис, лекин уни ҳеч қаерга ишга олишмаяпти. Шунинг учун кам-кам машина ҳайдаб турипти. Лекин бугунги иши чинакам иш.

— Умуман олганда, — деб қизнинг гапини бўлди Матё, — у сенга тўппонча совға қилганидан бехат хурсандман. Нима қиласан сен тўппончани? Унинг менга кераги йўқ. Хўп мен кетдим.

Бастакор дадилланди ва Матёни йўлдан қайтармади.

Қиз билан бастакор жуда бемаза бир қизил винони ича бошладилар.

— Нега индамайсан? — деб сўради қиз.

Бастакор индамай ўтираверди.

— Ё радиони қўяйми? Музика эшитамизми?

— Қўйсанг қўй.

Қиз излаб, жиддий мусиқани топди.

— Брукнер.

— Ким?

— Брукнернинг симфонияси. Узудан узоқ.

Қиз жилмайди. Бастакор ҳам жилмайди. У сўради: — Ўпишгинг келяптими?

Қиз жилмайди. Нима сабабдан? Нима учун қиз ҳадеб жилмаёверади?

Брукнер борган сари жозибадор бўлиб бормоқда эди. Меҳмон кўзини юмди ва тўсатдан асарда бир вазнга рўпара келди. Илгари буни ҳеч пайқамаган эди. Радио тикирлар, фингиллар, куйга аллақандай бетамини инглиз қўшилиб қоларди. Лекин меҳмон одоб сақлаб ўтирди, радионинг қулоғини бураб, уни дурустроқ созлашга уринмади.

— Сен нега шеър ёзасан? — деб сўради у.

Қиз жилмайди.

— Ўйлайманки... ўйлайманки... мен Худонинг жуда ҳам суюкли бандаси бўлсам керак. Менинг ҳеч кимим йўқ. Матёни ўзинг кўриб турибсан — бир беҳаё одам.

— Йўқ, унақа дема.

— Йўқ бўлса, йўқ-да... Айтганча, Исо пайғамбар ҳам чўрткесар бўлган. Хўш нима бўпти? Бу гуноҳми? Агар у гуноҳкор бандаларнинг дўсти бўлган бўлса, нима учун Кайафа билан гаплашишни истамаган? Бузук аёлми, Магдалинани яхши кўрган-у, Кайафа билан гаплашмаган. Сен бу тўғрида ўйлаб кўрганмисан?

— Йўқ, мен Инжил ҳақида ҳеч нарса билмайман. Мен закрийман, — Қиз даҳшат ичида меҳмонга қаради. Қадаҳни суриб қўйди. Кейин деди: — Сен мутакаб-бирсан, Санъат ҳеч нарсани ҳал қилмайди. Бу афъюн, айниқса, мусиқа, айниқса,

ҳозир сен билан бирга эшитиб ўтирган мусиқамиз. Сен шунга ишонсанми? Сен ё ўта қуруқсан, ё қаллобсан. Кўпчилик одам самога кўтарилишни истайди. Уларни фақат ўзларининг шахсий масалалари қизиқтиради, улар бошқа ҳеч нарсага қизиқмайди. Инсон худбин, мулкпараст, қўпол. Айниқса, эркаклар.

Бастакор қизнинг ёнига яқинлашиб, уни ўпа бошлади. Қиз деди: — Буни сен икки дунёда ҳам ўрганолмайдиганга ўхшайсан. Бир умирга шу аҳволда қоласан. Бас, бўлди, бошқа ўпишмаймиз. Агар бундан “ортиқроқ” бирон нарсани кўнгил тусаса, марҳамат, бошлайвер. Мен ювиниб келай, бир уриниб кўр.

Орадан бир неча дақиқа ўтгач, улар яланғоч аҳволда ёнма-ён ётишарди. Қиз чўқиниб олди. Бастакор унинг устига чиқди, лекин иш шу билан тамом бўлди. Бастакор қизни ўпмоқчи бўлган эди, қиз тескари ўгрилиб олди ва деди:

— Сен чўқиниб ол. Мен ҳозирча муздайман. “Э худо, турсин” деб илтижо қилгин.

— Энди сен шошқалоқлик қилипсан.

— Чўқинаоласанми, йўқми?

Бастакор чўқинаётгандай ҳаракат қилди. Қиз пиқирлаб кулиб юборди. Кулакула тўшакдан салчиб турди-да, хона бўйлаб югура бошлади.

Вино ичдилар. Қиз деди: — Сен жониворсан. Қовишиш муқаддас иш. Уни ибодатсиз бошлаш мумкин эмас. Билиб қўй.

— Матё ибодат қиладими? — Узоқ сукут. — Индамайсан-а!

Бастакор қизни яна қучоқлади. Бунақа пайтда бўладигандек, улар бир-бирлари билан чирмашиб кетишди. Бастакор шу зумдаёқ ухлаб қолди. Брукнер симфонияси тамом бўлди. Бастакор уйғонди. Уйда ҳеч ким йўқ эди. Бирон энлик хат-пат ҳам йўқ. У қўлини ювмоқ учун ваннахонага кирди. Қиз ванна ичида ётарди. Юзида табассум. Ванна тўла қон. “Роса қон кетибти-ку ундан” деб ўйлади бастакор. Кейин тўсатдан ваннанинг ёнида ётган устарага кўзи тушди. Қизнинг қўлини кўтариб кўрди. Унинг билагига қирқилган эди. Ҳатто суяги оқариб кўриниб турипти. У қичқириб юборди: — Ё парвардигор! Нима қилиб қўйдим! У қизни ваннахонадан чиқариб олди. Уни ерга қўйди, юраги уряптими-йўқми — қулогини тутиб кўрди. Қиз кўзини очди. — Тирикманми? — деди у сўниқ овозда.

Ярани бинт билан боғлаб, бастакор қўшиникига югурди. Телефон қилиб, “тез ёрдам” ни чақирди. Қўшнилари билан бирга қайтиб келганида ранги оқариб кетган, қип-яланғоч, ҳамма жойи қон қиз ўриниқда ўтирарди.

Квартирага одам тўлиб кетди. Аллақандай хотин ваннани тозалай бошлади. Бастакор йўлакка чиқди, зинадан пастга тушди, кўчада бир пас турди-да, уйига қараб жўнаб қолди.

Уйига бориб хотинини уйғотди. Ҳамма гапни унга гапириб берди. Хотини тушунмади. Сўради: — Сен у ерда нима қилиб юрибсан?

Бастакор роялнинг олдига борди, тугмаларига қўл урди. Хаёлидан: “Додиезми? Нима учун? Ре-диез яхшироқ бўлади.” деган фикр ўтди. Ре-диез пардасини олди. “Ре-диез ҳам бўлмапти. Ре яхшироқ”. Лекин ре ҳам ўрнига тушмади.

Хотини кийинди, жиддий оҳангда деди: — Қани ўша ёққа борайлик-чи, масхарабоз бўлмай қирилиб кетгур.

Улар такси чақиришди.

Матё билан ўйнашиникида жимжитлик ҳукм сурарди.

Қиз тирик эди.

Бастакор еттинчи симфониясининг премьерасида қизни тингловчилар орасида кўрди. Кейин у ғойиб бўлиб қолди. Концертдан кейин муаллифни табриклагани кўп одам келди. “Бу сизнинг энг яхши асарингиз бўлипти... Ғусса-ю қувончга тўла” деганга ўхшаш гапларни гапиришди. Унинг кексагина устози ҳам табриклагани келди.

— Яхши! Вақти-соати келиб, Брукнер сизга маъқул бўлишига ишончим комил эди. Буни билардим. Сиз бекорга қаршилик кўрсатдингиз. Тўғри, охирги қисмида жиндай меъёр бузилибди. Лекин тингловчилар бунга кўникиб кетишади. Рафиқангиз қалай юриптилар?

Бастакор табриклар учун миннатдорлик билдирди ва кўнглида ғашликни шаробда эритиб битирмоқ учун клубга йўл олди.

УБАЙДИЙ

Кўнгил сурури

РУБОИЙЛАР

1

Кўргум у сафо ахлида бир нур-сафо,
Кўргум у нуру сафо каби меҳру вафо.
Ҳар лаҳза басират аҳли янглиғ, ё Раб,
Кўргум нимага боқсам Ўзингни танхо.

3

Бахш этгуси Оллоҳ ўзи неъмат бизга,
Андишаи илму фикри ҳикмат бизга.
Узмасмиз умид раҳматидан, қилғайдир —
Ҳар икки жаҳонда Ўзи раҳмат бизга.

2

Бу жон мудом сенинг адойинг бўлсин!
Бу дил ҳамиша мубталойинг бўлсин!
Бир жон не бўлар - сенга фидо этмак учун
Юз жоним агар бўлса, фидойинг бўлсин!

4

Дилдан сира ҳам қилма йироқ имонни,
Ҳар лаҳза яқин айла имонга жонни.
Зикринг ила ҳар нафас сафо аҳли каби
Қув дилдан Ўзинг васвасаи шайтонни.

Эргаш
ОЧИЛОВ
таржимаси

Абулғози Убайдулло Баҳодирхон бин Маҳмуд Султон бин Шох Будог Султон ибн Абулхайрхон (1497-1539) Бухорода туғилган. Машҳур авлиё Хожа Убайдуллох — Хожа Аҳрор Вали ўзининг муборак исмини берган шайбонийлар сулоласининг бу кўзга кўринган намояндаси донишманд давлат арбоби ва жасур саркарда бўлибгина қолмай, замонасининг барча фазилатлар билан безанган (Мирзо Ҳайдар) ҳар жиҳатдан етук кишиси сифатида XVI аср Мовароуннаҳр маданий ва адабий ҳаётида катта роль ўйнаган. У Убайдий ва Қул Убайдий тахаллуслари билан туркий, форсий ва араб тилларида қалам тебратган истеъдодли зуллисонайн шоир ҳам эди. Убайдий уч тилдаги шеърлари ни тўплаб, уч девон тартиб берган. Бир муқова остида жойлаштирилган ва «Куллиёт» деб аталган бу китобнинг ягона кўлёмаси Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг кўлёмалар фондида сақланади. «Ёзувчи» нашриёти 1994 йил Қул Убайдийнинг туркий тилда ёзилган айрим ғазаллари ва рубоийларидан иборат китобини чоп этган. Бу рубоийлар шоирнинг форсий девонидан олиб таржима қилинди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

127

5

Ё Раб, менга дуч айла дили огоҳни,
Кўрсатсин у солик каби менга роҳни.
Лутфу караминг бирла бу дам огоҳ эт
Ул Каъбаи васлингдан Убайдуллоҳни.

6

Тортар ўзига ишқу ҳавоси ёрнинг,
Айлар мени лол ҳусни сафоси ёрнинг.
Кузимга қилиб сурма оёғи гардин,
Бошимни этарман хокипоси ёрнинг...

7

Майхона аро қўйса қадам жонона,
Майдан кўпирар соғару ҳам паймона.
Кайф ичра чунон наъра ўрармиз, аршга —
Етгай бемалол бу наъраи мастона.

8

Ул шўх ҳамиша дилрабо эрди менга,
Ундан неча меҳру вафо эрди менга.
Фарёдки, тарк айлади ошноликни,
Ёт бўлди ўшалки, ошно эрди менга.

9

Эй шўх, қилармисан даме тарки жафо,
Жавринг каби кош етса эди менга вафо.
Токай этасан жафою бедоду ситам,
Қил менга вафо — сен-да мусулмони Худо!

10

Нури яқинингдан бу нури кўнгилнинг,
Нашъангдан эрур ҳам сурури кўнгилнинг.
Ҳеч дилда ҳузур бўлмас ўзингиз, Сенсан —
Ҳар икки жаҳонда ҳузури кўнгилнинг!

11

Ҳуш улки, тутар мақом фано дайри аро,
Айлаб дилига мудом Худо ёдини жо.
Сидқ ила қадам кўйиб вафо кўйига ул,
Ҳақ йўлида боқмас икки дунёга қиё.

12

Ишқингда бўлак ёр на қилар ошиқда,
Бегона билан кор на қилар ошиқда.
Излаб сени ишқ дашти аро мисли сабо
Орому қарор на қилар ошиқда.

13

То кўрдим-у ҳуснингни — сени суйдим мен,
Дил ўғирида ўзга ўйин туйдим мен.
Васлингдан узоқ ҳар кеча ҳажринг ғамида
Ҳасрат уйи ичра шамъ каби куйдим мен.

14

Йўқ бўлса юзинг, гулни ураими бошга?
Йўқдир назарим лола каби сирдошга.
Киприқда тизилган қатра-қатра қонни
Не деб атайин баҳор гулидан бошқа?!

15

Учратмадим Оллоҳ сиридан огоҳни,
То бошласа ҳақ йўлга у мен — гумроҳни.
Оллоҳим, этиб лутф чақирсанг нетгай,
Қошингга яқин билиб Убайдуллоҳни.

16

Фикринг нафасе айласа ҳамроз мени,
Ундан сира этмагин жудо боз мени.
Йўқ сенга яқинроғи муқарраблардан,
Ўзингга муқарраб этганинг соз мени.

17

Эй Тангри, ҳамиша айла фирўз мени,
Тарк этмасин иқбол кеча-кундуз мени.
Шавқингда мудом ўрташини истайман
Кайфияту дарду ҳолату сўз мени!

18

Лутфинг ила бердинг дили огоҳ менга,
Бер хилвати хосинг сари йўл, оҳ, менга.
Ишқ аҳлига бўлди исмим авроди намоз,
То бўлди номинг вирди саҳаргоҳ менга.

19

Ҳар икки жаҳонда ишқ эрур раҳбаримиз,
Ирфон нури дил денгизиди гавҳаримиз.
То кўҳна либоси маърифат бор танда,
Кечдик зару зийнати жаҳондан баримиз!

20

Чарх этди жудо мандан ўшал моҳимни,
Етказди фалакка нолаи оҳимни.
Шамъдек куяр-у, йиғлағуси ҳолимга
Ҳар ким эшитар оҳи саҳаргоҳимни.

21

Халқ суҳбатидан чеккага тортдим ўзни,
Дунёдан узилдим — Ҳаққа қотдим ўзни.
Кўз қорачигидек сени кўрган лаҳза
Беҳуд бўлиб, эй дўст, йўқотдим ўзни.

22

Даврон ғамидан заррача ғам йўқ менда,
Чарх айланишидан-да алам йўқ менда.
Ишқингда йўқотмишман ўзимни андоқ —
Парво сенга ҳам, ўзгага ҳам йўқ менда.

23

Эй сен — шиор этган динини Ҳазартнинг,
Гар истар эсанг равнақини миллатнинг,
Тўк қонини суннат тиғи бирлан доим
Ким ёқса агар оташини бидъатнинг.

24

Эй Тангри, ҳамиша айла манзур мени,
Ғам оламида хурраму масрур мени.
Лутфинг боис Нишопур азизларининг
Пок руҳи бу кун қўллади охир мени.

25

Ҳеч кимсага теккизма забони покнинг,
Бўлсин, десанг, осуда бу жони покнинг.
Ифлос қилади оғизни ғийбат, билсанг,
Бас, булғама ҳеч қачон даҳони покнинг.

26

Файз ётгуси зикр ила дили огоҳга,
Ул файз эгаси яқин бўлар Оллоҳга.
Сўз дерлар-у “ло илоҳа”дан етгайлар
Моҳияти “ло илоҳа иллаллоҳ”га.

27

Эй Тангри, сенингсиз менга жо(й) бергучи йўқ,
Шафқат-ла мудом лутфу ато бергучи йўқ.
Сен бермасанг дардимга даво — ким бергай?
Сендан ўзга менга даво бергучи йўқ.

28

Ул барчани тўйғазар ўлим шарбатига,
Ул барчани ўтқазар бало маснадига.
Ётқизгаю бир куни фано тобутига,
Ул барчани бир-бир тўқар тупроқ қатига.

29

Эй Тангри, карамингни фузун айла менга,
Қўллаб мени лутфинг туну кун айла менга.
Тортар эса қайда фитна гирдоби мени,
Ул фитна балосини забун айла менга.

30

Бермиш ҳамма нарсани Оллоҳ сенга,
Тутмиш нусрат яловин, эй шоҳ, сенга.
Қайга қадаминг етса — Худо ҳукми билан
Очилғуси Фатҳ эшиги ҳар гоҳ сенга.

31

Дўст айлади то нафси ситамкор мени,
Суст этди ўз илким ила ҳам хор мени.
Хорликка сабаб сустлик экан, бас, ё Раб,
Бул иккисига қилма гирифтор мени.

32

Токай кўрасан хору паришон ўзни.
Ҳар лаҳза харобу хонавайрон ўзни.
Мажнун каби девона бўл-у, айла халос
Олам элининг қўлидан, эй жон, ўзни.

33

Ёр сеҳру фусун бандига солди бу кеча,
Юз ишва билан дилимни олди бу кеча.
Бошим нега кўкка етмасин бу бахтдан —
Дил ўрнида кўксимда У қолди бу кеча.

34

Булбул каби кўнглим нола этса, не ажаб?
Парвоз қилиб, аршга етса, не ажаб?
Айлансам-у тупроққа вафоси йўлида,
Хоким-да вафо ҳидин таратса, не ажаб?

35

Кўз ҳаққи, лиқойингни севарман, эй дўст,
Ҳар лаҳза сафойингни севарман, эй дўст.
Сев, десанг, итимни сени деб ул итни —
Тимсоли вафойингни севарман, эй дўст.

36

Интилсам агар соҳиби гавҳар бўламан!
Ўз душманним устидан музаффар бўламан!
Ноумид эмасман сира — Ҳақ лутфи билан
Балки бутун олам узра сарвар бўламан!

37

Ишқ олами ичра порсолик хушдир!
Нокасан илик ювиш — жудолик хушдир!
Ёр бўлса агарда номувофиқ — кечмоқ,
Ёр бўлса мувофиқ ошнолик хушдир!

38

Ҳақ лутфи билан агар назар топгайман,
Қайга қадамим етса зафар топгайман.
Ҳар фатҳу зафарнинг кетидан пайдарпай,
Ҳақ лутфи билан фатҳи дигар топгайман!

39

Қўйингда топилмас киши то Мажнун эмас,
Йўқ дилки, чекиб ғамингни у маҳзун эмас.
Кўзларга нигоҳ ташладим-ей кўз уйдан,
Бир дийдани кўрмакдики, ул пурхун эмас.

40

Ишқ олами ичра дилда бир зор қани?
Сийнам қаби бир сийнаи афгор қани?
Дил оқи қаби ҳамдаму дилдор қани?
Дилдош жўралар, ҳамнафасу ёр қани?

41

Ул шўхки, дилозору жафокорим эрур,
Ҳам ёри вафодору ҳаводорим эрур,
Юз нозу карашма ичра маккорим эрур,
Ҳарчанд ситамкору дилозорим эрур.

42

Эй дийда, дегил, менга етар бинолик,
Эй ақл, дема, на хуш бу донолик!
Биз жумла гуноҳкору хатокорлармиз,
Афв этмаса ул бўлгай ажаб расволик.

43

Бу кўҳна жаҳон бошдан-оёқ вайрондир,
Ободлиги тупроқ ила яксондир.
Сен унда макон тутмаки, бу кўҳна жаҳон
Оромғахи деву даду шайтондир.

44

Ҳар сунбули тоза зулфи дилдор эмиш-ей,
Ҳар лола жамоли рухсор эмиш-ей,
Ҳар сарви баланд қомати ёр эмиш-ей,
Ҳар ғунча дили бор ошиқи зор эмиш-ей.

45

Бир шўх санаму сояйи шамшод бўлса,
Диллар яна ғам қайдидан озод бўлса,
Хушдир жуда май жомию маҳбуб ҳусни
Анҳору саройи Астрабод бўлса!

46

Муҳтожга қайиш — асли каромат шулдир,
Бир ишки, йўқ ортида маломат — шулдир.
[Ҳар икки жаҳонда, солико, иймонни
Қутқаргучи чин роҳи саломат шулдир.

47

Илмеки, бари тасаввуру тасдиқдир,
Билмоқ уни Ҳақ лутфи билан тавфиқдир.
Чун жузъи эрур тасаввурот тасдиқнинг,
Қошида муҳаққиқни(нг) бари таҳқиқдир.

48

Ринд аҳлини(нг) сарманзилидир манзилимиз,
Олам элидан озодлик ҳосилимиз.
Ул дилки, жаҳонда ярар ишга — бошқа,
Ул дилки, ярамас ишга — бизнинг дилимиз.

49

Сендан ризо кўзлаган Убайдуллоҳдир,
Лутфинг сўраб бўзлаган Убайдуллоҳдир.
Ҳар икки жаҳонда кўзу кўнгил бирлан
Сендан сени излаган Убайдуллоҳдир.

50

Ўз илмию фазли била ким мағрурдир,
Ўз бахтига душманлик ила машҳурдир.
Ҳар дилки, Худо нури билан маъмурдир,
Жаҳл зулматидан фориғу ҳам масрурдир.

51

Ул шўҳи жафопешаки, дилдор бизга,
Ҳар ерда қилар у қасди озор бизга.
Жом бирла қадаҳ мисоли лаъли лабисиз
Қон йиғлашу қон ичиш эрур кор бизга.

52

Боиси тириклигим ғамингдир, жонон,
Дил мулки эрур сенинг ғамингсиз вайрон.
Қўрқар кишилар наmunча жон бермоқдан?
Йўлингда бериш жонни жуда ҳам осон.

53

Дийдорини бир кўриш учун зор бўлдим,
Дийдорининг орзусида бемор бўлдим.
Бас, давлати дийдорига етказ, ё Раб,
Умрим борича толиби дийдор бўлдим.

54

Булбул биз учун ўқийди боғ ичра ғазал,
Шодлик улашар кўнгилга гулларки, гўзал.
Ул пирники, муғ дайри аро кўргайсан,
Майхоналар ичра бизга йўлбошчи ўшал.

55

Ёр оразининг ҳусну сафоси ўзга,
Ёр манзилининг обу ҳавоси ўзга.
Фирдавс агарчи яхши жойдир, аммо,
Ёр турган ўшал жойни(нг) баҳоси ўзга.

56

Ҳар кимсаки, Ҳақ ишларидан маҳрумдир,
Ул ҳам Ҳақу ҳам халқ олдида мазмумдир.
Сўз очмак эмас раво кишининг ишидан,
Ҳақ олдида чунки ҳаммаси маълумдир.

57

Кимнинг дили тошдан-да эса мустаҳкам,
Дилмас ўша тошдир чинакам, йўқ шубҳам.
Ундадир узоқ саодату давлату бахт,
Бедавлату бесаодату бадбахт ҳам.

58

Ёр бизга агар ёр эса — давлат шу!
Ғамхўру талабгор эса — давлат шу!
Ёр бўлса-ю бизга у вафо расми ила,
Бегонага ағёр эса — давлат шу!

59

Бизга бу фалак гоҳи вафо, гоҳи ситам,
Гоҳ шодлигу гоҳ фароғату гоҳи алам.
Ҳеч дил ғаму шодликдан эмасдир холи.
Дунёни ғаму шодлиги бирга ҳар дам.

Франц КАФКА

Отамга хат

Тарбиячиликда сен эришган энг юқори кўрсаткич — Ирма¹ ҳисобланади. Бир томондан, бу ҳиссиётларнинг бари унга бегона, ахир у Сенинг дўконингга ташриф буюрганида аллақачон балогат остонасидан хатлаган, бу ёшда унда ўзлигини собит сақлаш учун куч-қувват етарли эди, у сенга бир бошлиқдай қарар, шунга яраша унда сенинг таъсиринг қисман кўзга ташланарди: бошқа томондан у ўзини сенинг яқин қариндошинг, отасининг биродари деб билганидан ҳам унинг устидан кўпроқ ҳукмронлик ўрнатгандинг. Нима бўлганда ҳам, у нимжонгина, ўзига яраша ақлли, ўз ишининг удабурони, камсуқум ва тиришқоқ, ўз манфаатини кўзламайдиган ва фидойи, ҳамиша ишонса бўладиган, бир сўз билан айтганда, Сенда кам бўлгувчи, биринчи навбатда, ўз ишини яхши биладиган, орқа-олдини саранжомлаб юрадиган, Сени бир амаки каби севиб, бир бошлиқ каби олқишлаб, қаватингга кирганлардан эди. Барибир, бизнинг ҳеч бир ёрдамимизсиз, Сенинг феъл-атворингдаги ўз болаларингга кўрсатган яқсон қилувчи кучнинг таъсири унда ҳам билинмай қолмади (албатта бу унинг чуқур изтиробига ҳеч бир алоқасиз бўлса-да, сенга нисбатан муносабатида унга ишонса бўлади), у ҳам фаромушхотир, лоқайд бўлиб борди, қалтис ҳазил қиладиган бўлиб қолди, ўжарлиги кучайди ва тобора бу иллатларга рағбати ошди, охири у хаста бўлиб қолди; умуман олганда ҳам у бахтидан тинмаган, ҳузур-ҳаловатсиз, оилавий аҳволи ҳам уни қаттиқ эзарди. “Муқаддас қадриятларимиздан менга яхшигина чўчқа бўлиш мерос бўлиб ўтди”, унинг ҳар нарсасига туғма ёндашувига кўра Сен топган бу ибора унинг учун кўп нарсани шундай ифодалаб берган эдики, бу худони-да таҳқирловчи одамларга муносабат шу қадар мумтоз, шу қадар намунавий бўлганидан, ўзинг сувдан куруқ чиқиб, фариштадай бегуноҳ бўлиб кўринаринг.

Мен яна Сенинг унга кўпдан-кўп таъсиринг, унга қарши олиб борган курашларинг ҳақида далиллар айтишим мумкин, бироқ гап шундаки, кейинги пайтда буларга нисбатан ўзимда гумон оз эмаслигини ҳис қиляпман ва шу боис уларни яхшилаб ўйлаб олиб, калламда пишитиш фикри мени тинч қўймапти; шунга қарамай, қарийб оила ва дўкон ўртасида айрилиб борганинг сари ҳамдард, самимий, хушмуомала, диққат-эътиборли, ҳамма нарсадан воқифлигинг (мен фақат ташқи хатти-ҳаракатингни назарда тутяпман) қаторда ҳокими мутлақ мустабид ўз мамлакатни сарҳадида туриб; чегарадан нарида золимлик қилиш имконияти йўқлигини англагани боис ҳам ўзини кўнгилчан туттиш, бегонага эътиборлидай бўлиш одати Сенда ҳам кўринади. Масала, Сен Франценсбадеда кўпчилик бўлиб тушган суратларда худди саёҳатдаги қирол каби майда-чуйда, бадқовоқ кишилар ўртасида кетворган қадди-қоматинг, табассумдан ёруғ чеҳранг билан алоҳида ажралиб турасан. Бу

Давоми. Боши ўтган сонда

¹ Кафканинг холаваччаси.

таъсирга болаларни ҳам ишонтириб, бирор-бир фойда кўрилганда борми, лекин бунинг уддасидан чиқиб бўлмади, мисол учун менинг ўзим таъсиринг халқасида бўғилиб кун кўришга ҳаминша ҳам мажбур эмасдим. Ҳақиқий аҳвол шундай бўлганда ҳам.

Бу ҳис билан мен фақат оилани бой бериб қолмадим, балки ўзинг айтгандек, унга нисбатан кучли салбий қараш тезда ҳам пайдо бўлдики, (бу ҳам ҳалокатнинг муқаррарлигидан-да) бу аввало Сендан ажралишга ич-ичидан интилиш истагини келтириб чиқарди.

Ҳали ҳам оила даврасида Сенинг зарарли таъсиринг кучли бўлганлигидан одамлар билан муносабатга киришишим шунга яраша қийин кечади, бунга ҳам ора-сирада имконият туғила қолса. Сен шундай бир хато фикрдасанки, мен бошқаларга нисбатан қанча холис ва меҳр-муҳаббатли бўлганимга қарши ўлароқ Сенга ва оиламиздагиларга нисбатан шунчалик лоқайди, совуққон тарзда ўзимни тутаман. Унинг бор қайтараман: ҳа, бунгача ҳали узоқ ва туманли йўлни босиб ўтиш керак бўлса-да, бу муқаррар юз берувчи ҳақиқат бўлиб кўрилади — мен нима қилмай, барибир, одамови ва қўрқоқ бўлиб чиқаман (шу пайтгача мен хатимда бир-бирига ниманидир солиштириб, фикр юритишдан ўзимни тийиб келдим, энди эса бу индамаслигим ҳақида озгина бир нарса дейиш керак бўлиб қолди, мен шунга иқрорманки, бу нарса Сенга, айниқса, ўзимга аянчли суратда тегишли бўлиб чиқади. Менинг бу қиёсларим сени айблаш учун далил-исбот етишмаганидан келтирилган уйдирма эмас, балки умумий манзаранинг кўройдин жойлари чиқиб қолганидандир, аксига олиб, менда шундай далил-исботлар борки, бу манзарани ҳаддан ташқари бўрттириб ҳайратланарли қилиб кўрсатиши мумкин. Бунда жуда ҳам қийин ўртада холис бўлиб қола олиш). Шунга қарамай, ўтмиш ҳақида етарли даражада хотираларим бор: бунда беҳад айбдорлик ҳиссини англаганимдан ўзимга нисбатан бутунлай ишончни йўқотдим. (Бунинг чексиз-чегарасиз эканлигини эслаганда, қачонлардир бу ҳақда жуда ҳам тўғри ёзганим ҳаёлимга келади: “У бу шармандаликни яна бошидан кечиришдан қўрқарди”¹). Бирдан ўзгариш менинг қўлимдан келмайди, шу боис қачонки, Сенга қарам бошқа кишилар билан учрашиб қолганимда, уларнинг олдида кўп гуноҳим борлигини ҳис қиламан ва юқорида гапириб ўтганимдек бунга эса мен гувоҳи бўлган дўқондаги хизматчиларга ёмон муомаланг сабаб, мен шу ғаразли ҳаракатни тўғриламақчидек бўламан. Бундан ташқари, мен ким билан мулоқот қилмай, яширин ё ошқора Сен бунинг учун мени айблаёсан — худди шу нарса мени у киши олдида янада кўпроқ ҳижолатга солади. Сен уй ва дўқонда ўз таъсирингни ўтказиб, менда кўпчилик одамларга нисбатан ишончсизлик уйғотишга астойдил интилардинг (Гапим ёлғон бўлса, айт-чи, болалигимда қандайдир даражада мен учун азиз бўлган кишиларнинг биронтаси сенинг ҳалокатли танқид тиғингдан омон қолганмикан) ва бунинг ғалатилиги шундаки, уларнинг биронтаси Сенга ҳеч зарари тегмаган (бусиз ҳам менга ишончсизлик туғдириш учун кучинг етарли, балки бу ҳам ҳукм-фармолигингни кўрсатишнинг яна бир тимсоли эди, холос). Аммо бу ишончсизлик менинг болалик зеҳним кўзлаганидек натижага эриша олмади, шунингдек, мен теграмда беназир кишиларни кўрар эканман, сенинг уларга бўлган ишончсизлигинг ўз-ўзимга нисбатан ишончсизликка айланди ва қолган нарсалар олдида доимий даҳшат ҳиссини келтириб чиқарди. Ўзимга келганда мен Сендан ҳимояланиш йўлини топа олмадим. Сенинг янглиш фикрингга кўра, унинг моҳиятан асоси, эҳтимол, Сен менинг кишилар билан алоқам ҳақида ҳеч нарса билмасдинг, ишончсизлик ва қизғанчиқлик билан (бу билан Сен мени яхши кўришингни рад қилмоқчимасман), қаердаки, мен бир бўшлиқнинг ўрнини тўлдирмоқчи бўлсам, бу уйда ми ёки уйдан ташқаридами, бу алфозда тирикчилик қилиш мумкин эмас, деб ҳисоблардинг. Шунга кўра, айнан болалигимдаги ўз қарашимга ишончсизлик ҳаммага маълум овуниш, таскин-тасалло топишга айланди. Мен ўз-ўзимга дердим: “Сен, албатта, ўсмирликда бўладиган майда-чуйдаларни шишириб, бўрттириб юрасан ва улардан ҳаёлга келмайдиган ғаройиб саргузаштлар достонини ижод қилиб ташлайсан”. Бироқ кейинчалик дунёқарашимнинг кенгайиши билан мен бу эрмакларни қарийб бас қилдим.

¹ “Жараён” романидан олинган хулосанинг бироз ўзгарган шакли.

Яхудийликда ҳам Сендан паноҳ топа олмадим. Тўғриси айтганда, бунда паноҳ топишнинг имкони бор, ҳатто яхудийликда кўпроқ ўзимизни топишимиз, ҳеч бўлмаганда, бир-биримизни топишимиз мумкин эди. Лекин яхудийлик учун Сен менга нима қилиб бердинг? Яхудийликка нисбатан йиллар ўтгани сари менинг уч бора қарашим ўзгарди.

Мен бола эканман, сенинг фикрингга эргашиб, ибодатхонага кам қатнаганим, рўза тутолмаганим ва ҳоказолар учун ўзимни айблаб юрардим. Мен ўзимга нисбатан эмас, балки Сенга нисбатан адолатсиз қарашдаман, деб билганимдан, мени ҳамиша айбдорлик ҳисси чулғар, бу мени яширин суръатда бўлса-да эзгуликка назаримни қаратарди.

Кейинроқ ёш йигитлигимда мен бир нарсага ҳеч тушуна олмадим, Сен яхудийликдан ўзингга жуда ҳам кам юқтирганингга қарамай (ўзинг айтганингдек, майли, у юқори даражадаги эҳтиром белгисиёқ бўла қолсин) бу кам нарсани ўзлаштиришга интилмаганимдан қандай қилиб гина-кудурат ҳам қилишинг мумкин эди. Ҳақиқатан ҳам шунга гувоҳманки, Сенда эътиқод туйғуси жуда ҳам кам, у бор-йўғи кўнгилхуши, ҳатто уни кўнгилхуши деб ҳам бўлмасди. Мен йилда тўрт марта ибодатхонага борардинг ва баъзилаб буни жиддий деб уйларди, менимча, шунчаки расмий ибодатдан халос бўлишинг билан ҳозиргина оятлар янграган меҳробни менга кўрсатишга ошиқардинг. Ибодатхонадаги қолган пайтлар эса (бу энди асосийси) нима мумкин бўлса, беҳуда ишларимнинг бари-барига руҳсат бераверардинг. Мен унда узоқ пайт нима қилишимни билмай, меровлардек туриб қолардим (кейинчалик фақат рақс сабоқларида шундай зериккан бўлсам керак) ва нимадир ўзига маҳлиё этадиган бирон нарсани топишга интилардим. Масалан, ибодатхонанинг табаррук нарсалари сақланадиган қути очилиши учун чопардим, у юракнинг чигилини ёзиши мумкин ягона имконият эди. У менга тирни эслатарди, тирнинг антиқа шкафчаси бўлиб, эшиги очилиши билан ажабтовур олмача пастга думалаб тушарди. Бу ерда яна ҳамиша бир хилдаги бошсиз эски кўғирчоқларни кўрса бўлади. Шунга қарамай, мен унда фақат кўпдан-кўп одамларга даҳлдор даҳшатларни эшитиб қолмасдан, ўзимга тегишлисини ҳам татиб кўрганман. Уларнинг бир-бирига тегишли бўлиб чиқиши ўз-ўзича, бир сафар ўтиб кетаётган ҳозир мени Таврот ўқишга чорлаб қолишлари мумкинлигини шунчаки эслатиб қўйдинг. Бу ҳақдаги фикрдан мен йилларча даҳшатга тушиб, титраб, қалтираб юрдим. Қолган барча меъдага тегадиган ишларда ҳеч бир манзара ўзгармас, масалан, болаларни тақводор қилиш маросими ўз маромини бузмас, бу ибодатда оятлар келишмаган овозда ёддан қайтарилиши талаб қилинар, буни охири синов даражасигача олиб бориладди: шунга қарамай, буларнинг бари Сенга алоқадор бўлиб, у кичик, аҳамиятсиз бир воқеада ҳам, мисол учун Сени Таврот ўқишга чақириб қолишганда ёки марҳумни эслаш учун ибодатхонага келганингда Сен ўзингни жамоатга жуда ҳам яқин бир алфозда тутардинг. Бироқ, узоқ йилларга чўзилиб, ибодатхонадан мени ҳайдаган нарса, эндигина зўра англаганим — бу ҳайдашда аллақандай ўзига қизиқиш, даъват этиш ҳам бор эди-ки, гўё худди шунга кўра, бу беадаб бир нарсанинг содир бўлишидек эди. Ибодатхонада бўлгани каби уйда ҳам буларнинг ҳаммаси юз берган. Ҳайитнинг биринчи оқшоми эди чоғи, чучмал ва фақирона бир кўринишдаги манзара, ўсиб келаётган болаларнинг турткиси билан бутунлай ўзгариб, комедияга айланган, унга аҳмоқона бир кулги жазаваси ҳамроҳлик қилганди. Сен ўзинг уни қақирган эдинг-да. (Яна нега сен бу таъсирга дош беролмадинг?). Мана эътиқод қандай манбалардан озик олиб улғайганди! Бунга қўшимча равишда “Миллионер Фуксинг ўғиллари” деб дароз қўлларни билан имо қилганларидек, аксарият байрам кунлари ибодатхонада худди шундай падари бузруквор билан биргаликда бўлиларди. Мен бу юк остида нима қилишни билмасдим, ундан халос бўлиш йўлини ҳам тополмасдим. Ҳолбуки, айнан мана шу халос бўлиш тақводорликнинг биринчи муждаси бўлиб туюларди.

Фақат бир қанча фурсат ўтгандан кейингина бошқача нигоҳ билан кўз ташлаб, Сен нега мени нияти бузуқ деб ўйлашингни ва бунда ҳамиша ўзингни ҳақ ҳисоблашингни тушундим. Албатта, сенда кичкинагина, эътиқоди қамситилган фақирлар маҳалласига ўхшаш қишлоқ ҳаётидаги яхудийликнинг қуйқалари қолган ва у шаҳардаги билинар-билинмас табақаланиш шароитида, кейинроқ, ҳарбий хизматни ўташ даври таъсирида янада адои тамом бўлган, бироқ,

барибир, ўсмирлигингдаги таассурот ва хотиралар яҳудий ҳаёт тарзи қанча керак бўлса, шунча сақлаб қолишга кифоя қилганди. Ҳолбуки, алоҳида ҳисобга оладиган бўлсак, Сен бу қавмнинг кўмагига муҳтож эмасдинг, диний идрок илдишлари қанчалик чуқур бўлишига қарамай, омманинг умумий тушунчасига дахл қилиш қўлидан келмас, буям сенга таъсир этмасдан қолмасди. Ҳаёт тарзингнинг эътиқодга нисбатан қараши равшан, Сен ҳеч шубҳасиз, яҳудиёна шаклланган қарашлар мажмуасига ишонардинг, бу жамиятнинг муайян синфи тушунчаларига мувофиқ бўлиб, бу қарашлар сенга қариндош каби қадрдон, аммо ростини айтганда, уларга қандай истасанг, шундай ўз-ўзингча ишониб келасан. Шунинг ўзини ҳам бинойигина яҳудийпарастлик деса бўлади, аммо бу боланинг келажиги учун зарур манбага солиштирганда, жуда камлик қилар, худди гўдакнинг оғзига тутилган таом унинг оғзига етмасдан тўкилиб кетганига ўхшаб кетар, бунинг бир томони болаликнинг тасвирлаб бўлмас ўз оламидан келиб чиқса, бошқа томондан, Сенинг феъл-атворингдан ўтган қўрқув боис юз берарди. Бундай шароитда болага бирон нарсани уқтириб бўладими, Сен эса боланинг эътиборини бутунлай даҳшат эгаллаб олган бир ҳолда ҳеч тортинмай оламшумул ўғит бераётганингдек, ўз хаёлларингга мос сафсаталарни яҳудийлик номидан гапираверасан. Ҳолбуки, улар Сенинг ўзинг учун ўтган кунлар ҳақидаги майда-чуйда хотиралар каби аҳамиятга эга, холос, ҳа, ҳа, Сен ёниб-қуйибми ё мулойимлик биланми уқтирар экансан, улар ўзинг учун ҳеч қанақа қимматга эга эмаслиги кўриниб туради; ҳар қалай, бу каби сафсатабозлик билан бирон-бир муваффақиятга эришишинг мумкин эмаслигини мен англаганман, аммо Сен ўзингни ожиз ҳис қилиб турганингда ҳам доимий бағритошлигинг тиниб-тинчимасликка ундаб туради.

Буларнинг барини биргина тасвирга сиғдириб бўлмайди, мисол учун, бу баълоғат остонасида яҳудийлар қавмининг катта қисми художўйликни тарк этмаган ҳолда қишлоқдан шаҳарга кўчиб ўтиш палласига ўхшайди; ўз кечмишидан келиб чиқиб юз берган бу аҳвол бусиз ҳам бизнинг қалтис ўзаро муносабатларимизда яна бир чигаллик келтириб чиқарар, тўғрироғи, дардимизга дард қўшарди. Албатта, бу нуқтада Сен ҳам худди мен каби ўз айбсизлигингга ишонишинг мумкин, аммо Сен бунда фақат зоҳирий кўриниш ҳақида гапирмасдан ботиндан туриб, ўз феъл-атворингни, шароитни, одатий ўй-хаёлларингни таҳлил қилиб фикр юритсанг, мисол учун, бизнинг муаммоларимиздан ташқари ҳам айнаи ўша шароитда Сен кўпгина бошқа ташвиш ва ишлар билан машғул бўлишга имкониятнинг борлигини изоҳлаб беролсанг адолатлироқ бўлади. Сен бировдан ноҳақ ўпкалаб турганингда ҳам кишини сеҳрлаб оласан ва фикрни оппа-осонлик билан ўз гуноҳсизлигинг сари буриб юбора оласан. Аммо кейинги галда у осонгина ўз хатосини фош этиб қўяди. Ҳаётга муносиб бўлиш ҳақида гап кетгудек бўлса, Сендан олган сабоқлар ҳақида болаларингдан биронтамиз ҳам тўлқинланиб, мамнун гапиришимиз мумкин эмаслиги маълум; гўё Сенинг яҳудийликка эътиқодинг кучлидек, аслида эса бу намуна кўпроқ мажбуриятга бориб тақалади, ҳолбуки бу даъво гина-кудуратларингга йўл очиб қолмасдан, балки гина-кудуратларнинг ҳимоячиси бўлиб ҳам майдонга чиқади. Яқинда Сен Франклиннинг хотираларини ўқиб чиқдинг. Ростига кўчганда, мен уни Сенга атайин тақдим қилдим. Бироқ ундаги парҳез қилиш ҳақидаги ихчам ҳикоячаларни ўқиб, завқланишинг учун эмас, балки, Сен истеҳзо билан қайд этганингдек; хотиранавис ва унинг отаси ўртасидаги муносабат яхшигина қаламга олинган бўлиб, худди шу нарсани чуқур ҳис қилиб, таъсирланарсан, деб мен уни Сенга тақдим қилгандим. Мен бу ерда бирма-бир майда-чуйдаларга тўхталишни истамасдим.

Мен яҳудийлар ҳаёти билан яқиндан таниша бошлашим билан Сенинг яҳудийпарастлигинг даражаси менга маълум бўлди, кейинги йиллардаги феъл-атворингда кўринган ўзгаришлар ҳам фикримни тасдиқлайди. Сен ҳамиша олдиндан менинг ҳар қанақа қизиқишим, машғулотларимга қарши кайфиятда бўласан, бу-

¹ Кафканинг уйдаги кутубхонасидан америкалик сиёсат арбоби ва олим Бенжамен Франклин (1706-1790) нинг таржимаи ҳолига доир асарининг чехча таржимаси топилган.

нақа алоҳида иштиёқ уйғотганларига эса норозилигинг тўлиб-тошгандан тошадди. Ҳолбуки, ташқи томондан бунга ихлосинг чинлигига ишониладиган бўлса, кичик монеликларга қарамай, рухсат этишингни кутиш мумкин эди. Модомики, сўз яхудийлик ҳақида экан, Сенинг туғма яхудийлигингни ҳисобга олсак, эндиликда ўртамуздаги муносабатларни янгича тартибда ўрнатишнинг вақти етди, деб ҳисоблайман. Мен Сенинг машғулотларимга қизиқиш билан қараганингни рад этмоқчи эмасман, ҳолбуки, уларнинг ўзи менинг шубҳаларимни айнан тасдиқлашлари мумкин. Мен бу ерда яхудийликка муносабатда Сенга қараганда афзал томонларим бор, дея даъво билан чиқиб, уни исботлаш учун ҳозирлик кўраётганим йўқ. Керак бўлса, бунинг учун далил-исбот кўрсатишга ҳожат ҳам йўқ. Сен туфайли мен яхудийликдан ҳазар қиладиган бир ҳолга келдим ва бу борада ўзим ўқиб чиқишга улгурмаган эътиқодга оид асарлар ҳам “кўнглимни оздирадиган” бўлганди. Буни болалигимда ишонган ва ўзинг амал қилишни қаттиқ туриб талаб қилган иймонга солиштириб аниқлаш ва тўғри хулосага келиш мумкин. Бунинг бошқача йўли ҳам йўқ. Шундагина Сенинг таълим берганинг маълум бўлибгина қолмайди, балки “жонга теккан”ларнинг барча-барчаси биринчи навбатда яхудийликка эмас, мен ихлос қўйган шахсларга нисбатан муносабатингни билдиради, қолаверса, ким ҳақида гапиришни. Истамай, нафрат билан қўзингни дўқ қилиб туришинг ҳаммаси учун Сенинг жавобинг эди ва бу Сен ўзинг истамай иқрор бўлганингни, Сенинг яхудийликдаги ожиз томонларингни ва менинг яхудийча олган тарбиямни кўрсатади. Аммо сен ўзингнинг менга нисбатан салбий муносабатингдан келиб чиқиб, яхудийликка бўлган қизиқишимни жуда бўрттириб юбординг: биринчидан, Сенингча у бир балога йўлиқтиргудек эди, иккинчидан, унинг ривожи яқинларга бўлган муносабатда ўз таъсирини кўрсатмасдан қолмас, айниқса менинг қисматимда мужассам топгани вабодек хатарли эди.

Сен менинг ёзувчилик дардимни хуш кўрмаслигингда кўпроқ ҳақ бўлишингга қарамай, бу ҳақдорлик яна қандайдир номаълум ҳолда орамиздаги муносабатга дахлдор бўлиб чиқади. Ҳақиқатдан ҳам, бу машғулоти билан мен ҳатто, кимнингдир оёғи остида қолиб, ярми эзилиб адо бўлган, аммо қолган қисми билан судралиб кетаётган чувалчангни эслатсам-да, ҳар қалай Сенинг таъсирингдан ҳоли, ўз-ўзимча мустақил бўлиб қоламан. Бунда мен ҳузур-ҳаловат топдим, хавотирлардан озод бўлдим; менинг адиблик машғулоти бошланиши билан қўзғалгувчи Сенинг ажинанг бу сафар истисно тариқасида мен учун ёқимли эди. Очиғи, менинг шуҳратпарастлигим, ўзимга меҳрим — Сенинг одатий қилиқларингдан азобланар, биз учун ёд бўлиб кетган машҳур иборангни ҳар сафар қаршилаганимдаги туядиган туганмас изтиробларимни айтадиган бўлсам, масалан, мен ҳар сафар янги китобимни Сенга тақдим қилар эканман, “Тунгги стол устига қўй” дея уни бир хил, совуқ луқма билан қарши олардингки (бундан ҳам алам қиладигани, мен қачон китоб кўтариб келсам, сен карта ўйнаб ўтирган бўлардинг), асосийси, бир томондан шу аҳволнинг ўзи ҳам яхши, балки, шунинг учун ҳам эмасдир, алқисса, менда норозлик, ғазаб бош кўтарар, бу билан ўртамуздаги муносабатлар янгидан қарор топар, гўё бу жавобда “Сен бўшсан”нинг маъноси “Сен озодсан” қабалида эшитилгандай бўлар, бу эса менга эркин бир ҳаволарни ваъда қиларди. Аммо, бу ўз-ўзини алдашдан бошқа нарса эмас, мен қандай қилиб ҳам озод бўлишим мумкин? Кейинроқ омадим чопиб, шундай бўлганда ҳам ҳозирча эркин ўз қўлимда деб бўлмасди. Ёзганларимда гап Сен ҳақингда кетгудек бўлса, ўз ёзғиришларимни тўкиб-солишимга қарамай, уларни Сенинг гарданингга юклашнинг ҳеч иложи йўқ. Бу бор-йўғи Сендан кўнгли сўраш учун қилинган, ҳаракатдай бўлиб чиқар, улар Сенга олдиндан маълум, аммо мен ўз хоҳишимнинг қулига айланганимдан қайта-қайта бу ҳолат юз бераверарди. Афсуски, улар ҳеч нарсага арзимаиди. Ҳар қалай, буларнинг бари менинг кечган бугун ҳаётимни, ҳатто у ҳеч нарсага арзимаса-да, хотирада жонлангирар, болалигимда аввалдан ҳис қилганимдек, хаёлимни эгаллаб олиб, аввалида умид, кейинроқ умидсизлик рамзида пайдо бўлган, охири оқибат Сенинг қиёфангда менинг елкам оша бетайин қарорлар қабул қилишимни буюриб тургандек бўлаверади.

Мисол учун, касб танлашни олайлик. Албатта, Сен бунда кенг феъллик билан, ҳатто сабр-тоқат билан бутун ихтиёрни ўзимга қўйиб бердинг. Тўғри, бу ерда яхудийлар қавмининг ўрта табақаси ўртасида расм бўлган, ўзинг учун ҳам эъти-

борли тамойиллар асосида болалар тарбиясига ёндашдинг, ҳеч бўлмаганда шу тамойилни бузмасликка уринардинг. Шунда ҳам охир-оқибатда Сенинг хатоларингдан бир мунчасини гуллаб қўйишга тўғри келмоқда. Оталик ғурури, менинг ҳақиқий ҳаётимни билмаслик, асосли хасталикларим, ҳар хил хулосалар Сенга аллақачон ўз таъсириمنى ўтказган, бундан менинг ўз эркимни қўлга киритишга бўлган алоҳида иштиёқим борлигини ҳам билиб олгандинг. Сенинг хулосангга кўра, аввалига фақат ўқишга берилиб кетган бўлсам, кейинчалик худди шундай ёзишга мукка тушдим. Бу ҳаддан ташқари муболаға бўлиб, аслида мен кам ўқиган, янада камроқ нарсани ўргана олгандим; шунчалик ғалатилик бўладими, хотира ҳофизаси ўртача, қабул қилиши ҳам унчалик мақтагулик бўлмаган, бир киши бошида қанча-қанча йиллар ўтиб нимадир қолиши мумкинми, худди ҳеч нима бўлмагандек, эгаллаган билимларнинг сон-саногии йўқдек, лекин унинг пухталигини ташқи томондан қайғусиз ва хотиржам ҳаёт шароитида, унга кетган пул ва вақтга солиштирганда ҳам арзимас, айниқса, мен билган одамларникига солиштирганда жуда ҳам тайинсиз кўринарди. Бу ачинарли, аммо ҳамма томондан равшан. Эсласам, шу пайтгача мен ўзимча ўз руҳоний “мен”имни исботлаш учун, ўҳ-ҳў, қанчалик азиятли кулфатларни тортишга тўғри келмабди, дейсан, қолган барча-барчаси мен учун ҳеч бир аҳамиятга эга эмас эди. Умуман, бизда гимназия талабаси бўлган яҳудийнинг аҳволи жуда ғалати, ҳатто ақл бовар қилмас бир даражададир, бироқ мен ҳеч қачон бунақа мағрур, совуқда зўрга ўтирган, тўдаклардек ҳимоясиз гуруҳни учратмаганман, яна бемаъни бир даражада, ўзидан ҳайвонлардек розилигини айтмайсизми ва улар ҳам худди мен каби, очиғи, фақат бир нарсадан: гуноҳни англаш ва асаб торлари даҳшатдан узилиб кетиш хавфидан ҳимояланган бўлса ажаб эрмас. Мени фақат ўзимга оид ташвишларим, жуда ўзига хос томонларим ҳақидаги қарашларим асир этиб олганди. Мисол учун, бунга соғлиғим ҳақидаги ташвишларни қўшишим мумкин; улар — сочларнинг тушиб кетиши, овқат ҳазм бўлмай қолиши ёки умуртқа суягининг бирдан қийшайиб қолиши мумкинлиги каби сонияда хаёлга келган энгил-елпи, арзимас бир хадик-хавотирдан пайдо бўлар, ўзининг босқичма-босқич давом этиши, изчил эврилиши билан охир-оқибат ҳақиқий хасталикнинг содир бўлишига олиб келарди. Бироқ буни ҳис қилишда аниқ бир ишончга келолмасдим ва ҳар лаҳза ҳаёт-мамотимни янгидан бошлашим керакдек бўлиб туюлаверар, ҳақиқатдан ҳам ниманидир, ўзимга тўла аён бўлмаган, ҳатто менга дахлсиз нимадир қила олишим учун ўзимга амри-фармон беришга чоғланардим; лекин ишончсизлик, мени ҳеч ўз ҳолимга қўймас, мен меросдан маҳрум ҳақиқий ўғил, англашимча, гоҳо менга ҳаммадан кўра яқин бўлган ўз танамдан-да шубҳаланаётганимни англаб қолардим; шунда бирдан қаддимни расо тутардим-у, аммо бу билан нима иш қилмоқчи эканлигимни билмасдим, натижада оғир бир юкнинг остида қолгандай яна букчайиб қолардим, шу боис зўрга бўлса-да, ҳаракат қилиб туришга, бадантарбия билан шуғулланишга қарор қилдим, лекин бу шуғулланишларимга қарамай, нимжонлигимча қолдим; ҳар қалай иштаҳам зўр, ҳаммасидан ҳам еганимнинг танамга сингиши мўъжизадай мени қойил қолдирарди; бу мени қониқтирар, шунга ҳам шукр, васвасага тушиш эса ҳар қанақа кўнгилсизликларга йўл очиш дегани эди; сўнг ақл бовар қилмайдиган даражада уйланиш ҳақидаги босим хаёллар (бу хусусда ҳали алоҳида сўз бўлади), ўпқадан қон кетишини-да ўйлашга имкон бермади. Бундай Шёнборн қўрғонидаги турган жойимнинг ҳам алоҳида ҳиссаси бўлди — мўлжалимча, у ижод қилишим учун қулай эди, балки, ҳақиқатдан ҳам шундай бўлгандир. Демак, буларнинг ҳаммаси Сен кўкрагингга урганингдек фақат меҳнат билан юзага чиқавермас экан. Йиллар бўлдики мен Сенинг бутун ҳаётингни, талай кўрқинчли хасталиклар ҳақида заррача ўйламай асосий вақтимни диванда чўзилиб ўтказдим. Агар мен Сенинг қошингдан бирон нарсани қилмоқчи бўлгандай ишчан кайфиятда чиққанимда ҳам ҳақиқатда шундай бўлганидан эмас, кўпинча бор-йўғи ўз хонамда биқиниб, ёлғизликда ёнбошлаб ётиш учун шундай қилардим. Девонхонадаги менинг иш унумим (албатта, ҳаммаша ҳам ишга хушим йўқлиги ошқора кўзга ташланмайди, балки унда юраксизлигим учун ҳам ушлаб келиш-ётгандирлар) уйдагидек ҳеч нарсага арзимас бўлиб, ҳатто буни тасаввур қилиш ҳам Сен учун даҳшатдир. Эҳтимол, мен табиатан танбал эмасдирман, аммо ҳеч нарсани амалга ошириш имконияти йўқ бўлганидан кейин нима қилиб ҳам бўлар-

ди. Мен қаерда яшамай, унда мен ёқтирмаган, қоралаган, ҳатто зарбасини та-тиб кўрган вазиятларга дуч келар эканман, оғир бир юмушга ўзимни урардим, аммо фаол бўлиш, меҳнатга чанқоқликдан шундай қилмаганман, балки кичик исте-сноларни ҳисобга олмагандан кучим умуман етмайдиган ҳеч қачон зафар қозо-ниш мумкин бўлмаганидан бу юмушларга уринардим.

Худди шундай вазиятда ўзимга касб танлаш эркини қўлга киритдим. Бироқ, бу имкониятдан фойдалана билдимми? Ҳали ҳам ўзимдан бирон-бир касб эгаси чиқишига ишонаманми? Мен ўзимга баҳо берганда ҳаммадан кўра Сенга қарам-лигимни сезаман, ташқи имкониятларни баҳолашда бошқача бўлиши ҳам мум-кин эмас. Энг охирги паллада бу кўп эмас, бир лаҳза кўнглимни кўтарар, кейин ҳар галгидек тарозининг Сен томони босиб кетарди. Менга халқ мактабининг биринчи синфини ҳеч қачон тугатолмайдигандек туюларди, бироқ бунга муваффақ бўлдим, ҳаттоки ёрлик ҳам олдим; аммо у гимназияга кириш имтиҳонларим учун фойда бермади, бу-ку ҳал бўлди; энди гимназиянинг биринчи синфидан ўтолмас-лигим аниқдай, шу каби кейинги барча муваффақ бўлганларим уйданиши ол-дидан мени шубҳа-гумонлар ўз гирдобига тортиб, айлантирарди. Булар рўёбга чиққандан кейин ҳам менда ўзимга нисбатан ишонч қатъийлашмади; аксинча, шунга ишончрим комилки, буни Сенинг юзингда кўриниб турадиган, норозилик фо-даси ҳам тўғридан-тўғри тасдиқлаб туради. Мен ҳозирча қанча кўп муваффақ-ятта эришсам, буларнинг бари охири шунчалик расвои-радди бало бўлиб ниҳоя топиши шартдай. Иккинчи синфда биринчидан, учинчи синфда иккинчидан қол-ган қарзларимни тўлашга интилар эканман — кўпинча мен хаёлан ўқитувчилар-нинг ўзаро тил бириктириб, ўтказажак даҳшатли бир йиғинини кўз олдимга келти-рардим (гимназия шароити бир мисол, аслида ҳаётда мен дуч келган ҳар қандай вазиятнинг оқибати бу манзарага жуда яқин эди); хуллас улар тўпланганларида гўё ўз касбларига хос кишини ғазабини келтирадиган даражадаги синчковлик билан синфдаги қобилиятсиз, энг қолоқ болаларни билдирмай аниқлаш, сўнг ҳеч аямай уларни ҳайдаш учун келишиб олаётгандек бўлар — бунинг маҳобатли ум-вий манзараси адолатга асослангани билан охири мен учун даҳшатга айланарди. Бола учун бунга ўхшаш тасаввурлар билан яшаш осон кечмайди. Бундай шаро-итда навбатдаги сабоқларгача ҳам менинг аҳволим қандай бўлиши мумкин эди? Ким мени бирон-бир нарсага қизиқтира оларди? Бу ҳал қилувчи ёшда сабоқлар тақдири, фақат сабоқларгина эмас, ҳамма нарса мен учун муҳим ва эътиборли бўлиб, мисол учун ҳали бирон-бир жойга ишга жойлашмасимдан аввал бир банк хизматчиси бажариши зарур майда-чуйда ҳисоб-китоблар, вақтида қилиб борил-масдан йиғилади-ю, кутилган камомаддан шармисор бўлиш хавфи кўз олдимга келарди. Буларнинг бари мен учун майда-чуйда, яна фараз қилиш натижаси бўли-шига қарамасдан, ҳеч хаёлимдан кетмас, мен билан бирга нафас олаётгандек ту-юлаверарди. Ҳаммаси етуклик гувоҳномасини олиш учун топширилган имтиҳон-ларгача шундай давом этди, шу пайтгача мен қисман ора бир йўлда ҳам бўлдим ва, ниҳоят, уларни бари ниҳоя топиб, мен озодликни қўлга киритдим. Балки анча олдиндан, гимназияда ҳам бу жабр-жафоларга нисбатан нафрат қарор топганига қарамай, улар менинг ботинимда, бировга билинар-билинмас кўринишда эди. Тур-ган гапки, энди уларнинг баридан бир йўла озод бўлгандим. Хулласи калом, касб танлаш учун мен ҳақиқий маънода эркин бўлмаганим кўриниб турибди, шу боис ҳам аниқ биламан: бир нарсани иккинчисига солиштириш асосан мен учун аҳами-ятсиз, худди гимназиядаги барча фанларда сўз бир омил атрофида айланганидек танланган касби корим ҳам менга катта бир енгиллик туғдириши, шуҳратпараст-лигимни қондириши, аммо унинг қанақа касб бўлиши аҳамиятсиз эди. Демак, мен-га энг мувофиқ келадигани ҳуқуқшунослик, деб ўйладим. Бу майдагина, ҳақиқий изчил фаолиятдан ҳоли манманликнинг шижоати, хомхаёл умидлар қарори, ми-сол учун, икки ҳафтага етар-етмас кимедан ётиб тайёрланиш, ярим йилгина не-мис тилини чуқур ўзлаштиришга бўлган ҳаракат бор-йўғи йўл бошида ҳақиқий маслакнинг қатъийлашиши учун хизмат қилганди. Ниҳоят, мен ҳуқуқшунослик-ни ўрганишга киришдим. Лекин бир неча ойлик имтиҳондан олдинги бу жараён шундай асабимни ўйнатдики, мен ҳеч бир муболагасиз жаҳаннам азобига рўпара келгандай бўлдим, ҳолбуки, буни мендан олдин ҳам минглаб кишилар бошидан кечирган-ку. Очиги, шу фикрга келишим, бир ҳисобда менга жўяли туюлади, чун-

ки бу менинг ҳолатимга тўла мос келар, бир пайтлар гимназияда ўқиш ҳам, кейинроқ амалдор бўлишга ҳавасмандлик ҳам мени шундай қитиклаб, оғзимнинг сувини қочириб, ўзига жалб этган, сўнгра мана бунга ўхшаш азобларни бошдан кечиришга тўғри келган эди. Ишқилиб, ҳар қанақа ҳодисаларга қарамасдан, келажакни олдиндан аниқ кўра билишим ўз тасдиғини топди, ҳали ёшгина бола бўлганимда ҳам мен етарли даражадаги аниқлик билан кейинги ўқишим, касби-корим ўзимга қандай зиён келтиришини олдиндан ҳис қилганман. Шу боис ҳам келажакдан омонлик кутмай, ҳис килинган фикрга қўл силкиб қўя қолганман.

Мен фақат бир нарсани, никоҳдан ўтиш ўтмасликни, шунга кўра, у тақдиримда қандай роль ўйнашини олдиндан кўра билмадим; оқибатда хонумонимни куйдирган энг катта даҳшат қарийб кутилмаганда юз берди ва ҳаётимни остин-устун қилиб ташлади. Гўдак жуда ҳам секин дунёни англаб борар экан, бир-бирига ўхшаш теғрасидаги нарсалар унга алоқаси йўқдай кўринади; фақат гоҳ-гоҳида улардан баҳраманд бўлиш ҳақида ўй суради, аммо олдида турган нарсани синаб кўришдан, шунга ўхшаш ниманидир мўлжаллашда ҳал қилувчи ва ҳатто тажовузкор қадамни қўйиш керак, аввалига у узоқ тарадудланиб, буни таҳмин ҳам қилолмайди. Нима бўлганда ҳам уйланишга уриниш — улкан бир эврилиш, ўзига паноҳ топишнинг шунақа бир умидбахш кўналғаси эдики, бунинг муваффақиятсизлик билан аяқланганлиги шу қадар улкан зарба бўлди.

Мен бу йўлда ҳеч нарса қила олмадим, энди эса уйланиш учун уринганларим, лекин уддасидан чиқмаганлигимни Сенга қандай тушунтириб берсам экан, деб азобланиб ўтирибман. Бу мени кўрқитяпти. Афтидан, ёзаётган хатимнинг муваффақиятли чиқиши айнан шу нарсага боғлиқдай. Негаки, бир томондан бу уринишларда менинг неки ижобий жиҳатларим бўлса, бари йиғилган, бошқа томондан эса ҳеч бир муболағасиз, Сенинг тарбиянг натижаси ҳисобланган, ўз кучига ишонмаслик, нимжонлигу доим ўзини гуноҳкор ҳисоблаш каби нуқсонларим тўпланган эдики, улар ҳеч шубҳасиз мен ва никоҳ ўртасига тушган говга айланди. Мен саноқсиз кеча-кундузлар мижжа қоқмай, буни ўйлаб, ҳар томонлама қайта-қайта чама-лаб чиққаним учун ҳам буни тушунтириб беришим қийин. Бироқ ўйлашимча, Сенинг мутлақ буни тушунмаслигинг, менинг изоҳлашларимни бироз енгиллаштиради; эҳтимол бу англашилмовчиликни озгина миқдорда камайитириш бировнинг гўрига бировни қўйишдек қийин эмасдир.

Ҳаммасидан олдин, Сен менинг уйланиш борасидаги омадсизлигимни аввалги омадсизликларим сафига қўшиб қўйдинг; мен бунга Сен шундай бир вазият туғдириб, уларни аввалги омадсизликларим давомидай қабул қилганимда асло қаршилик кўрсатолмасдим. Бу омадсизликлар ҳақиқатдан ҳам кетма-кет содир бўлган, ёнма-ён эса келса-да, аммо Сен уларни аҳамиятига қараб баҳолашинг керак эди, бунга қурбинг етмаганидан, бу ҳақда қанчалик кўп суҳбатлашмайлик, ростига кўчганда, биз умуман бошқа-бошқа нарсалар ҳақида сўзлашаётган бўламиз. Шу ерда мен бир нарсани айтсам бўлар: Сенинг бутун ҳаётингда, фаолиятингда менинг уйланиш учун уринишларимдаги каби бу қадар аҳамиятга молик, унутилмас воқеа содир бўлмаган. Бу билан мен, Сен яшаб ўтган ҳаётингда ҳеч бир унутилмас воқеани бошдан кечирмагансан, демоқчи эмасман, аксинча, ҳаётингда меникига қараганда ташвиш ва машаққатлар кўп бўлгани боис ҳам айнан мен бошимдан ўтказганига ўхшаш ҳодиса Сенда юз бермади. Тасаввур қил, кимдир ораси торгина бешта паст зинани босиб ўтиши зарур, бошқа биров эса бор-йўғи ердан бир зина тепага кўтарилди, аммо бу зинанинг юксаклиги ҳалиги беш зина буйидан баландда туради, дейлик, биринчи киши худди шундай беш зинани босиб қолмасдан: ҳаётда яна шунга ўхшаш минглаб бошқаларини-да босиб ўтиши ва жуда фаол бир ҳаёт кечириши мумкин, иккинчиси бўлса, ўша бир зинадан ҳам ошолмасдан, бечораҳол на ном, на нишон қолдирмасдан ўтади, лекин бу зина юксаклиги; у тиришиб-тирмашиб етолмаган бу жой, бу манзил, барибир, паст беш зинадан юксаклигича қолаверади.

Менинг тасаввур қилишимча ҳам уйланиш, оила барпо қилиш, бола-чақа кўриб, бу омонат дунёда уларни асраб-авайлаш ва ҳатто, катта ҳаётга учирма қилиш — одамзотнинг энг улуг эзгу ишидир. Кўпларга буни уддалаш ҳеч қийин эмасдай кўринади, эътироз билдиришга ҳожат йўқ, негаки ҳақиқатни айтганда, бундайлар кўп нарса қилмайдилар ҳам, ҳа, ўзлари арзимас деб ҳисоблаган маж-

буриятда ҳам кишиларнинг катта гуруҳи “ўз ҳаракатлари билан эришмайдилар”, балки, шунчаки “тасодиф” уларни топиштиради; очиги бундайларга “улуғ эзгулик” туйғуси ёт, эшитилганда, ғалати, кулгули эшитилади, лекин (бу ерда “тасодифлар” ва “ўзи муваффақ бўлиб” оила қурганларни ажратиб кўрсатишнинг иложи йўқ) нима бўлганда ҳам бу туйғу жуда муҳим ва фахрлидир. Хулласи калом, гап фақат “улуғ эзгулик” ҳақида ҳам эмас, балки ахлоқ учун зарур, аммо ундан айро тушиш муаммоси ҳақидадир; ахир бир лаҳза қуёшга завқланиб боқиб, унинг тафтида исиниб олиш учун қуёшга учиб бориш шарт эмас, заминнинг соф бир қоясига чиқишнинг ўзи етарли-ку.

Мен бунга қандай тайёргарлик кўрган эдим? Жуда ҳам ёмон. Бу ўзи олдиндан ҳам маълум эди. Ташқи томондан мустақил шахс бўлиш учун берилган имкониёт, бунга умумий шароит қандайлигига эътибор бериладиган бўлса, Сен бу борада менга кўп халақит берганинг йўқ. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас, негаки, шу давр халқ, айниқса, қавмимиз ўртасида расм бўлган таомиллар бўйича ҳамма нарса ҳал бўларди. Ростини айтганда, шу ерда ҳам Сенинг менга монелигинг кам бўлмади, аммо кўпайиб ҳам кетгани йўқ, чунки бундай шароитда халақит беришлар ўзаро тўла ишонч бўлган шароитда муваффақият қозониши мумкин бўлиб, бу эса ҳал қилувчи онларда бизда аллақачондан бўён йўқ эди, шу боис Сенинг халақит беришда омадинг чопмади, қолаверса, бизнинг эҳтиёжларимиз ҳам турлича: мени ҳаяжонлантирган нарса сенинг жуда ҳам жиғингга тегар ва аксинча, Сенга фариштадай туюлган кимса, мен учун ашаддий жиноятчи бўлиб кўринар, ва аксинча, шу боис Сенга ҳеч бир зиён-заҳмати тегмайдиган нарса мени гўрга киритиши мумкин эди.

Мен яхши эслайман, биз Сен билан онам ҳамроҳлигида Йозефплацда сайр қилиш асносида ҳозирги замин банки қад кўтарган жойга яқинлашиб қолганда, мен бирдан аҳмоқларча кеккайиб, ўзимни совуққонларча (сохталик билан) тутдим-да, Сени ўсал қилишга тушдим: сиз менга етарли даражада маърифат бермадингиз, шу боис мен мактабда ўртоқларим ўртасида кўп азиятлар тортдим, ёлғизланиш хавфи билан яшадим, бунинг учун Сиздан ўпкаласам бўлади (шу ерда ҳам уялмай-нетмай ёлғонлаб, ўзимни ўктам кўрсатмоқчи бўлдим, ҳолбуки, менда кулликининг кучли асорати бўлганидан “ҳалокатли хатарлар” ҳақида тушунарли қилиб гапиришга қурбим етмасди) дедим ва гапимнинг хотимасида, шукрки, буларнинг бари ўз йўлига тушиб кетди, энди нима қилишни яхши биламан, ҳеч бир ёрдамга муҳтож эмасман, деб қўшимча қилдим. Бу гапни мен шу боис айтгандимки, бу ҳақда сўзлаш ҳеч бўлмаганда, менга ҳузур-ҳаловат бағишларди, қолаверса, ўзим ҳам бу борада анча-мунча мулоҳазаларга боргандим, энг асосийси эса, нима учундир, қандай йўл билан бўлмасин Сендан қасд олишни хоҳлардим. Сен эса ўз феъл-атворингга мувофиқ тарзда бу гапларга жуда ҳам бепарқонлик билан қарадинг ва бировга маслаҳат берганда ўзинга зиён етмайдиган томондан ёндашганинг каби бу луқмаларни ҳам ўзини-ўзи бартараф этар қабиллида эшитиб, жавоб қилдинг, ҳолос. Эҳтимол, мен шу йўл билан, айнан ўзим кутган жавобни Сендан сўгуриб олмақчи бўлгандирман, ахир бола учун шахвоний нафснинг бевақт уйғониши, унинг гўшт ёки ширинликка ўчлиги, бадантарбия қилишга жуда ҳам эринчоқлиги билиниб қолгани каби бир умр ўзим билан қворалигим натижасида сиртдангина кўзга ташланадиган ҳаёсизлигим гапиришга ундаган бўлса ажаб эмас, лекин гапиришга мана шундай рағбатимга қарамай, Сен билан бу борада одамдек гаплашиш қўлимдан келмаслигини яна ҳис қилишим билан ўша зоҳирий дағаллик ва калондимоғлик билан сўзлашдан тўхтадим.

Сенинг ўшандаги жавобингни баҳолаш осон эмас; бир томондан унда бошида-ноқ очикдан-очик ҳалокатга элтувчи нимадир бор эди, бошқа томондан бу жавоб, сабоқнинг асл мақсадига, жудаям замонавий тарзда бирон-бир таъвишга қолмасликни кўзлаганди. Ушанда менинг ёшим нечадалигини аниқ эслай олмайман, лекин ўн олти ёшдан хатлаб ўтмаганим рост. Ўртамиздаги масофа нишони бўлган бу жавоб, менинг ёшимдаги бола учун ғалати бўлишига қарамай, Сендан олган биринчи ҳаётий сабоғим бўлди. Очиги, бу росмана фикр ўшанда менга аниқ-тиниқ англашилган эмас, унинг моҳиятини кейинроқ англаб етдим ва қуйидагича хулоса чиқардим: Сен менга маслаҳат берар экансан, афтидан Сенга ўшандаги менинг тушунчаларим издан чиққандек, тубанлашгандек кўринган бўлиши керак. Шу

боис ҳам у Сенинг жамики уй-фикрингни эгаллаб олган, менинг оиламиз обрў-этиборига путур етказишим эса Сен учун иккинчи даражали хавф ҳисобланган. Шунинг учун ҳам сен ўзингни, ўз ўлан-тўшагингни қўриқлаш пайида бўлгансан. Аммо Сен ҳаминша берган кенгашингдан ўзингни чеккада тутасан, ҳамдард, олижаноб кўрсатганинг билан ўзингни улардан жуда ҳам юқори оласан. Шу боис ҳам эҳтимол ота-онамга никоҳ ҳақида бир оғиз бўлсин-да айтиш, уни бир марта бўлса-да олдиларингизга бошлаб келиш мен учун ҳаддан ташқари уятсизлик бўлиб кўринган. Чунки, бу мабодо юз бергудек бўлса, Сен яна ўзингни қор одамдай тутиб, менга янада юқорироқдан туриб қарардинг. Яна бир фикр, уйланиш дардигача ўтган даврда ҳам Сендан бу борада шунга ўхшаш панд-насиҳатлар эшитиб туриш менга, умуман, ножоиздай туюларди. Ахир, Сенда бунга алоқадор заминий гуноҳлардан асар ҳам йўқ-да. Бу доғлар билан яшаш менинг қисматим, худди Сен бир талай ошқора таъна-дашномларинг билан ўша балчиққа мени итариб юборгандайсан. Агар бутун дунё Сен билан мендан иборат бўлгандами шундай тасаввурлар ҳаёлимга кўп келади — бу дунёнинг мусаффолиги Сен билан ниҳоя топса; мени тергашларингдан ҳам бу сезилади, мендан дунёнинг барча иллатлари бошланади. Бу қандай содир бўлишини ўз ҳолича тушуниш қийин, нега Сен мени бунга дучор қилдинг, ҳеч бўлмаса менинг аллақачондан бошланган гуноҳларим, уларга Сенинг нафратинг ҳаққи бунинг сабабини менга тушунтириб бер, негаки мен яна жуда аёвсизларча ўзлимнинг чуқур қаърига тушиб кетиб, бу ҳалокатли чоҳдан чиқолмай ўтирибман.

Эҳтимол, мана бу мисол билан шу вазиятда иккаламининг-да гуноҳсизлигимиз аниқ-равшан тушунарли бўлар. Айтайлик, А. ўзининг қарашига мувофиқ келадиган, унақа чиройли бўлмаса-да Б. га ҳар ҳолда бир маслаҳат бермоқчи, бироқ шаҳар ҳозир бунақа касалликдай юқумли, олдиндан бездирадиган панд-насиҳатларга тўла. Бу панд-насиҳатлар маънавий томондан Б. учун самарасизлигига қарамай, унга кетган вақт зарарини қоплашга қурби етади, яна Б. бу маслаҳатларга амал қилишга мажбур ҳам эмас, қолаверса, унда Б.нинг бутун келажагини хароб этадиган айтарли ҳеч нарса йўқ. Айнан шунга ўхшаган ҳодисалар кўп, аммо А. бу Сен, Б. эса мен бўлганим учун талайгина кутилмаган воқеалар содир бўлди.

Бу икки ёқлама гуноҳсизлик, айниқса, менга аллақачондан буён таниш, бундан йигирма йил олдин бошқа бир шароитда шунга ўхшаш воқеага иккимиз-да даҳшатли суръатда дуч келган эдикки, энди ўттиз олтига кириб яна у билан тўқнашаётганимиз боис, ўз-ўзича у аввалгига қараганда зарарсиз, эҳтимол келтираётган зиёнига ҳам шу сабаб эди. Ҳозир мен уйланиш мақсадида сўнги бор Сенга қилган арз-додимдан кейинги кун иўртамизда кечган суҳбатга озгина изоҳ берсам дегандим. Ўшанда, Сен менга таҳминан шундай дегансан: “Ҳа, у оймагилла бирон-бир ялтироқ кофтаси билан кўчага чиққану сени ўзига маҳлиё этган-қўйган, бу асли-насли прагалек бўлган жуҳуд қизларнинг қўлидан келади ва Сен ўйламай-нетмай унга уйланиш пайига тушиб қолгансан. Бу қанчалик тез бўлса, сен учун шунчалик яхши. Бир ҳафтадан кейинми, ё эртами, ҳатто бугун бўлса ҳам жон-жон дейсан. Мен сенга ҳеч тушунолмай қолдим, кап-катта одам бўлсанг, яна шаҳарда яшасанг, ахир бир марта кўрган қизга қандай қилиб уйланиш мумкин, наҳотки Сен учун бундан бошқа йўл йўқ? Наҳотки? Агар у ёққа боришга юрагинг дов бермаса, сен билан бирга унинг олдига чиқиши мумкин”. Сен буни жуда муфассал ва аниқ-таниқ қилиб гапирдинг, ҳозир мен ҳаммасини тўла эслолмасам-да, ҳаминша Сенинг гапингдан чиқмайдиган онам худди ўз билганидан қолмайдигандай столда нимаики бор ҳаммасини йиғиштириб, хонани тарк этганда, менинг кўз олдимни туман босганди.

Сен қачонки, менга гапира туриб, хўрламоқчи бўлсанг, ўла қолсангда, ўз нафратингни зоҳиран кўрсатмайсан. Фикримни йигирма йиллар олдинги муносабатинг ҳам тасдиқлайди: мен билан гаплашганда ўзингни шундай тутардингки, бундан бир болага қилинаётган муомала эрта балоғатга етган ўсмирга кўрсатилаётган илтифотдек таассурот уйғотар. Ўз дунёқарашинг баҳосига кўра, бу фойдадан ҳоли эмас, бу икки қарра Сен учун қулай, болага нисбатан ҳақиқий муносабатни ниқоблар, яна мени ҳаёт майдонига ҳеч нарсадан хабарсиз ҳолда олиб кирарди. Ҳозир ҳам шунга ўхшаш муносабатларни кўп кузатишга тўғри келади, фақат орадаги нафратнинг кучайганини айтмаганда, ўша ўсмир орадан йигирма йил беҳу-

да ўтиб кетишига қарамай катта ҳаётга йўлланма олган жойида қолиб кетган, бунда айтарли тажрибага эга эмасди. Аниқ бир қиз ҳақидаги менинг қарорим Сен учун сариқ чақалик қиймати йўқ. Сен ҳамиша (онгсизларча) менинг бирор-бир қарорга келишимга паст назар билан қараб келгансан ва ҳозир ҳам (онгсизларча) ўша қизнинг нимага арзишини гўё ҳаммадан яхши биламан, деб ҳисоблайсан. Ҳолбуки, мен бу қарорга келгунча йўл қидириб, талай кўчаларга кириб чиққанганимни, нимадандир нажот истаб ёнганларим ҳақида умуман ҳеч нима билмайсан, ҳатто мени уйланиш фикрига охир-оқибатда олиб келган омил ҳақида бирон-бир нарса билишинг ҳам мумкин эмас, негаки Сенинг бу борада ўйлаб-топганинг, ўз фикрингга, дунёқарашингга шунчалик мос келадими, мен ҳақимдаги бу тушунча шу қадар мендан нафратлантирадиган, ҳаддан ташқари қўпол, жудаям беъмани тарздадир. Ҳеч нарсани истиҳола қилмасдан буни Сен менга билдириб ҳам турибсан. Бундай фикрда бўлишнинг ўзи ўта кетган шармандалик, Сен қандай қилиб менга шунчалик тубанликни раво кўрдинг. Ҳолбуки, Сен ўзингча уйланиш васвасаси билан мен Сенинг номингни-да шармандалик ботқоғига ботирганман-у, бу шармандаликни ҳеч бир номусизлик билан солиштириб бўлмайди деб ўйлайсан.

Менинг уйланишимга доир Сенда анча-мунча эътирозлар бор эди; Сен буни қуйидаги тарзда амалга оширдинг: бу қароримни қўллаб-қувватлаш у ёқда турсин, унга ҳурмат билан қарашинг ҳам мумкин эмасди, бунинг исботи мен икки бора унашишни бузиб, яна шу унашишга майл билдирганимда, онам Берлинда туриб бу унаштирув ва шунга ўхшаш тадбирларга Сенида иштирок этишга тортмоқчи бўлиб беҳуда уринди. Буларнинг бари ҳақиқат. Бироқ шунгача бормаса бўлмасмиди?

Уйланиш борасида иккала ҳаракатни ҳам оқилона деса бўларди: оила қуриш, мустақил бўлиш. Бу ният Сенга-да ёқимли эшитилган бўлса-да, амалда болаларнинг ўйинига ўхшаб кетган кўринади. Шундай ўйин борку: биттаси иккинчисининг қўлини ушлаганда, иккинчиси унинг қўлини қаттиқ ушлаб туради-да яна бақиради: “Жўна, — жўнасангчи; нега кетмаяпсан?” Бизнинг ўртамиздаги муносабатда ҳам шунга ўхшаш бир чалкашлик бор эди, очигини айтмай, Сен анчадан буён “кетсанг-чи!” деб қисташингга қарамай, бу оралиқда ҳеч нарсани ҳис қилмай, ўз фель-атворингга кучли эътиқодинг боис, мени куч билан ушлаб турардинг. Тўғри, танлаган иккала қиз билан ҳам тасодифан танишганман шунга қарамай фавқуллода омадидан чопган эди. Яна бир нарсани Сенинг чуқур ўйлаб кўрмаганинг кўришиб турибди: ахир, қандай қилиб, Сен яхши билган мендай бир кўрқоқ шалвирган, бадгумон йигит чиройли этагига маҳлиё бўлиб, бир онда бу қизга уйланиш қарорига келиши мумкин? Тез тузилган никоҳлар ҳисоб-китобли, нимадир олдиндан кўзланиб қилинади, менам буни яхши билганим, шунга асосланганимдан уйланиш учун илк уриниб кўрганимда бир қарорга келишим учун кечалари мижжа қоқмай ўйлаб чиқишлар бир неча йилга чўзилган бўлиб, кейингисидан эса бир неча ойлар шу дард, ният, режа ва мўлжаллар алангасида қоврилганман.

Қизларнинг ҳеч биридан менинг кўнглим қолмаган, балки мендан қизларнинг кўнгли қолганди. Шу боис ҳозир ҳам уларга уйланиш ниятида юрган пайтдагидек муносабатда бўлаяпман.

Иккинчи бор уйланишга чоғланганимда, илк тажрибасизликда эътибор берилмаган, енгилтакликлардан холи жиҳатлар диққатимда бўлди. Тўғри, юз берган ҳодиса иккисидан ҳам турлича, шунга қарамасдан, иккинчисидан олинган ваъда, биринчисидан ҳосил бўлган тажрибага кўра, умид катта эди. Мен бу ҳақда ҳозир батафсил тўхталишни истамайман.

Шунга қарамай мен нега уйланмадим? Албатта, мен ҳамма каби бир қанча тўсиқларга дуч келдим, лекин ҳаёт худди шундай ғовлардан ошиб ўтишдан иборат. Афсуски, энг асосий ғов шахсан менга дахлдор бўлмасдан, яна очиқдан-очиқ мени руҳан уйланишга ноқобил деган хулосани илгари сурарди. Нега у шу фикрга келганди, мен уйланиш қарорига келган кунларимда уйқуни қарийб тарк қилганимдан бошим кеча-кундуз ғувиллаб, қизиб ётар, ҳам чидаб бўлмас даражада оғир, жанг майдонида умидсизлик билан олиша-олиша, тинка мадорим куриганди. Лекин бу менга чинакам маънода қайғу-алам келтира олмас, ҳолбуки қатъиясизлигим ва ўта синчковлигим мени азбаройи қийнар, аммо улар ўлик асалари

ғумбаклари каби жонсиз ва асосийси бўлмасдан, гап ишни ниҳоясига етказётган — менинг бўғзимга пичоқ тираётганнинг кўрсатаётган кароматида эди. Бу айнан: доимо бошим узра кўрқув қиличининг ярақлаб тургани ва менда ўз-ўзимдан нафратланишнинг кучли эканлигидир.

Ҳаммасини батафсил изоҳлаб беришга ҳаракат қилиб кўрмоқчиман: мен уйланишга унаб кўришим билан Сенга бўлган муносабатимда икки зиддият бош кўтардики, олдин ҳеч қачон улар бу даражада кучли тарзда намоён бўлмаганди. Уйланиш — мустақил бўлиш ва ўз-ўзини озод кўришнинг ҳал қилувчи гарови эканига шубҳа йўқ. Тасаввур қилишимча, менинг ҳам оилам бўлар, энг асосийси, бу дунёда нимагаки эришиш мумкин бўлса, худди Сен буни қўлга киритганингдек, мен ҳам Сен билан тенг мақомга эришардим, энг муҳими менинг аввалги ва кейинги давомий хўрлик ва шармандаликларимга, янада силлиқроқ қилиб айтганда, Сенинг барча-барча зolimликларингга чек қўйилган бўлар, улар мозий мулкига айланарди. Афсуски, фақат эртақларда шундай бўлиши мумкин, шу боис ҳам эҳтимолдан жуда узоқ. Бу хом хаёллар шунчалик кўп ва шунчалик улар учун ҳаётда ўрин йўқ. Улардан аксариятини ушбу тарзда фараз қилиш мумкин: бир одам қамоққа тушиб қолди, ҳибсдан халос бўлиши учун фақат бир йўл бор — қочишга қарор қилади: у ўзича чамалаб, буни амалга ошириш мумкин деб ўйлайди, шу боис у қамоқxonани хаёлан ҳар куни кириб-чиқиб юрса бўладиган, кўнгилочар қаср каби тасаввур қила бошлайди. Фақатгина қочишга келганда қулай бир йўлини топа олмайди, натижада бу ердан ҳеч қаёққа қочиб кетолмайди. Мен орамизда шаклланган бемаъни муносабатлардан халос бўлишни истаган эканман, бунда Сенга дахлдор бўлмаган нимадир қилишим керак эди, уйланиш худди шундай бир йўл бўлиб, ҳар қалай, расмий бир мустақиллик инъом этар, айни паллада ўрта-миздаги робитага ҳам зиён-заҳмат етказмасди. Шу боис истагим айни жойда ақлсизликка ўхшамас, аммо барча уринишлари билан айнан ақлсизликнинг жазолашига мустаҳиқ этилганди.

Бироқ қисман мана шу яқин алоқадорлик уйланишга рағбатимни кучайтириб юборди. Шундан кейин бизнинг орамизда қарор топажак тенглик, Сенинг кўнглингга келган тарафдан шохламасдан, мен тасаввур қилгандек куртак чиқарди ва гўё шу билан мен ихтиёри ўзида ва гуноҳкорлик ҳиссидан халос бўлган софдил ўғил ҳолига қайтар эдим, Сен эса ҳеч нарсадан ақли хира тортмаган, бағри кенг, дили меҳр-шафқатга лиммо лим тўла, тақдирдан рози ота бўлардинг. Бироқ, бу ният амалга ошиши учун ўрта-мизда ҳеч қандай кўнгилсизлик юз бермаган бўлиши, иккимиз ҳам мозий устидан чизик тортишимиз керак эди.

Афсуски, биз қандай бўлсак, шундай қолганимиз каби уйланиш муаммосини ҳал қилиш ҳам, менинг эмас, асосан Сенинг хоҳиш-иродангга боғлиқ эди. Буни шундай тасаввур қиламан: Сен кенг ёзилган жаҳон харитаси-ю, ўзим эса унга тескари ўтириб олган кимсаман. Бундай шароитдаги фикрим гоҳ ўша масалага қаратилгандай, гоҳ уни Сен ўз зиммангга олмайдигандай, гоҳ эса, бу сўзлар Сенга етиб бормаيدигандек туюлади. Булар Сенинг қарашларинг ҳақидаги тасаввурларимнинг бир озгинаси бўлиб, бу ҳудудда шодлик анқоннинг уруғи, никоҳ эса ҳеч бирининг яқинига ҳам йўламайди.

Мана шу солиштиришнинг ўзи ҳам шуни кўрсатадики, ҳолбуки, мен буни айтишни истамасдим, Сен ўз ибратинг билан мени дўкондан қандай ҳайдаган бўлсанг, никоҳдан ҳам шундай нафратлантиришга олиб келдинг. Ҳолбуки, Сизларнинг никоҳларингиз менинг кузатишимча, бевосита ўхшашликларга қарамай, аксинча, никоҳга нисбатан ижобий тасаввур уйғотади: рости ҳам онам билан Сенинг никоҳинг кўп томондан ибратли, сизлар бир-бирларингизга суянч ва ёрдамчи бўлган сизлар, биз болалар, ўсиб-улғайиб, энди бу оила пойдеворига кетма-кет пугур етказётганимизга қарамай, сизларнинг иттифоқингиз аввалгидек мустаҳкам, барқарорлигича турибди. Айнан худди шу намуна, эҳтимол, менинг никоҳ ҳақидаги юксак тасаввуримни шакллантирган эди. Шунга қарамай, менинг никоҳ сари бўлган барча уринишларим натижасиз ниҳоя топганининг бошқа сабабларини изоҳлаш керак. Бу Сенинг болаларингга бўлган муносабатингга бағишланган бутун бир хатга хулоса ясаydi, деб уйлайман.

Никоҳ олдидаги кўрқув бир ҳисобда ваҳималардан келиб чиққан, бизнинг ўзимиз бир пайтлар ота-онамизга жабр қилиб, улар олдида гуноҳга ботганимиздек,

кун келиб, келажакда бу — болаларингдан қайтади, дегани эди. Бу асосли фикрга ўхшаса-да ўйлашимча, менинг ҳаётимда жуда катта аҳамиятга эга эмас, негаки гуноҳни ҳис қилишим, тўғриси айтганда, туғма тарзда Сендан ўтган, шунинг учун ҳам, шуурга сингиган бир қанча ўзига хослигига қарамай, кўпинча бу тасаввурнинг фавқулоддалиги — азоб унинг ажралмас қисми бўлгани ва бу азобнинг ақл бовар қилмас даражада қайтарилиб туришидир. Ҳаммасидан қатъий назар индамас, қулоқсиз, кўрс, нимжон ўғил бўлган мен бечора чидаб бўлмас бир ҳаёт гирдобига тушиб қолганимни қайд этишим керак, уйланиш бундан қутулишнинг бошқа бир йўли йўқлигидан, сен айтгандек, менинг тийиқсиз кетиш истагимни синаб кўришга дахлдор бўлиб чиқади. Эҳтимол, бу ҳам менинг оила қуриш борасидаги уқувсизлигимга таъсир қилди.

Бироқ бунда ўзимни англаш учун бу кўрқувни идрок этиш шунчалик муҳим. Буни қуйидагича тушунтирмақ мумкин: ёзувчи эканим ва унга боғлиқ барча-барчаси мустақил бўлиш йўлидаги кичкина уринишларимдир; арзимас муваффақиятларни айтмаганда, бу Сендан чеккалаш ва қочишга уринишларда улкан ютуқларни қўлга киритиш эҳтимолдан узоқ, буни кўп кўргуликлар тасдиқлайди ҳам, зиммасидаги мажбурият кам бўлишига қарамай, ҳаётимнинг мазмуни бўлиб, ҳар қанақа дўқ-пўписалар хавф солишидан қатъий назар нимаики қилинса, ўз куч-қувватим билан қилиш ва уни асраб-авайлаш, ҳатто бу хавфларнинг муқаррарлиги юз фоиз аниқ бўлганда ҳам хавфларнинг олдини олишга қаралитиши керак эди. Никоҳда шу каби ҳавфлардан нажот топиш имкони бор, у шу жиҳатдан улуг бир илҳомлантирувчи вазифани ўтай олар, мен учун унинг бу нажоткорлигининг ўзи ҳам етарли эди. Агар, у ҳақиқатдан ҳам хавф-хатар туғдирса, менинг қўлимдан нима ҳам келарди! Мен никоҳда бу хавфни ҳис қилиб, қандай яшашни изоҳлаб беришим қийин, лекин унинг содир бўлишини ҳам инкор қилиб бўлмайди-ку! Шундай истиқбол олдида очиги, мен тараддудланган бўлишим керак. Афсуски, асосийси олдиндан маълум, мен никоҳ деган нажотни рад қилишим шарт эди. Шу боис ҳам бу ерда кўкдаги турналар ва қўлдаги чигтак ҳақидаги ривоят ҳеч ҳам тўғри келмайди. Ҳаммаси самода қолган, менинг қўлларим эса бўм-бўш, бу камлик қилганидай, мен мана шу бўшлиқни танлашим керак — ҳаётимнинг оғир масъулияти ва кураш шарти шундай ҳал қилинган эди. Касб танлашда ҳам мен шунга ўхшаш ноилож бир ҳолатда эдим.

Бироқ уйланишга энг асосий ғов, йўқ қилиб бўлмайдиган ишончли монелик шундан иборат эдики, оилани асраш, унда ҳамма нарсани бошқаришнинг кераклигини мен Сендан қанчалик ўрганган бўлсам, яъни Сенинг жони-танингдаги барча яхши ва ёмонлик: бошқага нисбатан нафрат кучи, соғломлик ва баднафслик, сўзамоллик ва дудуқлик, ўзига ишонч ва қолган барчасидан кўнгли тўлмаслик, олимлик ва устунликни ҳис қилиш, кишиларни билиш ва бошқалар билафонлигининг катта қисмига ишонмаслик, кейин барча етишмовчиликларга қарамасдан тақдирдан розилик, мисол учун, шижоатлилиқ ва сабр-тоқатли бўлиш, маънавийтнинг кўркамлиги ва довиюраклилиқ ва ҳоказо. Сендаги бу ҳислатларнинг аксариятидан мосувоман, борлари ҳам айтарли даражада эмас. Булардан қатъий назар мен орзуимдаги никоҳга журъат қилишим мумкинмиди? Болаларингнинг хати-ҳаракати, феъл-атвориға сабр тоқат билан муносабатда бўлишни ҳам ўзинг учун мағлубият ҳисоблайсан. Шу боис мен, ҳатто никоҳгача, у ҳақдаги хабарни етказиш учун ҳам оғир кураш йўлини босиб ўтиш кераклигига гувоҳ бўлдим.

Англашимча, бундай вазиятда нега бундай деб ўзимдан сўролмаганимдек худди шундай жавоб ҳам қилолмайман, бошқачаси эса жавобгарлик учун одатий фикрларни жалб этади ва бошқа эркаклар ҳақидагини эслатади. Наҳотки, Сен учун шу тарздаги (бу борада ажралиб туриши билан Рихард амакини мисол қилиб кўрсатиш мумкин) уйланувчилар каби ҳар қанақа воқеалардан қатъий назар яшовчан жиҳатлар бор эдики, менга шунинг ўзи мутлақ етарли эди. Мен бу саволни энди қўяётганим йўқ, балки у билан бирга болалиқдан яшаб келаман. Афтидан, мен никоҳ масаласи чиқибгина ўзимни синаб кўрганим йўқ, балки исталган майда-чуйдада бу кўзга ташланади; худди шундай, мен тасвирлашга уринганим каби ҳар қанақа майда-чуйдадаги Сенинг ибратинг ва Сенинг тарбия тарзинг менга уқувсизлигимни писанда қилар, ўзингни ҳақлигингни исботлар, бу адолатли ёндошилган муносабатларнинг энг йириги никоҳга бўлган муносабат эди. Бу вақтгача ҳам

менинг уйланишга уринишларим, мисол учун, уқувсиз тижоратчининг омадсизлигини эслатади: у кўп нарсани кўриб, тажрибаси ошгани каби, ўз ишида олдиндан ҳар қанақа ташвиш-тахлика, қалтис вазият содир бўлишини ҳис қилади, фақат буни ҳисоб-китоби аниқ бўлмаган ҳолда таҳминан кутади. Шу боис ҳам у бир сафар озгина даромад қилишга эришса (ҳаётда бу ҳам камдан-кам содир бўлади) хаёлан ҳамиша бу омадни бўрттириб, ундан им-дод излайди, ҳолбуки асосий вақтида унинг кўрган кўргилиги камомаддан боши чиқмаслигидир. Булар кирим-чиқим дафтарига қайд қилиб борилса-да, ҳен қачон даромад олиб келиш даражасига етмайди. Шу каби уйланиш борасида ҳам ҳукм-хулосани айтмоқ, бир фикрга келмоқ вақти етди. Катта сарф-харажатлар олдида майда-чуйда олинган фойдалар ҳисобга олинармиди — ҳаммаси кета-кетгунча ҳайбатланарли қарз, йўқотиш уммони. Шунда ҳам бир уйланишга урин-чи, қани ақлдан озмас эканмисан?

Сенинг ҳамроҳлигингда ўтган умрим шундай ниҳоя топди ва шундай режалар билан истиқболи адо бўлажак.

Балки Сенинг олдингдаги кўрқувларим асосига кўз ташлаб Сен шундай дағдаға қилишинг ҳам мумкин. “Сен бу хатинг билан мен ўз ҳаётимни енгил қилмоқчи бўлиб, Сенга нисбатан муносабатим шунга яраша бўлгани, аммо бор айбни эса ўзингга ташлаганимни исботламоқчи бўлибсан, бор кучинг билан бутун оғирликни зиммангга олишингга қарамай, ҳаммаси Сен истагандек бўлишини истайсан, деб ҳисоблайман. Биринчи навбатда, Сен ҳам айбдорлигингни рад этиб, масъулиятни ўз бўйингдан соқит қилиш пайида бўласан, бу жиҳатдан бизнинг феъл-атворимиз бир-бирига уйқаш келади. Бироқ мен Сенинг фақат ўзингга тегишли барча гуноҳларингни ошкора қайд этадиган бўлсам, Сен бир вақтнинг ўзида “Ўта бамаъни” ва “Ўта хассос” бўлишни истаганинг ва бунинг учун барча гуноҳни менинг гарданимга ағдарганинг маълум бўлади. Англашимча, кейингисида фақатгина сирдан шундай кўринишга уринганинг кундек аён (ҳа, сен бошқача бўлишни истамайсан), ҳолбуки, бу лаҳзаларда сўзларинг орасида “ялтироқ иборалар” кўп учрашига қарамай, моҳиятида кўриниб турган зиддияти, ёрдамга зорлиги, сиртига тошиб чиққан айбловига кўра гўё мен ҳамиша Сенга даҳл қилувчи, ўзинг эса зўрға ўзлигингни ҳимоя қилиш билан овора бўлиб чиқасан. Бу билан Сен ўз-ўзингни алдашда шу даражага етдингки, гўё бу билан уч нарсани исботлаб бергандай бўлдинг: биринчидан, сен мутлоқ бегуноҳсан, иккинчидан, нима гуноҳ бўлса, мен қилганман, учинчидан, сен яна расмана бағрикенглик билан фақатгина мени кечирिशга тайёр бўлиб қолмасдан, бунинг ўзи ҳам кам ёки кўп даражада шуни тасдиқлайди, ҳақиқатингга хилоф бўлса-да, гўё мен ҳам бутунлай айбсиз эканлигимга ўзинг ҳам ишонасан. Ҳа, биз ўзаро жанг олиб боряймиз, буни тан оламан, лекин бу олишув икки хил усулда бўляпти. Рицарларнинг жангида бўлади-ку, кучлари тенг икки рақиб олишар экан, ўз билганича ҳаракат қилади ва иккаласи ҳам ғолиб чиқиш пайида бўлиб, иккаласи-да мағлубият аламини тортади. Яна бундан бошқача — номардларнинг ҳам жанг услуби бор: унда найза санчишга улгурган рақиб, бу билан чекланмайди, балки ўз мавқеини сақлаб қолиш учун ўсал рақибининг қонини ҳам сўриб ичади. Мана шундай баттол рақиб бу — сен. Сен яшаш йўлларини билмайсан; шунга қарамай, бамайлихотир яшашни истайсан, шу боисдан бўлса керак, ҳар қанақа гусса, гина-кудуратларсиз ҳам Сен шуни исботламоқчи бўласанки, яшашга бор усталигингни мен Сендан тортиб олиб, гўё ўз чўнтагимнинг чуқурига яшириб қўйган бўламан. Ва Сен шу боис оёғимни чўзиб ётаверсам бўлади, жисмонан ва маънан мени отам ҳаёт майдонига етаклаб чиқиши керак, деб тасаввур қиласан. Бу билан бор жавобгарликни менинг гарданимга ортасан. Аслида ўзинг-ку яшашга нўноқ. Мисол учун, яқинда Сен бирдан уйланишни истаб қолдинг ва хатингда бунга иқрор бўлаётганингдек, ҳозир ҳам буни истайсан, шунга қарамай уйланганингча йўқ, чунки бу истакни амалга ошириш учун бор кучингни ишга солиб ҳаракат қилмадинг, балки бу билан уйланмаслигинга қандай қилиб бўлсада мен ҳам қўмак беришимни истадинг ва “шармандали” уйланишни тақиқлаб, сен билан ҳамфикр, иттифоқдош бўлишга дучор бўлишимни кўзладинг. Бироқ мен бундай қилишни хаёлимга ҳам келтирганим йўқ. Биринчидан, бу воқеа ҳар галдагидек содир бўлишини ва “сенинг бахтинга гов бўлиб қолишни” истамасдим, иккинчидан, бунинг учун қачондир ўз болам гина-кудуратини тинглашга менинг тоқатим йўқ. Аммо ўз-ўзимни енгиб, никоҳ хусусида бирон хулоса чиқариш-

ни бутунлай ўз ихтиёрингга ташлаб қўйганим билан бирон-бир фойда кўрдимми? Ҳатто, арзимас бир даражада ҳам. Бу қизга уйланишингга салбий қарашимни ўзинг ҳам рад этолмайсан, лекин шунга қарамай, сенинг бу қизга уйланиш борасидаги шошма-шошарлигинг авжга чиқди, ўз ташбеҳинг билан айтганда “қочқоқлик синови” шитоб билан тезлашди. Бироқ менинг гапимга кириб, бир иш қилганингда ҳам бу гина-кудуратлар тавқи лаънати менинг бўйнимдан олиб ташланмас, сен шунда ҳам, барибир, ҳар қанақа аҳволдан қатъий назар уйлана олмаганингга мени айбдор қилиб кўрсатаверардинг.

Лекин бошқача бўлиб чиққанда ҳам сен қолган воқеалар билан менинг барча гина-кудуратларим адолатли, ҳозир улар ичида бўлмаган бири борки, бу ҳаммасидан ҳам зўри бўларди деб исботлашга тушардинг, ҳолбуки, бу ўпкалаш сохта ва ғаразли, бориб турган кўрнамакликнинг ўзидир. Адашмасам, мана шу хатинг билан ҳам менга нисбатан оқпадарлик қилдинг”.

Ҳаммадан олдин бу ёзғиришларга мен шундай деб жавоб бераман: Сенга қарши бўлганимда ҳам бу эътирозга қисман қўшилишим сабаби, ҳатто унга ишонгим келмаётгани боис зуғумларинг мени адои-тамом қилгани учун эмас, балки ўзимдан ўзимнинг жоним ҳиқилдоғимга келгани учундир. Ростки, Сенинг менга нисбатан ишончсизлигинг олдида ўзимнинг ўзимга ишончсизлигим тоғ каби баланддир, буни Сен менда тарбиялаб, вояга етказдинг. Мен ҳамма яхши биладиган, тарбиявий алфоздаги қаршилиқ қилишларни инкор этмоқчи эмасман, бунинг ўзи бир қадар бизнинг ўзаро муносабатларимизга янгича тавсиф бериш имконини беради. Ҳақиқатдан ҳам ҳамма воқеалар бир-биридан келиб чиқиши мумкин эмас, ҳар қанақа қитмирлигу мураккабликларга қарамай ҳаёт қимор: чикка ё пукка, менинг хатимда бу бир қадар ўз исботини топгандек, албатта, уни ҳижжалаб, бутун тафсилотлари билан кўрсатиш кўлимдан келмади, буни истамасдим ҳам, шунда ҳам ҳаёт келтириб чиқарган норозиликларнинг бир чимдими хатимда ўз ифодасини топгани менимча ҳақиқатга яқин туради ва қурби қодирлиги билан озгина бўлса-да, иккаламизга ҳам таскин бериб, ҳаёт ва ўлимимизни осонлаштиради.

ФРАНЦ

1919 йилнинг ноябри

Ирвинг СТОУН

Биографик қисса ҳақида

ОКСФОРД УНИВЕРСИТЕТИДА ҶЎҚИЛГАН МАЪРУЗА

Биографик қисса бир инсон ҳаётининг ҳужжатлар билан тасдиқланган ҳаққоний тарихи бўлиб, унда ҳаётдан олинган ҳикояларга сайқал берилади ва муаллиф томонидан чинакам бадий асар даражасига кўтарилади. Бу жанрнинг асосида сюжетларни етказиб берадиган энг яхши манба инсондир ва шу маънода инсон ҳаёти битмас-туганмас бир хазинадир, деган эътиқод ётади. Даставвал шундай фарзга таянмоқ керакки, унга кўра ҳаётда бўлиб ўтган чин воқеалар ҳам худди тўқима воқеалардай қизиқарли ва ҳаққоний бўла олади. Александр Поп инсоният тарихини ўрганмоқ учун инсон энг яхши объектдир, деган эди. Биографик қисса бу мулоҳазанинг тўғрилигини тасдиқлайди, чунки биографик қиссада сюжет линияси қаҳрамонни танлаш билан белгилаб беради, қаҳрамон ҳаётининг ўзи асардаги ҳаракатнинг ривожидир, қаҳрамоннинг ўз зиммасидаги вазифаларини бажариши эса яхлит олганда муаммоларни ҳал қилиш деган маънони билдиради.

Биографик қиссанинг ота-оналари — биография ва қиссадир, лекин айни чоқда у ўзининг бувиси бўлмиш тарихнинг ҳам фарзандидир.

Бундай асарларнинг муаллифлари шунчаки биографга нисбатан воқеалар талқинида кўпроқ эркинликка эга, шунинг учун унинг ўқувчилари ҳам инсоний иштиёқлар тўғрисида субъектив таассурот ҳосил қилишда кенгроқ имкониятга эга бўладилар. Агар шу ишлар мобайнида жўнлаштириш тамойили намоён бўлаётган бўлса, у ҳам хотирамизда рўй бераётган жараённинг айнан ўзи бўлади: биз ўтмишимизни хаёлан қамраб олишга ҳаракат қилар эканмиз, содир бўлган воқеаларнинг ўндан тўққиз қисми хотирамиздан тушиб қолади, биз фақат бу воқеаларнинг “қаймоғи”-нигина эслаб қолган бўламиз.

АЗИЗБЕК таржимаси

Ирвинг Стоун (1903-1989) — атоқли Америка ёзувчиси. У бадий ҳужжатли проза соҳасида фаолият кўрсатган, биографик қисса ва биографик роман жанрига асос солган адиблардан бири. Шу жанрларда у 25 дан ортиқ салмоқли асарлар яратган. Унинг қаҳрамонлари ичида рассомлар, ҳайкалтарошлар, адиблар, олимлар, сиёсий арбоблар, жамоат арбоблари бор. Унинг энг машҳур китоблари Ван-Гог ҳақидаги “Ҳаёт иштиёқи”, Микель Анжело ҳақидаги “Изтироблар ва кувончлар”, “Фрейд” каби романлардир. Ирвинг Стоуннинг Оксфорд университетиде ўқиган мазкур маърузасида биографик қиссанинг жанр хусусиятлари тўғрисида бугун ҳам қимматини йўқотмаган теран фикрлар айтилган.

Аслида, айна шу “қаймоқ” да воқеанинг моҳияти ва маъноси мавжуд бўлади. Негаки, биографик қисса нафақат фактлар асосига қурилади, балки у ҳислар асосига — воқеаларнинг драматик баёни асосида мутлақо қонуний тарзда пайдо бўлувчи туйғулар асосига ҳам қурилади. Фактлар ақл бовар қилмайдиган даражада осонлик билан унут бўлиб кетиши мумкин, аммо бир марта бошдан кечирилган руҳий ҳаяжонлар ҳеч қачон эсдан чиқмайди. Китобхоннинг қизиқишини кучайтириш учун уни сунъий равишда қайтадан тиклаб бўлмайди. Ўз қаҳрамонининг биографияси устида ишлар экан, албатта, муаллиф айна шу шахснинг бениҳоя катта қимматга эга эканидан келиб чиқади, ўз ҳикоясини ҳаракат ривожига зарур бўлган деталлар билан, номлар, саналар, ҳаракат ўрнининг тасвирлари билан бойитиб боради. Шундай қилганда табиийки, биографик қисса одам билан унинг ўзи ўртасидаги ва одам билан тақдир ўртасидаги тўқнашувлардан ўсиб чиқади. Модомики, бир марта ўзлаштириб олинган эмоционал тажриба ҳамिशалик қолар экан, бундай асарларнинг мақсади китобхонни эмоционал кечинмаларнинг энг қайноқ жойига олиб киришдир. Бунда эмоционал туйғуларни шундоқ кўрсатмоқ керакки, китобхон уларни худди ўз кечинмаларидай қабул қилсин. Негаки, туйғулар, ҳислар шундай хотирага ҳамда доноликка эгаки, кўпинча айна шу хотира ва донолик совуқ ақл-идрокимизга етишмай қолади. Биографиянинг ўзи ва тарихнинг ўзи гўё китобхонни бир чеккада қолдирадигандай кўринади — чунки унинг саҳифаларида содир бўлаётган нарсалар бир замонлар содир бўлган ва бошқаларнинг бошидан кечган. Биографик қиссанинг китобхони эса бегараф кузатувчи одамдан содир бўлаётган воқеаларнинг бевосита иштирокчисига айланади. Китобхон гўёки тарихнинг биринчи можароси у айна шу китобни очган дақиқадан бошланганидек, тарихни қайтадан чуқур ҳис этишга бошлайди.

Бу жанрнинг омма томонидан яхши қабул қилинишига сабаб шу бўлса керакки, уларни ўқийдиган китобхонларга бевосита тарзда тарихда иштирок этишга, етакчи қаҳрамонлардан бирининг қиёфасига киришга, унинг ҳаракатлангирувчи кучи бўлиб кўришга ижозат берилади. Худди шунақа йўл билан тарих унинг учун замонга айланади. Аслида, ўзи шунақа бўлмоғи ҳам керак.

Шунинг учун бу китобларни ўқиш жараёни билан уларда ҳаракатларнинг ривожланиш жараёни деярлик бир бирини айнан такрорловчи жараёнлардир. Китобхон нисбатан қисқа муддат ичида минглаб одамларнинг ҳаётини яшаб кўради. Бу жанрнинг асосий фазилати ана шундадир. Бу жанрнинг латофати айна мана шунда. Худди шу нарса бу жанрга адабиёт даргоҳида юксак мавқелардан бирини эгаллаб туришга имкон беради.

Биографик қисса муаллифидан талаб қилинадиган биринчи қоида шундан иборатки, у тарихга ўзининг оқсочи сифатида қарамаслиги керак. Моҳият эътибори билан қараганда тарих унинг бекасида. Бу ўринда китобнинг қиммати тўғридан-тўғри унда олиб борилаётган тадқиқотнинг қимматига боғлиқ. Агар тадқиқот иши ҳалол ва теран олиб борилган бўлса, китоб ҳам теран ва ҳалол бўлиб чиқади, агар тадқиқот юзаки, саёз, мужмал олиб борилган бўлса, унда олди-қочди гапларга мойиллик кучли бўлса, китоб ҳам юзаки, саёз, мужмал ва олди-қочди гапларга тўлиб чиқади.

Ҳар қандай биография ҳам бу жанрга тўғри келавермайди. Биз кўпгина одамларнинг ҳаётини бидамиз — улар самарасига кўра салмоқли ва муҳим, лекин айна чоқда улар шу қадар тарқоқ ва чувалиб кетганки, уларни биографик қисса жанрнинг рамкасига сиғдирмоқнинг иложи йўқ. Улар билан бир қаторда яна шундай одамлар ҳам бўладикки, улар гўё ҳамиша ўзларини асар қаҳрамонидай ҳис қилиб келганлар ва муттасил равишда драматик асарларнинг тузилишида иштирок этишни ўйлаб иш юритганлар.

Гарчи биографик қисса муаллифи яхши китоб учун материал сифатида хизмат қилиши мумкин бўлган биографияларни ўз хоҳишича излашга ва ташлашга қонуний ҳақи бўлса-да, у хаёлида пишитиб қўйган сюжет линиясини қизиқарлироқ қилиш мақсадида бундай биографиянинг аён кўришиб турган фактларидан кўз юмишга ҳақли эмас. Ёзувчи тарихий ҳақиқатни ағдар-тўнтар қилиб ёхуд расвосини чиқариб, уни ўзи учун маъқул қолишга солмоқчи бўлса ёхуд китобхонга манзур бўладиган кўйга келтирса, у ўзини бу жанрга бағишлаб фожеона хатога йўл қўйган бўлади.

Бошқа томондан қараганда, биографик қиссаларнинг муаллифи панд-насиҳат йўлига ўтиб кетса ёхуд сиёсатга берилса, у публицистга айланади. Биз биографик қиссалар ёзадиган америкалик муаллифларнинг нохуш тажрибаларига гувоҳ бўлдик. Улар тарихни ўз қаричлари билан ўлчаб, уни ўз қарашларига хизмат қилдириш мақсадида ўзларича янгидан тўқиб-бичдилар. Бунақа тўқиб-бичишлар оқибатида юзага келган нарса на биография бўлди, на қисса бўлди, улар оддий ташвиқотдан нарига ўтолмади.

Биографиялар одатда турли мақсадларга хизмат қила оладиган материалларга бой бўлади. Шунинг учун биографик қисса жанр сифатида ҳозирча ҳар қанча ёш бўлмасин, бу шаклдан ножоиз тарзда фойдаланиши мумкин бўлган муаллифлардан ҳимояланган эмас. Шуниси ҳам аёнки, санъатнинг исталган турининг бошида ҳам шу хавф бор.

Ҳар хил нарсалар ҳақида баббаравар теран ва яхши ёза оладиган одамлар кўп эмас. Муаллифнинг донолиги шунда намоён бўладики, у ўзига қаттиқ таъсир қилган ва ўзи уни ёрқин бўёқларда ифодалаб бера оламан деб ҳисоблайдиган биографияларни излайди. Агар муаллиф ишга киришмасдан аввал материал билан етарли даражада танишмаган бўлса, ёки материални ёлчитиб тузукроқ ўрганиб чиқмаган бўлса, бунинг оқибати фақат битта бўлиши мумкин: асар сохта, тарқоқ чиқади. Ёхуд жуда ёрлақганда бу асар сақичга ўхшаган бемаза ва ёлимшиқ бўлиб чиқади. Бу соҳа билан нотаниш бўлган китобхон ҳалол қиссани ноҳалолдан тўлақонлисини узук-юлуқ ахборот беришдан нарига ўтмайдиганидан қандай фарқлай олади? Бу қиссада айтилган гапларда ҳақиқати озми-кўпми деган саволга қандай жавоб беради?

Бунинг фақат битта йўли бор — биографик қисса ҳам худди тарихий асарларнинг кўпчилиги сингари ҳужжатлар билан тасдиқланган бўлмоғи керак ва бу ҳужжатлар худди шундай синчковлик ва ҳалоллик билан талқин қилинган бўлмоғи керак.

Биографик қиссанинг муаллифи бир одам ёхуд бир гуруҳ одамлар ҳақида материаллар йиғиш устида ишлайдиган биограф бўлмоғи керак. У бу материалларни таснифлашнинг мураккаб техникасини ўзлаштириб олмоғи, одамларнинг бошидан ўтган юз миллионлаб турли-туман ҳаётий воқеалар ичидан айни мана шу биттасини ажратиб олмоқ учун айрим олинган ҳар бир ҳолатга мос келувчи айрича услуб қўлламоғи, айрича ёзиш тарзини кашф этмоғи лозим.

Биографик қиссанинг муаллифи, ҳақим, ўзининг тиббий лабораториясида нечоғлик илмий тадқиқотчи бўлса, ундан қолишмайдиган даражада илмий ходимга айланмоғи даркор.

Тўғри, тадқиқот олиб бориш ҳар хил бошқотирмаларни ечишга ўхшаган ёки жиноий жумбоқларни ҳал қилиш каби мароқли машғулот. Лекин шунга қарамай, у жуда маъсулиятли иш, у одамни етарли даражада толиқтирадиган оғир меҳнат ҳам. Тадқиқотчи баъзан фактлар ўрмонида адашиб қолади. Агар истиора ёрдамида фикримизни билдирмоқ истасак, айтмоғимиз лозимки, бу жанрнинг асарлари муз тоғига ўхшаган тарзда қурилмоғи шарт, яъни унинг ўндан бир қисми адабиёт уммининг сатҳида, ундан тўққиз қисми эса сув остида бўлмоғи керак. Агар муаллиф қоғозга туширганига қараганда дилида ўн барабар кўпроқ нарса билмаса, унинг босиб чиқаргани бағоят суyoқ бўлиб чиқади, негаки у қоғозга туширмай қолдирган ўндан тўққиз қисм яхлит ва бутун бир асар яратиш имконини беради, унга муайян хушбўй ҳид бағишлайди. Айни илғаб олиш қийин бўлган шу хушбўй ҳид китобхонни ўзини эркин ва енгил ҳис этишга мажбур қилади.

Матбуот юзини кўрган ҳар бир саҳифа нафақат муайян гул ҳидига эга бўлмоғи лозим, балки уни худди мевадек ушлаб кўриш ҳам мумкин бўлсин. Айни ёзишдан аввал олиб борилган тадқиқот ишлари биографик қисса саҳифаларига салмоқ бахш этади ва улар ўз навбатида китобхонга айни ана шу адабий мева соғлом мағзига эга эканини ҳис этишга имком беради ва адабиёт пештахтасига қўйилгандан кейин анчагача ўзининг жозибасини йўқотмай туради.

Биографик қисса муаллифи шунга қатъий ишонган бўлмоғи керакки, ҳақиқат эртами-кечми, барибир, аён бўлади, агарда у битта ҳодисанинг уч хил талқинига рўпара келса ва бунинг устига бу талқинлар бир-биридан фарқланувчи уч хил саналар ҳамда ҳодисалар тизими билан далилланган бўлса, бундан ҳафсаласи пир

бўлиб, қўлидан қалами тушиб кетмаслиги керак. У ишонмоғи керакки, қидиришларини давом этгирса, у тўртинчи талқинни ҳам, албатта, топади. Ҳақиқий ҳужжатлар билан тасдиқланган шу тўртинчи талқин эса талқинларнинг энг чини бўлади.

Америка тарихининг энг ажойиб тадқиқотчиларидан бири бўлмиш Чарльз Р. Бард бир чигал муаммони ҳал қилишда менга ёрдам бера туриб шундай деган эди: — “Мен ҳар кунни янги манбаларда шунақа материаллар топаманки, улар ўттиз йил мобайнида ишониб келган нарсаларимдан униси ё бунисини инкор этади”.

Биографик қисса муаллифи учун тарих тоғ эмас, дарёдир. Ҳаттоки янги фактларни излаб топиш имконияти қолмаган тақдирда ҳам, барибир, эски фактларни янгича қабул қилиш, замонавий савияда талқин қилиш имкониятлари бўлади. Бу янги талқин эса эски тарихни янги нур билан ёритади ва унга янги маъно бахш этади. Шунинг учун эсда сақлаш лозимки, биографик қиссанинг муаллифи археологга ўхшайдиган одам, у шунчаки белкурак кўтариб олган одам эмас. Унинг пешонасидан оққан тери ёхуд қўлларининг қаваргани — бу ҳақиқий ишга эндигина кириша бошлаганининг оддий белгиси, холос. У ҳали янги очилган материалларни талқин қилиб бермоғи керак.

Мени доимо ҳайрон қолдирадиган бир нарса бор — тарихий асарлар саҳифаларида жуда ёлгон ёки чала ёлгон гаплар бамайлихотир жойлашиб олган. Мени яна шу нарса лол қолдирадики, бутун-бутун тарихий даврлар, ҳаттоки, Американинг фуқаролар уруши даврига мансуб тарихи ёхуд йигирманчи аср бошларидаги ҳаёти баъзан қисман, баъзида эса тўлалигича тадқиқ қилинмаган бўлиб чиқади. Айни ана шу ерда ўзини биографик қисса жанрига бахш этган ёзувчи учун битмас-тугамас имкониятлар хазинаси мавжуд, айни ана шу ўринда у ўзининг жўшқин эҳтироси ва шижоати билан, ўзининг янгича нуқтаи назари билан одат тусига кириб сингишиб кетган. “Бу — ёлгон!” деган иборани “Бу ҳақиқат!” деган ибора билан алмаштирмоғи мумкин. Шу билан бирга ё шунчаки бепарволикдан ёхуд бу ишни бажаришга журъат қилган доврак одамнинг йўқлигидан унутилиб кетган тарихнинг қисмларини ҳам ёритиб беради.

Мисол тариқасида менинг асарларимда Юджин А. Дебснинг, Речел Жексоннинг ва Мери Готд Линьольннинг ҳаёти тўғрисидаги қиссаларни келтириш мумкин. Мен уларни ёзаётганимда бир томонлама фикрлар ўрмонини ёриб чиқишга ва улар тўғрисида ижобийроқ фикрлар айтишга ҳаракат қилгандим. Бу ижобийроқ фикрлар айни чоқда оқилона хулосалар ҳам бўлар эди. Аммо бу уринишларим нафақат муҳолиф қарашларга дуч келди, балки таҳқирлар, истеҳзоларга ҳам сабаб бўлди. Одамлар ўзининг исталган бойликларидан ҳушламай ажраганлари каби, хато фикрларидан ҳам қийинчилик билан воз кечадилар.

Ниҳоят, муаллиф аввал бошлаб Калом бўлганига астойдил ишонмоғи керак, у китобни жон дилидан яхши кўрмоғи, бу севгиси борган сари ўт олиб, кучайиб бормоғи шарт, негаки, у умрининг кўп қисмини у ёки бу китоб саҳифаларига тумшугини тираб ўтказишга маҳкум.

Уларнинг баъзи бирлари муаллифнинг жуда катта диққат-эътиборини талаб қилади. У майда босилган ҳарфларни ажратиб олиш учун кўзининг бутун қувватини жамламоғи керак бўлади, сарғайиб кетган саҳифалар устида ўтиравериб, бошлари оғриб кетади, кундаликларни ўқиб, тагига етгунича хунибийрон бўлади, чунки вақт ўтишининг оқибатида уларнинг сиёҳи ўчиб, ўқиб бўлмайдиган аҳволга етиб қолган бўлади. Қолаверса, муаллиф ёзувлардан ташкил топган ўлик денгизнинг тубсиз қаъридан қўрқмаслиги керак, ҳолбуки бу ўлик денгиз эҳтиётсизлик билан унинг қаъридаги нарсаларни овоз чиқариб ўқишга журъат этган ҳар қандай одамнинг ҳам суробини тўғрилаб қўяқ олади.

Ана шу дардларнинг ҳаммасига даво бўла оладиган бир қанча дорини санаб чиқишни истардим. Айтайлик, Леонардо да Винчи ёки Александр Гамильтон ҳақида биографик қисса ёзишга аҳд қилган муаллиф олти ой муддатга, балки бир йил муддатга бўлса яна ҳам яхши, ўзининг ёзувчи эканини буткул миясидан чиқариб ташламоғи ва китоб уммонига боши билан шўнғимоғи шарт. У ўзининг қаҳрамони ҳақидаги ҳамма китоблар ва мақолаларни ўқиб чиқмоғи, унинг санъат бўйича ёхуд машиналар ясаш тўғрисидаги асарларини синчиклаб ўрганмоғи, бу одам ва унинг ишлари ҳақида матбуотда босилган ҳар қандай хабар ва маълумотларни қидириб топмоғи лозим бўлади. Муаллиф қаҳрамонининг ўз замондошлари билан

олиб борган ҳамма ёзишмаларини, унинг жамики шахсий қайдларини, кундаликларини, хотираларини ўқиб чиқмоғи шарт. Агар муаллифнинг қаҳрамони аёл киши бўлса, унинг кундалик дафтарида кишини лол қолдирадиган иқрорномалар бўлади. Бундай кундаликлар одатда ёзув стилининг ўртадаги ғалалонларида яшириб қўйилган бўлади. Агар, қаҳрамон бизнинг кунларимизга яқинроқ даврда яшаб ўтган бўлса, муаллиф унинг можарода иштирок этган ҳар бир замондоши билан — унинг можарода қандай аҳамиятга эга бўлганидан қатъий назар — суҳбатлашмоғи ёки у билан мактуб орқали мулоқатга киришмоғи лозим бўлади.

Қаҳрамон ҳаётининг озми-кўми батафсил йўналишини белгилаб олгандан кейин муаллиф йўлга отланмоғи даркор — у бориб, қаҳрамони умр кечирган ва ҳаракат қилган жойларни ўз кўзи билан кўрмоғи, унинг бошидан нур сочиб турган куёшни, у одимлаб юрган заминни кўздан кечирмоғи, қаҳрамони яшаган қишлоқ ёки шаҳарнинг қиёфаси қандай эканини билиб олмоғи керак. Буни тиккасига уюштирилган биринчи ҳамла деб атасак ҳам бўлади.

Автор қаҳрамони яшаган ижтимоий, психологик, маънавий, эстетик, илмий ва халқаро муҳит билан яхшилаб танишмоғи жоиз. Чунки унинг хулқи ва феъли-атвори айни ана шу муҳит таъсирида шаклланган. Муаллиф ўз асарида тасвирлайдиган воқеаларга мос иқлим яратиш учун ўша даврда босилиб чиққан манбаларнинг ҳаммасини қайтадан ўқиб чиқмоғи керак бўлади, шундай қилса, кўпгина тафсилотлар ҳаммани унинг хизматига тайёр бўлади. Бунинг оқибатида ўша пайтда одамларнинг қандай кийингани, иморатларнинг меъморий қиёфаси қанақа экани, уй-анжомлари қай кўринишга эгалиги, турар-жойлар қандай иситилгани, дўконлардан нималар харид қилингани каби тафсилотлар ўтмиш манзарасини тўлароқ ёритишга хизмат қилади. Муаллиф ўзи акс эттирмақчи бўлган давр руҳини синдириб олганидан кейин кўп ўтмай кўрадики, ана шу жамики бой ва ранго-ранг материалдан муайян бир тизим, алланечук характер ва ҳаракатларнинг нишонлари кўрина бошлапти. Айни ана шу нарса акс эттирилмоқчи бўлган воқеаларнинг устивор оҳангини ва маромини белгилаб беради. Деярлик ҳамма биографиялар ўзининг чалкаш ва мураккаб сюжет чизигига эга бўлади. Муаллиф сюжетнинг ана шу чалкаш калавасини ечмоғи керак. Ўзи мустақил пайдо бўлмаган, балки асар иштирокчиларига муаллиф томонидан зўрлаб ёпиштирилган ҳодисалар ҳаммани асар сюжетининг табиий ривожига тескари боради, уни бежирим кўришга ҳалақит беради.

Шундай бўлишига қарамай, муаллиф ўз материалнинг хўжайини бўлиб қолмоғи керак. Негаки, ишнинг тадқиқот қисми тамом бўлганидан сўнг муаллиф ўзи тасвирлаб бермоқчи бўлган воқеага монанд қурилма яратмоқ учун одатдаги адиб янглиғ кўп вақт ва ғайрат сарфламоғи талаб қилинади. Шуниси ҳам борки, бунинг оқибатида юзага келадиган янги маълумотлар китобхон билан ёзувчи орасига ғов қўймаслиги керак. Бу ўринда муаллиф учун энг асосий оғирлик шунда бўладики, у ўз ҳикоясини муайян тарзда қурмоғи керак. Шундай бўлсинки, воқеа шу ернинг ўзида — китобхоннинг кўз ўнгида содир бўлаётгандай туюлсин, икки йил, йигирма йил ёхуд икки юз йилдан кейин нима воқеалар рўй бериши тўғрисида маълумот бериш мақсадида муаллиф танаффус чоқларида ўзи китобхон кўз ўнгида намоён бўлишга зинҳор-базинҳор ҳақли эмас. Бу можароларнинг ҳар хил босқичларида иштирок этувчи одамларга маълум бўлган нарсаларни китобхонга олдиндан айтиб қўйиб бўлмайди. Тарихий ҳодисалар асар қаҳрамонларининг нигоҳи қаршисида қандай содир этилган бўлса, китобхон кўз ўнгида ҳам шундай тартибда рўй бермоғи лозим. Китобхон ниманики олдиндан тусмоллаб билиб олиши мумкин бўлса, булар ҳамма нарсани чалкаштириб юборувчи ва воқеалар содир бўлган вақтни аралаштириб қўядиган муаллифнинг аралашуви оқибатида эмас, балки китобхоннинг ўз мулоҳазалари натижасида воқе бўлмоғи керак. Агар, муаллиф жиндай донишманд бўлса (худонинг инояти билан бунақа ишлар ҳам бўлиб туради), бу унинг асари табиатида, материал танлашда ва уни баён давомида жойлаштиришда, қаҳрамонларни ҳаракатга келтирувчи омилларни тушунишда намоён бўлади. Шунингдек, инсон ҳаёти муаллифга етказиб берадиган хом материални қандай маҳорат билан шакллантиришда ҳам унинг донишмандлиги кўзга ташланади. Эҳтимол, “Ҳаётга иштиёқ”дан бошлаб “Мангу хотин”гача бўлган асарларда менинг орттирган тажрибам, иш усулларим, меҳнат қилиш йўсиним билан бир сидра танишиш ана шу

адабиётнинг эндигина туғилиб келаётган жанри устида олиб бориладиган ишни қай бир даражада ёритишга ёрдам бериши мумкин. Мен Винцент Ван-Гогнинг расмлари билан биринчи марта парижлик дўстларимдан бири мени кўярда-қўймай кўрғазмага олиб келганда танишган эдим. Кўрғазма залининг деворларига осиб қўйилган суратларнинг ёрқин бўёқлари ялт-юлт ялтираб турарди. Уларни кўриб, менинг қалбимда шундай ҳаяжон жўш урдик, уни фақат “Ака-ука Карамазовлар”ни ўқиб чиққанымдан кейин вужудимни чулғаб олган туйғулар билангина солиштириш мумкин эди. Кўрғазмани тарқ этар эканман, мени бу қадар ларзага солган одамнинг қанақа кимса эканини билишга қаттиқ аҳд қилган эдим. Мен унинг тўғрисида инглиз, француз ва немис тилларида мавжуд бўлган адабиётнинг ҳаммасини ўқиб чиқдим. Нью-Йоркка қайтганимдан кейин мен Қирқ иккинчи кўча ва Бешинчи авенюда жойлашган кутубхонага бориб, кўпгина оқшомларни Винцентнинг укаси Леога ёзган уч жилдлик мактубларини мутолаа қилиш билан ўтказдим. У пайтда мен ҳали Винцентни ҳақида ёзишни хаёлимга ҳам келтирмаган эдим — мен бу одамни англашни истардим, холос. Бироқ ойлар кетидан ойлар ўтгани сари Ван-Гогнинг тарихи вужудимни кўпроқ эгаллаб борарди. Тонг отар-отмас уйғониб кетар ва мириқиб ухлашнинг ўрнига Винцент билан Лео ўртасидаги диалогларни хаёлан такрорлаб кетардим ёхуд Винцентнинг Уаздаги Оверда юз берган қазосини тасвирлашга киришар эдим. Унинг бошига тушган савдолар мен учун дунёдаги энг катта воқеалардан бирига айланди. Йилнинг охирига келиб маълум бўлдики, мен бошқа ҳеч нарса тўғрисида ўйлаёлмай қолибман. Ниҳоят, шундан кейин лоақал Ван-Гог чангалидан халос бўламан-ку деган умид билан унинг тўғрисида ёзишга қарор қилдим. Мен — Сан-Францискода туғилганман. Бу шаҳарда отилган ва орқа оёғидан осиб қўйилган иккита қуённинг сурати санъат асари деб ҳисобланарди. Табиийки, мендаги бор билим ҳақидаги китоб устида иш олиб бормоқ учун сира кифоя қилмас эди. Шунинг учун мен сира биринчи вазифам, умуман, санъат соҳасида ва ҳозирги замон тасвирий санъати тўғрисидаги топишим мумкин бўлган асарларнинг ҳаммасини ҳазм қилиш эди. Сўнгра суратлар излаб йўлга отланмоғим керак бўлади, омадим юришиб, бир-иккитасини кўриш бахтига ноил бўлсам кошқи эди.

Мен елкамга тўрва-халтамни ортиб, Оврўпага қайтиб келдим ва Винцент юрган йўллари бир бошдан босиб ўтдим. У Боринажда шахтага тушган бўлса, мен ҳам шахтага тушдим, Дениз хонимнинг нон дўкони ёнида у ижарага турган уйда мен ҳам ижарага яшадим. Ван-Гог Голландияда бир руҳонийникида турган эди — мен ҳам у ерда туриб, уй тўғрисида ҳар хил мулоҳазаларни ёзиб қўйдим. Мен Франциянинг жануби бўйлаб бошдан-оёқ яёв кезиб чиқдим, Сариқ уйда ишладим, Ван-Гогни ётқизишган психиатрия хастахонасида яшадим, ниҳоят, Овердаги кичкина меҳмонхонада Ван-Гог вафот этган хонада, у вафот этган тўшакда бир кеча ётдим. Шунда унинг вафотига энди тўрт йил бўлган эди.

У пайтларда биографик қиссаларни қандай ёзиш кераклиги ҳақида ўзим ҳам тасаввурга эга эмас эдим. Шунинг учун биринчи марта эрталаб ишга ўтирганимда олдимга стол устига бир саҳифа қоғозни қўйиб қўйдим — унда ўзим учун амал қилиш керак бўлган тўрт қонда ёзилган эди:

1. Воқеалар тасвирида драматик руҳни кучайтир. 2. Диалоглар кўп бўлсин. 3. Ҳамма иштирокчи шахсларни жонлантир. 4. Латифалар ва ҳазил-мутуойибадан фойдалан. Афтидан бу қоидаларда одамни интизомга соладиган алланарса бор, шекилли. Чунончи ҳозир ҳам — орадан эллик йил ўтиб кетгандан сўнг ҳам мен ўз қўлим билан эллик саҳифалаб режалар ёзаман унда янги ёзилажак китобим қандай бўлмоғи кераклиги ва қандай бўлмаслиги кераклиги батафсил кўрсатилган бўлади, лекин шунча ҳаракатнинг ҳосиласи сифатида пайдо бўлган янги асарни кўпчилик “Ҳаёт иштиёқи”дан тузук демайди. Баъзан хаёлимга бир фикр келиб қолади: сўнгги йигирма беш йил умримни ўзим аввалдан англамаган ҳолда билган талабларимни қоғозга тушириб ифодалайман деб беҳуда уринмадимми?

Менга яна бир нарса ажабланарли кўринади. Мен яна учта соф биография ёздим, шундан кейин бир фаройиб тасодиф туфайли биографик қисса жанрига қайтишга мажбур бўлдим ва бу жанрда анча муваффақиятларга эришдим. Менинг “Улар ҳам сайловда номзод бўлган эдилар” деган китобим бор. Бу китоб президентлик сайловларида қатнашиб, ўтмай қолган одамлар тўғрисида. Шу китобнинг

Жон К. Фремонтга бағишланган бобида мен Жесси Бэнтон Фремонт деган аёлнинг номига дуч келдим. Бир вақтлар ҳали коллежда ўқиб юрган вақтларимда мен худди шунга ўхшаган бир аёлни севиб қолгандим ва кейин унга уйланган эдим. Худди бир вақтлар Винцентнинг тарихи мени асир қилиб олганидек, бу аёлнинг тарихи ҳам бутун борлигимни банд қилиб олди.

1943 йилнинг баҳорида мен ўзим учун «Мангу хотин» китобига қўйиладиган талаблар рўйхатини олтмиш икки моддадан иборат қилиб ёзиб чиқдим. Биографик қисса муаллифларидан бири ўз вазифасининг чегаралари ва ҳажмини қандай тушунишини кўрсатадиган мисол сифатида ўша талаблардан баъзи бирларини диққатингизга ҳавола қиламан.

Тўғридан-тўғри ёзувларимдан парча келтираман. “Қиссанинг баёни тез, силлиқ, майин ривожланмоғи керак. Бу — шунчаки тарих эмас, одамлар тарихи. Биринчи ўринда одамлар турмоғи керак, тарих эса кейинги ўринда турсин. Кам деганда унинг ярми диалоглардан иборат бўлсин. Жесси ва унинг фикрлари хотиржам, бамайхотир ифодаланади. Ҳамма нарсага унинг кўзи билан қарамоқ лозим. Ҳамма қаҳрамонлар тўлақонли ҳаёт кечирмоғи, ҳаётнинг ўткир қирраларидан ўзларини олиб қочмасликлари шарт. Ҳар бир саҳна, ҳар бир сўз ўша даврга мос келадиган бўлсин. Ҳар битта китобхон ўзини Жессининг ўрнида ҳис қила билмоғи керак. 1840 йилдан 1900 йилгача бўлган жаҳон манзараси Жессининг кўз ўнгида ўзгариб турсин. Ҳеч нарса шунчаки бемақсад тасвирланмайди, фақат Жесси кўрадиган нарсаларгина, фақат унинг ҳаёти учун аҳамиятга эга бўлган нарсаларгина тасвирланади. Ҳар қанақа фактларни қуруқ санаш бўлмайди, ҳамма нарса инсоний ҳозибага эга булмоғи керак. Материал янги, охори тўкилмаган, аини чоқда унинг ҳаётига тарқибан кириб кетади. Ҳазил-мутуйиба баённинг доимий ҳамроҳи бўлсин. Асосий мавзуларни ривожлантиришда ва очишда сабр-тоқатли бўлиш зарур. Даставвал — бу ишқий тарих. Улар муҳаббатининг характери доимий тарзда ўзгариб туради, лекин асос эътибори билан ўзгармас муҳаббат. Ҳамма вақт муваффақиятсизликлар, адашишлар, инсоний кулфатларнинг учинчи ўлчови. Тўртинчи ўлчов — илоҳий характерга эга қаҳрамонларнинг бир-бирига бу дунёга ишонини, сўнмас умид инсон ҳаётининг манбаи сифатида. Муҳаббат ва никоҳни идрок этиш устида синчқовлик билан бафуржа олиб борилган иш. Давр тилига риоя қилинг. Тарихни ҳеч қачон ялпи баён қилиш керак эмас, ҳамма вақт эссе бўлмоғи керак. Ҳеч қачон материални қирқманг. Даврнинг ёрқин деталлари, манзаралар ўзгариши зиддиятларга бой бўлсин, Вашингтон, Сан-Луи, Марипоза бир-бирини алмаштириб турсин. Тарихни тасвирлашда шунчаки фактларни қалаштириб ташлайвермай, қизиқарли усуллардан ҳам фойдаланмоқ керак. Ҳамма ҳаётни қамраб олиш керак тўғри, бир кишининг ҳаётини тасвирлайсан, лекин у ҳамма нарсанинг рамзи бўлмоғи керак”.

Узоқ йиллар мобайнида мени Линкольн қизиқтириб келди, мен ўша давр ҳақида жуда кўп материални ўргандим, лекин, барибир, у тўғрисида яхлит тасаввур ҳосил қила олмадим. Негаки, ҳаммиша ўз-ўзимга “Шўринг қурғур Линкольн — келиб-келиб Мэри Тоддга уйланган-а” дердим. Биографик қиссаларнинг кўпчилиги камида беш йил мобайнида ётиб қаймоқ боғласа, шундан кейингина анча маъқул чиқишлари мумкин. Линкольннинг уйланиши тўғрисида ёзмоқчи бўлган журналда мақолам тахминан ўн йилча ётиб пишди. Сўнг тўсатдан ўзим учун кутилмаган бир тарзда “О, шўрлик Мэри Тодд — келиб-келиб Абраҳэм Линкольнга эрга тегди-я” дея хитоб қилиб юбордим.

Шу дақиқадан бошлаб мен Абраҳэм Линкольннинг бир ёзуви маъносини уқа бошладим. Бу “Муҳаббат мангудир” деган ёзув бўлиб, Линкольн уни ўзи уйланаётган якшанба куни эрталаб майдонда сотиб олган никоҳ узугининг ички томонига ёздирган экан.

Мен Линкольннинг уйланиши ҳақидаги бобдан кейин келадиган IV бобни ёзишдан олдин нималарга интилганимнинг баъзи бир тафсилотлари тўғрисида биографик қиссанинг муаллифи ўзига-ўзи бериши лозим бўлган ўн мингта савол тўғрисида баъзи бир тасаввур бермоғим мумкин. Ўн мингта дейишимнинг боиси шуки, биографик қисса муаллифининг қизиқиш доираси чегара билмаслиги керак.

“Мэрида, Абраҳэм Линкольнда қандай ўзгаришлар содир бўлди? Абраҳэм Мэри билан қанча вақт бирга бўлган? Меҳмонхонада Мэрининг хонаси қаерда жойлаш-

ган эди? Деразалари ҳовлига қараганмиди ёки кўчагами? Хонанинг ўзи ён томонда бўлганми, бурчакдами? Хонага кун тушиб турганми? Хонанинг ичи илиқмиди ёки совуқ? Мэри хонанинг анжомларини ўзича бошқатдан қўйиб чиққанми? Ёки қандай бўлса, шундайлигича қолдирганми? Хонанинг катталиги қандай эди? Унинг деворлари оқланганмиди ёки уларга гулқоғоз ёпиштирилганмиди? Мэри хонада қанча вақт бўларди? Мэри хонадаги анжомлардан биронтасини шахсаң ўзи учун талаб қилиб олармиди? Масалан, китоб ўқишга аталган курсини? Майда-чуйда буюмлардан бирон нарсани Мэри қўшимча харид қилганми? Масалан, лампани? Эрталаблар нима иш билан банд бўлган?

Ўқиганми? Кашта тикканми? Мақтуб ёзганми? Меҳмонхонада хизмат кўрсатиш масалалари қандай бўлган? Мэри ўзининг молиявий ишларини қандай ўринлатган? Абраҳэм унга муайян мақсадларга — масалан, дорига, кўйлак тиктириш учун материал олишга ва ҳоказодарга пул бериб турганми? Умуман, Мэри ёнида озми-кўпми пул олиб юрганми? У дўконларда харид қиладиган буюмларини нақд пулга харид қилармиди ёки насияга олармиди? Агар Абраҳэм тежамкорлик йўлига ўтиб олса, Мэри пул харлашда давом этганми ёхуд унинг маслаҳатларига амал қилганми? Меҳмонхонада Мэрининг олдига келиб-кешиб турадиганлар бўлганми? Кейинчалик уни ҳасисликда айблашди, агар шундоқ бўлган бўлса, у тежамкорликни Абраҳэмдан ўрганмадимикин? “Глобус”да емакхона қаерда бўлган? Емакхона катта бўлганми? У қандай жиҳозланган эди? Линкольн умумий столда овқатланишни тақлиф қилармиди ёки уларнинг икки кишилик алоҳида чокқина курсилари бормиди? Линкольнларнинг ёнида ёхуд рўпарасида ким ўтирарди? Бизга эру хотин Бледстоулар маълум — миссис Бледстоу қайси пианинода қандай мусиқа асарини ижро этган? У Мэрига ҳам мусиқа чалиб беришни тақлиф қилганми?”

Сўнгги икки бобга тайёргарлик кўра эканман, мен ўзим учун қилинадиган ишларнинг узундан-узоқ рўйхатини тузиб чиқдим. Ундан олинган баъзи бир сатрлар қуйидагичадир:

“Соддаликка эришмоқ ва соддаликни сақлаб қолмоқ. Фақат маънодор саҳналарни суръатни тезлаштириб тасвирламоқ керак. Олислашган саҳналар узоқдан қараганда ҳамisha қисқаргандай кўринади. Фуқаролар уруши тарихини яхлитлигича баён этиш керак эмас, фақат Оқ уйнинг ҳаётига таъсир этган унсурларнигина асарга киритиш мумкин. Ортиқча номларни тилга олишдан қочиш керак, бирор томоннинг ёнини олишдан сақланиш керак, бир ёқламаликдан ва бағритошликдан қочиш керак. Нафрат эмас, хайрихоҳлик ва дардкашлик уйғотмоқ лозим. Ғуссани тасвирлаганда ҳаддан ошиб кетиш ярамайди, туйғулар тасвирида лофга берилманг. Мэрини ҳимоя қилиб ҳам, Мэрига қарши ҳам чегарадан чиқмаслик лозим. Муаллифни бир четга чиқариб қўйиш керак, ҳикоя ўз-ўзича оқаверсин”.

Бироқ айрим ҳолларда амал қилинадиган талаблардан ташқари мен яна шундайларини ҳам танлаб олдимки, улар ҳамма биографик қиссаларга татбиқ қилишга ҳам ярайди:

“Бошқа жойларда иш бериб қолиши мумкин бўлган номлардан ҳуда-беҳуда фойдаланавермаслик керак. Аввал ўқиб чиқилган асарлардан ҳеч қанақа қонунлар чиқариб олмаслик ва бир томонлама хулосаларга келмаслик керак. “Ҳамма тарихий ҳодисалар учун қўлласа бўлаверадиган” аввалдан тайёрлаб қўйилган ҳеч қандай сийқа назариялар бўлмаслиги керак. Зинҳор-базинҳор номларни бир-бири билан алмаштириб бўлмайди. Муаллиф на ўзининг ёқтирганини, на ёқтирмаганини ошкор ифодаламаслиги керак, бу китобхонни чалғитади, холос. Китобхоннинг диди, қарашини, маълумотига қараб, унга ён бериш керак эмас. Бирор бир тоифага, муайян ёшдаги одамларга ё жуғрофий гуруҳга мўлжаллаб ёзиш керак эмас. Одамлар ёхуд воқеа-ю ҳодисотларни зинҳор қораламаслик шарт. Уларни қиссада жой-жойига қўйиб чиқ — ҳакамлик қилишни Худога топшир. Ҳаммани ҳанг-манг қиладиган воқеаларни қидирма, асарда фалсафазоликка ўрин берма! Ҳеч қандай муҳим кўрсатмаларни яшириб қолма, ҳеч қандай ёлғон бўлмасин, китобхонни ҳеч қанақа лақиллатиш бўлмасин. Зерикарли бўлмасин. Арзон-гаров олиб қочишларнинг кетидан қувма, дарғазаб бўлганингни ёхуд нафратингни ошкор қилма. Зинҳор кўрқитиш, пўписа йўлига ўтма. Материални мутаносиб тақсимлашни ва қисмларнинг салмоғи тенг бўлишини назардан чиқарма. Материални асарга жалб қилишида, бирдан яхшироқ биладиганларинг чиқиб қолса, уларни афзал кўриб юрма. Ўзга-

ларнинг нафрати, бир томонлама фикри, сўқирлигини бўйнингга олиб, юкингни оғирлаштирма. Тафсилотларни кўз-кўз қилиб мақтанма! Олифтагарчилик қилма, “кўриб қўй — буни мен биламан” деб мақтанма, фақат янгилик учунгина янгиликка интилма. Сафсата сотма! Материални бирон бир мактаб ёки таълимот рамкаларига мажбурлаб тиқма! Ҳеч қандай баҳсли ёхуд ноаниқ жойлар бўлмасин. Ҳеч қандай жазавалар бўлмасин. Ҳеч қандай чучмал гаплар бўлмасин. Жойни авайлаб, жиддий гапларга сарфлаш керак. Сийқаси чиққан йўллардан юрмаслик керак. Китобнинг мазмунига ёпишиб тушмайдиган материалдан фойдаланмаслик керак”.

Биографик қисса жанри ҳали жуда ҳам ёш. Шунинг учун ҳозирча унинг харақтери хусусиятлари тўғрисида, унинг кучи, шунингдек, унинг чекланган жиҳатлари ҳақида баҳслар олиб борилгани йўқ. У тарихми, биографиями ёхуд қиссами? Ёки у бу учта ружунинг бирортасига ҳам тўғри келмайдими? Ёки улардан истаганига тўғри келаверадими. Мазкур мақолада мен танқидий мулоҳазаларни, асосий фикрларни бошлаб бермоқчиман. Шу фикр-мулоҳазаларга таяниб биографик қиссага баҳо бериш мумкин бўлсин. Буларни бир умид билан айтаётирман — бу ерда айтилатган қоидаларнинг барчаси бир қатор ўзгаришларни кечиради, кенгайтирилади, бу соҳада пайдо бўладиган ишларда улар тўлатилади ва чуқурлаштирилади.

Мэриленд университетининг профессори Карл Бодэ биографик қиссага бағишланган матбуотда эълон қилинган биринчи жиддий мақоласида шундай дейди: “Сўнги ўн йил мобайнида бир нечта истеъдодли одамлар бутун кучларини сарф қилиб, биографик қиссадан соҳибжамол бир ҳурлиқо яратиб йўлида уриниб ётишпти. Бу йўналишда анча-мунча жиддий муваффақиятларга эришилди, лекин булар ҳали етарли эмас. Биографик қисса ҳанузга қадар ёлғиз унинг ўзигагина маълум бўлган сўқмоқдан бормоқда, унинг эгнидаги либоси ҳам эскириб, ўнгиб кетган йиртиқ латта-путталардан иборат, улар жуда ноҳўя жойларда тар-тар чокдан сўкилиб кетади. У баъзан бақувват, баъзан бадий баркамол. Ҳар ҳолда биографик қисса шу пайтгача танқидчилар унга ажратиб келган эътиборга қараганда синчковроқ ва кенгроқ муносабатга арзийди”.

Профессор Бодэ энг ноҳўя жойларда тар-тар чокдан сўкилиб кетадиган эскиртуски латталарни эгнига илиб, фақат ўзигагина маълум бўлган сўқмоқда тентираб юрган биографик қисса ҳақида гапирганда у шундай китобларни назарда тутаетган бўлса керакки, уларнинг муаллифлари юзлаб турли-туман манбалардан олдиқочди материалларни олиб, уларни ўзлари тўқиб-бичган ёлғон-яшиқлар билан тўлдириб, китобхонга тақдим қиладилар. Ҳолбуки, биографик қисса муаллифи бунақа имтиёзга эга эмас. У ўзи тасвирлаётган одамнинг ҳаётида рўй берган ҳақиқий воқеалар рамкасидан ташқари чиқишга ҳам ҳақли эмас.

Агар биографик қисса бирон нарсдан азият тортаётган бўлса, бу — яхши диднинг ҳаддан зиёд ортиқлиги ва унинг муаллифларининг ҳар жиҳатдан тўқис кўришига интилишларидир. Бунинг сабаби шунда бўлса керакки, улар қаҳрамонларнинг чиндан ҳам ҳаётда яшаб ўтган одамлар эканини ўйлаб, бундан роса роҳатлансалар керак ва қаҳрамонлар ҳаётининг баъзи бир тафсилотларини ошириб қолмаганда ҳамки, лоақал уларни жиндай безаб пардозлашга ўзларини ҳақли деб ҳисобласалар керак.

Профессор Бодэ менинг асаримни таҳлил қилган эди. Шундан бир кичик парчани эътиборингизга ҳавола қилишга журъат этаман. Чунки ўйлайманки, у ўзининг таҳлилида мен учун бир йўриқ кўрсатиб берди. Бу йўриққа келгусида бир менгина эмас, бошқалар ҳам амал қилса фойдадан ҳоли бўлмаса керак. Менинг Винцент Ван-Гог ҳақидаги асаримдан кейин босилиб чиққан бешта китобим тўғрисида гапириб, у шундай дейди:

“Бу китобларнинг ҳар бири ёзувчининг маҳорат бобида қўйган янги қадамидир. Муаллифнинг билимдонлиги бир текисда бўлмаса ҳамки, ҳар ҳолда теранлашиб бормоқда. Ҳозирги биографик қиссанинг чўққиси сифатида Стоун томонидан эълон қилинган Мэри Тодд Линкольн тўғрисидаги ва унинг турмуш қуриши ҳақидаги қиссани тан олиш керак. Линкольнни ўрганувчи мутахассисларнинг баҳосига кўра, бу масалада муаллиф шу қадар теран билимга эгаки, биронта ҳам тарихчи Линкольн хонимнинг биографиясини бундан тўлиқроқ ва муфассалроқ ёзиб бера олмаган бўлур эди. Қиссада унинг ҳаёти ҳатто икки-чикиригача ёритилган. Бу қис-

сада Стоуннинг ўзи тасвирлаётган ҳаётга илмий жиҳатдан жуда теран ёндошганини кўрсатувчи мисолларни кўплаб келтириш мумкин. У Линкольн замонидagi Оқ уйнинг режасини бекаму-кўст, жуда мукамал чизиб берган. Ун­гача ҳеч ким бу ишни қилмаган эди. Бу унинг мустақил тадқиқотидир. Диалогларнинг ҳам кўпчилиги манбалардан олинган материаллар мат­нига тўппа-тўғри келадиган тарзда берилган. Миссия Линкольн ўзи тўғрисида бир-бирига зид фикрлар айтишга имкон берадиган кўпгина ишлар қилган, шунинг учун Стоун ихтиёридаги материаллардан ўзига қулай тарзда у ёки бу томонга кўпроқ ургу бериб фойдаланса, бу узрли бир ҳол бўлур эди. Бироқ у бундай қилмайди. У Линкольн хонимни “оқлаш” ниятида эканини ўзи ошкор этади-ю, лекин унинг атрофидагилар учун жуда малол келадиган асабий феълү атворини ҳайрон қоладиган даражада самимият билан тасвирлайди. Мэри Тодд билан Эйби китоб саҳифаларида эсда қоладиган жонли об­разлар сифатида кўринади, уларнинг бири улуг, иккинчиси оддий одам, лекин ик­ковлари ҳам жонли инсонлар. Иккинчи даражали шахслар ҳам китобда жуда эҳти­ёткорлик билан жой-жойига қўйилган, камдан кам ҳоллардагина улар фақат тари­хий номлар эгаси сифатида кўринади. Саҳналар маҳорат билан қурилган, тарих­чиларга бу воқеалар нима билан тамом бўлиши маълум бўлса-да, шунга қара­май, бу саҳналар ўз ривожига ва ўз кульминацион нуқталарга эга...

Бу жанрга мансуб энг яхши асарларда ҳамиша эзгу ниятлар кўзда тутилади. Бу ният шундан иборатки, муаллиф тоғдай қалашиб ётган қуруқ фактлар замиридаги ҳақиқатни кўришга ва унинг ҳақиқий маъносини ҳамма учун очиб беришга ҳара­кат қилади. Бу эса тарихий асарларда йўл қўйилиши мумкин бўлган даражадан кўра бундай қиссаларда тарихий маълумотлардан дади­роқ ва синчковроқ фойда­ланишни тақозо этади.

Гарвард университетининг тарих бўйича профессори Семюэл И. Моррисон ўзи­нинг “Тарих адабий санъат сифатида” деб номланган эссесида тарих ёзувидан кўп нарса ўрганиши мумкин экани тўғрисида ёзади. Америка тарихчилари тарих тўғри­сида ёзиш ҳам санъат эканини унутиб қўйишган. Тарих билан адабиёт ўртасида­ги бундай ихтилофдан жамоатчилик ютқзади, холос.

Биографик қисса бу нохуш аҳволни тузатмоғи лозим. Шунингдек, бу жанрнинг чегараларини аниқлаб олиш ҳам муҳим. Бир неча йил аввал мен Эрнест Хемингуэй билан бирга Ки-Уэстда бўлганимда у билан ҳали ёзилмаган қиссаларимизни му­ҳокама қилган эдик. Ўшанда Хемингуэй шундай деган эди: “Тўқима аслида йўқ нарса. Биз нимаики ёзсак, уларнинг ҳаммасини бошимизда кечирган воқеалар­дан оламиз ёхуд уларни бошқалар бошидан кечирганда кузатган бўламиз”.

Гарчи шундоқ бўлса-да, одатдаги ёзувчи ихтиёридаги бор материални ўзича гу­руҳларга бўлиб чиқиши, ўнлаб одамларнинг ҳаётидан олинган айрим воқеаларни бир-бирига боғлаши, яхшироқ бир оламни барпо этиши, агар бу унга маъқул бўлма­са, ўзининг кўнглига қарам ёмонроқ оламни тасвирлаши, ўзи ўйлаб топган инсо­ний муносабатларнинг турли-туман ечимларини қўллаши мумкин.

Биографик қиссанинг муаллифи — фактографик материалнинг қулидир. Лекин шунчаки, оддий бир солномачи ёхуд жарчи бўлиб қолса, кўп нарсага эриша ол­майди. Бир куни Р.Грейве менга шундай деган эди: «Биографик қиссанинг муал­лифи ўзининг қаҳрамонлари билан боғлиқ муаммоларини ҳал қилишда зийрак ва сезгир бўлмаса-ю, кейинчалик қўққисдан ўзининг тусмоллари тўғри эканидан во­қиф бўлиб қолса, бундай муаллиф қаҳрамонини тушунишда унчалик кўп нарсага эриша олмайди”.

Агар биографик қисса муаллифининг ички шоирона туйғуси ва оламни идрок этишини амр қилса, у қиссасининг ўзи белгилаб олган чегараларидан чиқмай ту­риб, истаган юксакликка кўтарилиши мумкин. Агар, қиссаларнинг икки тури ўрта­сида фарқ умуман мавжуд бўлса, бу фарқ унчалик катта эмас. Биографик қиссани ўқиб чиқиб, китобхон “Шу гаплар бўлиб ўтганми?” деб сўрайди, оддий қиссани ўқиган китобхон эса “Шу гаплар бўлиши мумкинми?” деб савол беради. Иккала жанрнинг ҳам қаҳрамони, воқеалар тасвири, материаллари билан таниш бўлма­ган тасодифий китобхон қиссаларни ҳар хил қабул қилмасликлари керак. У тўқиб чиқарилган қиссада тасвирланган воқеалар чиндан ҳам аллақерда рўй берган бўлса керак деб ўйламоғи ёки биографик қисса муаллиф томонидан тўқиб чиқа­рилган деб ҳисобламоғи мумкин. 1934 йилнинг сентябр ойидаги бир кунни кўп мам-

нуният билан эслайман. Ўша куни миссис Стоун муассасадаги телефончи қиздан “Ҳаёт иштиёқи” унга ёққан-ёқмаганини сўради. Бунга қиз шундай жавоб берди: “Жуда ҳам ёқди. Мазза қилдим. Фақат Ирвинг у шўрликни нега ўлдирди?”

Ўзининг табиатиға кўра, материални қамраб олиши жиҳатидан биографик қиссага тарихий қисса жуда яқин туради. Лекин бу ўринда ҳам улар ўртасидаги тафовут шаклда эмас, ёндашувда.

Биографик қисса қаҳрамонларининг ҳаммаси чиндан ҳам ҳаётда яшаб ўтган одамлар, энг яхши тарихий асарларда эса, масалан — “Уруш ва Тинчлик”ка ўхшаган романларда чиндан ҳаётда содир бўлган нарса — тарихдир, аини чоқда уларнинг қаҳрамонлари тўқиб чиқарилган ёхуд умумлаштирилиб, шундан кейингина асарда тасвирланаётган давр воқеалари тўқимасига қўшиб юборилган. Тарихий асарларнинг қаҳрамонлари гўёки ўз даврларининг энг юксак чўққиларига кўтариб қўйилгандек туюлади. Улар ҳаққоний, негаки, худди шундай қаҳрамонлар ўша тарихий даврда чиндан-да яшаб ўтган ва тасвирланаётган драматик воқеалар ҳам ҳақиқатан рўй берган, бироқ бу воқеаларнинг бари бошқа одамлар билан, эҳтимолки, бир эмас, балки юзлаб турли-туман одамлар билан рўй бергандир, шунда ҳам бироз бошқачароқ шароитда, бироз ўзгачароқ тартибда рўй берган.

Бу ўринда мен йўл-йўлакай бир савол бермоқчиман. Бу савол мени анчадан бери — нима десам экан, тапшивлантирмайди-ю, лекин ажаблантириб келади: нима учун тасвирланаётган воқеалар, шароит, муҳит ҳақиқий, чин бўлса-да, қаҳрамонлари тўқима бўлган тарихий қиссаларни олимлар биографик қиссаларга қараганда кўпроқ маъқул кўрадилар? Қолбуки, тарихий қиссаларда, нафақат тарихий муҳит чин, балки қаҳрамонларнинг ҳаммаси ҳам ҳаётда чиндан яшаб ўтган одамлар? Менинг учун бу масала доимо жумбоқ бўлиб келган.

Биографиянинг ўзи билан биографик қисса ўртасидаги фарққа келсак, бу фарқ анчагина катта, фақат улар материаллари жиҳатдан фарқ қилмайди, негаки униси ҳам, буниси ҳам бир хил тарихий манбалардан озиқланади. Уларнинг фарқи асарларнинг қурилишида, баён қилиш усули тарзида.

Анъанавий биография бегона кузатувчи — муаллиф томонидан учинчи шахсга — китобхонга ўқилаётган маъруза тарзида қурилади. Масалан, бировнинг биографиясини ёзаётган одам ўз қаҳрамонининг нима тўғрисида гапирганини такроран айтиб беради. Биографик қиссанинг муаллифи эса китобхонга ҳақиқий суҳбат давомида қаҳрамоннинг гап-сўзлари қандай жаранглаганини, қандай ривожланганини ўз қулоғи билан эшитишга имкон беради. Қаҳрамон образини яратмоқ учун муаллиф нафақат унинг ҳамма майллари ва интилишларини билмоғи керак, балки улар тўғрисида ўз қаҳрамонининг мавқеида туриб, ҳамма нарсага унинг кўзлари билан қараб туриб ёзмоғи керак. Мана шу шартларга риоя қилинган тақдирдагина қаҳрамон бошидан кечирган ҳамма туйғуларни китобхон ҳам ҳис қилади, у билган нарсаларнинг ҳаммасини китобхон ҳам билиб олади, унинг муваффақият-сизликларидан изтиробга тушади ва ғалабаларига қувонади.

Анъанавий биография холисона ёзилмоғи керак деб ҳисобланади, лекин кўп ҳолларда у очикдан-очик совуқ қалб билан ёзилади. Биографик қиссани эса совуқ қалб билан ёзиб бўлмайди.

Ҳозирги пайтда анъанавий биографияларда ҳам баъзи бир ўзгаришлар кузатиляпти. Эҳтимолки, жамоатчилик томонидан биографик қиссанинг эътироф этилгани бу ўзгаришларга бир қадар таъсир кўрсатгандир. Мен мактабда ўқиган биографияларда матн неча сатрдан иборат бўлса, яна шунча сатр изоҳлар ҳам илова қилинарди.

Ҳатто ҳозирга қадар ҳам биографияларга диалогни киритишга журъат қилишмайди. У ҳатто бу ҳол ҳужжатлар билан тасдиқланса ҳамки унга мурожаат қилишдан тортинишади. Афтидан бунда бир нарсадан чўчишса керак — бу ўринда берилган диалог ноаниқроқ туюлиши мумкин ва буни кўрган китобхон, «менга биография ўрнига қисса таклиф қилишяпти» деб ўйлаб, ўқиб чиққан парчалари рост эканига ишонмаслиги мумкин.

Мен ҳеч қачон бунақа нуқтаи назарга қўшилган эмасман. Шунинг учун 1940 йилда “Кларенс Дарроунинг ҳимояси”ни ёзганимда ўзимга қизиқарли ва муҳим туюлган гап-сўзларнинг ҳаммасини асар матнига қўшиб юборганман.

Бунинг оқибатида тасвирланаётган воқеалар китобхоннинг шундоққина кўз

ўнгида рўй бераётгандай таассурот қолдиради. Китобхоннинг охирида эса қаҳрамонларимнинг оғзидан чиққан ҳар битта сўзни тасдиқлайдиган ҳужжат келтирганман. Ишончим комилки, шу туфайли асар эмоционал жиҳатдан кучли таъсир қувватига эга бўлди. Агар мен қаҳрамонларнинг ҳар бир гапининг мазмунини ўзимнинг ёхунд бошқаларнинг тилидан баён қилсам, бундай бўлмас эди.

Менинг боғалик чоғларимда олимлардан бошқа ҳеч ким биография ўқимас эди. Китобхонлар оммаси ўртасида ҳамisha одамлар бошидан кечирган чин воқеаларга қизиқиш мавжуд бўлади. Ўйлайманки, биографик қиссани вужудга келтирган ва унга муваффиқият бахш этган асосий омил шунда бўлганки, биографияларнинг китобхонлар оммасига етиб боришининг имкони бўлмаган. Шунингдек, ўйлайманки, биографиялар муаллифлари биографик қиссалар муаллифларидан ўрганишда ва уларнинг услублари ҳамда йўлларини ўзлаштиришда давом этадилар. Китоб кенг кўламиндаги мулоқот учун ёзилади. Агар, китоб ўқиш учун унча қулай бўлмас ва шу сабадан китобхон ўртасида у кўнгилдагидек тарқалмаса, бу муаллифни, албатта, ранжитади. Лекин шунга қайд қилишни бурчим деб ҳисоблайманки, биографик қиссанинг шунчаки биографиядан қарзи катта, чунки биографик қисса биографиядан тадқиқот юритиш ва материални саралашни ўрганган.

Ҳар қандай тирик нарса каби биографик қисса ҳам тўлғоқ дардларида туғилади. Уни хароми фарзанд қиссанинг гўёки у басавлат, баародан икки ота-онанинг — биография билан қиссанинг ғайри қонуний алоқаларидан туғилгандек.

Биографик жанрнинг шаънига шу пайтга қадар қандай таъналар изҳор қилинди ва изҳор қилишда давом этилмоқда? Дейдиларки, у биографиянинг ҳам, қиссанинг ҳам фазилатларини ўзига жамлаб олади-ю, бунинг эвазига ҳеч нарса бермай, уларнинг обрўини тўқади. Биографик қисса гўёки биографияни баён қилганда ҳақиқат билан ҳисоблашмас эмиш, муаллифнинг хоҳиши билан тарихни ўзи билгандай тўқиб бичармиш, воқеалар силсиласини ўзи билганча ўзгартираверармиш, китобхонга фактларни тўқимадан ажратиб олишга имкон бермас эмиш, фақат бозори чаққон шахсларнинг ҳаётини танлаб олармиш, аллақачон ўтиб кетган одамларнинг шаънига соя ташлармиш, сюжетнинг ривожини ўйлаб, уни қизиқроқ қилиш мақсадида қаҳрамонни қурбон қилармиш. Бу таъналарнинг кўпчилиги баъзан тўғри бўлиб чиқади. Нафақат бу таъналар, балки танқидчиларнинг ҳозирча хаёлларига келмаган яна анча-мунча таъналар ҳам тўғри. Аммо санъатнинг бирор турини олиб, унга мансуб бўлган энг заифа асарлар асосида ёки бу турда хатоларга йўл қўйилиши мумкинлигини инобатга олиб, умуман, бу турнинг ярамаслиги тўғрисида ҳукм чиқариш жуда нотўғри бўларди. Бу бир гуруҳ одамларнинг нуқсонлари сабабли бутун инсониятни йўқ қилиб ташлаш керак деб даъво қилганга ўхшаш бир гап бўларди.

Бу соҳадаги йигирма уч йиллик меҳнатим натижасида менга аён бўлдики, энг ашаддий танқидчилар ҳам ҳозирги пайтда “биографик қисса” деб аталмиш адабий жанрнинг мавжудлигига кўниб қолишди. Уларнинг орасидаги энг дадиллари ва бағрикенглари ҳатто китоб дўконларининг пештахталарида унинг пайдо бўлишини олқишляпти. Менинг кузатишларимга қараганда, улар ҳар бир китобдан адабий ва тарихий жиҳатдан мукамал бўлишни талаб қилишади. Китобни ўқиб ҳам ўтирмай, бу адабий жанрнинг юзига қора чаплаганининг ўрнига улар биографик жанрни тили жиҳатдан: ундаги тадқиқот ишларининг сифати, баён услуби ва китобхонга таъсири жиҳатдан муҳокама қилишляпти.

Инсониятнинг фазилатларидан бири — унинг ўтмиш тажрибасидан ўргана олиш қобилиятидир. Бу жиҳатдан тарих ва биография жуда ажойиб манбадир. Шунинг учун биографик қиссалар муаллифининг энг ардоқли орзуси бу тажрибани ва шу тажриба ёрдамида эришилган доноликни ҳозирги дунё муаммоларини ҳал қилишга, унинг қийинчиликларини бартараф қилишга қаратилган бўлмоғи керак.

Менинг бу жанрда ёзган китобларим икки ниятда ёзилган: мен оддий нарсаларни теран ҳис қилишга интилганман ва ғовларга қарши курашаётган инсоннинг тарихини одамларга ҳикоя қилиб беришни истаганман.

Эъзозли ҳазрат

XX аср ўзбек адабиёти тарихи

1978

йил. Тунис шаҳрининг мэри Ҳасан ал-Мемми раҳбарлигидаги делегация Тошкент шаҳар ижроия кўмитасининг таклифига биноан республикамизга келиб, икки пойтахт шаҳарларнинг биродарлашуви тўғрисида шартнома тузиш тадориклари кўрилмоқда эди. Камина таржимон сифатида мазкур делегацияга ҳамроҳлик қилган эдим.

Меҳмоннинг ташриф дастурига Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари идорасини зиёрат қилиш ва муфтий Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобоҳон билан учрашув ҳам киритилган экан. Мусулмонлар идорасининг нақшинкор биноси олдида бизни муфтий ҳазратлари очик чеҳра ва самимият билан кутиб олдилар. Меҳмонни ниҳоятда гўзал ва жозибали араб тилида кутлаб, ичкарига таклиф қилдилар.

Мен ўзимни бироз йўқотиб қўйдим. Шунда муфтий ҳазратлари араб тилида меҳмондан узр сўрадилар ва унга ҳамроҳлик қилаётган ўзбекистонликларга ҳам қулай бўлиши учун таржимон орқали гаплашамиз дедилар. Менга юзланиб, "Ўғлим, таржима қилверинг" деб қўйдилар. Яқиндагина мустақил фаолиятни бошлаган мендек гўр арабшунос учун ушбу таржима бениҳоя катта имтиҳон эди. Чамамда, муфтий ҳазратлари буни яхши сезиб турган эдилар, зиёрат тугагач, "Ўғлим, сиз яхши таржима қилдингиз" деб, кўнглимни кўтариб дуо қилдилар.

Ўзининг чуқур исломий билимлари, юксак заковати ва олижаноб инсоний фазилатлари билан нафақат мамлакатимиз, балки чет элларда, айниқса, мусулмон дунёсида катта эътиборга сазовор бўлган шайх Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобоҳон ҳазратларининг бетакрор сиймоси менинг хотирамда ниҳоятда ажиб ва дилкаш инсон ҳамда топқир ва салоҳиятли дипломат тарзида бир умрга муҳрланиб қолди.

Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобоҳоннинг диний-ижтимоий ҳамда илмий-амалий фаолиятини ўзида мужассамлаштирувчи 350 бетлик залворли китобни нашр этган "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" хайрли ва савобли ишни бажарди. Унинг аҳамияти муайян тарихий шахс хотирасини абадийлаштириш билангина чекланиб қолмайди. Зотан, Ватанимизнинг буғуни ва келажаги учун ҳаётий масалага айланаётган миллий-диний қадриятларимизни тўғри ва соғлом идрок этилишига йўналтирилган фаолиятнинг таъсир кучи аждоқларимизнинг ибратли мероси ва шахсий намунасига таянганидагина чандон ошишига ҳеч қандай шубҳа йўқ. Шайх Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобоҳон ҳазратларининг шахсий ҳаёти ва диний-ижтимоий фаолияти ана шундай намуналарнинг гултожларидандир.

Бир асрдан ошиқроқ динга, ҳусусан, исломга қарши олиб борилган кураш халқимиз онгида беиз

қолмагани турган гап. Унинг энг хатарли ва шу қадар аянчли оқибатларидан бири — диний саводсизлик, десак хато бўлмас. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, ўрта асрларда Мовароуннахр — дунёвий илмларнинг йирик марказларидан бири бўлиши билан баробар, диний-исломий маърифатнинг ҳам энг муҳим ўчоғи ҳисобланган. Содода қилиб айтганда, мусулмон оламнинг бошқа ўлкаларидан, жумладан араб дунёсидан келганлар ҳам бу ердаги исломнинг мўътадиллиги ва маърифатпарварлигидан хайратга тушганлар, ибрат олганлар. Буюк араб сайёҳи Ибн Баттута Ватанимиз билан боғлиқ ёдномаларида “намозни улардагидек чиройли адо этилишини бошқа ҳеч жойда кўрмадим” дейди.

Афсуски, халқимиз учун ўта муҳим бўлган ушбу ҳақиқатнинг юзи узоқ муддат қора парда билан тўсиб қўйилди. Уни хотирамиздан сиқиб чиқариш учун аёвсиз чоралар кўрилди. Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобоҳон каби халқимизнинг асл фарзандлари саъй-ҳаракатлари туфайлигина ҳам биз ўзлимизни сақлаб қола билдик. Истиклол эса ана шундай фидойиларнинг ҳаётдаги табиий мақомини тиклаш, обрў-иззатини жойига қўйишдек бебаҳо имкониятни яратди.

Шайх Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобоҳон ўткир зеҳли, зукколикда тенги йўқ, дипломатия санъатини мукамал эгаллаган ва ҳозиржавоб инсон бўлгани ҳақида халқимиз орасида кўплаб ривоятлар тарқалган. Кези келганда шулардан бирини муҳтарам ўқувчи эътиборига ҳавола этиш ўринли. Юртимизга ташриф буюрган хорижлик бир меҳмон маҳаллий мусулмонларнинг аҳволи билан яқиндан танишиш учун хонадонларга бориш истагини билдиради. Ҳазрат, гарчи меҳмоннинг истаги ўша давр протоколига мос келмаслигини яхши англасалар-да, лекин халқимизнинг “меҳмон — отангдан улуғ” деган ҳикматига амал қилиб, унинг илтимосини бажо келтирадилар. Ташриф ниҳоясида меҳмон ўзбекис-

тонлик мусулмонлар уйида Қуръонни кўрмаганига шама қилиб, муфтий ҳазратни хижолат қилиш мақсадида — “бизнинг юртимизда ҳар бир мусулмон Қуръони каримни муқаддас китоб билиб, уйининг тўрида сақлайди, кирган хонадонларнинг бирортасида ҳам бу ҳолатни кўрмадик” — дейди. Шунда ҳазрат меҳмонга қарата, “бизнинг юртимизда ҳам мусулмонлар Қуръони каримнинг муқаддаслигини эътироф этадилар, лекин уни уйларининг эмас, балки қалбларининг тўрида асрайдилар” деб, ҳозиржавоблик қилган эканлар.

Қалби иймон нури билан йўғрилган инсонларнинг донолиги ва фидойилиги туфайли маънавий кадрлар сақланади, авлоддан авлодга тўхфа этилади. Шулардан бири, шубҳасиз, муфтий Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобоҳон ҳазратлари эдилар. Ҳеч бир муболағасиз айтиш мумкинки, ҳозирги даврда ислом динининг ўсиб келаётган ёш авлодни инсонпарварлик ва биродарлик руҳида тарбиялаш учун хизмат қилишида ҳазратнинг ўзига хос ўрни бор.

Ушбу китобда ўзининг серқирра фаолияти билан мусулмон ва номусулмон ўлкалардаги эзгу ниятли одамларнинг қалбларида ўчмас из қолдирган Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобоҳон ҳазратларининг дин ва жамоат арбоби, моҳир нотик ва ҳассос шоир ҳамда иқтидорли олим сифатидаги бетакрор сиймоси ишончли тасвирланган.

Шўро даврида дунё мусулмонларининг муқаддас китоби — Қуръони карим ҳақида гапиришнинг ўзи нечоғлик оғир “жиноят” саналгани ёши улугларимизнинг хотирасидан ҳали ўчгани йўқ. Ана шундай шароитда унинг нашр этилиши Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобоҳоннинг мустаҳкам исломий эътиқоди, юксак инсоний заковати ва шижоатининг исботидир. Қуръонга интилиш ҳеч қачон сўнмаган, аксинча, ўқий билмасида, унинг бир нусхасини уйининг энг тўрида сақлаш ҳар бир мусулмоннинг, айниқса, халқимизнинг

азалий орзуси бўлиб келган. Буни чуқур идрок этган шайх Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон ташаббуси билан Илоҳий Китобни мунтазам нашр этиб туриш йўлга қўйилди. Чорак аср давомида Қуръон беш марта қайта нашр қилинди. Шунини алоҳида қайд этиш жоизки, бу нашрлар ўзининг нафис безаклари билан бир-биридан мутлақо фарқ қилади. Ҳазратнинг ҳаёт йилларида Қуръони каримдан кейин иккинчи муқаддас манба сифатида эътироф этилган Имом Бухорийнинг оламшумул аҳамиятга молик “ал-Жомий ас-саҳиҳ”и (“Ишончли тўплам”) ҳамда “ал-Адаб ал-муфрад”и (“Адаб дурдоналари”) нашр этилгани шайхонимизнинг эътиқоди-ю заковатининг нечоғлик юксаклигини кўрсатади.

Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон ўз фаолиятининг илк давриданок, падари бузруквори каби, диний кадрларни тайёрлаш ва тарбиялашга алоҳида эътибор бера бошлади. Унинг ташаббуси ва интилишлари самараси ўлароқ нафақат Ўрта Осиё, балки бутун мусулмон оламида шуҳрат қозонган қадимий диний ўқув юрти — “Мир Араб” мадрасаси фаолияти тикланди, 1971 йили Тошкентда Имом Бухорий номидаги олий ислом институти ташкил қилиндики, у даврда бу каби ишларнинг қанчалик мураккаб ва хатарли бўлганини бугун аниқ тасаввур қилиш мумкин.

Шунинг учун ҳам шайх Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон мусулмон оламининг йирик илоҳиётчи олими, тинчликни мустаҳкамлаш ишига сезиларли ҳисса қўшган жамоат арбоби сифатида эътироф этилди. У кўплаб халқаро анжуманларда исломнинг тинчликпарвар ва тараққиётга хизмат қилувчи моҳиятини очиб берган бетакрор маърузалари билан халқаро жамоатчиликка танилди.

Бундан-да муҳимроғи, халқаро миқёсдаги қатор диний анжуманларнинг ташаббускори ва ташкилотчиси бўлди. Жумладан, 1973 йилда Яқин Шарқ муаммосини

адолатли ҳал этишни кўзлаган “Халқларнинг ўз ҳудудларини озод қилиш, миллий мустақиллик ва ижтимоий тараққиёт учун адолатли курашини қўллаб-қувватлаш” шиори остида ўтказилган умуммусулмон анжумани, 1974 йилда Имом Бухорий таваллудининг 1200 йиллигига бағишланган Самарқанд конференцияси, 1976 йилда “Қуръон ва Сунна таълимотини ҳаётга татбиқ қилишнинг долзарб муаммолари”га бағишланган Тошкент анжумани, 1980 йилда ҳижрий XV асрнинг бошланишига бағишланган анжуман, мамлакатимиз миқёсида ўтказилган яна бир қатор илмий-диний мазмундаги йиғинларни бунга мисол қилиб келтириш мумкин.

Муфтий Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон Ўрта Осиё мусулмонларининг чет эллардаги мулоқотларда фаол иштирок этишини бошлаб берди. Муфтий ҳазратларининг муқаддас Қуръон нозил бўлганлигининг 1400 йиллигига бағишланган Работ (Марокаш) шаҳридаги умумислом анжуманида, Қоҳирадаги (Миср) Ислом тадқиқотлари академиясининг VII конференциясида, Карачи (Покистон) шаҳридаги Биринчи Осиё ислом конференцияси ва бошқа анжуманлардаги иштироки собиқ иттифок даврида ҳам мамлакатимиз мусулмонларининг халқаро мавқеини таъминлашга хизмат қилди.

Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон чиқарган фатволар, унинг ваъзлари матни ул зоти шарифнинг маҳоратли нотик ва ўта мураккаб муаммоларнинг ҳам ечимини топа биладиган нодир салоҳият соҳиби бўлганини кўрсатади. Мамлакатимизнинг баъзи минтақаларида сақланиб қолган, исломгача шаклланган айрим зарарли урф-одатларга қарши кураш тўғрисидаги фатволарни бунга мисол қилиб келтириш мумкин. Улар ҳақиқий исломни ҳимоя қилишга хизмат қилди, ҳар хил хурофий ғояларнинг унга сингиб кетишини бартараф этди.

Шайхонимизнинг Мавлуд ан-На-

бийни ўтказиш тартиби, мотам маросимлари ва бошқа тадбирларни тўғри ташкил этиш тўғрисидаги фатволари бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Уларнинг мазмунидан шундай хулоса чиқариш мумкинки, шайх Зиёвуддинхоннинг фаолияти шариат талаблари ва ҳаётий эҳтиёжлар уйғунлигига асосланган.

Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон замондошларининг у киши ҳақидаги хотиралари ҳам жуда ибратли. Ҳазрат билан бевосита мулоқотда бўлган инсонларнинг ул табаррук зот ҳақидаги фикрлари фидойи ва миллатпарвар диний арбоб қандай бўлиши лозим деган ҳаётий саволга жавобдек янграйди. Диний арбобнинг соф инсоний фазилатлари нечоғлик юксак бўлиши лозимлиги кўз ўнгимизда гавдаланади. Том маънодаги диний арбобнинг бани башарнинг барча тоифаларига бирдек муносабатда бўлиши аҳамияти янада чуқурроқ идрок этилади. Буларнинг барчаси ҳазрат сиймосининг барҳаётлигидан далолат беради.

Баён қилинган фикрлар “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” бу йил чоп этган “Муфтий Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон” китобининг ўта қисқа мазмун-моҳияти ҳамда руҳиятини ифода этади. Китобни бошқа битиклардан фарқлаб турадиган яна бир жиҳати борки, унга алоҳида тўхталиш жоиз. У ҳам бўлса, китоб фарзанд қалами билан ёзилган, унинг матни ҳеч нарса билан алмаштириб бўлмайдиган фарзандлик муҳаббати билан йўғрилган. Халқимизнинг бебаҳо

фазилатларидан бири — ворислик ҳиссининг ўта ўткирлиги, алоҳида ривожланганлигидир. Содда қилиб айтганда, фарзандлар, аксарият ҳолларда, ота ишини давом эттиришга, уни такомиллаштириш ва ривожлантиришга ҳаракат қиладилар. Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон ҳазратларининг оиласи ҳазратнинг энг ёрқин мисолидир. Ул ҳазратнинг ўзлари: оталарининг хайрли саъй-ҳаракатларини давом эттирган бўлсалар, фарзандлар ҳам отага муносиб, жамиятга манфаатли зиёкор инсонлар бўлишга интилиб келмоқдалар. Тўнғич ўғил Шамсиддинхон Бобохонов оталарини хотирлаб алоҳида меҳр билан тузган битик кўпчиликка манфаат келтиришга шубҳа йўқ. Оллоҳ таоло бунинг ажрини бергай, иншооллоҳ.

Китоб кенг омма учун тушунарли содда ва раvon тилда ёзилган. Бу ҳам унинг фазилатларидан, албатта. Бироқ ҳар қандай катта ишда айрим жузъий нуқсонлар учраши табиий. Баъзи далиллар ва иқтибосларнинг бир неча бор қайтарилиши, айрим жойларда исмларнинг ҳаддан ортиқ такрорланиши ўқувчига бир оз қийинчилик туғдиришини назарда тутиш лозим кўринади. Гарчанд улар асарнинг умумий қимматига сезиларли путур етказмасамса-да, ўзбек тилидаги нашрда улардан холи бўлиши лозим деб ўйлаймиз.

Бир сўз билан айтганда, китоб бениҳоя фойдали. Лекин ҳозирча у фақат рус тилидагина чоп этилди. Унинг ўзбекча нашрини амалга ошириш ижтимоий ҳаётимиздаги муҳим воқеа ва шу даражадаги манфаатли иш бўлур эди.

Зоҳидилло МУНАВВАРОВ,
Имом ал-Бухорий халқаро
жамғармасининг раиси

Эрл Стенли ГАРДНЕР

Жилмайган горилла

Қисса

8 - б о б

Полиция машиналари бирин-кетин Роуз-Стритга йиғила бошлади. Офицерлар икки каналли телефон орқали бир-бирлари билан хабарлашдилар.

Делла Стрит Мэйсоннинг машинасини ён томондаги тор кўчага қўйди-да, ўзи яна оёғини қўлига олганича орқага чошиб кетди.

Мэйсон машинадан чиқмоқчи бўлди.

— Жойингда жим ўтир, ошна, — деб огоҳлантирди уни соқчи бўлиб қолган полициячи.

— У аёл менинг котибам, — деди Мэйсон. — Полиция чақиришни буюргандим унга. Бир амаллаб унинг диққатини тортинг.

Полициячи бир зумгина иккиланиб турди, сўнг автомобиль тепасига ўрнатилган липилловчи қизил чироқни ёқди.

Мэйсон бошини машина ойнасидан чиқариб қичқирди:

— Делла, биз бу ердамиз!

Делла Стрит бу овоз қаёқдан келаётганини аниқлаш учун ҳар томонга олазarak бўлиб қаради, липилловчи қизил чироқни кўрди-ю ҳаммасига тушунди ва:

— Шеф! Шеф! Қаердасиз? — деб қичқирганича машина томон югурди.

— Бу ёқдаман, Делла. Мендан хавотир олманг.

— Сиз бу одамнинг котибасимисиз? — деб сўради полициячи.

— Ҳа.

— Полицияни шу аёл чақирган, — деди Мэйсон. — Сизларга кўнғироқ қилган шу котибам бўлади.

— Шу тўғрими? — деб сўради яна полициячи.

— Тўғри, — деб жавоб қилди Делла. — Ёнингиздаги ким, шеф? Ие, сизмисиз, миссис Кемптон? Вой худойим-ей, ўзи нима бўлди, шеф? Мен ҳеч қачон бунчалик қаттиқ кўркмаган эдим. Сиз тайинлаганингиздек, бу ерда беш дақиқа кутдим. Ишонасизми, соатнинг милидан бир зум ҳам кўз узмадим. Моторни олдинроқ юрғизиб қўйгандим. Роппа-роса беш дақиқадан кейин машинани ўчирганча телефон қидириб кетдим. Кўзим олазarak бўлиб кетяпман-у, тагин ҳеч ердан тополмасам-а телефонни, деб ваҳимага тушардим.

— Ҳеч ташвиш қилманг, Делла, — деди Мэйсон. — Уйда айрим мушкулотлар юзага келди. Баъзи қафаслар очиқ эди. Чамаси, бир нечта горилла қафасидан қочиб чиқиб, уйга кирганга ўхшайди. Мен у ерда юз берган воқеани сизга айтиш учун орқамга қайтмоқчи бўлувдим ҳам, лекин гориллалардан биттаси менга сал галатироқ қарай бошлади, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсам, мен билан яқинроқ танишмоқчи бўлди.

— Бу тўс-тўполонга нима сабаб бўлибди?

— Афтидан, — деди Мэйсон, — ўғриларга қўйилган сигнализация ишлаб кетганга ўхшайди...

— Сиз, яхшиси машинага ўтирсангиз бўларди, мэм, — деб гапга аралашди по-

¹ Давоми. Боши аввалги сонда.

лициячи. — Ҳамонки, полицияга сиз хабар берган экансиз, сиз билан ҳам гаплашиб олишга тўғри келади. Ўтиринг.

— Мен машинани анови ерга, ён кўчада қолдирган эдим. Шошганимдан калитни олишним унутибман. Мотор ҳалиям ишлаб турган бўлса керак.

— Майли, ишлайверсин.

— Бориб ўчириб келса яхши бўларди...

— Шу ерда қолганингиз янаям яхши бўлади.

— Мистер Бенжамин Эддиксни ўлдиришган, Делла. Турган гапки, полиция унинг нима сабабдан ўлдирилганини суриштириб билишга уринади, — деди Мэйсон.

— Вой! — деб юборди Делла.

Мэйсон машина эшигини очди:

— Келинг, бемалол жойлашиб ўтиринг.

— Хайрли оқшом, мисс Стрит, — деди миссис Кемптон.

— Хайрли оқшом. Қизиқ, сиз қандай қилиб...

Мэйсон қизнинг сўзини бўлиб, оёғи билан унинг тиззасига қаттиқ туртди.

— Хўш, нимани сўрамоқчийдингиз бу хонимдан? — деб суриштира бошлади полициячи.

— Мен... мен миссис Кемптондан, сизни шаҳаргача олиб бориб қўйсақ, бу таклифимизга қандай қарайсиз, деб сўрамоқчи эдим.

Биз уни ҳам ўз машинамизда бемалол олиб кетишимиз мумкин.

— Бунинг ташвишини қилмай қўяқолинг, — деди полициячи. — Бу хонимни, шунингдек, сиз билан мистер Мэйсонни ҳам шаҳарга олиб борадиганлар топилади.

Шу пайт, машинадаги динамик ишлай бошлади:

— Еттинчи машина, еттинчи машина...

Полициячи мослама тугмасини босиб жовоб берди:

— Еттинчи эшитади, гапиринг.

— Эддиксининг уйдаги қотиллик ҳақида сиз хабар қилувдингизми?

— Ҳа, Мен буни бинонинг орқа эшиги олдида қўлга олганимиз икки кишидан эшитдим. Улардан бири — адвокат Перри Мэйсон, Бенжамин Эддикс ўлдирилган, деб айтяпти. Мэйсон билан бирга бўлган аёл — миссис Жозефина Кемптон. Ҳозир яна уларнинг жамоасига Мэйсоннинг шахсий котибаси мисс Делла Стрит ҳам келиб қўшилди. Мистер Мэйсоннинг таъкидлашича айна шу аёл полицияга хабар қилганмиш. Мен нима қилишим керак?

— Еттинчи, еттинчи, бу ишга шахсан сиз масъулсиз: шеригингиз уйдан қайтиб чиққач, ҳозир ўзингиз санаб ўтган шахслар полиция машинасида дарҳол Бош бошқармага етказиб келтирилиши лозим. Улар ҳеч қандай сабаб билан машинадан чиқмасинлар. Шунингдек, уларнинг бошқа бIRON шахс билан алоқа қилишига ҳам йўл қўйилмасин. Ўзингиз шахсан кузатиб боринг: улар ҳеч нима яширмасинлар ёки йўл-йўлакай бIRON нимани ташлаб юбормасинлар. Шеригингиз дарҳол сизга қўшилиш ҳақида топшириқ олади. Тамом, алоқа тугади.

Полициячи қўлини тугмадан олиб, Мэйсонга ўгирилди ва деди:

— Ҳамма гапни эшитдингиз, Бу — мен учун буйруқ.

— Шундай бўлса ҳам, — деб эътироз билдирди Мэйсон, — сиз менинг Бош бошқармага ўз машинада боришимга ижозат беришингиз мумкин эди. Сизнинг орқангиздан ва агар, лозим бўлса, фақат сиз айтган кўчалардан эргашиб боришга сўз бераман...

— Жойингизда ўтиринг. Йиғиштиринг майнавозчиликни! Бош бошқарманинг бундай фармойиш беришига нима сабаб бўлганини ҳеч ким билмаганда ҳам, сиз аниқ биласиз-ку!

— Нима сабаб экан? — гўё ҳеч нима билмагандай сўради Мэйсон.

— Кимдир бу уйдан кўнгироқ қилиб, баъзи бир нарсаларни хабар қилибди. Бу қандай хабар бўлишидан қатъий назар, вазиятни чаппасига... Ана, шеригим ҳам чиқди.

Ҳайвонотхона эшиги ланг очилиб, ичкаридан форма кийган одам отилиб чиқди ва машина томон югуриб кела бошлади.

Полициячи моторни юргизиб, ён ўриндиққа ўтиб ўтирди.

Шериги кела солиб рулга ўтирди.

Бош бошқарма буюрди...

— Биламан, — деди ҳайдовчи рулни буриб йўл ўртасига чиқаркан, — улар ма-нови ёқимтой улфатлар билан учрашиш иштиёқида ёнишяпти, шунинг учун бизга худди шамолдек тез учиб боришни буюришди. Бўпти, сирена-сигнални ула, Майк, кетдик.

— Мен мистер Мэйсоннинг машинаси моторини ўчирмай қолдирувдим, — деб эслатди Делла Стрит.

Бу гапга полициячилар парво ҳам қилишмади.

Полиция машинаси Роуз-Стритдан учиб бориб, ўнгга бурилди, шунда Делла машинанинг орқа ойнасига қараб чинқириб юборди:

— Вой ўлмасам! Фараларниям ўчирмаган эканман.

Машинани бошқараётган полициячи бутун диққатини йўлга қаратган эди. Шериги эса, атрофга олазарақ бўлиб борарди. Спидометрнинг мили қирқ рақамидан, сўнг элликдан, олтмишдан ҳам ўтиб, етмиш рақами устида тўхтади — машина соатига етмиш миля тезликда учиб борарди.

Мэйсон гавдасини ўтиргич суянчигига ташлади.

— Дам, — деди у. — Асабни сусайтирамиз ва кўнгилхушлик қиламиз.

— Дам?! — деди гижиниб Жозефина Кемптон ғажир тишлари орасидан. — Ҳали сиз шуни дам деб ҳисобляяпсизми?

— Сиз, — деди Мэйсон, — Хитой ҳикматларини пухтароқ ўргансангиз яхши бўларди.

9 - б о б

Перри Мэйсон полиция Бош бошқармасининг кичик бир хонасида ўтирарди. Девор ёқалаб беш-олтита шалағи чиққан стуллар терилган. Хонанинг ўртасида эман дарахтидан ясалган стол бўлиб, унинг силлиқ сатҳи эзиб ўчирилган сигареталардан доғ-дуг бўлиб кетган. Хонанинг бир томонида салқин ичимликлар сақлаш учун совутгич ва қоғоз стаканчалар тахланган махсус идиш турарди. Агар иккита дарз кетган туфдон билан чиқинди қоғозлар учун мўлжалланган сават ҳисобга олинмаса, хонада бошқа ҳеч вақо йўқ.

Мэйсон шалоқ стуллардан бирига ўтирди ва узун оёқларини тўпиқлари олдида чалиштирди-да, одатда соат тақиладиган билагига маънодор кўз ташлаб қўйди. Шу чоққача ўз сигараси билан машғул бўлиб ўтирган полициячи ниҳоят бошини кўтариб Мэйсонга юзланди:

— Энди бу ёғига оз қолди. Хотиржам бўлинг.

— Мен билан бунақа муомала қилишларига одатланмаганман, — деди Мэйсон гижиниб.

— Ишонаман.

— Гўё биз қотиллик қилган одамлармиз.

— Лекин вазиятга қараганда, шундай қилишингиз ҳам мумкин-ку! Тўғрими? Ахир у уйда сиздан бошқа ҳеч ким бўлмаган.

— Фирт сафсата!

Бир неча сония хона сукутга толди.

— Бу қандай бемаънилик: мени бир хонага, котибамни бошқа хонага, клиентимни эса, яна учинчи хонага ўтказиб, бир-биримиз билан муроса қилишга йўл қўйишмаса... Азбаройи худо, бу қип-қизил майнавозчилик.

— Нима қилай, — деди полициячи сигара тутунини ичига ютаркан, — мен учун бу буйруқ...

У суҳбатдошининг кайфиятига эътибор бермай, шундай ҳузур қилиб чекардики, бу ҳолат унинг навбатчилик қилиш муддати ҳадемай тугашидан далолат берарди. У ҳеч нима устида бош қотирмас, ҳамма нарсага лоқайдлик билан қарарди. Унга Перри Мэйсон билан бир хонада ўтириш ва унинг ўз аёл улфатлари билан гаплашишга йўл қўймаслик буюрилган — мана, энди баҳузур жойлашиб ўтириб олиб, ўз бурчини адо этмоқда.

— Қайси аҳмоқдан чиққан ўзи бунақа бемаъни буйруқ? — деб сўради Мэйсон. Полициячи жавоб беришга шошилмади, у оғзидан сигарасини олиб, унинг учини синчиклаб кўздан кечирди, бир текис тутаётганига ишонч ҳосил қилгач деди:

- Сержант Холкомбнинг буйруғи бу.
- Менинг ҳар бир дақиқа вақтим пул туради, — деди Мэйсон. — Автомобилим фаралари ёниқ ҳолда қай ердадир қолиб кетди.
- Янглишдингиз.
- Тушунмадим.
- Машинангиз шу ерда, эшик олдида турибди. Сизга буни айтганимни ҳеч ким билмасин. Ҳар ҳолда, унинг ташвишини қилмасангиз бўлади.
- Зўр-у, — деди Мэйсон. — Ишқилиб, уйга пиёда кетмас эканмиз.
- Полициячи мийиғида кулиб қўйди.
- Ё тавба! Нима, уям ҳибсга олинганми? Ё асосий далил сифатида мусодара қилиндими?
- Йигитларимиз ҳозир уни титкилаб қарашяпти. Эҳтимол тугатиб қолишар то сиз бу ердан чиққунингизча. Балки тугатишмас...
- Ўз котибанга иш буюришнинг оқибати мана шунақа бўлади, — деди жаҳл билан Мэйсон.
- Йўқ. Мурдаларни овлашнинг оқибати мана шунақа бўлади. Сиз жуда кўп нарсаларни чалкаштириб юбордингиз. Ҳамма айтган гапларингиз шубҳали. Сержант, сизни ўз идорангизда ўтириб, ҳузурингизга келган одамларни қабул қилиш билан шуғуллисангиз яхши бўлар эди, деяпти. Лекин сиз, албатта, ҳамма нарсага тумшуғингизни текишингиз керак. Нима, қачон ва қаерда кимнидир гумдон қилишларини сиз ис билиб топасизми?..
- Эшик очилди.
- Эгнида чиройли бичимдаги кастюм кийган норғил ва хушсурат эркак остонада Перри Мэйсонга жилмайиб турарди.
- Мэйсон ўрнидан турди ва деди:
- Ие, лейтенант Треггнинг шахсан ўзлари-ку! Ғоят хурсандман. Мен бўлсам, энди бутун умрим овсар сержант Холкомб билан ўтади, деб ўйловдим.
- Лейтенант у билан қўл сиқиб кўришди.
- Сиз ҳеч қачон бир полициячи олдида иккинчи полициячини ёмон отли қила кўрманг, Мэйсон, — деди у. — Сержант Холкомб ҳозир банд, у қолганларни сўроқ қиляпти.
- Ҳар ҳолда, у Делла Стрит билан суҳбатлашаётганда ўзининг оламга машҳур усулини ва фавқуллодда дипломатлик лаёқатини қўлламамас, деб умид қиламан.
- Лейтенант Трегг стол ортига ўтирди.
- Ҳўш, Мэйсон, — деди у, — гапиринг.
- Яна эшик очилиб, қўлига блокнот ушлаган ёш йигит кирди. У ҳам стол ортига ўтирди, ён дафтарини очди, ёнидан пероли ручка олиб, учини тозалади, сўнг тирсагини столга қўйиб жойлашиб олди-да, Трегга бош ирғаб қўйди.
- Бир бошдан гапираверинг, — деди Трегг Мэйсонга жилмайганича.
- Энг авал биз Делла Стрит икковимиз офисда ишлаб ўтирган эдик. Коммутатор жиринглаб ишлаб қолди. Овози бизга ёқмади. Биласизми, умуман, биз тунги қўнғироқларга жавоб бермаймиз, аслида, кечаси ҳеч ким қўнғироқ қилмайдиам. Лекин бу сафар гўшакни кўтардик. Кимдир биздан Бенжамин Эддиксинг уйига етиб келишимизни илтимос қилди.
- Кимдир? — деб такрор сўради Трегг.
- Ҳа, кимдир.
- Ҳўш, ким экан ўша “кимдир”?
- Мен унинг овозидан танимадим. Биласиз-ку алоқа воситаларининг расволигини.
- Лекин сиз ўша одамнинг кимлигини, албатта, тахмин қилган бўлишингиз керак.
- Мен, сизни тахминлар эмас, аниқ далиллар қизиқтиради, деб ўйлаган эдим.
- Сиз ёмон одамсиз, Мэйсон.
- Йўқ, эҳтиёткорман.
- Яхши, бошқача сўрайман. Миссис Кемптон қўнғироқ қилганмиди?
- Биллолмадим.
- Ўша овоз ўзини миссис Кемптон деб танитгандир?
- Айтилмайман.

— “Айтолмайман”, деганингиз нимаси? Нима, ўша овоз сизга нима деганини билмайсизми?

— Биладан, лекин ҳали ўз клиентим билан гаплашиб олиш имконим бўлмади.

— Қачондан бери у сизнинг клиентингиз?

— Бунинг аҳамияти йўқ. Биз бу масалага ўз ҳимоямдаги шахс билан гаплашиб олишимга имкон берилгандан кейин қайтамыз — ана унда, майли, полиция муҳокама қилаверсин. Мен клиентим билан гувоҳларсиз гаплашиб олиш учун беш-ўн дақиқа вақт сўрайман, ишонинг, бу сизнинг ҳам, менинг ҳам вақтимизни тежашга имкон беради.

— Ҳозир эшитиб ҳайрон қоласиз, мистер Мэйсон: биз ҳам айнан шундай қилмоқчимиз, — деди Трегг гуё аҳамиятсиз бир масала тўғрисида гапираётгандай бепарволик билан. — Шундай қилиб, сиз Эддиксникига бордингиз. Хўш, нимани кўрдингиз у ерга бориб?

— Эшикни.

— Э худо, бунақа жавобингиз билан мени гўрга тиқасиз-у, Мэйсон! Нима қилдингиз эшикни топгач?

— Қўнғироқ қилдим. Ҳеч ким жавоб бермади. Эшикни итарган эдим — очиқ экан. Ичкарига кирдим. Биласизми, у ернинг ҳавоси менга мутлақо ёқмади...

— Тушунарли, давом этинг.

— Вазият шубҳали бўлиб кўринди. Шунинг учун мен Делла Стритга, агар беш дақиқада қайтиб чиқмасам, полицияга хабар қилинг, деб буюрдим.

— Нега айтган вақтингизда қайтиб чиқмадингиз?

— Жуда банд эдим.

— Нима билан банд эдингиз?

— Гориллалар билан қувлашмачоқ ўйнадим, улар фирромлик қилишди. Кейин ўликларни овладим.

— Сиз ўша ўлик жасадни қаерда кўрдингиз?

— Сизнинг одамларингиз ҳам уни мен кўрган ерда учратган бўлишса керак. У каравотда юзтубан ётарди.

— Юзтубан?

— Ҳа, мурда қорнида ётарди, тўғри, боши бир ёққа сал бурилганлигидан юзини ён томондан кўриш мумкин эди. Унинг бўйни жароҳатланган, икки курагининг ўртасига, аниқроғи, умуртқасидан сал чапроққа пичоқ дастасигача санчилган эди.

— Ўша пайтда миссис Кемптон қаерда эди?

— Шу ерда ётганди.

— Нима қилаётувди?

— Нафас оларди, вассалом.

— Кейин нима бўлди?

— Кейин биз уйни тарк этдик полициянинг олқишлари остида.

— Бу кам, — деди Трегг.

Мэйсон елкасини учуриб қўйди.

Трегг жилмайганича тагидаги стулни сурди ва ёрдамчисига деди:

— Сен мистер Мэйсонни миссис Кемптон ўтирган хонага олиб бор. Соқчига айт, икковларини холи қолдирсин. Майли, гувоҳларсиз ўн дақиқа гаплашиб олишинг. Кейин Мэйсонни яна бу ерга қайтариб олиб келасан.

— Раҳмат, — деди Мэйсон.

— Арзимаиди. Жоним билан хизмат қилишга тайёрман сиз учун, — деди Трегг. Полициячи адвокатни узун йўлакдан бошқа бир хонага бошлаб борди, у ерда миссис Кемптон соқчи назорати остида ўтирарди.

Мэйсон бу ерга кира солиб деди:

— Миссис Кемптон, лейтенант Трегг сиз билан ўн-ўн беш дақиқа гувоҳларсиз гаплашиб олишимга рухсат берди.

— О, жуда хурсандман.

— Гувоҳларсиз, — деб такрорлади Мэйсон, соқчи томонга қараб кўяркан.

Треггнинг ёрдамчиси бош ирғаб, Мэйсоннинг гапини тасдиқлади. Соқчи чиқиб кетди.

У чиқиб, эшик ёпилиши билан Мэйсон чўнтагидан ручка билан блокнот чиқарди.

— Энди, миссис Кептон, ўзингизни босишга ҳаракат қилинг ва менга бўлган воқеани бир бошдан сўзлаб беринг.

У ён дафтари варағига: “Шубҳа йўқки, бу хонага микрофон ўрнатилган. Сиз менинг саволимга, асабим бузилган, гапиролмайман, деб айтинг”.

— Вой, сўраманг, ҳозир ҳеч нарса деёлмайман бу ҳақда, — деб жавоб қилди аёл. — Жудаям асабим бузилган.

— Сиз полицияга бирон нима дедингизми?

— Йўқ.

— Лекин, ҳар ҳолда, бирон гап айтишингиз керакмиди?

— Ҳа. Сизни ўз адвокатим деб айтдим.

— Яна нима дедингиз?

— Яна, агар мендан бирон баёнот эшитмоқчи бўлсалар, сизга мурожаат қилишларини айтдим.

— Жуда соз. Ҳамонки, мени қизиқтирган мавзуни сиз билан ҳозир муҳокама қилолмас эканмиз, полицияга нима дейишни ўзим ўйлаб кўраман. Шунга қарамай, агар асабларингиз дош бера олса, масалага аста-секин ёндошишга уриниб кўрамиз. “То бу ерга Жеймс Этна келмагунча ҳеч гап айтишни истамасдим, деб айтинг”, — деб ёзди Мэйсон.

Миссис Кемптон йўталиб олиб деди:

— Яхши сизга жон-жон деб айтиб бераман ҳаммасини... ҳамма билганларимни.

— Жудаям яхши-да. Табиийки, сиз фақат ўзингиз аниқ билган нарсаларни айтасиз...

— Лекин, ўзингизга аён, менинг яна бир адвокатим бор — мистер Жеймс Этна. Ҳайронман, нега у билан алоқа боғлашимга монелик қилишяптикин? Мен ҳамма гапни бир бошдан сизга айгиб бериб, кейин унга ҳам айтганларимни такрорлашни истамайман. Менимча, Этнани кутганимиз маъқул. Ана унда икковингиз бутун бўлган воқеани бир йўла эшитасиз. Қолаверса, асабларим жуда бўшашган ҳозир.

— Ҳай, начора, — деди Мэйсон блокнот билан ручкани қайта чўнтагига соларкан. Шуни хоҳлаган экансиз, мен ҳам сизни шоширмайман. Фақат бир нарсани илтимос қиламан — иложи борича, тезроқ ўзингизни қўлга олишга ҳаракат қилинг. Мен полицияга ва матбуот ходимларига нима деб айтишни билишим учун, аввал сиздан ҳамма юз берган воқеани мукамал эшитиб олишим лозим. Биласиз, ҳамма нарсани билишга ҳаққи бор полициянинг, шунинг учун чўзиб ўтиришдан фойда йўқ, матбуот ходимлари билан учрашиш эса хавфли — агар айтадиган баёнотингиз аниқ бўлмаса.

— Полиция матбуот ходимлари билан гаплашишимга йўл қўймади, аниқроғи, менинг олдимга журналистларни киритмади.

— Яқинда рухсат беради, — деб аёлни суюнтирди Мэйсон ва бир керишиб эснаб қўйди. — Уларга айтишингиз мумкин: Этна билан икковимиз учрашиб гаплашиб олганимиздан кейин матбуот учун маълумот ҳозирланади.

— Раҳмат.

Улар бир неча лаҳза жим қолишди.

Кутилмаганда эшик очилиб, кириб келган полициячи Мэйсонга деди:

— Чиқинг, лейтенант Трегг сизни кўрмоқчи.

— Ахир бу ерга келганимга энди уч дақиқа бўлдику. Ҳолбуки, клиентим билан чорак соат суҳбатлашишга рухсат берилувди! — деди Мэйсон аччигланиб.

— Тинчланинг. Лейтенант сизни кутяпти.

Боя миссис Кемптонни қўриқлаб ўтирган полициячи хонага кириб, яна ўзининг ўрнига ўтирди.

Мэйсон миссис Кемптонга далда берувчи ишора қилиб, яна ўз хонасига қайтди. Бу ерда уни чиндана Трегг кутиб ўтирарди.

— Сиз уйдан ҳеч нима олиб чиққанмидингиз? — деб сўради лейтенант.

— Қанақа уйдан?

— Стоунхенгдаги Эддиксинг уйдан.

Мэйсон “йўқ” дегандек бош чайқади.

— Яхши. Лекин биз бунга ишонч ҳосил қилишимиз керак. Бор-йўғи, оддий расмиятчилик. Эътироз билдирмасиз?

— Билдираман.

— Ўзингизни қийин аҳволга солманг, Мэйсон. Биласиз-ку, қаршилик кўрсатган тақдирингизда шубҳа қилинган шахс сифатида қўлга олинасиз, ана унда минг эйтироз билдиринг, ҳамма буюм ва ашёларингиз бирма-бир рўйхатга олиниб, кон-вертга солинади, ўзингизни эса, сокин, хушхаво оромгоҳ — камерага...

— Бўпти, — деди Мэйсон. — Бошланг.

Трегг чаққонлик билан Мэйсоннинг шимини пайпаслаб чиқди ва деди:

— Чўнтақларингиздаги ҳамма нарсаларни олиб столга қўйинг.

— Очиғи, сизга “Тошингни тер”, деб айтган бўлардим, лейтенант, лекин бугун қиладиган зарур ишларим кўп бўлганидан майли, сиздан тезроқ қутулиш учун, айтганингизни қиламан.

— Мана бу бошқа гап.

— Қолаверса, — деб гапида давом этди Мэйсон, — яширадиган ҳеч нима йўқ.

Мэйсон чўнтагидан блокнотни олди. Трегг дарров унга чанг солди. Адвокат уни тортиб олмоқчи эди — кечикди. Трегг мийиғида кулганча деди:

— Худди мана шуни қидирган эдим, Мэйсон.

— Менинг шахсий ёзувларимни ўқишга ҳаққингиз йўқ.

Трегг блокнотни варақлаб, Мэйсоннинг миссис Кемптонга усталик билан берган йўл-йўриқлари ёзилган саҳифага келди ва уни ўқиркан деди:

— Туф-е сизга, Мэйсон, мен сизни бунақа хашаки найранг ишлатасиз, деб ўйламаган эдим. Боя бир ошнам сизларни учраштириш ҳақида фикр айтган эди. Янглишмаган экан. Мен бўлсам у билан баҳслашиб ўтирибман-а.

— Блокнотимдан варақларни йиртиб олишга ҳаққингиз йўқ! — ҳамон бўш келмасди Мэйсон.

— Биаламан, биаламан. Сиз судга мурожаат қилиб, унинг розилигини олинг, ўша заҳоти қайтариб бераман. Нега бунча қўрқмасангиз клиентингизнинг гапиришидан?

— Негаки, мен ҳали унинг нима ҳақда гапиришини билмайман.

— Яхши. Ҳозир мен сизга бир гап айтаман, Мэйсон — сизнинг манфаатларингизни кўлаб.

— Қулогим сизда.

— Миссис Кемптонни айбловчи баъзи бир далиллар бор. У бугунги тунни шу ерда ўтказди, эҳтимолки, эртанги кунни ҳам...

— Уни нимада айблашяпти?

Трегг мийиғида кулиб қўйди.

— Ё сиз унинг бўйнига айб қўясиз, ё бўлмаса мен сизни habeas corpus¹ қонунни бузганда айблайман, — деди Мэйсон жаҳл билан.

— Бемалол, Мэйсон, бизни ўша habeas corpus қонунингиз билан айблайверинг, лекин билиб қўйинг, биз клиентингизни жавобгар қилишимиз ҳам, бўшатиб юборишимиз ҳам мумкин. Токи сиз ўша қонунингизни пеш қилиш билан овора экансиз, миссис Кемптон шу ерда бўлади. Мен сизга уни бунчалик жон-жаҳд билан ҳимоя қилмасликни маслаҳат берардим ё ҳеч бўлмаганда, у сизга бор ҳақиқатни айтиб бермагунча. Аслини олганда ҳам, Мэйсон, уйда шу аёл билан Бенжамин Эддиксдан бошқа ҳеч ким бўлмаган. Улардан биттаси чавақланган. Хўш, шундан кейин клиентингизга қандай қараш керак?

— Агар у билан гаплашиб кўришимга имкон берсангиз, мен...

— Имкон берилганди, лекин сиз уни гапиришга эмас, мум тишлашга мажбур қилдингиз.

— Бошқа иложим йўқ эди, чунки сиз столга микрофон ўрнатиб қўйгандингиз ва ўн бештacha детективингиз оғзимиздан чиққан ҳар битта қалтис сўзни олиб олишга шай бўлиб турган эди.

— Сиз нима деб ўйладингиз?

— Худди шундай қиласизлар, деб ўйлаган эдим.

— Демак, кўнглингиздаги гап бўлибди. Ҳозир мен сизга бошқа янгиликни ай-

¹ Habeas corpus — шахс озодлиги ҳақидаги қонуннинг номи. Бу қонун 1679 йилда Англия парламенти томонидан қабул қилинган. Бу қонунга кўра, ҳеч бир кимсани суднинг розилигисиз ушлаб туриш ё ҳибсга олиш мумкин эмас эди. Қамоққа олинган ҳар бир фуқаро бир кечакундуз ичида суд томонидан ўзига айб қўйилишини талаб қилишга, бордию айби бўлмаса, қамоқдан озод қилинишини талаб қилишга ҳақли эди.

таман. Машинангиз тайёр, Делла Стрит сизни кутяпти. Ўз офисингизга қайтишингиз мумкин. Хоҳласангиз ўша habeas corpus билан шуғулланинг. Лекин ҳозир тунда биронта судьяни қидириб топишингиз осон бўлмайди. То сиз раддия ёзиб уни судга бергунингизча тонг отади. Ўшанда менга қўнғироқ қилинг, шояд сизга бирон ёрдамим тегса.

— Унгача-чи?

— Унгача миссис Кемптон бизнинг ҳузуримизда бўлади.

10 - б о б

Мэйсон полиция гаражидан ўтиб, ўз машинаси қўйилган ерга борди. Рулда ўтирган Делла Стрит уни қўл силтаб чақирди ва дарров моторни юргизиб юборди.

Мэйсон машинани ўнг томондан айланиб ўтиб, Делланинг ёнига ўтирди.

Делла машинани гараждан ҳайдаб чиқди ва уни тажрибали ҳайдовчилардек шартта чорраҳа томонга бурди.

У йўлни диққат билан кузатиб бораркан, Перри Мэйсондан сўради:

— Улар сиздан бирон нимани билиб олишга уринишгандир?

— Уриниб кўришди. Сиз-чи?

— Мен қилган ишларимни гапириб бердим, улар гапимнинг ростлигига ишонишди, чунки менинг қаердан ва қачон қўнғироқ қилганимни ёзиб олишган экан. Улар бармоқ излари, қон доғларини ахтариб, машинанинг тит-питини чиқазиб юборишди. Шундан кейин мени қўйиб юборишди. Лекин мен сизниям, миссис Кемптонниям осонликча бўшатиб юбормасликларини билардим. Миссис Кемптон ҳеч нима дедими?

— Йўқ. У ўз ҳуқуқини қаттиқ туриб ҳимоя қилди. Улар бизни микрофонлар ўрнатилган хонада учраштиришди.

Делла “тушунарли” дегандек бош ирғади ва машинани светофор тагида жуда усталик билан, биронта ҳам машинани ўзидан ўтиб кетишига йўл қўймайдиган қилиб тўхтатди.

Мэйсон уни кузатаркан, қойил қолиб жилмайиб қўйди:

— Ишонинг, Делла, агар биронта машина олдинга ўтиб кетса ҳам, биз ҳеч қандай зиён кўрмаймиз.

— Менинг нафсониятим зиён кўради. Анови “седан” маркали кулранг машинада ўтирган нусха суллоҳларча мени четга суриб, ўзи олдинга ўтиб олмоқчи бўлувди.

Светофор липиллаб, кўк чироқ ёнди.

Делла яшин тезлигида ҳаракат қилди. Машина турган еридан тезликни олиб, чорраҳадан қуюндек ўтиб кетди. Делладан ўзиб кетишга уринган бояги кулранг “седан” анча орқада қолиб кетди.

— Қаёққа борамиз? — деб сўради Делла. — Офисгами?

— Биронта яхшироқ телефон олдида тўхтанг, — деб жавоб қилди Мэйсон. — Бирон нима тамадди қилиб оламиз. Анови ерда, муюлишда иккита телефонли до-рихона бор.

Делла Стрит муюлишдан буриларкан, машинани деворга уриб олишига сал қолди.

Мэйсон ранжигандай бош чайқаб қўйди:

— Тагин, машинани пала-партиш ҳайдайсиз, деб нуқул мендан нолийсиз...

— Барибир, мен сиздан эҳтиёткорроқман, — деди Делла истехзо билан.

— Келинг, таққослашни қўяйлик, — деб эътироз билдирди Мэйсон.

Делла машинани тўхтатди ва Мэйсон билан бирга телефон буткасига кирди.

— Аввал Жеймс Этнага, сўнг Пол Дрейкка қўнғироқ қилинг, — деди адвокат.

Делла тез-тез рақам терди ва бир лаҳза ўтар-ўтмас деди:

— Мистер Этна? Мана, ҳозир ... мистер Мэйсон сиз билан гаплашмоқчи.

У гўшакни шефига берди.

— Салом, Этна, — деди Мэйсон. — Миссис Кемптон сизга қўнғироқ қилиб тополмабди. Айрим қийинчиликлар вужудга қелган, яъни...

— Хабарим бор, — деди Этна. — Радиодан айтишди. Мен дўстларимникида

меҳмонда эдим. Эшитиб, дарҳол хотиним билан уйга қайтиб келдик. Сизни қидириб кўнғироқ қилмаган жойим қолмади.

— Мутлақо бошқа ерга кўнғироқ қилишингиз керак эди, — деди илжайиб Мэйсон.

— Қаёққа?

— Полиция Бош бошқармасига.

— Ўҳ-ҳў! — деб юборди Этна.

— Клиентингиз миссис Кемптон эрталабгача ўша ерда бўлади.

— Унга нима айб қўйилган?

— Ҳеч қандай?

— Сиз habeas corpus қонуни бузилгани ҳақида норозилик эълон қилмоқчимисиз?

— Менимча, бундан ҳеч қандай наф чиқмайди. Барибир, эртага уни чиқариб юборишади, агар бугун тунда бирор гап айтиб қўймаса, лекин мен унинг сукут сақлашига ишонаман.

— Мен ҳозир ишларимиз қай аҳволда эканлигини аниқлаб олмақчиман, мистер Мэйсон. Сиз у ерда нималар бўлганини менга қисқагина сўзлаб беролмайсизми?

— Миссис Кемптон менга кўнғироқ қилиб, сизни тополмаётганини, ўзи учун зудлик билан адвокат кераклигини айтди. У Стоунхенжда экан. Шунда биз, Делла билан ўша ерга бордик. Кемптон, орқа эшикни очиқ қолдираман, деб огоҳлантирган эди бизни. Эшик чиндан ҳам очиқ экан, лекин миссис Кемптоннинг ўзи иккинчи қаватдаги ётоқxonанинг полида беҳуш узала тушиб ётарди, шу ердаги каравотда эса, Бенжамин Эддикснинг мурдаси юзтубан ётганди. Унинг бир неча ерига пичоқ санчишган, орқасида икки кураги ўртасида пичоқнинг сопи диккайиб турарди.

— Фаҳмлашимча, ҳайвонлар ҳар томонга қочиб кетишган-у уй ва боғ дарҳол қуршовга олинган.

— Қуршовга олинган, деб айтолмайману лекин у ерда тўс-тўполон, шовқин-сурон авжга минганди.

— Балки миссис Кемптон ҳамма гапни полицияга айтиб бергани маъқулдир?

— Мен ҳеч қачон клиентимнинг ҳали мен билмаган нарсалар ҳақида баёнот беришига рухсат бермайман.

— Сиз худди докторга ўхшайсиз.

— Доктор эмасман, — деди Мэйсон, — мен иккинчи ишончли вакилман.

— Ундаймас, сиз содир бўлаётган ҳамма воқеалардан ҳаммиша хабардорсиз. Мен бундай ишни олиб боришга ваколатли деб ҳисоблай олмайман ўзимни. Очиғини айтсам, бу иш сиз билан биз мутлақо беҳабар бўлган қандайдир машғум нарса билан боғланган бўлиши керак — мен аминман. Миссис Кемптон нега борган экан Стоунхенжга?

— Полиция ҳам шуни билиш истагида.

— У сизга айтдим бу ҳақда?

— Йўқ, очиғи, айтишга имкони бўлмади бунини.

— Менинг журналистлардан бир нечта танишларим бор, нима бўлаётганини улардан сўраб билиб олсам ҳам ажаб эмас. Балки сизнинг ҳузурингизга... Масалан, эрталаб соат тўққизларда етиб борарман.

— Келишдик, — деди Мэйсон.

— Яхши. Соат тўққизда офисингизда бўламан. Унгача бирон янгиликни билиб оларман, деб умид қиламан.

— Агар ўшангача миссис Кемптон озод қилинмаса, биз habeas corpus қонунининг бузилганлиги ҳақида баёнот берамиз.

Мэйсон гўшакни илди, бир пас ўйлаб турди-да, кейин Дрейк қидирув агентлигининг бошлиғи Пол Дрейкнинг телефонлар рўйхати дафтарида қайд этилмаган шахсий телефон рақамларини терди.

Пол Дрейк гўшакни кўтарганда Мэйсон унга деди:

— Пол, ишим тушиб қолди сенга. Шошилишчи иш.

— Нега энди, жин урсин, сенинг ҳамма шошилишчи ишларинг нуқул кечаси содир бўлади-а? — деди Дрейк гижингандай бўлиб.

— Ҳаммаси эмас, — деб жавоб қилди Мэйсон.

— Қўйсанг-чи! Телефонда овозингни эшитсам, биламанки, ўша кечаси уйқум ҳаром бўлади. Хўш, нима қилишим керак экан бу сафар?

- Бу сафар сен марҳум Бенжамин Эддикс ҳақида барча мавжуд маълумотларни тўплашинг керак бўлади.
- Марҳум дедингми?
- Худди шундай. Бугун кечқурун кимдир унинг икки кураги ўртасига каттакон пичоқни санчиб кетибди, полиция менинг клиентимдан шубҳаланиб ушлаб турибди: унинг исми Жозефина Кемптон, агар билмоқчи бўлсанг.
- Эддикс ҳақида нималарни билишни истайсан?
- Ҳамма нарсани.
- Қотиллик ҳақида-чи?
- Бу ҳақдаям ҳамма гапни.
- Билишимча, бу маълумотларнинг ҳаммаси сенга эрталаб соат тўққизда етиб бориши керак-а? — деди Дрейк истеҳзо билан.
- Янглишдинг. Соат саккиз яримда, — деб жавоб қилди Мэйсон ва гўшакни илиб қўйди.

11 - б о б

- Роппа-роса соат 8.30 да Мэйсон Дрейкнинг қидирув агентлиги эшиги олдига келди, бу агентлик ҳам, Мэйсоннинг офиси ҳам бир бинонинг битта қаватида эди.
- Пол ўзидами? — сўради Мэйсон коммутатор олдига ўтирган қиздан.
- Ўзида, мистер Мэйсон, сизни кутяпти, — деб жавоб қилди қиз.
- Жуда соз. Унга айтинг менинг олдимга кирсин. Соат тўққизда учрашувим бор, лекин Делла Стрит соат саккиз-у ўттизга етиб келишга ваъда берган.
- Мэйсон ўз офисига кириб келганда Делла уни кутиб турган эди.
- Салом, Делла. Кўп бўлдими келганингизга?
- Ўн дақиқача.
- Сиз кеча кўп қийналдингиз.
- *Менми?* Буни қаранг-а! Кеча кун бўйи гориллалар билан қувлашмачоқ ўйнаган ким эди? Кечаси уйқингизда босинқираб чиқмадингизми ишқилиб?
- Мэйсон жилмайиб қўйди.
- Йўқ, босинқираганим йўқ, лекин жуда ёмон ухладим. Ўша гориллаларнинг бир нимаси бор: улар кўзингга бақрайиб қараганча, муштлари билан ўз кўкракларига тинмай гурсиллатиб урганларида, кўнглингга ўта ғайриоддий фикрлар ва мулоҳазалар келади.
- Ишонаман. Пол Дрейк келадими бу ерга?
- Иҳи. Мен унинг офисиди бўлдим. Уни кутаётганимни айтиб қўйишни илтимос қилдим котибасидан. Делла, мени Қотилликни тергов қилиш бўлими билан уланг-чи. Трегг билан гаплашиб, нима қилмоқчи эканлигини билмоқчиман.
- Делла Стрит полиция Бош бошқармасига қўнғироқ қилди, лекин лейтенант Трегг ўрнида йўқ экан.
- Унда, сержант Холкомб келсин телефонга, — буюрди Мэйсон.
- Биласизку, шеф, у сизни ўлгудек ёмон кўради.
- Ҳеч нима қилмайди. Кўрайлик-чи, нима деркин бизга. Мен янгиликларни билишим керак.
- Бир сония ўтмай Делла Мэйсонни имлади, у гўшакни олди:
- Салом, сержант, мен клиентим — миссис Кемптон ҳақида билмоқчи эдим...
- Сизни нима қизиқтиради ўзи?
- Билолмай турибман: habeas corpus қонунини ишга солсаммикин, ё уни шундоқ бўшатиб юборасизларми?
- Биз уни бўшатиб юбордик...
- Йўғ-е? Буни мен билмадим.
- Билиб оласиз ҳали. Озод қилинганига ярим соат бўлди. Мен бу ҳақда офисингизга ҳам қўнғироқ қилдим, лекин ҳеч ким жавоб бермади. Уй телефонингиз телефонлар рўйхати дафтариди қайд этилмаган экан. Ахир, сиз осмондан тушган-сиз-ку! Миссис Кемптон ҳам, мен ҳам сизни қаердан топишни билолмадик. Лекин биз бу аёлнинг иккинчи ишончли вакили — Жеймс Этнанинг телефони толдик. Мен унга қўнғироқ қилдим, у келиб миссис Кемптонни олиб кетишга сўз берди.

— Демак, сиз у аёлни бўшатиб юбордингиз, тўғрими?

— Жуда тўғри.

— Энди у шубҳадан ҳолими?

— Ким айтди сизга ундан шубҳа қилинган эди деб?

— Жуда соз. Сиз менга бор ҳақиқатни айтдингиз, деб умид қиламан, — деди Мэйсон ва гўшакни илиб қўйди.

Делла Стрит шефига савол маъносида қаради.

— Холкомб. Миссис Кемптон бўшатиб юборилди, деб айтяпти, — деди Мэйсон.

Пол Дрейк эшикни келишилган усулда тақиллатди, Делла бориб эшикни очди.

— Салом дўстлар! — деди Пол. — Вой бў-ўй, гижинглаган тойдай сизлар-у, тўйиб ухлаганга ўхшайсизлар. Менинг аҳволимга қаранг, кетма-кет қаҳва ичавериб, тўхтовсиз маълумотлар қабул қилавериб миям ғовлаб кетди — сармастман.

— Жуда соз-да, — деди Мэйсон. — Ўтир. Ичган қаҳваларинг ўзингни, менга йиғган маълумотларингдан сўзла.

Пол Дрейк — баланд бўйли, хушбичим, ранги синиққан йигит, — чарм қопланган каттакон роҳат курсига жойлашиб ўтирди — бу унинг суюкли жойи эди. Полнинг кўзлари қарта ўйинида жуда кўп йиллик таржриба орттирган қиморбозники сингари мутлақо лоқайд боқарди, зеро бу кўзлар эгаларининг жамики ҳис-ҳаяжонларини пинҳона сақлашга одатланган эди.

У оғзини катта очиб эснади сўнг чўнтагидан блокнот олди-да деди:

— Ўйлайманки, ҳамма гапни бир бошидан эшитишни хоҳласангиз керак.

— Жуда топағонсан-да, Пол.

— Бенжамин Эддикс, — қироат билан гап бошлади у, — эллик икки ёшдаман, деб айтган. Таҳминларга қараганда, унинг қирқ олти ёшли укаси бор: Герман Эддикс. Ака-укалар бир-бирига меҳрибон бўлишган. Улар камбағал оиладан чиқишган ва илм олишга унчалик зўр беришмаган. Мен бизнинг тушунчамиздаги илми назарда тутяпман.

Кейин Герман негадир кўринмай қолган. Бенжамин, укамнинг қасерда эканлигидан мутлақо беҳабарман, деб айтган. Бу гапи тўғри бўлиши мумкин. Чунки, мишмишларга қараганда, Герман жанжал чиқариб, муштлашиш пайтида кимнидир ўлдириб қўйган, кейин...

— Бас қил, Пол, — деб шартта унинг сўзини бўлди Мэйсон. — Сен ахир детективсан-ку. Одамларнинг мишмиш гаплари билан нима ишинг бор? Менга далиллар керак. Нимани аниқладинг?

— Биласанми, Перри, бу сен ўйлаганча осон иш эмас! Эддикс — миллионер. У жуда йирик ишлар билан шуғулланади. Бу ерда у ўн олти йилдан бери туради. Унинг ўтмиши ҳақида ҳеч ким ҳеч нима билмайди: қаёқдан келиб қолгани ҳам, шунча бойликни қандай орттиргани ҳам ҳеч кимга маълум эмас.

— Нима, буни ҳатто унинг банкирлари ҳам билмайди, демоқчимисан? — ишонқирамагандай деди Мэйсон.

— Ҳеч ким. У берилган ҳар қандай саволга жавоб беришдан бош тортган. У доим фақат: “Ахир мен сизлардан кредит ажратишни сўрамаяпман-ку. Мен ҳамма нарсани фақат нақд пулга харид қиламан”, деб такрорларкан.

— Вей, нима деяпсан, Пол? Ахир солиқ инспекторлари бор-ку!

— Уларгаям гап топган: менда амнезия касали бор — хотирам чатоқ, деб ваз қилган. Айтишига қараганда, фақат мазкур пайтда нима бўлганлигини билармиш. Хуллас, фаромуш хотирмиш.

— Шу тугуруқсиз гапга ишонишибдими?

— Ишонишмаган, албатта. Улар ҳатто унинг бармоқ изларини бир амаллаб олиб, ФБР орқали текшириб ҳам кўришган. Бу ҳам наф бермаган, унинг шахси бирорта ҳам қидирув картотекасида учрамаган.

— Сармойаси қанча деб ўйлайсан?

— Икки ё уч миллион бор-ов. Жуда катта даромад қилади. Даромадларини дарҳол бошқа ишларга сарфлаб юбораркан. Шундан келиб чиқиб, унинг бойлиги миқдорини аниқ айтиш жуда қийин. Нима бўлганда ҳам, унинг пуллари ошиб-тошиб ётибди. У кўнгли тусанган ҳар қандай ишни қила олади, десак янглишмаймиз.

— Кўнгли нимани тусар экан?

— Мана суҳбатимизнинг энг қизиқ ерига етиб келдик. Биласанми, Перри, гап-

нинг пўскалласини айтадиган бўлсак, шуни унутмаки, Эддикс кимнингдир номига албатта васиятнома ёзиб қолдирган бўлиши керак. Чамаси, ўша васиятнома-нинг тўғрилигига эътироз вужудга келган бўлиши мумкин — Эддикснинг мияси жойида эмаслиги сабабли.

— Бу унинг маймунлар билан тажриба ўтказгани оқибатими?

— Йўқ, ундан ҳам мураккаброқ, муҳимроқ гаплар борга ўхшайди, — деб жавоб қилди Дрейк. — Фаҳмимча, Бенжамин Эддикс ўзидан қўрққан. Шахсан менинг фикримча, у кимнидир ўлдирмоқчи бўлган, балки ўлдиргандир ҳам.

— Нега сен бундай фикрга келдинг?

— Негаки, Эддикс ҳамиша, ўлдириш истаги инсон инстинктларининг ажралмас бир қисмидир, деб исботламоқчи бўларкан. У, цивилизация инсонда, айниқса, бехатар шароитда ўсган болаларда бу инстинктни фақат заифлаштира олган, холос, лекин агар экстремал вазият вужудга келиб, тирик қолиш учун кураш бошланса, ўлдириш истаги инсон табиатида яна ҳақиқий инстинкт даражасида намоён бўлади, деб таъкидларкан. Шунингдек, у яна, одам гипноз остида ўзи билмай қотиллик қилиши, аммо хушига келгач, нима иш қилиб қўйганлигини мутлақо эслай олмаслиги мумкин, деб айтар экан.

— Бошқача қилиб айтганда, у бир пайтлар қилган қотиллиги учун унга қўйилган айбловдан ўзини ҳимоя қилиш режасини туза олиш мумкин бўлган, — деди Мэйсон.

— Ёки энди амалга оширомоқчи бўлган қотиллигини хаспўшлаш учун ҳам, — деб илова қилди Дрейк.

— Гапнинг қисқаси, Пол, бу машҳур одам, истаган кишисини калака қилиши мумкин. Ҳамонки, у шундай ривоятни пеш қилар экан, унинг сирларини фош қилишга уринган товламачи йиллаб кавлаштирганда ҳам ҳеч нима топа олмайди.

— Тўғри. Шуниси қизиқки, у: “Мен ўз ўтмишим ҳақида ҳеч нимани эслолмайман, бу тўғрида бош қотириб ўтиришни ҳам истамайман. Қолаверса, мен бугунги кунда яшайман. Ва айнан шу яшаётганимгина мени қизиқтиради”, деб ҳар қандай жавобдан бўйин товлаши мумкин.

— Демак, у ўз назаряларини тасдиқлаш учун беҳисоб пул сарфлаган.

— Тўғри, асосан ўзини ҳимоя қилиш учун.

— Бу табиий ҳол, — деб гапида давом этди Мэйсон, — чунки одамлар устида тажриба ўтказа олмаган — бу жуда хатарли эди.

— Тўғри. У гориллалар ва бошқа тоифадаги маймунларни сотиб олиб, уларни қотиллик қилишга ўргатмоқчи бўлган, агар у маймунларни чиндан ҳам гипноз қила олса, улар Эддикснинг итоаткор ижрочилари бўлар эди.

— Лекин бунга у қандай эришаётган экан?

— Ҳар хил усул билан. Эддикснинг қўл остида бир нечта дрессировкачи билан битта психолог ишларкан. Унинг бутун умидлари шулардан экан. Мен ўша психолог билан гаплашдим. Унинг исми Блевинс, Алан Блевинс.

— Ўша Блевинс кеча кечаси қаерда бўлган экан? — деб сўради Мэйсон.

— Уйида ўтирган экан.

— Стоунхенжда бўлмаган эканми?

— Маймунлар устида тажриба ўтказиш билан шуғулланган одамларнинг ҳаммаси бундан бир ҳафтача бурун ишдан бўшатирилган экан, — деди Дрейк. — Эддикс ҳатто барча ускуналарни ҳам улоқтириб ташлабди.

— Нима сабабдан?

— Тажрибалар ниҳоясига етди, буни тасдиқловчи амаллар муваффақият билан бажарилди, — деб айтибди у.

— Эддикснинг ўзи нима билан шуғулланган экан?

— Буни мен ҳам билишни истардим. Блевинс айтиб бериши керак бу тўғрида. Тўғри, уни гапиртириш анча қийин бўлди, чунки уни кечаси соат учда безовта қилишимга тўғри келди.

— Ҳа-а, — деди Мэйсон, — агар Эддикснинг қотили горилла бўлмаса, уни ўлдирган одамни топгунча полиция роса онасини кўради ҳали. Лекин сен Эддикс тўғрисида бирон янгилик кавлаб топгандирсан, албатта, Пол?

— Ҳа, баъзи бир нарсалар бор, лекин биронта ҳам жиддий гап йўқ. Унинг адвокати Сидней Хардвик хўжайининининг ўтмиш ҳаётидан озми-кўпми хабардор

бўлса керак. Лекин аниқ биламан-ки, у ҳеч нимани айтмайди. Эддикс даставвал олтин қонлари билан шуғулланган, кейин нефть қонида иш олиб борган. Унинг пуллари ўнлаб банкларда сақланади, у жуда кўп жабҳаларда иш юритган, лекин бирон марта ҳам кредит олмаган. Турган гапки, бу солиқ инспекциясига ёқмаган ва у Эддикс фаолиятида қўйилган ҳар бир қадамни кузата бошлаган, аммо унинг иш бошқарувчиси — Мортимер Херши инспекцияни жуда усталлик билан лақиллатган кўринади. Менинг охириг умидим — Натан Фоллон, у Эддикс билан жанжаллашиб қолибди. Фаҳмимча, у пайт пойлаб туриб, албатта хўжайинига қақшатиқ зарба беради.

— Жудаям синчиклаб суриштириб кўр, кеча кечаси Фоллон қаерда санқиб юрганкин, — деди Мэйсон.

Пол Дрейк унга таассуф қилгандек қараб қўйди:

— Азбаройи шифо, сенингча кечаси билан мижжа қоқмай нима билан шуғулланибман? Мен полиция хабардор бўлган ҳамма нарсаларни билишга уриндим. Лекин полиция дастлабки пайтларда кўп нарсдан беҳабар экан. Натан Фоллон Невада штатидаги Лас-Вегас шаҳарида бўлган, мен унинг чиндан ҳам ўша ерда бўлганини таъкидлаяпман. Херши Санта Барбарада бўлган. Мен буни текшириб кўрдим, полиция ҳам.

— Яна бирон муҳим гап борми, Пол?

— Қалашиб ётибди! Энди мени ҳайрон қолдирган бир масалани эшит: маълум бўлишича, Эддикс бизнес билан шуғулланаркан, бу борада ҳеч кимга ишонмаган. У ўз фаолиятини Фоллондан ҳам, Хершидан ҳам сир сақлаган.

— Сен буни қоралаяпсанми?

— Йўқ...

— Унинг қанақа сирлари бор экан, Пол?

— Масалан, Эддикс кутилмаганда ғойиб бўлиб қоларкан. Ҳар қалай яхта командаси аъзоларидан бири шуни таъкидлаятти. Уни Эддикс ишдан ҳайдаб юборибди. Шунинг учун уни ёмон кўрар экан. Бир неча марта шундай бўлибди: гарчи Эддикс яхтада бўлмаган бўлса ҳам, ҳамма уни шу ердалигига ишонган. Чунки у чиндан ҳам ҳамманинг кўзи олдида яхтага кўтарилган, кейин сўнгги дақиқада қирғоққа тушиб қолган. Яхтада телефон ўрнатилган экан. Афтидан, Эддикс капитанга қўнғироқ қилиб, қаёққа сузиш ва нима қилиш ҳақида фармойиш бериб турган. Яхта Каталина ороли олдида лангар ташлаган чоғда Эддикс бирдан яхтада пайдо бўлиб қоларкан ва доим шу ерда эдим, каюта эшигини ичидан берки-тиб ишлаётгандим, деб айтаркан.

Мэйсон ҳаяжонда лабларини тишларди.

— Буни ким тасдиқлаши мумкин? — деб сўради у.

— Фақат капитан, лекин у гунг бўлиб олган.

Мэйсон ўйланиб қолди, сўнг бирдан шундай деди:

— Жуда соз, Пол. Эддикс узоқдан туриб қўнғироқ қилган, демак бу қайд этилган бўлиши керак. Энди сен бундай қилишинг керак: қандай усулни қўллаш сенинг ишинг, ишқилиб менга ўша телефонда гаплашишларни қайд қилган дафтарни топиб берсанг бўлгани. У қўнғироқ қилган телефонларнинг рақамларини аниқла. Ана унда биз унинг Фоллон билан Хершидан қаерларга яширинганини билиб оламиз... Шошма-чи, Пол, мабодо аёл киши аралашмаганмикин бу ишга?

— Аёлларга унинг унча хуши бўлмаган-ов, аммо молиявий фирибгарларга устаси фарағ экан, назаримда, у солиқ инспекциясини ҳам айнан шунақа йўл билан гел қилиб юрган.

— Сен унинг фотосуратини топдингми?

— Топдим.

— Яхши. Телефон қвитанцияларини текшириб кўр, шояд бирон илгак топила.

— Келишдик. Менда яна баъзи бир мулоҳазалар бор. Эддикс...

Эшик оҳистагина аммо қатъий тарзда тақиллаб Дрейкнинг сўзини бўлди.

Делла Стрит эшикни қия очиб, ташқарига мўралади, сўнг ланг очиб деди:

— Хайрли эрта! Сал барвақтроқ келиб қолдинглар!

Офисга Жозефина Кемптон билан Жеймс Этна киришди.

Мэйсон уларни Дрейкка таништирди, сўнг Этнадан сўради:

— Ишлар қалай?

— Аъло! — деди у ғурур билан. — Ишларимиз жойида, Мэйсон.

Миссис Кемптон бош ирғаб илова қилди:

— Менга хушназокат билан муомала қилишди.

Мэйсон унга кўзларини сузиб қаради.

— Хўш, нималарни сўзлаб бердингиз уларга? — деб шубҳа билан сўради у.

— Мутлақо ҳеч нима демасим. Фақат сизнинг айтганларингизга амал қилдим.

Мэйсон синовчан кўзларини бир неча лаҳза аёлнинг юзига тикиб турди, сўнг бирдан Дрейкка ўгирилиб деди:

— Кечирасан, Пол, сендан чиқиб кетишингни илтимос қиламиз. Бу билан, сенга ишонмаймиз, демоқчи эмасмиз, ўзинг яхши биласан, ошна, мижознинг ўз адвокати билан учинчи шахс иштирокида суҳбати ўз махфийлигини йўқотади: сен клиентимни хижолатга солиб қўйишинг мумкин. Делла бегона ҳисобланмайди, чунки у менинг котибам ва статус бўйича суҳбатга қатнашиш ҳуқуқига эга, аммо бу ҳуқуқ сенга тегишли эмас.

— Майли, қайтага яхши бўлди, — деди Дрейк. — Ҳайрият, бугун мен ҳам одамлардай дурустгина нонушта қиладиган бўлдим. Туни билан, телефон жирингламаган қисқа лаҳзаларда, нукул бутерброд тишлаб қаҳва ичавериш меъдамга тегиб кетди. Пастга тушиб мен ҳам бир одамлардай овқатланай.

Дрейк чиқиб кетди.

— Ўтиринглар, — деди Мэйсон Этна билан Жозефина Кемптонга. — Мана энди, миссис Кемптон, менга ҳақиқатни, фақат ҳақиқатни сўзлаб беришингиз керак.

— Мен сизга ҳақиқатни айтдим.

Мэйсон бош чайқади.

— Мистер Мэйсон! — деди миссис Кемптон аччиғланиб. — Нима, сиз мени, ёлғон сўзлади, деб ҳисобляяпсизми?

— Мен полициянинг нималигини биламан, — деб жавоб қилди Мэйсон, — унинг қандай ишлашини ҳам яхши биламан. Ўша уйда ўлдирилган мурда билан сиздан бошқа ҳеч ким бўлмаган. Сиз биронта гувоҳлик беришдан мутлақо бош товлаб-сиз-у шунга қарамай, улар сизни қўйиб юборишибди-да?

— Тўғри. Қўйиб юборишди. Улар ҳатто менинг уйимга одам юборишди, у бориб кийимларимни олиб келиб берди.

— Қанақасига? — тушунмади Мэйсон.

— Гап шундаки, улар эгнимдаги кийимимни экспертиза учун топширишни илтимос қилишди. Қотиллик юз берган ҳолларда агар улар бирон кишидан шубҳалансалар доим шундай қилишар экан. Лекин бу қуруқ расмиятчилик — ҳар ҳолда улар айнан шундай деб айтишди менга. Шунисиям борки, анализ фақат эртага тайёр бўларкан демак буюмларимни қайтариб беришгунча кутиб ўтиришимга тўғри келаркан. Шунга кўра, менга бошқа кийим олиб келиш учун ўз ходимларини уйимга юборишни таклиф қилишди. Шунда экспертиза натижасини кутмай, уйимга кетаверишим мумкин бўларкан.

— Улар шундай қилишдими?

— Ҳа.

— Уларга уйнинг калитини бердингизми?

— Калит конвертда эди. Улар ёнимда бор буюмларнинг ҳаммасини тортиб олиб, каттакон конвертга солиб қўйишганди.

— Демак, сиз бошқарма ходимасининг уйингизга киришига рози бўлибсиз-да?

— Ҳа.

— Кейин нима бўлди?

— Улар менга кийимимни олиб келишди. Ҳаммалари мен билан жуда яхши муомала қилишди. Кейин улар менга, минг афсуски, сизни ушлаб қолиб янглишиб-миз, сиз мутлақо шубҳадан холисиз, негаки мистер Эддиксни ким ўлдиргани бизга маълум бўлди, деб айтишди.

— Ким айтди сизга бу гапни?

— Ўша уйимга бориб келган ходима.

— Кейин нима қилдингиз?

— Мендан, нима истайсиз, деб сўрашди. Мен сизга қўнғироқ қилмоқчи бўлганимни айтдим.

— Бу қачон бўлган эди?

- Эрта тонгда.
- Кейин нима бўлди?
- Офисга келмасингиздан олдин қаерларда бўлишингизни ҳеч ким билолмади. Шундан кейин мен, бўлмаса, мистер Этнага қўнғироқ қилинглар, у ўрнидан турган бўлса керак, деб айтдим.
- Демак, мистер Этна бориб сизни олиб чиққан.
- Тўппа-тўғри.
- Мэйсон Этнага қаради. У бош ирғаб, аёлнинг гапини тасдиқлади.
- Сиз бу хонимни камерадан олиб чиқдингизми? — деб сўради Мэйсон.
- Унчаликмас. Мен уни пастда, гаражда учратдим.
- Гаражда?
- Ҳа.
- Қайси гаражда?
- Полиция гаражида. Ўша ерда...
- Кеча кечаси бизни ўша ерга олиб боришган эди, — деб гапга аралашди миссис Кемптон. Эсингиздами? Мен полициячиларга, сизларни безовта қилмоқчи эмасман, яхшиси, гаражга тушиб, ўша ерда мистер Этнани кутиб тура қолай, деб айтдим.
- Демак, сиз уни гаражда кутдингиз?
- Ҳа, худди кеча кечаси биз полициячи машинасидан тушган ерда.
- Нима, полиция гаражига машинада кириб боришингизга рухсат беришдими? — деб сўради Мэйсон Этнадан.
- Йўқ, машинани ташқарида қолдириб, ўзим ичкарига кирдим ва қўл силтаб миссис Кемптонни чақирдим. Бу киши дарҳол югуриб чиқдилар. Нима? Бу билан вазият ўзгарадими?
- Йўқ, мен буни билишим керак эди, холос, — деб жавоб қилди Мэйсон.
- Тушунмадим, — деб елкасини учириб қўйди Этна.
- Миссис Кемптон, сиз яна ниманидир айтмаясиз, — деди Мэйсон.
- Нимани назарда тутяпсиз?
- Сиз жуда муҳим бир гапни айтишни унутдингиз, у шундай далилки...
- Миссис Кемптон бош чайқади:
- Мен сизга ҳамма гапни айтдим, мистер Мэйсон.
- Кейин мистер Этна сизни тўғри бу ерга олиб келдимми?
- Олдин уйимга олиб борди. Мен у ерда атиги беш-ўн дақиқа бўлдим. Кейин бу ёққа келдик.
- Миссис Кемптон сиздан бир гап сўрамоқчи эдим, — деди Этна.
- Аёл бош ирғади:
- Мистер Мэйсон, айтинг-чи, агар одам ўлса, унинг банкдаги счёти нима бўлади? Мен тўлдирилган аммо ҳали банк томонидан тўланмаган чекни назарда тутяпман.
- Одам ўлганидан кейин, у ёзган чек бекор қилинади. Ўлган одамнинг банкдаги счётининг фаолияти тўхтатади. Банк одамнинг ўлганини билган заҳоти унинг чекларига ҳақ тўлашни тўхтатади.
- Борди-ю, бу банк чеки бўлса-чи?
- Банк чеклари, — деб мийиғида кулиб қўйди Мэйсон, — бу банкнинг ўзи томонидан берилган чеклардир. Банклар эса ўлмайди.
- Борди-ю, бу... Тушунинг, мен буни фақат қизиққанымдан сўраяпман...
- Бунинг нимасига қизиқаяпсиз?
- О, мен бу билан мистер Эддикснинг иш усулини назарда тутяпман. У нақд пуллар ва банк чеклари билан шуғулланганда роса найранг ишлатарди. У ҳар турли банкларнинг чекларини сотиб олиб, уларни индоссамент¹ қиларди.
- Энди сиз, агар чек ёзиб берган одам ўша чек орқали банкдан пул олинмасдан олдин ўлиб қолган тақдирда, ундай чек индоссамент сабабли ўз қонуний кучини йўқотмасмикин, деб сўрамоқчисиз, шундайми?
- Тўппа-тўғри.
- Нега бу нарса сизни қизиқтириб қолди?

¹ Индоссамент — бирон ҳужжат, чек ёки векселнинг орқасига, унинг бошқа шахсга берилганини тасдиқловчи ёзув.

- Шунчаки, билиб қўймоқчи эдим.
- Банк чекига пул тўланади, — деб жавоб қилди Мэйсон. — Бас, энди Эддикснинг уйида бўлган воқеалар ҳақида гаплашайлик.
- Яхши, — деди миссис Кемптон. — Мен сизга ҳақиқатни, бутун ҳақиқатни сўзлаб бераман, кейин сиз нима қилишим кераклигини айтасиз. Чунки ўзим бирон кишига бир оғиз ҳам сўз айтишга журъат эта олмайман, сабаби менинг ҳар битта...
- Газета мухбирларига нима ҳақда гапирдингиз?
- Ҳеч нима демадим.
- Улар нимани сўрашди сиздан?
- Улар ҳам ҳеч нима сўрашмади. Чунки полициячилар менга, сизни эрта тонгда чиқариб юборамиз, газетачилар беҳабар қолищади, деб айтишди. Шунинг учун, газетачилар мени безовта қилишмади.
- Вазият борган сари авжга чиқяпти, — деди Мэйсон Этнага паст овоз билан.
- Полиция эҳтиёткор бўлишни билади, — деди у.
- Бўлмасамчи! Лекин шу нарсени деб, полиция барча газеталар билан жанжаллаша олмайди-ку, — деди Мэйсон.
- Бу сафар шундай жанжал кўтарилиши ҳам уларни тўхтатолмабди.
- Тўхтатолмабди, жин урсин уларни, — деди Мэйсон овозини янада пастлатиб. — Давом этинг, миссис Кемптон. Сиз нега Стоунхенжга боргандингиз?
- Менга мистер Эддикс қўнғироқ қилувди.
- У қаерга қўнғироқ қилди?
- Уйимга.
- Сизнинг телефонингизни у қаердан олибди?
- Буни билмайман.
- У нима деди сизга?
- Сиз билан учрашсам дедим, деди.
- Сабабини айтдимиз?
- Сизни ноҳақ ранжитганим учун узр сўрамоқчиман, деди. Яна, менга айтадиган муҳим бир гапи ҳам бор экан.
- Сиз бу ҳақда мистер Этнага хабар қилдингизми?
- Йўқ, Мистер Эддикс, бу ҳақда ҳеч кимга ҳеч нима демаслигимни ва соат олтига уйига етиб боришимни илтимос қилди.
- Соат олтига?
- Ҳа. Айтишига қараганда, соат олтигача муҳим учрашуви бор экан, кўп вақти шу учрашув билан банд бўлар экан, ундан кейин, соат олтико қирқ бешда яна банд бўларкан. Шунинг учун, роппа-роса соат олтига етиб боришимни илтимос қилди.
- Вақтида етиб бордингизми?
- Ҳа.
- Уй ичига қандай кирдингиз?
- Роуз-Стритдаги ўша 546 рақамли орқа эшикдан.
- У очикмиди?
- Йўқ, берк экан.
- Бўлмаса, қандоқ кирдингиз?
- Ёнимда эшикнинг калити бор эди.
- Айтмоқчисизки, ҳамма вақт калит ёнингизда бўлган, шундайми?
- Ишдан бўшатиганимда, ҳеч ким мендан уни талаб қилмаган эди.
- Эддикс буни билармиди?
- У мендан, ҳалиям сизда эшикнинг калити борми, деб сўради. Мен, бор, дедим. У, яхши, деди ва менга орқа эшикдан кириб, иккинчи қаватдаги унинг кабинетига кўтарилишимни илтимос қилди. Мистер Мэйсон, бунинг нимаси ёмон? Мен у ерда ишлаб юрган пайтимда деярли ҳар куни шундай қилардим.
- Ҳа, ишлаб юрган пайтингизда. Аммо энди бу мутлақо бошқа вазият.
- Вой, нималар деяпсиз, ахир мистер Эддиксдек иши бошидан ошиб ётган одам келиб-келиб, шаҳсан ўзи менга эшик очгани пастга тушарканми? Бу нарса менинг хаёлимга ҳам келмаганди, чунки ёнимда калит бор эди, уйга кирадиган йўлни ҳам жуда яхши билардим!
- Нима, сизга эшик очадиган бошқа ҳеч ким йўқмиди уйда?
- Йўқ. У уйда бир ўзи экан.

— Буни у сизга телефонда айтдим?

— Ҳа.

— Сиз унинг овозини танидингизми? — деб сўради Мэйсон.

— Ҳа, албатта. У яна, бинт равон гапиришимга ҳалал беряпти, деб ҳазил ҳам қилди.

— Нега ҳалал бераркан?

— Мен буни сўрамадим. Унинг ўзи, ярасини бошқатдан боғлашганда, иягини ҳам қўшиб боғлашганини тилга олувди.

— Соат нечада қўнғироқ қилувди?

— Соат икки яримларда.

— Кейин у ерга бордингизми?

— Ҳа. Мен автобусга чиқиб, роппа-роса соат 5.50 да Олив-Стрит муюлишига етиб бордим. Кўрдингизми, автобуслар ҳаракати жадвали ҳали ҳам эсимда эди, ахир ишлаган пайтимда доим шу автобусда борардим-да.

— Кечирасиз, ҳалитдан сизга энг муҳим саволни бермоқчиман. Сиз етиб борганингизда Эддикс тирикмиди?

— Ҳа.

— Нима деди у сизга?

— Ҳамма гап шунда-да, у бир оғиз айтишга улгурмади. Мен хонага кириб боришим билан уни ўлдиришди?

— Ким ўлдириди?

— Горилла.

— Давом этинг, миссис Кемптон, давом этинг. Фақат битта илтимос: сал... аниқроқ гапиришга уриниб кўринг... далилларни...

— Мистер Мэйсон, ўтинаман, менга ишонинг. Ҳамма айтаётган гапларим — чин ҳақиқат. Ҳаммасини ўз кўзим билан кўрдим. Мистер Эддикс каравотда ётган эди, шунда горилла тепасига келиб, бир неча марта унга пичоқ санчди.

— Бу қайси горилла эди?

— Аниқ айтолмайман, мистер Мэйсон. У учта энг йирик гориллалардан биттаси эди, лекин қайси бири эканлигини билмайман. Унинг ўзини тутиши бу гал бошқача эди, у гипноз жазаваси ҳолида мистер Эддиксни ўлдириди.

Мэйсон миссис Кемптонга ўйчан қараб қўйди.

— Сиз менга ишонмаяпсиз, мистер Мэйсон, тўғрими?

— Мен ишонган тақдирда ҳам, бу гапингизга суд ҳеч қачон ишонмайди, — деди Мэйсон.

— Ҳайронман, нега энди? — аччиғланиб сўради аёл, — Ахир Эддиксининг ўзи неча-неча йиллардан бери шу нарча устида тажриба олиб борган-ку. У доим гипнозга мойил гориллани топишга ҳаракат қиларди ва ...

— Яхши, — деди Мэйсон. — Давом этинг. Баҳслашиб вақтни бекорга ўтказмайлик.

— Мен хонага кирдим. Олдинига мистер Эддиксни кўрмадим. Уни чақирдим, шундан кейин кўриб қолдим. У каравотда ётарди. Назаримда, ухлаётгандай эди. Шу пайт ваннахонанинг муюлишидан горилла чиқиб келди. У гипноз кайфиятида эди, мистер Мэйсон.

— Сиз бу гапни иккинчи марта такрорлаяпсиз. Бундай фикрга келишингизга нима сабаб бўлди?

— Унинг кўз қараши. У менга жилмайиб қўйиб, каравот томон юрди. Юрганида оёғини жуда ғалати тарзда судраб босди. У муттасил жилмаяр ё, аниқроқ қилиб айтсам, гўё ўзини қийнаб келган одам билан ўрин алмаштирганидан ҳузур қилаётгандай, тинмай истеҳзо қиларди.

— Сиз нима қилдингиз?

— Мен чинқириб юбориб, ҳушимдан кетдим.

— Уйда қафасдан қочиб кетган гориллалар санғиб юрганини билармидингиз? — деб сўради Мэйсон. — Сиз йўлакдаги қафаслар ёнидан ўтаётганингизда, қафасдан чиққан биронта гориллага кўзингиз тушдими?

— Йўқ, ҳамма ёқ жобажо эди. Қафаслардан бирида иккита баҳайбат горилла, иккинчи қафасда жуссаси чоғроқ. Ўзининг дўстона хулқи билан бошқа маймун-

лардан ажралиб турувчи яна бир горилла ўтирарди — бу икки қафас кейинроқ очилиб қолибди.

— Демак, сиз йўлакдан ўтиб кетганингиздан кейин кимдир гориллаларни қафасдан чиқариб юборган, у ҳолда...

— Бу ишни горилла қилган.

— Қайси горилла.

— Мистер Эддиксни ўлдирган горилла.

— Буни сиз қасдан билдингиз?

— Биладан, вассалом. Ҳамиша улар билан ёнма-ён ишлагандан кейин, хулқлари, феълларини билмай иложинг йўқ. Қафас эшикларини уларнинг ташқаридаги лўкидонни суриб очиш мумкин, лекин яхшилаб уринилса, ичкарида туриб ҳам эшикни очса бўлади. Горилла ўзини озод ҳал қилган заҳоти, биринчи навбатда бошқа қафасларни очишга тушади.

— Давом этинг.

— Шундай қилиб, ҳушимдан кетдим. Кейин ҳушимга келиб кўзимни очсам, ёнимда шажжигина хушфёъл горилла ўтирипти — у мени яхши кўрар эди. Бу горилла шўх-шўх чинқариб юзимни яларди — шу ҳаракати мени ҳушимга келтирган бўлса керак.

— Қўрқиб кетгандирсиз?

— Унчаликмас. Кўзимни очган заҳотим уни танидим.

— Кейин нима бўлди?

— Кейин мен у билан гаплаша бошладим, у менинг соғ эканлигимни кўриб, жудаям севиниб кетди, юзларимни, сочимни силади — хуллас, жуда мамнун эди.

— Кейин?

— Ўрнимдан туриб у ёқ бу ёққа қарадим ва мистер Эддиксининг ўлиб ётганини кўрдим. Унинг икки кураги орасига пичоқ санчилган эди. Шунда мен телефонга югуриб бориб, мистер Этнага қўнғироқ қилдим, аммо уни тополмадим. Сизга қўнғироқ қилдим, ҳеч ким гўшакни кўтармади. Барибир, қайта-қайта қўнғироқ қилавердим. Сизни топишдан ҳам умидимни узган эдим, шунда бирдан мисс Стрит гўшакни кўтариб қолди.

— Нега полицияга хабар қилмадингиз?

— Негаки, мистер Мэйсон, нима қилишимни билмай бошим қотган эди. Сиз менга зудлик билан ҳеч кимга билдирмай, уйни тарк этишни буюрсангиз керак, деб ўйлаган эдим. Гапим рост, мен нима қилишни билмай гаранг эдим.

— Шу воқеалар пайтида баҳайбат горилла қаерда эди?

— Биринчи қилган ишим — мистер Эддиксининг кабинетига очиладиган эшикларнинг ҳаммасини ичидан беркитдим.

— Анави хушхулқ гориллангиз нима бўлди?

— О, мен уни кабинетда қолдирдим. У мутлақо беэён жонивор, худди гўдак боладек. У мени учратганидан шунақанги хурсанд эдики, ҳайдаб чиқаришга ҳеч ҳаддиди сизмади. Горилла нуқул чапак чалар ва...

— Давом этинг, — деб аёлнинг сўзини бўлди Мэйсон.

— Эсингизда бўлса, мен сизни пастда, Роуз-Стрит кўчасига чиқадиган 546 рақамли эшик олдида кутаман, деб айтувдим. Лекин кабинетдан чиққани кўрдим, бу ёқда сизни кутиб оладиган пайт яқин қолган эди. Ниҳоят, таваккал қилиб, аста-секин эшикни очиб, йўлакка мўраладим. Ҳаммаёқ жимжит, лип этиб пастга тушдим ва холл томон юра бошладим, ана шунда нимадир бошимга шундай қаттиқ зарб билан урилдики, кўзларимдан учқунлар чиқиб кетди. Кейин ҳушимга келганимда кўзимни очиб қарасам, яна Эддиксининг кабинетига ерда ётибман, ёнимда сиз горилла билан юзма-юз турибсиз: Горилланинг важоҳатига қарадим-у, ҳозир фалокат юз беради, деб кўнглимдан ўтказдим.

— Нега?

— Негаки, у энг хавфли, энг бадқаҳр горилла эди. Унинг феъли доим ўзгариб турарди. Бир зумдан кейин нима қилишини ҳеч тасаввур қилиб бўлмасди. Назаримда у ё эшикни бузган, ё яна бошқа бир нимани синдирган — аниқ айтолмайман, фақат шу нарса эсимдаки, мен ерда синиб ётган эшикни кўрдим ва уни кўришдан сал олдин жуда қаттиқ тарақлаган овоз эшитдим, сираси, мен айнан шу овоздан ҳушимга келган эдим.

— Давом этинг.

— Буёғини ўзингиз биласиз. Мен бизга ўлим таҳдид солаётганини тушундим, шунда... нима қилишимиз кераклигини айтдим сизга.

— Мен бунақанги ҳайратомуз, бундай кўз кўриб қулоқ эшитмаган воқеани умримда кўрмаганман, — деб эътироф этди Мэйсон.

— На илож, мистер Мэйсон. Мен фақат рост гапирдим.

— Фақат рост, денг?

— Ҳа. Менга ёрдам беринг.

Мэйсон ўрнидан туриб, офис ичида у ёқдан бу ёққа юра бошлади. Кейин у шундай деди:

— Боринг, ана, ҳозир бу ерда эшитганларимизни тўғри деб фараз қилайлик. Лекин, билингки, бу фаразнинг фақат юздан биригагина ишонса бўлади. Кимдир бошингизга уриб, сизни хонага қайтариб судраб чиқибди... Гапираётганингизда мен сизни диққат билан кузатиб турдим, назаримда, гапларингиз жуда ишонарли бўлиб эшитилди. Лекин эшитганларимни чуқурроқ мулоҳаза қилиб, сизга ишонмай кўйдим.

— Мистер Мэйсон, менга ишонмаяпсизми?

— Йўқ.

— Мен ҳамма бўлган воқеани қандай юз берган бўлса, шундай сўзлаб бердим, — деди жаҳл билан миссис Кемптон.

— На илож, — деди Мэйсон, — тасвирланган саҳна декорацияларидаги бўёқларни кўз олдинга келтира олмасанг, эҳтимол, бу воқеанинг тахминан ўндан бири тўғридир, деб ўйлай бошлайсан. Лекин унга ким ишонади?! Судьями? Йўқ! Судми? Мутлақо. Газетачиларми? Ҳеч қачон!

— Нима сабабдан менга ишонмайсиз? - деб эътироз билдирди миссис Кемптон.

— Ахир мистер Эддикснинг ўзи гориллаларни дрессировка қилиб, улардан айнан шунақа хўлосани кутган эдику. У гориллалар онгига гипноз йўли билан қотиллик импульсини сингдиришга уринар эди...

— Бунинг ҳаммаси талба одамнинг алаҳлаши, — деди Мэйсон.

— Бунда ҳеч қандай алаҳлаш йўқ! — деди миссис Кемптон аччиқланиб. — Агар билмоқчи бўлсангиз, мистер Эддикснинг ўтмиш ҳаётида қандайдир жуда мудҳиш ҳодиса юз берган. У бир кун эмас, бир кун ўзини қотилликда айбашларини ўйлаб доим кўрқиб юрарди. У қотиллик қардадир, чет мамлакатда юз берган бўлса керак, тахминимча, мистер Эддикс, мени кимдир гипноз қилиб қўйган эди, деб қасам ичишга ҳам тайёр эди. Бора-бора унда гипнознинг таъсири пасайган, аммо, барибир, ҳеч қачон хотирасини тиклай олмади.

Мэйсон дераза олдида борди.

— Ҳа, — деди у мулоҳаза қилаётгандай. — Аниқ далилларга суяниб иш кўраётганингизда, турган гапки... Вой худойим-е! Ахир бундай далил билан қандай ҳимоя қиламан сизни судда?

— Буёқдан кўнглингиз тўқ бўлсин. Иш судга етиб бормайди, — деди Жозефина Кемптон — Полиция горилла ҳақида ҳамма гапни билади. Билганида, мендан қайта-қайта уэр сўраб бўшатиб юборармиди? Хайронман, нега сиз бунчалик суднинг ташвишини қилиясиз. Ахир мени ҳеч нимада айбашмаяпти-ку!

— Худди маңа шу айбашмаяпканига ақлим бовар қилмаяпти-да, — деди Мэйсон. — Сиз одам ўлдирган уйда бўлгансиз. Боз устига, у ерда сиз билан гориллалардан бошқа биронта ҳам тирик жон бўлмаган. Агарда сиз ҳозир бизга айтган гапларингизни полицияга сўзлаб, ёзма гувоҳлик берганингизда, эҳтимол, дастлабки тергов пайтида сизни қўйиб юборишган бўларди вақтинча. Лекин сиз уларга ҳеч нима айтмагансиз, шундай эмасми?

— Бир сўз ҳам айтмадим.

— Бундан кейин ҳам айтманг, — деб огоҳлантирди Мэйсон. — То ўзим ҳамма нарсани ойдинлаштирамагунимча чурқ этиб ҳам оғиз очманг. Жин урсин, балки чиндан ҳам ҳаммаси жойидадир, лекин бу ҳеч ким ишонмайдиган, фирт... афсонага ўхшайди.

— Эҳтимол, сиз ҳақдирсиз, мистер Мэйсон. Лекин ростдан ҳам у уйда мендан, Эддиксдан ва гориллалардан бошқа ҳеч зог йўқ эди.

— Худди шундай бўлган! — деди Мэйсон. — Ҳамонки воқеа сиз айтгандек

бўлган экан, Эддиксинг ўз ҳайвонларини қандай дрессировка қилганини ва унинг гориллалардан нимани кутганини билган биронта ақли расо одам нима учун уй соҳибининг ухлаб ётганидан фойдаланиб, пичоқ санчиб ўлдирмасин ва буни гориллалар қилган, деб таъқидламасин?

— Лекин мистер Эддиксни ўлдиришга мени нима мажбур қилиши мумкин?

— Мени ҳам айнан шу нарса қизиқтиряпти, — деб жавоб қилди Мэйсон. — Мен, масалан, ҳеч тушунолмаяман: нима сабабдан ёлғиз ўзингиз, Жеймс Этна ё мен билан маслаҳатлашмай Стоунхенжга бордингиз?

— Мен қўнғироқ қилмоқчийдим, лекин мистер Эддикс, ҳеч кимга ҳеч нима деманг, деб илтимос қилди.

Мэйсон яна бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, шу пайт кимдир эшикни гурсиллатиб уриб, гапини бўлди.

— Очинг, Мэйсон, — ташқаридан сержант Холкомбнинг овози келди, — Полиция.

Мейсон Делла Стритга имо қилди, у бориб эшикни очди.

Сержант кирди ва голибона жилмайганча деди:

— Ҳа, балли, Мэйсон! Биз худди мана шунга ўхшаш манзарани кўриш умидида эдик! Биз шундай бўлишига шонган эдик! Қани, отланинг, миссис Кемптон. Биз билан кетасиз.

— Сиз билан кетаман? — деди аёл ҳайрон бўлиб. — Бу қанақаси, ахир ўзингиз мени бўшатиб юборувдингизку!

— Бўшатиб юборгандик, — деб тасдиқлади Холкомб. — Энди биз билан яна қайтиб кетасиз. Бу гал сизга айб қўйилган: фаразли қотиллик.

Холкомб билан иккита полициячи миссис Кемптонга яқин келишиб, унинг қўлидан ушлашди ва аёл бирон нима деб эътироз билдиришга улгурмай, икки қўлига кишан солинди.

— Ҳали кўришармиз, Мэйсон, — деб тиржайди Холкомб.

— Бир зум сабр қилинг! — деди Мэйсон эшик олдига туриб олиб. — Бу аёлни ҳибсга олиш ҳақида қўлингизда суд қарори борми?

— Мана, — деб жавоб қилди сержант, чўнтагидан икки букланган бир варақ қоғозни олиб кўрсатар экан.

Мэйсон бир қадам олдинга юрди.

Икки полициячи унинг елкасидан ушлаб эшикдан четлатишди. Сержант Холкомб миссис Кемптонни йўлакка деярли судраб чиқиб кетди. Мэйсон унга ташланди. Лекин полициячи уни итариб юбориб деди:

— Хоҳласангиз, норозилик билдингиз, лекин ҳукумат вакиллари ўз бурчларини адо этаётганда уларнинг оёғи остида ўралашманг.

Иккинчи полициячи билан сержант миссис Камптонни бино йўлагидан шошилинч равишда судраб борардилар.

— Бўлмасам-чи, албатта норозилик билдираман! — деди жаҳл билан Мэйсон.

— Таъбингиз! — деб тиржайди полициячи. — Фейлингизни биламан.

Мэйсон Этнага ўтирилди.

— Боринг, протокол тузишларини текширинг. Агар бирон чатоқлик юз берса, дарҳол чора кўринг.

Этна бош ирғаб, лифт томон йўл олди.

— Зинадан тушинг, — деди унга Мэйсон ва ўзи офисга қайтди. — Бўла қолинг, Делла, тез текшириб кўрайлик — бирон ерга микрофон яшириб қўйилмаганми-кан. Агар улар адвокатнинг ўз клиентни билан махфий суҳбатини эшитган бўлсалар, биз уларнинг шунақанги додини берайлик-ки, онадан туғилганларига пушаймон бўлсинлар!

Мэйсон билан Делла Стрит офиснинг ҳамма ёғини виждонан ковлаштириб чиқишди. Бир соатдан кейин улар ўзларини мағлуб, деб тан олишди. Хонанинг ҳамма бурчаклари титкилаб чиқилди, гиламларнинг тағи, сувратларнинг орқаси ағдарилиб текширилди, мебеллар жойидан кўзгатилиди, ҳамма деворлар қаричма-қарич кўздан кечирилди.

— Бу ёғи қанчадан тушди? — деб сўради Делла.

— Тушунолмадим, — деди Мэйсон. — Демак, улар ҳали бизга маълум бўлмаган ниманидир билишади.

- У нима бўлиши мумкин?
- Ҳатто тасаввур ҳам қилолмайман.
- Сиз, миссис Кемптон бизга сўзлаб берган воқеани полицияга ҳам айтган бўлиши мумкин, деб ўйлайсизми?
- Йўқ, айтмаган бўлиши керак.
- Адвокат дераза олдига борди ва сукут сақлаганча пастга, машиналар ғув-ғув қатнаб турган кўчага қаради.
- Кейин бирдан орқасига ўгирилди.
- Делла, биз баъзи нарсаларга қаттиқ шубҳа билан қараганга ўхшаймиз.
- Нимани назарда тутяпсиз?
- Миссис Кемптон бизга ғайритабиий, ўта афсонавий воқеани сўзлаб берди.
- Шунинг учун ҳам биз унинг гапларига ишонмадик.
- Сиз, миссис Кемптоннинг айтганлари рост, демоқчимисиз?
- Шундай бўлиши ҳам мумкин.
- Унда нима қилиш керак?
- Эшитганларимизга бошқача назар ташлаб кўрамиз, Делла, — деди Мэйсон.
- Фараз қилайлик, сиз Бенжамин Эддиксни ўлдирмоқчисиз ва буни шундай амалга оширмақчисизки, кейин ҳамма, уни бошқа кимса ўлдирган, деб ўйласин ва сиздан ҳеч ким мутлақо шубҳа қилмасин.
- Хўш?
- Шунда сиз, — деб гапида давом этди Мэйсон. — Жозефина Кемптонни уйга таклиф қиласиз. Сиз уни дунёдаги биронта ҳам суд ишонмайдиган уйдирма чўпчакни сўзлаб беришга мажбур қилишингиз керак. Бу ишни бажаргандан кейин бамайлихотир Бенжамин Эддиксни ўлдирасиз. Чунки бутун гуноҳ Жозефина Кемптонга юклатилиши энди олдиндан биласиз.
- Лекин бундай чўпчакни сўзлашга қандай мажбур қилиш мумкин у аёлни?
- Яхшироқ ўйлаб кўринг. Бу масалага совуққонлик билан қараб кўринг, зеро биламан, сизда таҳлил қилишга мойиллик мавжуд. Айтингчи, Кемптон сўзлаб берган воқеа сизга ёқадими?
- Телба одамнинг алаҳлаши у, — деди шартта Делла Стрит. — Алоғ-чалоғ тушга ўхшайди.
- Ҳа. Ҳақиқатан ҳам алоғ-чалоғ туш эди.
- Бу билан нима демоқчисиз, шеф?
- Бу ишда тилга олинган далилларни эсланг. Эддиксининг атрофидаги одамлар унинг буйруғи билан ҳайвонларни, хусусан, гориллаларни гипноз қилишга урунишган.
- Ҳай, нима бўпти?
- Миссис Кемптон баён қилган воқеада унинг ҳушидан кетган, хотирасини йўқотган иккита ҳолат бор. Биринчи марта, у ўзининг айтишича, ҳушидан кетган. Иккинчи марта, кимдир бошига уриб ҳушидан кетказган.
- Давом этинг.
- Фараз қилайлик, кимдир уни гипноз қилган-у то ҳушига келгунича унинг миясига юқасида айтилган воқеани сингдирган ва ҳушига келганидан кейин уни ҳаммага сўзлаб берадиган қилиб ишонтирган.
- Делланинг кўзлари катта-катта очилди:
- Шеф! Азбаройи худо, сиз хақсиз! Ахир бу ҳамма нарсани ойдинлаштириб беради ва... — ундаги шижоат бирдан сўниб, жим бўлиб қолди.
- Давом этинг, — деди Мэйсон.
- Лекин, — деди Делла тарадудланиб, — сиз дунёдаги биронта ҳам судни бу гипноз воқеасига, шунингдек, горилла воқеасига ҳам ишонтира олмайсиз.
- Ҳозир менда бор бўлган далиллар билан асло ишонтириб бўлмайди, — деди Мэйсон. — Лекин иш энди бошланыпти.
- Айтинг-чи, гипноз ҳолатида бўлган аёлнинг онгига алоғ-чалоғ воқеаларни, у ўз кўзи билан кўргандай қилиб ва ҳушига келгач, гўё аниқ содир бўлгандай тасаввур қилдириб сингдириш мумкинми?
- Менимча, мумкин, — деб жавоб қилди Мэйсон. — Лекин буни ҳали аниқлашим керак. Чунки гипноз ҳақида мен жуда кам биламан. Шунга қарамай, нима сабабдан Полиция миссис Кемптонни ҳибсга олгани келганида ўзининг ҳақ экан-

лигига қатъий ишонгани, ҳамон менга қоронғи бўлиб қоляпти. Сезилиб турибди — улар қандайдир далилни кавлаб топишган. Шу бугун-эрта биз жуда кўп нарса-ни билиб оламиз. Бу иш юзасидан ҳали биз мутлақо тасаввур қилмаган ғовларга рўпара келсак керак.

— Ҳар ҳолда, ўша ғовлар ўткир қиррали қоя тошлармасдир, — деди Делла жиддий оҳангда.

12 - б о б

Тушга яқин Делли Стрит столидаги телефон жиринглаб қолди. У гўшакни кўтарди:

— Эшитаман... Ҳа, албатта... бир зум сабр қилинг, ҳозир биламан.

Делла Перри Мэйсонга ўгирилиб деди:

— Бу Сидней Хардвик. “Хардвик, Карсон ва Реддинг” ширкатидан.

Мэйсон бош ирғади.

— Ҳа, мистер Мэйсон ўзида. У мистер Хардвик билан гаплашишга рози. Марҳамат, уланг.

Мэйсон телефонга яқин борди:

— Бу Мэйсон... Салом, мистер Хардвик.

— Мистер Мэйсон, — деди Хардвик — мен сал қийин аҳволга тушиб қолдим.

Сиз билан ва мистер Жеймс Этна билан учрашсам девдим.

— Қачон? — сўради Мэйсон.

— Сиз учун қулай бўлган пайтда.

— Қаерда?

— Сиз хоҳлаган жойда. Агар қарши бўлмасангиз, майли, сизнинг офисингизда.

— Гап нима ҳақда боради?

— Мени боши берк кўчага олиб кириб қўйган баъзи нарсалар бор. Виждонан ҳалол гапни айтиб қўяй, мистер Мэйсон, бу нарса сизнинг клиентингиз миссис Кемптонга наф келтириши мумкин, лекин зиён етказишиям мумкин. Билишимча, сиз ўз клиентингизнинг бу ишга қанчалик дахлдорлиги ҳақида эшитмоқчисиз, мен бўлсам сизлардан, жентлменлар, баъзи бир маълумотларни олмоқчи эдим.

— Сизга қачон керак ўша маълумотлар?

— Сиз буни қачон лозим топсангиз ўша пайтда.

— Ўн беш дақиқадан кейин менинг офисимда бўлинг, Этна ҳам етиб келади.

Мэйсон гўшакни илиб қўйиб деди:

— Делла, Жеймс Этнага қўнғироқ қилинг. Унга Хардвик билан муҳим учрашувимиз борлигини айтинг. Дарҳол, етиб келсин.

Делли Стрит “маъқул” дегандек бош ирғади.

— Этна келганида шу ерда бўламан, — деди Мэйсон ва Пол Дрейкнинг офиси томон йўл олди.

— Дрейк ўзидами? — сўради Мэйсон коммутатор ортида ўтирган қиздан.

Қиз бош ирғаб қўйиб деди:

— Тўғри хонасига кираверинг, мистер Мэйсон. У ёлғиз. Мен айтиб қўяман.

— Раҳмат, — деди адвокат ва мўъжазгина қабулхонани ажратиб турган тўсиқ-эшикни очиб, узун йўлакдан тўғри Дрейкнинг офисига йўл олди.

Мэйсон офисга кирганида, Дрейк ким биландир телефонда гаплашишни туга-таётган эди. Мана, у гўшакни илди.

— Салом, — деди адвокат. — Бирон янгилик борми?

— Мени бутунлай кўмиб юборди янгиликлар, — деди Дрейк. — Улар қалашиб кетди, фақат ҳали тартибга солганимча йўқ. Кўп маълумотлар узук-юлуқ.

— Бенжамин Эддикснинг адвокати ва васийси Сидней Хардвик мен билан учрашгани келяпти — назаримда, марҳум хўжайинининг бутун мол-давлатини энди шу одам бошқарса керак. Бу одамнинг югуриб-елишига қараганда, айтишим мумкинки, унинг дилида ўзини ўққа-чўққа уришга ундаётган нимадир бор. Хўш, бу нима бўлиши мумкин?

Дрейк “билмайман” дегандек бош чайқаб қўйди:

— Ақлим бовар қилмаяпти. Менга яна икки-уч соат муҳлат бер, балки бирон жавоб топарман.

— Сен менга ўн беш дақиқа мухлат бергин, ўзим топаман ўша жавобни, — деди жишмайиб Мэйсон.

— Дастлабки экспертизанинг кўрсатишича, Эддикс ўлдирилганида унинг қонида 32 фоиз алкоголь (спиртли ичимлик) бўлганлиги аниқланган. Унинг ухлаб қолишига шунинг ўзи кифоя қилган. Унинг олдинлари ҳам жуда кўп ичиши ҳақида маълумотлар бор. Алкогольнинг қондаги миқдори ҳақида сенга тушунтириб ўтиришимнинг ҳожати йўқ, Перри, лекин, умуман олганда, алкоголь билан заҳарланишнинг жиддий босқичи 15 фоиздан бошланади. Алкоголь қонда 30-40 фоиз бўлганида одам эс-хушини йўқотиб қўйиш даражасида жуда қаттиқ маст бўлади.

Эддикснинг қонида 32 фоиз алкоголь борлиги аниқланган. Полиция Жозефина Кемптоннинг Стоунхенжга қачон борганини аниқ билади. Улар бу аёл тушган автобуснинг ҳайдовчисини қидриб топишибди. Кемптоннинг бу ҳақда айтганлари тўғри. Аниқки, Эддикс бундай ҳолатда ҳеч ҳам равон мулоҳаза қила олмаган. Чама-си, у маст ҳолида каравотга ётган ва тамомила ҳушини йўқотган. Алкогольнинг қондаги миқдори ҳар соатда тахминан 0,2-0,4 фоизга камайиб боради.

— Уни бу қадар мук кетиб-ичишга нима мажбур қилди, экан, Пол?

— Ким билади, дейсан. Биронта муҳим сабаби бўлса керак.

— Телефон кўнфироқлари қайд этилган ҳисоб дафтари ҳақида бирон нарса билолдингми?

— Ҳозирча йўқ, лекин бир соат ичида биламан. Мен ҳамма ҳисоб-китоб варақаларининг нусхасини олишга муваффақ бўлдим.

— Қандай эсплайсан-а буларни, Пол?

— Яхшиси, бу сирни сенга очмай қўя қолай. Мен ҳамма вақт ҳам қонунга амал қилавермайман. Лекин ҳаддан ошмайман. Энг муҳими, топдим, вассалом.

— Бирон нимани аниқласанг, дарҳол менга хабар қил. Энди менга анави Ален Блевинс ҳақида сўзлаб бер. У гипнозчими?

— Ҳа, у чакки гипнозчи эмас. Дарвоқе, у гориллани одатий усул билан гипноз қилиш мумкинлигига ишонмаяпти. Таъкидлашича, ўзи ҳам гориллага гипноз йўли билан таъсир ўтказмоқчи бўлган, лекин унинг онгига ҳеч қандай амални сингдира олмаган. Аммо одам гипноз қилинганда бу нарсани сўз билан ижро этиш мумкин. Горилла масаласи анча қийин бунда сенинг идрокинг билан горилланинг ақли ўртасига қандайдир кўприк ўрнатиш лозимки, буни асло бажариб бўлмайди. Гипноз чоғида ҳайвон ухлаб қоларкан. Бу уйқу табиий, уни гипноз билан сингдирилган деб ҳам бўлмайди.

— Блевинсни ишдан бўшатишганми?

— Ҳа.

— Нима сабабдан?

— Менимча, бесабаб. Бу хабарни унга Натан Фоллон етказибди. Эддикс ҳатто бирон изоҳ беришни ҳам хоҳламабди. Унинг ҳамма хизматчилари ва ходимлари бир пайтда ишдан бўшатишган.

— Блевинс Эддиксни ёмон кўрарканми?

— Ёмон кўрган бўлиши мумкин.

— Унинг кеча кечаси қаерда бўлганини аниқла.

— Аниқладим. У ёлғиз яшаркан. Хотини икки йил олдин ажрашиб кетган экан. У, уйда эдим, телевизор кўрдим, кейин ётиб ухладим, деб айтди.

— Буни нима билан тасдиқлади?

— Фақат ўзининг айтган гапи билан. Уни яқинроқ ўрганаими?

— Албатта. Нега хотини ундан ажралган экан?

— Хотинининг айтишича, у “ахлоқан золим” экан: Блевинс доим уни гипноз қилиб овсарга чиқарар экан. Хуллас, хотини устида тажриба ўтказаркан.

— Бу тўғрида чуқурроқ суруштириб бил. Сен ўша аёлни топ, Пол. Мен у билан гаплашмоқчиман.

Дрейк буни блокнотига қайд қилиб қўйди.

— Яна нима? — деб сўради у.

— Бошқа гапим қолмади-ёв. Қани, бориб эшитайчи, Хордвик нима деркин. У эшик тагида кутиб турган бўлса керак.

— Яна битта гап бор, — деди Дрейк. — Блевинс Эддиксни гипноз қилишга ўргатганини сўзлаб берди.

— Нега бундай қилибди?

— Эддикс илтимос қилган экан.

— Пол, буларнинг ҳаммасини текшириб аниқлаш керак. Бундай ишда адвокатлик қилиб, ҳали тарихда ном қолдириш ҳам мумкин. Лекин биринчи навбатда мени Эддикснинг уйида нималар юз бергани қизиқтиради.

— Нима, Жозефина Кемптон гапириб беролмайдими буни?

— Йўқ.

— Нега ахир?

— Гап ўртада қолсин-у, Пол, назаримда у аёлнинг ўзи ҳам нима бўлганини билмайди.

Дрейк норози оҳангда деди:

— Худо ҳаққи, Перри, ҳеч қачон хонимларнинг: “Биз қўлларимизда пичоқ билан тинчгина гўшт тўғраб ўтирган эдик, кейин дабдурустан кўз олдим қоронғилашди. Хушимга келганимдан кейин қарасам, у каравотда қимир этмай ётибди. Кўрдим-у: “Мен билан гаплаш. Бени! Гапира қол, ҳеч бўлмаса, бир оғизгина гапир, Бени!”, — деб бақириб юбордим, деган сўзларига суянган ҳолда уларни ҳимоя қила кўрма.

— Бу воқеа бутунлай бошқача бўлган ва айни чоғда ўхшаб ҳам кетади, — деди кулиб Мэйсон. — Сен Блевинсни кўпроқ ўрган, кейин унинг собиқ хотинини топиб бер менга. Бориб Хардвик билан гаплашаман. Кейинроқ кўришамиз. Пол.

Мэйсон ўз офисига қайтди.

— Жеймс Этна йўлга чиққан, — деди Делла Стрит. — Чамаси, иши бошидан ошиб кетганга ўхшайди.

Телефон жиринглади.

— Алло! — деди Делла ва шу заҳоти Мэйсонга ўгирилди: — Бу ўша.

— Дарров чиқсин бу ёққа, — деди Мэйсон. — Кейин, Гертига айтинг, Хардвик етиб келиши билан, уни бу ерга бошлаб чиқсин.

Делла Стрит гўшакни қўйиб офисдан чиқди ва зум ўтмай Этна кузатувида қайтиб кирди.

Этнанинг ҳаяжонланаётгани сезилиб турарди.

— Мистер Мэйсон, — деб гап бошлади у. — билганингиз йўқми, полиция нималарни аниқлашга улгурибди?

Мэйсон бош чайқаб қўйиб деди:

— Йўқ, шунчаки, уларда ис билиш лаёқати зўр, шу боис, жиноят изини топдик, деб ўйлашяпти.

— Улар бу ерда айтилган гапларни гўё бошдан оёқ эшитгандай бўлиб кўришиши...

— Бўлди, буёғини гапирмасангиз ҳам бўлади, — деб жилмайиб қўйди Мэйсон. — Биз Делла билан ҳамма ёқни остин-устун қилиб юбордик, микрофон қидириб, офиснинг ҳар бир қарич ерини пайпаслаб чиқдик. Мен ҳам, улар клиентимизнинг чўпчагини эшитган бўлишса керак, деб кўрққан эдим. Хўш, норозилик эълон қилишимиз нима бўлди?

— Мен эп кўрмадим улар билан баҳслашишни. Фойдаси йўқ.

— Сиз, клиентимизга чиндан ҳам айб қўйилди, деб айтмоқчимисиз?

— Шундай. Қасддан қилинган қотиллик. Ҳаммаси тўғри расмийлаштирилган. Мен ҳибсга олиш ҳақидаги қарорни ҳам кўрдим.

— Бир нима содир бўлган, ана шу нарса уларни қатъий ишонч ва тезлик билан ҳаракат қилишга ундаган, — деди Мэйсон.

— Ниҳоятда ғалати воқеа, — деб таъкидлади Этна.

— Ҳа, жуда антиқа!

— Сиз Миссис Кемптоннинг саргузаштлари ҳақида нима дейсиз?

— Ҳали ўйлаб кўрганим йўқ.

— Бу ҳақда у судда сўзлаганида нима бўлади?

— Сиз, мабодо судда сўзлаб берса, демоқчисиз, — деб Мэйсон Этнанинг гапира тузатиш киритди.

— Лекин у эртами-кечми шундай қилишга мажбур бўлади-ку.

— Бу қанча кеч бўлса, шунча яхши, Этна, — деб жилмайиб қўйди Мэйсон.

— Сиз, суд унинг айтганларига ишонмайди, деб ўйлайсизми?

— Сиз-чи?

— Билмайман, — деб очигини айтди Этна. — Ишонаман ҳам, ишонмайман ҳам.

Мэйсон ҳамон жилмайрди.

— Албатта, — деб гапида давом этди Этна, — агар бу ишнинг ҳамма жиҳатларини ва барча нозик томонларини эътиборга оладиган бўлсак, миссис Кемптоннинг кечинмаларида жон бор. Миллионер гипноз билан шуғулланган. У гориллаларни гипноз қилиб, уларнинг миясига қотиллик истагини сингдирмоқчи бўлган. Бинобарин, у эртами-кечми албатта ўз тажрибалари қурбони бўлиши муқаррар эдики, бу ҳол ҳам Эддикс назариясининг тўғрилигидан далолат беради.

— Давом этинг, Жейм, — деди Мэйсон. — Сиз, ҳамма нарса айнан миссис Кемптон ҳикоя қилгандек юз берган, ўзингизни ишонтирмоқчи бўляпсиз. Сиз ўзингиз учун ҳам судда айтиш лозим бўлган далилларни келтиряпсиз.

— Ҳа, нима, тўғри қилмаяпманми?

— Агар адвокат учун қандайдир исбот-далиллар керак бўлса-ю, клиент баён қилган воқеаларга ўзини ишонтиришга уринса, бу демак, у ўз клиентни айтган воқеалар баённи бошқа биронта ҳам шахснинг эшитишига йўл қўймаслиги керак, жин урсин!

— Эътироф этаман, Мэйсон, сиз ҳақсиз, — деди Этна хиёл жилмайиб кўяркан. — Дарҳақиқат, мен бу воқеани ҳали таҳлил қилиб улгурмадим, бу ҳақда ҳатто нима деб ўйлашни ҳам билмайман, лекин, ҳозир сизнинг фикрингизни эшитганимдан кейин, ўзимни ўлиб-тирилиб миссис Кемптоннинг гапларига ишонишга мажбур қилаётганимни тушундим. Лекин барибир, бундан ҳеч нима чиқмаяпти. Хоним сўзлаган воқеалар ғирт телба одамнинг алжираши. Лекин шунда ҳам, мистер Мэйсон, агар биз бу эшитганларимизга Эддикс ҳақидаги ҳамма билганларимизни илова қилсак, улар чиндан ҳам, мантиқан ҳаққоний воқеалар бўлиб кўриняпти.

— Шу яқин кунлар орасида биз кўп нарсалардан воқиф бўламиз, Жеймс, — деди Мэйсон.

— Сизни бу ишга аралаштириб безовта қилиб қўйганимдан жуда кўнглим ғаш, — деди Этна.

— Қўйинг бу гапларни, Этна. Ҳаммаси тўғри бўлган. Ҳеч ҳам кўнглингизга олманг, мен бундан ҳам мушкулроқ аҳволларга тушганман.

— Тўғри, — деди Этна. — Унда полициянинг ўзини тутиши яна ҳам ғалатиноқ бўлиб кўриниши керак сизга. Файриоддий ҳол-а?

— Файриоддий? — деди Мэйсон. — Йўқ, бу ниҳоятда ноёб ҳол.

Телефон жиринглади. Делла Стрит гўшакни кўтарди. Мэйсонга имлаб қўйиб деди:

— Бу Хардвик.

— Суҳбатни кейинроқ давом эттирамин, — деди Мэйсон Этнага. — Ҳозир биз Хардвик олдида уялиб қолмаслигимиз керак. Жилмайиб, некбинлик билан қарши олайлик уни. Таклиф қилинг, Делла.

Делла Стрит эшикни очди ва деди:

— Марҳамат, мистер Хардвик!

Сидней Хардвик кирди, у жиддий қиёфада эди.

— Хайрли эрта, жентлменлар, хайрли эрта! — деб саломлашди у. — Ишқилиб режаларингизга пугур етказиб қўймадимми, мистер Мэйсон, шунингдек, сизнинг ҳам режангизга, мистер Этна?

— Мутлақо, — деб жавоб қилди Мэйсон — Марҳамат, ўтиринг. Нима истайдилар биздан?

Хардвик ўтирди, қаншарига кўзойнагини кўндириб, унинг қора ипини қулоғи орқасига ташлади, қулоғидаги эшитиш аппаратини тўғирлаб олиб деди:

— Суҳбатнинг бошидан-оқ бир-биримизни тушунишга ҳаракат қилайлик. Биламан, сиз билан биз кўп жиҳатдан мухолиф вазиятдамиз. Ахир сизлар, билишимча, Жозефина Кемптоннинг манфаатини ёқлайсизларку — шундай эмасми?

— Ҳаммаси тўғри, — деб жавоб қилди Мэйсон. — Биз чиндан ҳам шу хонимни ҳимоя қилсак керак.

— Икковингизми?

Жеймс Этна бир кўзғалиб қўйиб деди:

— Ҳа, шундай.

— Тушунарли, — деди Хардвик. — Мен Бенжамин Эддикснинг адвокати эдим, у тириклигида. У одам ҳақида ҳеч ким менчалик кўп нарса билмайди. Бундан бир неча ой муқаддам мен унга васиятнома ёзишда кўмаклашган эдим. У васиятнома мистер Эддикснинг *ўша пайтдаги* хоҳиш-истагини акс эттирган эди.

— Унинг хоҳиш-истаклари энди ўзгарганига сизда асос борми?

Хардвик томоқ қириб йўталиб қўйди.

— Унинг хоҳиш-истаклари ҳам, васиятномаси ҳам ўзгарган.

— Сиз бизга нима ҳақдадир гапирмоқчи эдингиз, биздан бир нималарни сўрамоқчи ҳам эдингиз, — деди Мэйсон. — Бўпти, очиб ташланг қарталарингизни!

Хардвик жилмайиб қўйди:

Мен покер¹ ўйинида анча нўноқман.

— Биз ҳам сизни покер ўйнашга таклиф қилаётганимиз йўқ, — жавоб қилди унга Мэйсон. — Сиз биз билан суҳбатлашгани келдингиз. Бу суҳбат давомида, бизлар хоҳласак-хоҳламасак ўзимизни баъзи бир қарталаримизни сизга очиб кўрсатишимизга тўғри келасди. Ҳамонки шундай экан, ўзингиз лозим кўрган гапни очиб айтаверинг, ана унда, нима қилиш лозимлигини ўйлаб кўрамиз.

— Жуда соз. Гап бундай, вазият шундай ғайриоддийки, айрим жиҳатлари сизнинг клиентингизга ёрдам кўрсатиши ҳам мумкин, зеро бу ўринда миссис Кемптоннинг манфаати ҳақида гап боради. Сизга, мистер Мэйсон, бу ҳақда олдиндан айтиб қўйишни лозим топдим, чунки сиз, ҳойнаҳой судда бу хонимни ҳимоя қилсангиз керак.

— Давом этинг, — деди Мэйсон, — қулоғим сизда.

— Сешанба кунни кенкурун сиз олдин Эддиксга қўнғироқ қилиб, кейин уйига боргансиз. Эсингиздами? Сиз йўқолган узук билан соатни топгансиз. Бу Эддикснинг нафсонияти ва гурурига қақшатғич зарба бўлган. Шунга кўра, у васиятнома хусусида ўз ниятларини тамомила ўзгартириб юборди.

У ўша кун кечаси уйқуга ётиш олдидан, яъни соат ўн бир яримларда Натан Фоллон билан Мортимер Хершини гаплашиб олгани чақирибди. “Жентлменлар, — дебди у, — мен аҳмоқ бўлиб қолдим. Мен ўзига бино қўйган бир каллаварам эканман. Атрофимдаги одамлар ҳақида нотўғри фикр юритарканман. Шунга кўра, мен қўлимдан келганча, бу хатоларимни тузатмоқчиман. Мана бу менинг ўз қўлим билан ёзган васиятномам. Мен уни конвертга соламан. Конвертни сизларга берман. Сизлар уни тегишли ерга қўйиб қўясизлар. Агар шу яқин бир неча кун ичида менга бирон кор-ҳол бўлса, шундай қилинглarki, васиятнома албатта мистер Хардвикнинг қўлига бориб тегсин”.

— Яқин бир неча кун ичида? — такрорлаб сўради Мэйсон. — Демак, у бирон воқеа юз беришини тахмин...

— Йўқ, йўқ! Ҳар ҳолда *унақа* нарса бўлмаган. Назаримда у мен билан яна учрашмоқчи бўлган-у, мазмунан ва шаклан анча чалқаш васиятномасини эпақага келтириб, унга гувоҳлар шохидлигида имзо чекмоқчи бўлган бўлса керак. Мен бу васиятномани вақтинчалик, эҳтиёт юзасидан, мабодо чиндан ҳам дафъатан бирон кор-ҳол юз бергудек бўлса, аввал тузилган васиятноманинг кучини синдириш учун тузилган, деб ҳисоблаган бўлардим.

Мэйсон бош ирғаб қўйиб деди:

— Тўғри. Лекин Эддикс мени қабул қиларкан, яна бир енгилтакликка йўл қўйди. Мен буни олдинига тушунмадим, аммо шундан кейин содир бўлган воқеалар вазиятни ойдинлаштирди.

— Сиз, мистер Мэйсон, унинг нафсониятига қаттиқ тегиб кетгансиз. Ишонинг, Эддикс салга эсанкираб қоладиган одамлардан эмас эди.

— Балки, — деб гапини давом эттирди Хардвик, — ҳозир қилмоқчи бўлган ишини қилишга ҳаққим йўқдир, лекин, шунга қарамай, сизга мистер Эддикснинг охириги васиятномасидан бир қисмини ўқиб бермоқчиман, кейин мен уни расман тасдиқлаш учун керакли ерга топшираман. Ўйлайманки, жентлменлар, ҳозир сизлар ўзингиз учун, айниқса ўз клиентингиз учун ғоятда муҳим бир хабарни эшитасиз.

— Қулоғимиз сизда, — деди Мэйсон ва Делла Стритга маънодор қараб қўйди:

¹Покер — қарта ўйинларидан бири.

бу билан у, ҳозир Хардвик ўқийдиган конспектни ҳам бўлаётган суҳбат билан биргаликда стенограмма ёзувида қайд этиш керак, демоқчи эди.

Хардвик бир варақ қоғозни ёзиб, қуйидаги жумлаларни ўқиди:

“Мен ким, Бенжамин Эддикс, қилмишларимга таассуф қилган ҳолда, ўзимнинг сўнгги хоҳиш-иродамни шикастанафслик ила ўз қўлим билан тузган мазкур васиятномада ифода этаман. Мен адолатсизлик билан иш юритдим. Мен мағрур ва такаббур одам эдим. Атрофимдаги одамларга ниҳоятда ёмон муносабатда бўлдим. Айниқса, мени ўз иними Германдан жудо қилган сабаблардан қаттиқ ўкинаман...

Бугун кечқурун мен жуда қаттиқ руҳий азобни бошимдан кечирдим. Менинг собиқ рўзгорбошим миссис Кемптон, гарчи мен уни хар ҳил баҳоналар билан ўғриликда айблаган бўлсам ҳам, мутлақо бегуноҳ экан. Мен, шу аёл ўғирлаган, деб гумон қилиб юрганим қимматбаҳо буюмларим топилиди, маълум бўлишича, уларни менинг маймуларимдан бири шўхлик қилиб беркитган эканки, маймуларнинг менинг уйимдаги хатти-ҳаракатлари учун мендан бошқа ҳеч кимни жавобгар қилиб бўлмайди...

Мен ўзимнинг сўнгги хоҳиш-иродамни ифодалаб, васият қиламан: собиқ рўзгорбошим миссис Жозефина Кемптондан азтаҳи дил узр сўрайман ва унга эллик минг доллар қолдираман. Иш бошқарувчим Мортимер Хершига, гарчи кўрсатган хизматлари учун унга жуда яхши ҳақ тўлаб келган бўлсам ҳам, ун минг доллар қолдираман. Нетан Фоллонга (кўрсатган “хизмат”лари учун ҳаддан зиёд ҳақ тўлаганман, ҳолбуки у менинг манфаатларимга ҳамиша ҳам содиқ бўлмади) унинг ўз қадр-қийматига яраша бир доллар ҳамда ушбу ўқдирмамни мерос қилиб қолдираман: хизматкорнинг энг биринчи вазифаси ўз хўжайинига қатъият билан ҳеч қандай эътирозсиз итоат этишдир. Аминманки, менинг бу ўқдирмам кейинчалик, у кимнинг қўлида қандай лавозимда ишласин, унга яхши тиргак бўлади...

Менинг охириги хоҳишимни бажарувчи банким, “Сиборд механикс нешнл траст компани”га маълум қиламанки, мазкур васиятномамни қонунда кўрсатилганча расмий тарзда тасдиқловчи барча маросимлар учун “Хардвик, Карсон ва Реддинг” фирмасида хизмат қилувчи Сидней Хардвик масъулдир”.

Хардвик қўлидаги варақ оша суҳбатдошларига қараб қўйди:

— Бор гап шу, жентлменлар. Васиятнома сешанба куни қайд этилган, у Бенжамин Эддикснинг ўз қўли билан ёзилган ва ўзи имзо чеккан.

— Шубҳасиз, бу ҳамма юз берган воқеаларга оидинлик киритади, — деди Мэйсон. — Лекин сиз васиятноманинг фақат *бир қисминигина* ўқиб бермоқчи эдингиз шекилли?

— Тўғри айтдингиз, — деди Хардвик жилмайиб. — Васиятноманинг давомида Эддикс ўзининг собиқ хизматчиларидан бир нечтасини эслаб ўтган, охириги параграфда эса, у бойлигининг қолган ҳаммаси укасига қолишини ёзади.

— Укасининг фамилияси ҳам Эддикс эканми?

— Йўқ.

— Билишим мумкинми унинг фамилиясини?

— Буни пайти келганда билиб оласиз.

— Мистер Эддикс ўзининг олдинги васиятномасида мол-мулкни қандай тақсимлаган эди?

Сидней Хардвик бу саволга жавобан фақат жилмайиб қўйди.

— Яхши, — деди Мэйсон, — мен саволни бошқача қилиб бераман. Аввалги васиятномада миссис Кемптон тилга олинганмиди?

— Йўқ. Мутлақо эсланмаган эди.

— Бундан чиқди, Эддикс гуноҳини ювмоқчи бўлган, — деди Мэйсон ўйчан кайфиятда.

— Мен сизнинг бундан хабардор бўлишингизни истаган эдим, — деб гапида давом этди Хардвик. — Бу ҳол клиентингизнинг мавқеини анча мустаҳкамлайди ва сизларга, жентлменлар, бу ишни судда ҳимоя қилишингиз учун қандай музд талаб қилишингизда қимматли маълумот беради. Бошқача қилиб айтганда, мен сизни бир мушкул вазиятдан сақлаб қолмоқчи эдим: адвокат ўз мижози билан ўзига тегишли хизмат ҳақи тўғрисида келишаётганида, мижозининг қўлида эллик минг доллар борлигидан беҳабар қолмасин дедим.

— Раҳмат, — деди Мэйсон. — Лекин сиз нима истайсиз бу хабарингиз эвазига?

— Мен клиентингиз Жозефина Кемптон билан гаплашсам девдим, — жавоб қилди Хардвик. — У билан юзма-юз хилватда гаплашишни истайман. Мутлақо махфий мавзуда.

— Тушунишимча, сизларнинг суҳбатингизда қатнашишимизни хоҳламайсиз, шундайми? — деб сўради Мэйсон.

— Мен бу хоним билан мутлақо яширинча гаплашиб олсам, девдим.

Мэйсон Жеймс Этнага қараб қўйди.

— Шахсан мен розиман, — деди Этна. — Очиғи, мен мистер Хардвикдан беҳад миннатдорман ва...

— Мен қаршиман, — деди Мэйсон.

— Нима? — деб юборди Хардвик.

Мэйсон илжайганча деди:

— Менинг миннатдорлигим у қадар эмас.

— Ахир мен сизга шундай фойдали маълумот бердим, у...

— ... у, — деб Мэйсон Хардвикнинг гапини давом эттирди, — биз оладиган мукофот пулининг миқдорини аниқлаб беради. Албатта-да, биз миннатдормиз сиздан. Ва мен *шахсан* ўзим сиз учун кўп ишларни қилишга тайёрман. Лекин клиентимиз — бу мутлақо бошқа гап. Мен ҳеч қачон клиентимдан пул олмайман, агар бу яхшилигингиз эвазига *аслида нима* хоҳлаётганингизни билмасам.

— Гапимга ишонинг, мистер Мэйсон, мижозингиз билан гаплашмоқчи бўлган гапимнинг бу ишга мутлақо даҳли йўқ. Мен фикримни бундан ойдинроқ ифода қила олмайман, у ўта махфий сир. Қолаверса, миссис Кемптон ҳам менинг айнан нимани ойдинлаштирмоқчи эканимни фаҳмламайди.

Мэйсон инкор маъносида бош чайқади:

— Клиентимни сизга рўпара қилишдан олдин, мен сизнинг нимани ов қилмоқчи эканингизни билишим керак.

— Бу суҳбат унга асло зиён етказмайди.

— Айнан мана шу масала юзасидан клиентим мутахассис адвокатнинг малакали маслаҳатини, яъни унинг манфаатини кўзлаб берилган маслаҳатни олиши лозим.

— Бу учрашув учун сиз, мистер Мэйсон, жуда юқори баҳо қўйиб юбордингиз, деб ўйлайман.

— Ахир сиз ҳам васиятномадан парча ўқиганингизда савдолашиб ўтирмадингиз-ку, — деди Мэйсон жилмайиб.

— Яхши, — деди Хардвик, — сиз васиятноманинг мазмунини у расман тасдиқланганидан кейин билдингиз, деб фараз қилайлик. Унда сиз ўз хизматингиз учун олишингиз мумкин бўлган бир неча минг доллардан маҳрум бўлиб қолардингиз-ку.

— Биз миннатдормиз сиздан, — деб яна такрорлади Мэйсон. — Лекин биз ўз манфаатимизни эмас, клиентимизнинг манфаатларини муҳофаза қиламиз.

— Менинг илтимосим бу қадар қиммат туради деб ўйламайман, — деб эътироз билдирди Хардвик.

— Миссис Кемптон билан нима ҳақда гаплашмоқчисиз?

— Бу саволингизга жавоб беришга ҳаққим йўқ.

— Хўп, ундай бўлса, — деди Мэйсон, — ўзим сизга бунга айтаман-кўрамыз, қанчалик ҳақ эканлигимни...

— *Сиз менга айтасиз?* — Хардвик Мэйсонга бақрайиб қолди.

— Худди шундай. Сиз миссис Кемптондан, Хелен Кадмуснинг ўлдирилгани ҳақида нималарни биласиз, деб сўрамоқчи эдингиз.

— Хелен Кадмуснинг *ўлдирилгани* ҳақида? — худди акс-садодек такрорлади Хардвик.

— Ҳа, ўлдирилгани ҳақида. Хелен Кадмусни кимдир сувга итариб юборган деб тахмин қилишга сизда асос бор. Сиз бизлар билмаган баъзи тафсилотларни биласиз. Ундан ташқари, мана бу васиятномага дахлдор айрим масалалар сизни ваҳимага соляпти. Сизнинг бу суҳбатдан қанчалик манфаатдор эканлигингизни билганимдан кейин, яна ҳам тўлароқ жавоб айтишим мумкин.

Хардвик қаттиқ томоқ қириб йўталди, кўзойнагини олиб, уни хафсала билан артди ва яна бурнига қўндирди.

— Хўш, қанчалик хақ эканман? — деб сўради Мэйсон.
 — Сиз фақат фараз қиляйсиз, — деди Хардвик.
 — Тўғри, фараз қиляпман, лекин, бари бир, ҳақиқатга яқинман, шундай эмасми?
 — Соғлом фикр хаққи ҳурмати, шундай деб фараз ҳам қилайлик. Хўш, нима бўпти?

— Мен ҳам айнан шу нарсани аниқламоқчи эдим.
 — Очиғини айтадиган бўлсам, мен чиндан ҳам мижозингизнинг қисматига жиддий таъсир кўрсатувчи бир нохуш вазиятни назарда тутган эдим.

— Лекин сиз Хелен Кадмусни Жозефина Кемптон ўлдирган деган сафсатани тўқиб бўрттирмасиз ҳар холда?

— Мен хонимни ҳеч қачон ҳеч нимада айбламаганман.
 — Фақат оғизда. Лекин ўзингиз бизни шундай фикрлашга ундамоқчи бўлдингиз.
 — Мен клиентингизнинг мен билан ҳамкорлик қилиши зарурий ҳол эканлигини тушунишингизни хоҳловдим фақат.

— Клиентимизнинг бўйнига қотиллик айбини осийингизга йўл қўймаймиз. Буни хаёлингизга ҳам келтирманг.

— Мен ҳам унинг бўйнига қотиллик айбини осмоқчи эмасман, агар сизлар билан келиша олсак, албатта. Сўз бериб айтаманки, жентлменлар, ўзим билган нарсалар ҳақида полицияга ҳеч қачон ҳеч бир сўз айтмайман. Ундан кейин, бизларнинг ўзаро адоватда бўлишимиздан фойда йўқ. Мен фақат иккита нарсани хоҳлайман ва...

— *Иккита*, — деб қайта сўради Мэйсон.

— Ҳа, тўғри эшитдингиз.

— Менимча, гап фақат битта илтимос ҳақида бораётган эди, шекилли?

— Сиз гапимни охиригача эшитмадингиз. Мен мижозингиз билан ҳолис гаплашишни ва шунингдек, сиздан Хелен Кадмуснинг кундаликларини олишни хоҳлайман...

Мэйсон инкор маъносида бош чайқади.

— Кундаликларни менга топширсангиз, — деб гапида давом этди Хардвик, — ҳар қандай масалада ҳам ва бу олиб борилаётган ишнинг ҳар қандай босқичида ҳам менинг кўмагимдан манфаат кўрган бўлардингиз.

— Жин урсин сизниям, бу ширинсухан хушомадингизниям, — деди Мэйсон. Бундан чиқди, сиз бизни шантаж қилгани келибсиз-да, бу ерга. Сизга Хелен Кадмуснинг кундаликлари керак, бу ҳам етмагандай, яна сиз бегуноҳ миссис Кемптонни балога тўғаноқ қилмоқчисиз. Борди-ю у сизнинг гапингизга кирмаса, уни Хелен Кадмуснинг қотили деб исботлашга уринасиз. Бу найрангингиз кетмайди.

— Мистер Мэйсон!

— Сиз, — деб гапида давом этди Мэйсон, — бизларни лақиллата олмайсиз.

— Мистер Мэйсон, менинг ниятим ҳолис: агар сиз илтимосларимни бажарсангиз, ўз клиентингизга беҳад катта фойда келтирган бўлардингиз — фақат шу фикримни исботламоқчи эдим сизга. Ўзингиз яхши биласиз, мен ўз ниятимни бошқа йўл билан ҳам, чунончи полиция орқали ҳам амалга оширишим мумкин, лекин унда ҳамма воқеа газеталарда овоза бўлиб кетади.

— Бемалол! — деб жавоб қилди Мэйсон. — Полиция қўлидан келганини қилсин, газеталар хоҳлаган гапларини ёзаверсин, биз, гапнинг пўскаллasi, ўз клиентимизга ҳеч қандай саволга жавоб қайтармасликни маслаҳат берамиз.

Хардвик ўрнидан турди.

— Сизларга яна баъзи нарсаларни айтишим мумкин, жентлменлар. Мен Австралиядан, Бенжамин Эддикснинг укасидан телеграмма олдим.

— Буни қаранг-а!

— Мен Бенжаминнинг ўлганини билганим ҳамоно унинг укасига (ўзим билган унинг адресига) таъзия билдириб телеграмма юбордим. Янги васиятнома ёзилганидан хабар топгач эса, ўша заҳоти унга васиятномадаги пул миқдори ҳақида мукамал ҳисобот юбордим.

— Кейин бу ҳисоботингизга жавобан, — деди Мэйсон, — Жозефина Кемптонга унинг қотилликда айбланаётгани, бинобарин, васиятномада кўрсатилган ақчани қонун бўйича олишга ҳақи йўқлиги сабабли, сариқ чақа ҳам туламаслик ҳақида фармойиш олгансиз.

— Мен ундан фақат васиятномани дарҳол тегишли маъмуриятга топшириб, расман тасдиқлатиб олиш ва бу билан унинг манфаатини имкон қадар бўрттириб кўрсатиш ҳақида йўл-йўриқ телеграммасини олдим. Бошқа ҳеч қанақа фармойиш олганим йўқ, ҳар холда, ҳозирча олганим йўқ.

— Демак, — деди Мэйсон, — ҳали оласиз. Борди-ю, олмасангиз, унда ўзининг, ўз мижози манфаатини ҳимоя қилувчи адвокат сифатида, унинг эътиборини қонуннинг тегишли моддасига қаратиб, башарти Жозефина Кемптон устидан қотил деб ҳукм чиқарилса, унинг васиятномада қайд этилган эллик минг долларни олиш ҳуқуқини йўқотажагини уқдириб қўясиз.

— Баъзи мулоҳазаларга кўра, клиентим масаланинг бу жиҳатини муҳокама қилишдан ўзини тийса керак.

— Декан сиз бунга эътибордан четда қолдирмаслик ҳақида маслаҳат берасизку унга, шундай эмасми?

— Сиз қандай йўл тутардингиз, менинг ўрнимда бўлганингизда? — деб сўради Хардвик.

— Албатта, маслаҳат берган бўлардим. Энди мен сиздан сўрайман. Айтингчи, агар сиз Жозефина Кемптонни ҳимоя қилаётган бўлсангиз-у, ҳузурингизга у аёлни Бенжамин Эддикснинг қотили сифатида айбланишини истовчи яна, бу ҳам етмагандай, у билан юзма-юз гаплашиб олиб, агар йўлини топса, шўрликнинг бўйнига яна битта қотилликни илмоқчи бўлган адвокат келса, сиз нима қилган бўлар эдингиз?

— Агар мен ўз далилларимнинг тўғрилигига ишонсам, ахир сиз гумонсираяпсиз-ку, мен у хонимга унинг манфаатларини кўзлаб маслаҳат берган бўлардим.

— Менга қаранг, ё ҳамма карталарингизни очиб ташлаб ниятингизни айтинг, ё бўлмаса гумдон бўлинг, — деди ғазаб билан Мэйсон.

— Мен сиз ўйлаган одамлардан эмасман, — деб совуққина жавоб қилди Хардвик. — Мен-ку, гумдон бўлмайман, аммо сизнинг клиентингиз энди гумдон бўлиши аниқ!

Сўнг у офисдан ўқдай отилиб чиқиб кетди.

— Ё тангрим, — деди Этна. — Сиз уни очиқдан-очиқ қувиб чиқардингизку, мистер Мэйсон!

Мэйсон кўзларини сузганча деди:

— У бизга асқотиши мумкин бўлган баъзи гапларни айтди. У тўғри тахмин қиляпти: бу ишнинг кўп жиҳатларидан биз ҳали ғофилмиз.

— Тўғри, — деди Этна, — у бизга қараганда жуда кўп нарсаларни билади, унинг энг катта афзаллик томони ҳам шунда.

— Майли, — деди Мэйсон. — Билганини қилсин. Пойга бошланяпти. Тўғри, старг чоғида сал панд еб қўйдик, лекин биз ҳали чопқирлигимизни кўрсатамиз.

У Делла Стритга ўгирилди:

— Мени Пол билан уланг, Делла.

Делла Стрит “хўп” дегандай бош ирғади — Мэйсон гўшакни кўтарди:

— Пол, салом. Бизда каламушлар пойгаси бошланди. Тез ҳаракат қилиш керак. Хелен Кадмус Эддикс тўғрисидаги маълумотларни ҳаммадан кўпроқ билган, Эддикснинг адвокати Сидней Хардвикни ҳисобга олмаган-да.

Хуллас, ўша қиз қандайдир бир сирни билганки, бу нарса адвокатни қаттиқ безовта қиляпти. Мен шунга аниқлашим керак. Бенжамин Эддикс, афтидан умр-бод бўйдоқ бўлган. Анча ёши ўтиб қолган бўлишига қарамай, жуссаси пишиқ, серғайрат ва шижоатли одам эди. Сен менга унинг аёлини топиб берасан. Қаёқдан биладан қанақа аёллигини? Унинг аёлини! Сен Эддикс гаплашган телефонларнинг рақамларини топгач, уларни текшириб кўр, агар бу отель ё кемпинглар бўлса, у ерга йигитларингни юбор, Эддикснинг фото суратлари билан. Сўраб-суриштириб кўришсин — Эддикс биронта дўндиқча билан бормаганмикин, ўша ерларга.

Мэйсон гўшакни илди.

— Сиз хулоса чиқаришга жудаям шошмаяпсизми, мистер Мэйсон? — деди Этна. — Эддикснинг сўққабос бўлганини ҳамма бир овоздан гапириб ётибди-ку.

— Дунёда ёлгончилар тиқилиб кетган, — деб кулиб қўйди Мэйсон. — Лекин сиз билан биз аҳмоқ бўлишимиз керак, деган маънони билдирмайди бу.

Роппа-роса соат 5.00 да Гертти қабулхона эшигини беркитди. 5.30 да Делла жўнатиш учун ҳозирланган хатларни бир даста қилиб тахлади, Гартти бу конвертларга муҳр босиб чиқди. Сўнг уйига кетди.

Делла Стрит Мэйсоннинг офисига кирди.

— Чарчадингизми? — сўради адвокат.

— Унчаликмас. Ўзингизчи?

Мэйсон жилмайди:

— Мен кундаликларни ўқидим, то каллам говлаб кетгунча. Балки ёрдамлашворарсиз?

— Жоним билан. Мендан нима талаб қилинади?

— Хелен Кадмуснинг кундаликларида нималар борлигини билиш.

— Лекин биз бу ишни қилиб бўлди-ку!

— Йўқ ҳали. Биз фақат уларни ўқиб чиқдик. Энди сатрлар орасига нималар ёзилганини ўқиш керак, шама қилиб айтилган биронта ҳам фикр ё луқмани на-зардан четда қолдирмасликка урининг.

Кимдир идора эшигини қаттиқ-қаттиқ тақидлатди.

— Билайми кимлигини? — деб сўради Делла.

— Ким бўлсаям қорасини ўчирсин, — деди Мэйсон. — Шундоқ ҳам ишимиз бошимиздан ошиб ётибди.

Делла ўзининг одатдаги ўрнига бориб ўтирди. Мэйсон келиб унинг столи чети-га ўтирди. У кафтини Делланинг қўли устига қўйди.

— Ёнимда бўлганингиз қандай яхши, — деди адвокат.

— Ҳа, бир-биримизга елкадош бўлиш яхши, — деб табассум-ла жавоб қилди Делла.

Эшикнинг тақиллаши энди тўхтовсиз гурсиллашга ўтди.

— Идорамизга кирмоқчи бўлган бу одам, бу ерда кимдир бўлиши керак, деб ўйлаётганга ўхшайди. Бу гурсиллаш асабимга тега бошлади. Ҳар нечук, унинг кимлигини билсак бўларди, Делла.

Делла қабулхонага чиқиб эшикни очди. Мэйсон унинг ким биландир гўнфир-гўнфир гаплашганини эшитди. Кейин Делла қўлида оқшом газетаси билан қайтиб кирди. Газета устига: “Мистер Мэйсонга. Сидней Хардвикдан салом. Билиб қўйинг, мен ишга киришдим ва тез ҳаракат қиламан”, деб ёзилган эди.

Делла ўз столи ортига қайтди. Мэйсон унга елкаси оша қараб қўйиб, газетада-ги бош мақоланинг йирик ҳарфлар билан ёзилган сарлавҳасини ўқиди:

**ПОЛИЦИЯ ЯНА БИР ҚОТИЛЛИК СОДИР
БЎЛГАН, ДЕБ ТАХМИН ҚИЛМОҚДА.
ЭДДИКСНИ ЎЛДИРГАНЛИҚДА ГУМОН ҚИЛИНГАН
АЁЛ ҲИБСГА ОЛИНДИ.
ХЕЛЕН КАДМУС ҚАНДАЙ ҒОЙИБ БЎЛГАН?**

— Вой, мараз-ей! — деди Делла Стрит. — Ахир у...

— Шошманг, Делла, — деб унинг сўзини бўлди Мэйсон, — қани, кўрайлик-чи, у қанчалик илгарилаб кетдйкин.

Улар уч устунни тўлдирган мақолага биргаликда кўз югуртириб чиқишди. Мақола, полиция Эддикснинг дилбар котибаси қандай ғойиб бўлгани тўғрисида миссис Жозефина Кемптон тергов қилаётганини хабар қилган эди — маълумки, аввалги тахминларга кўра, бундан тўрт ой бурун денгизда кучли тўфон кўтарилган пайтда мазкур котиба Эддикснинг муҳташам яхтасида бўлган ва ўзини сувга отган, деб фараз қилинган эди.

Бу ўлим ўз вақтида маҳаллий маъмурият томонидан ўз жонига қасд қилиш деб баҳоланганди, гарчи бахтсиз ходиса эҳтимоли жоиз бўлган бўлса ҳам. Лекин Бенжамин Эддикс ўлдирилгандан кейин, деб ёзилган эди газетада, Хелен Кадмуснинг ўлими тафсилоти қайтадан тергов қилина бошлади.

Мақола шундай гаплар билан якунланган эди:

“Район прокурори шуни алоҳида қайд этиб айтдики, Бенжамин Эддиксни ўлдир-

ганда гумон қилиниб ҳибсга олинган Жозефина Кемптон денгиз сафари пайтида котибанинг каютасига ён қўшни бўлган каютани эгаллаган. Тунда яхта Каталина ороли қирғоғи яқинида бўлганида, денгизда кучли тўфон кўтарилган, ана шу пайт Хелен Кадмус сирли равишда ғойиб бўлган. Миссис Кемптоннинг таъкидлашича, у денгиз касалига қарши дори ичиб, ўрнига ётган ва дарҳол ухлаб қолган.

Район прокурори миссис Кемптон берган маълумотлар билан танишиб чиқиб, сўнгги воқеалар нуқтаи назаридан, Хелен Кадмуснинг ўлими ҳақидаги тергов иши қайта тикланади, деб баёнот берди. “Биз, — деди у, — ҳозирча айб қўйиш имконига эга эмасмиз, зеро ҳали кўн тафсилотлардан бехабармиз. Лекин сезиб турибмизки, одил суд Хелен Кадмуснинг, ўз вақтида, фожiali тасодиф, деб баҳоланган ўлими янада машъумроқ тафсилотлар билан ўралган бўлиши мумкин, деб тахмин қиларкан, бу тахминида янглишмайди.

Ҳозирги пайтда мен фақат шунни айтишим мумкин: тергов олиб бориляпти ва биз Хелен Кадмуснинг ғойиб бўлганлиги тафсилоти ҳақида миссис Кемптонни сўроқ қилдик. Миссис Кемптон ўзининг аввалги берган гувоҳликларига ёпишиб олиб, биронта ҳам янги гап айтишни хоҳламади.

Камина *ҳозирча* ҳеч қандай хулоса чиқармайман”.

Мэйсон тишларини гижирлатди, унинг нигоҳи совуқ ва қаҳрли эди.

— Ҳа, — деди Делла Стрит, — Хардвик сўзининг устидан чиқибди.

— Аблах у, — деди Мэйсон. — Майли, Делла. Мени шу ерда кутиб турунг. Бориб Пол Дрейк билан учрашишим керак. Биз ҳозир уруш ҳолатидамиз, атрофда отишма бўляпти, умид қиламанки, Пол биз учун ўқ-дорилар ҳозирлаб қўйган.

— Унга кўнғироқ қилайми? — деб сўради Делла.

— Йўқ. Узим тўғри олдига бораман, кўрайчи, нима ишларни пиширдийкиң. Ун-гача сиз, Делла, газеталарга кўнғироқ қилинг. Репортёрларини юборишсин, мен Эддикснинг ўлдирилгани муносабати билан баёнот бермоқчиман.

— Балки олдин Пол билан учрашганингиз маъқулдир?..

Мэйсон “йўқ” дегандек бош чайқади.

— Сиз, агар Пол ҳеч нима топмаган бўлса, тўғридан-тўғри, раддия беришларини талаб қиламан демоқчимисиз? Кейин...

— Ҳозирги вазиятда раддия бизга ҳеч қандай ёрдам бермайди, Делла. Биз Хардвикни ўзини мудофаа қилишга мажбур этишимиз керак. Менга эсни оғдириб кўядиган, ўта ҳалокатли далиллар керак. Агар, Пол мен учун ўқ-дорилар топган бўлса, нишонга олиб ўт очаман. Топмаган бўлса — пахтавоң ўқлар отиб, шунақанги ваҳима кўтарайки, қўрқиб кетган душман сичқоннинг инини минг тангага олсин. Газеталарга кўнғироқ қилинг, Делла ва мудофаада бўлинг. Мен Пол билан гаплашиб олгач, дарров қайтиб келаман.

Мэйсон офисдан чиқиб, йўлак охиридаги Дрейкнинг қидирув агентлиги жойлашган хоналар томон тез-тез юриб кетди. У кириб, ўз одатича сўради:

— Пол ўзидами?

— У *ҳамиша* ўзимдаман деб таъкидлайди, — деб табассум қилди коммутатор ортида ўтирган қиз.

— Жуда соз, — деди Мэйсон ва шундагина қабулхонада ўтирган сарғиш соч аёлга кўзи тушди. — Мен кираётганимни хабар қилинг унга.

Мэйсон эшикни очиб, Дрейкнинг шахсий офиси томон узун йўлакдан юриб кетди. У кирганида Дрейк ўз одамларидан бири билан телефонда гаплашяётган эди. Пол гўшакни қулоғига босиб, иккинчи қўли билан столда даста-даста бўлиб ётган қоғозларни титкилар ва уларга қандайдир белгилар кўяр эди.

Дрейк имо билан Мэйсонни ўтиришга таклиф қилди ва шу лаҳзада телефон гўшагига гапира бошлади:

— Яхши, ўша аёл фотосуратнинг орқасига имзо чексин... Ҳа, ҳа, фақат шундагина шахсни таниш ниҳоясига етган ҳисобланади. Кейин у ёзма гувоҳлик беришни хоҳламай қолиши мумкин, ана унда, фотосуратга чеккан имзоси унинг орқага чекланишига йўл қўймайди. У суратдаги шахсларни яна бир бор танишга мажбур бўлади. Гапимга тушундингми?..

Дрейк гўшакни илиб, Мэйсонга хорғин жилмайди ва деди:

— Тахминларинг тўғри чиқди, Перри.

— Нима??!

— Биз Эддикс яхтага қўнғироқ қилган телефонларнинг рақамларини топдик ва ...

— Уни аёл билан кўришган эканми?

— Ҳа.

— Аёл биланми ё аёллар биланми?

— Доим битта аёл билан. Энди, Перри, стулни маҳкам ушла — тагин йиқилиб-нетиб ўтирма. Ўша аёл Хелен Кадмус экан.

Мэйсон ҳайрон қолганидан ҳатто ҳуштак чалиб юборди.

— Ҳамма далиллар шуни тасдиқлапти, — деб гапида давом этди Пол Дрейк. — Яхта кечқурунлари соат ўн-ўн бирларда сузиб кетган пайтларда Эддикс тўсатдан соҳилга тушиб қолар ва фақат эртаси кун эрталаб кемада пайдо бўлар экан — бундай ҳол бир неча марта такрорланибди. У Натан Фоллони, Мортимер Харшини ё Жозефина Кемптонни ўзи билан бирга олиб кетмаганида, унинг яхтадан тушиб қолиб қаяқларга борганини ҳеч ким кузата олмаган, унинг қачон, қаерда ва қай тарзда вақт ўтказганини ҳеч ким билмаган. Мен буни кема журналидан текшириб кўрдим.

Баъзан Эддикс чиндан ҳам яхтада сузиб кетиб, оролда тушиб қолганида, у яхтани қайтариб юборар ва телефон орқали капитанга фармойиш берар экан. У доим фақат иккита мотелнинг ё унисидан, ё бунисидан қўнғироқ қиларкан.

Мен қўнғироқ қилинган вақтларни ҳали аниқлаганимча йўқ, лекин қаердан қўнғироқ бўлганини аниқ биламан. Битта мотелнинг ходимаси ўша аёлнинг ташқи киефасини жуда аниқ тасвирлаб берибди. У фотосуратларга қараб, Бенжамин Эддикс билан Хелен Кадмусни танибди.

— Эддикс қандай исм билан рўйхатдан ўтган экан? — деб сўради Мэйсон.

— Сохта исм билан, албатта.

— Мотелларда меҳмонлар келган машиналарнинг рақамлари ҳам қайд этилади. У ўзининг...

— Ҳа. У ўз “кадиллак”ининг рақамини қолдирибди.

Мэйсон кўзларини сузганча ўйлиниб қолди.

— Сен қабулхонада ўтирган сарғиш сочли аёлни кўрдингми? — деб сўради Пол.

— Ҳа, ким у?

— Ўзим сенга қўнғироқ қилмоқчи бўлиб турувдим. Мен у аёлдан бир оз кетмай туришини илтимос қилдим. У — ўша биз билган психологнинг хотини, мисс Блевинс бўлади. Уни мен таклиф қилдим, нимагаки...

— Айт, кирсин, — деди Мэйсон. — Мен у билан гаплашмоқчиман. Энди, Пол, гапларимни яхшилаб қулоғинга қуйиб ол. Ҳозир сен менга сўзлаб берган воқеаларда хато бўлиши мумкин эмас. Одамларинг ўн марталаб, юз марталаб қайта-қайта текшириб кўришсин. Эддикс қандай ном билан рўйхатдан ўтган экан?

— У мотелда ҳам, бу мотелда ҳам бир хилда Б.Ф.Барнвелл номи билан.

— Эддикснинг тўла исми-шарифи қандай?

— Билмайман.

Мэйсон бармоқларини шақиллатиб, деди:

— Бас бойлайман: унинг тўла исми-шарифи. — Бенжамин Франклин Эддикс.

— Нима бўпти?

— Гап шундаки, у Б.Ф.Барнвелл номи билан рўйхатдан ўтганида ўзининг ҳақиқий инициалларини ёзган. Менга қара, Пол, Эддикснинг конлари бор эди-а? У Невадага тез-тез бориб турган. Йигитларингга айт, ўша ёққа бориб, қўлларидан келганча кўпроқ нарсани сўраб билиб келсинлар. Ҳамма мотелларни суриштириб кўришсин. — “Барнвелл” номи қайд этилмаганмикин биронтасида. Ундан кейин, шунчаки эрмакка. Фуқаролик ҳолати қайд этилган рўйхат дафтарларини ҳам варақлаб чиқишсин. Хуллас, мен ўша Барнвелл ҳақида ҳамма нарсани билишим керак.

— Бунақада, менинг сётларим сени хонавайрон қилади-ку, Перри. Одамлар-ку бор менда...

— Борлиги жуда яхши, — деб унинг сўзини бўлди Мэйсон. — Мен жанг бошлаб қўйдим сезяпман — бу жанг ниҳоясида нимадир ойдинлашиши керак. Айнан нима ойдинлашини айтолмайман, лекин у, албатта, жуда муҳим янгилик бўлиши керак. Бир қараганда, Кадмуснинг ўша кундаликларида эътиборга лойиқ ҳеч нима йўқ, лекин Эддикс билган одамларнинг бари, ҳар хил важ ва баҳоналарни

пеш қилиб, ўша кундаликларни қўлга киритишга уринишяпти. Буни шундай изоҳлашим мумкин: мен у кундаликларда ҳеч нима топмадим, чунки уларни фақат ўқиб чиқдим. Бошқалар эса, ўқишмаган, шунга кўра, кундаликларда қандайдир ўта муҳим нарсалар ёзилган ва ўша муҳим нарса албатта бўлиши шарт, деб ўйлашади... Бўпти, Пол, қани, қақир миссис Блевинсни.

Дрейк телефон гўшагини кўтарди:

— Миссис Блевинсни киритиб юборинг.

Кейин у орқасига суяниб, бармоқ бўғинлари билан кўзини ишқалади, оғзини катта очиб эснади ва деди:

— Азбаройи худо, Перри, мен ҳамма вақт шу ердаман. Ҳамиша. Кечасию кундузи қулоғим телефон гўшагидан бўшамайди.

— Биз ишнинг пировардига яқинлашиб қолдик, Пол, — деб таскин берди Мэйсон, — Яна бир оз сабр қил.

— Билмадим, бирон наф келтирармикин бу бемаъни югуриб-елишларимиз, — деди Дрейк. — Шеф ўз котибасини ўйнаш қилиб олган. Бу одатий ҳол! Шундай бўлиши керак эди аслидаям — буни ўзинг ҳам яхши биласан. Ахир у ҳақиқатан ҳам ниҳоятда мафтункор қиз бўлган экан-ку.

— Биламан, биламан. Гап бунда эмас. Энг муҳими, биз ниманидир пайпаслаб топдик.

— Лекин ҳадемай мен, — деди Дрейк нўноқ актёрнинг жўшқин эҳтиросига тақлид қилиб, — шу ернинг ўзида юзтубан йиқиламан-у, кейин...

Эшик очилиб, кўк кўзлари йирик-йирик, сарғиш сочли йигирма етти ёшлардаги аёл кирди. Бу миссис Блевинс эди. Унинг кийимлари қадди-бастининг хушбичимлигини яққол намоиш қилиб турарди. Унинг қадди-қомати чиндан ҳам жуда кўркем эди, жувоннинг ўзи ҳам буни ҳис этаётгандай эди.

— Салом, яхшимисиз, — деди у Мэйсонга юзланиб. — Сиз Перри Мэйсонсиз. Боя бу ёққа кираётганингизни кўрдим. Мен сизга жилмайиб қарадим, аммо сиз пайқамадингиз чоғи. Менинг исмим Фери Блевинс, Алан Блевинснинг собиқ хотиниман. Бу киши мистер Дрейк.

Мэйсон бош ирғаб жилмайиб қўйди. Миссис Блевенс унга яқин келиб, кўришгани қўл узатди.

— Ким савол беради, сенми ё менми? — деб сўради Дрейк.

— Мен, — деб жавоб қилди Мэйсон. — Марҳамат, ўтиринг, миссис Блевинс. Мен ўлгудек синчков одамман, бир гапнинг тагига етмагунимча суриштираверман.

Жувон кўк кўзларини катта очиб сўради:

— Агар мен жавоб беришни хоҳламасам-чи?

— Менимча, бундай бўлмаса керак. Бизни сизнинг эрингиз билан ажрашганингиз қизиқтиради.

— Ҳа-а, уми? — деди жувон енгил тортгандай. — Сиз мендан мутлақо шахсий нарсалар тўғрисида сўрасангиз керак, деб қўрққан эдим.

— Биринчи навбатда, — деди Мэйсон жилмайиб. — Эддикснинг уйида юз берган ҳамма воқеалар ҳақида билишни истардим.

— Стоунхенжда, демоқчимисиз?

— Ҳа.

— Уйлашимча, у ерда ҳар хил воқеалар содир бўлган.

— Сиз у уйда ҳеч қолганмисиз эрингиз билан?

— Худо сақласин! Эрим ҳам у ерда ҳеч қолмаган. Фақат ишлагани бориб келарди. Баъзан жуда кеч қайтарди.

— Сиз эрингиздан ажрашганингиз сабабини “ахлоқий шафқатсизлик” деб кўрсатибсиз.

— Шу ибора вазият моҳиятини тўлароқ ифодалаб беради.

— Сиз бизга эрингиздан ажралиш тафсилотини сал тўлароқ баён қилиб беролмайсизми? Эҳтимол, бошқа сабаблар ҳам бўлгандир?

— Алан мендан анча ёш катта эди, — деди жувон.

— Сиз унинг иккинчи хотинимидингиз?

— Ҳа.

— Давом этинг.

— Хуллас, биз бир-биримиздан тўйгандик. Ҳадеб денгиз чўчқаси ролини ижро этиш жонимга тегди.

Мэйсон Пол Дрейкка маънодор қараб қўйди ва деди:

— Бу билан сиз, эрим мени гипноз қилар эди, демоқчимисиз, миссис Блевинс?

— Ҳа, гипноз қилар эди. Фаҳмлашимча, унга турмушга чиқаётган пайтимда ҳам гипноз ҳолатида бўлсам керак.

— Кўпчилик аёллар шундай деб ўйлашади, — деди Мэйсон жилмайиб. — Ба-тафсилроқ сўзлаб беринг.

— Мен котига бўлиб ишлардим ва баъзида Аланга ёрдам қилардим: унинг қўлёмаларини кўчириб берардим. Ўзингиз биласиз, гипнотизм — одамларни бир-данига ром қилиб қўядиган нарса. Мен унга жудаям қизиқиб қолдим ва Аландан тафсилотларини сўраб-суриштира бошладим, у... у гоёт сермулозамат эди. У менга астойдил хушомад қила бошлади. Ўшанда унинг менга қилган ҳар бир муомала-си ниҳоятда назокатли эди.

— Кейин, — деди Мэйсон.

— Кейин бўлган воқеаларни қандай таърифлашни ҳам билмайман. Сиз ундан кўз уза олмайсиз, — у билан ўтказган ҳар бир лаҳзангиз — ҳузур-ҳаловатли. Сўнг унга турмушга чиқасиз, лекин шундан кейин орзу қилганингиз беғубор саодат ўрни-га фирт диққинафаслик ва мижғовликка рўпара келасиз. Мафтунлик барҳам то-пади ва кўз олдингизда жайдари бир нусха пайдо бўлади. Бу ҳам етмагандек, у ўлгудек рашкчи эди, мени худди ўз мулкидек ҳисоблар, ҳар битта қўйган қада-мимга тумшугини тиқар ва ҳамиша, ҳар бир гапдан бахс ахтариб мени айблаб бошларди.

— Эрга текканингиздан кейин ҳам хизматни давом эттиравердингизми?

— Ҳа.

— Эрингизга хизмат қилдингизми?

— Йўқ. Ўзимнинг доимий иш жойим бор эди, уни ташламадим.

— Нега, денгиз чўчқаси эдим, дедингиз ўзингизни? Шу ҳақда очикроқ сўзлаб беринг.

— Эрим менга гипнози ҳақида ҳикоя қиларкан, бир ўзингда синаб кўрмайсан-ми буни, деб сўради. У менинг кўзларимга тик қараган эди, вужудимни қандай-дир ҳузурли ва лаззатли итоаткорлик туйғуси қамраб олди. Қалбим ишонч ва мин-натдорлик билан йўғрилди ва мен унга, буйруғингни кутаман, деб айтдим.

— Кейин нима бўлди?

— Эслолмайман.

— Ие, нега?

— Гипнознинг имкониятларидан бири шунақа: Гипнозчи сизнинг онгингизга, гипноз қилинган пайтингизда қилган ҳаракатларингиздан биронтасини ҳам эслай олмайсиз, деган фикрни сингдиради. Мен Аланнинг бошқа одамлар билан шундай қилганини кўп марта кўрганман. У одамларни ҳар хил телбаликлар қилишга, тутуруқсиз гаплар айтишга ундар, кейин ҳушларига келгач эса, уларга ҳамма қил-ганларини унутишни буюрарди. У одамлар ҳатто ўзларининг гипноз ҳолатида бўлганларини ҳам эслай олмас эдилар.

— Сиз ҳам шундай аҳволга тушганмисиз?

Аёл бош ирғади:

— Мен эримга қараб: “Нима қилиб турибсан, Алан? Қани, бошламайсанми гип-нозингни!” — дедим. У бўлса, гипноз бўлиб ўтди, деб жавоб қилди. Мен ҳазилла-шяпти, деб ўйладим. Аммо шу пайт кўзим соатга тушди. Алан билан гаплашган-нимдан буён орадан қирқ беш дақиқа ўтганини тушундим, мен бўлсам бу вақт ичида нималар қилганимни ҳеч эслолмадим. Гўё кимдир, шунчаки, соат милла-рини чорак кам бир соат олдинга суриб қўйгандек эди.

— Давом этинг.

— Кейин у менга жуда ғалати назар ташлади ва мен орадан беш дақиқа ўтар-ўтмас ўзимда ниҳоятда кучли бир истак... бир нима қилиш истаги уйғонганини ҳис қилдим.

— У қандай истак эди?

Аёл бош чайқаб қўйди-ю, деди:

— Аҳамияти йўқ. Мен ўша ишни хоҳишим бўлмаса ҳам қилдим — бунни энди тушуняпман.

— Бу билан нима демоқчисиз?

— Бу ҳолат гипнозорти уқдирмаси деб аталади. Гипнозчилар бу усулни жуда яхши эгаллашган. Улар сизни ўз хоҳиш-ирсдаларига шу қадар буйсундириб оладиларки, ҳатто гипноздан кейин ҳушингизга келгаңингизда ҳам, сизни яна қандайдир ишларни бевосита гипноз таъсирида бажаришга мажбур қиладилар, аммо сиз биронта ҳам қилган ишингизни эслай олмайсиз. Бу гипнозорти уқдирмаси беш-ўн дақиқадан кейин таъсир эта бошлайди: сиз ҳар қанақа ишни қилаверасиз. Миңг уринсангиз ҳам ўзингизни тўхтатолмайсиз. Мен ҳам шундай аҳволга тушганман.

— Давом этинг.

— Орадан бироз вақт ўтгач, турмуш қурдик.

— Шундан кейин ҳам у сизни гипноз қилавердим?

— Ҳа, мистер Мэйсон, яна ҳам кўпроқ. Кўп маҳал гипноз қилинганимни ҳатто сезмаганман ҳам.

— Илтимос, тушунтириброқ гапиринг.

— Мен гипнозорти уқдирмаси даъвати билан кўп ишлар қилганман. Бу ҳаракатларни тафсилоти ҳақида гап очмасам девдим.

Мэйсон унга қараб деди:

— Биз билан очиқ-ойдин гаплашишингизни жуда-жуда истардик, миссис Блевинс. Биз сизга ҳақ тўлашга ҳам розимиз, ҳамёнимиз кўтарган миқдорда, албатта, ва ...

— Миссис Дрейк ҳам таклиф қилган эди шуни, лекин ҳамма нарса ҳам пулга сотилавермайди.

— Ҳеч бўлмаса, шама қилиб айтишингиз мумкиндир?

Аёл тарддулланиб қолди.

Мэйсон жилмайди.

— Сиз турмуш қурган аёлсиз, демак, бемалол айтишингиз...

— Ҳа, яхши, — дея ён босди аёл, — айтаман. Мен ғирт аҳмоқ эдим. Аланнинг мени гипноз қилишига яна розилик беравердим. Вақти-вақти билан бошим жуда қаттиқ оғрирди, шунда у мени гипноз қилиб ухлатиб қўярди, бир-икки дақиқа ўтгач, уйғонганимда, мен ўзимни гўё мириқиб дам олган, соппа-соғ одамдек ҳис қилардим. Баъзида асабим чатоқлашиб, уйқум қочиб кетган пайтларда, Алан менга гипнозорти уқдирмаси билан таъсир қилиб, ухлатиб қўярди. Бир зумда бошим кўкрагимга шилқ этиб тушиб ухлаб кетардим-у, кейин... кейин ҳар бало бўларди.

Кейинчалик, боя айтганимдай, лаззатли хушхаёллар юлдузи оўнди, мен ўз ишимни давом эттиравердим ва ... сизга қандай тушунтиришним билмайман, хуллас...

— Хаётингизда бошқа эркак пайдо бўлдим? — деб сўради Мэйсон.

— Алан ҳам шундай ўйлаганди.

— Аслида-чи?

— Алан шундай ўйлаганди, — деб такрорлади миссис Блевинс эшитилар-эшитилмас овозда.

— Яхши, — деди Мэйсон, — кейин нима бўлди?

— Бир кун кечаси Алан ишда пайтида, менда ўз ҳаётимнинг ҳаммадан сирасак-олаб юрган бутун тафсилотларини ёзиш истаги пайдо бўлганини ҳис қилдим. Бу ўта тийиқсиз, ғирт аҳмоқона истак эди. Мен ўзимнинг барча сир-асрорларимни қоғозга туширишим ундан кейин ёзганларимни стол ғаладонига фотосуратлар тагига яшириб қўйишим лозим эди. Шунда мен стол ортига ўтириб, қилган гуноҳларимни қоғозда баён қилдим, кейин ўша қоғозни стол ғаладонигадаги бир дастада фотосуратлар тагига яшириб қўйдим.

Эртаси кун эрталаб қандай тентаклик қилиб қўйганимни англадим ва ўна бадиҳамни ёқиб юбормоқчи бўлдим. Стол ғаладонини очдим-у, ўзингиз ҳам фаҳмлаётган бўлсангиз керак, ёзганларимни топмадим.

— Сиз бунни, гипнозорти уқдирмаси эди, демоқчимисиз?

— Жуда тўғри. Лекин мен ўзимнинг гипноз қилинганлигимни ҳатто сезмаганим эдим ҳам, ҳали-ҳалигача Алан қачон бундай қилишга улгурганини тасаввур қилад олмайман. Шунда мен, ёзганларим унинг қўлида эканлигини тушундим, энди у...

истаган пайтида ўша бадиҳамдан менга қарши қурол сифатида фойдаланиши мумкин эди.

— Ундан ажрашмоқчи бўлганингиздами?

Аёлнинг юзи чўғдай қизариб кетди.

— Ҳа, — деб жавоб қилди у.

— Хўш, сиз қандай йўл тутдингиз?

— Жуда қаттиқ жаҳлим чиқди, ҳатто уни ўлдирмоқчи ҳам бўлдим. Лекин салдан кейин яна ҳовурирдан тушдим. Ахир одамлар ҳар хил ўйинлар ўйнашади-ку. Мен ҳеч нарсани йўқотмагандек бўлиб юравердим. Икки кун пайт пойладим, ишимдан икки кунга рухсат олиб, уйимнинг ертўласидан тортиб чордоғига ҳамма ёқни ковлаштириб чиқдим. Ниҳоят, топдим ёзганларимни.

— Қаерда экан?

— Алан анойи эмас эди, — деб кулди аёл. — У ўша қоғозни гиламнинг бир бурчаги тагига яширган экан.

— Нима қилдингиз топилмани?

— Йиртиб ташладим. Кейин ўзимга тегишли буюмларимни олдим-да у хонадондан бош олиб чиқиб кетдим. Адвокат ажралиш ҳақида иш кўзгашимга кўмаклашди. Энди мен ҳеч қачон у уйга қайтиб бормайман ва Аланнинг ўтқир кўк кўзларини менга ништардек қадашига ҳеч ҳам йўл қўймайман.

— У сизни гипноз қилишга анча уринармиди?

— Йўқ, бармоқларини бир марта шиқиллатса бўлдийди, шу заҳоти унинг измига ўтардим-қолардим.

— Давом этинг.

— Алан тамоман ўзига бўйсундириб олган деб ҳисобларди мени. У мени ўз ихтиёри билан бир қадам ҳам боса олмаслигимга қатъий ишонарди, лекин у ҳақиқатни инкор эта олмади, албатта. Мен уни ахлоқий шафқатсизликда айбладим, бу даъвоимни у ичига ютди, чунки мен унинг жуда кўп айбларини очиб ташлашим мумкин эди. Шу тарзда ундан ажралишга муваффақ бўлдим.

— Кейин яна эрга тегдингизми?

Аёл қизариб кетди.

— Йўқ, ҳозирча. Никоҳдан ажралиш гувоҳномаси ҳали тайёр эмас.

— Уни қачон оласиз?

— Келаси ҳафтада.

— Кейин яна эрга тегасиз-а?

— Ҳа.

— Бу одамни ўзингиз яхши биласизми?

— Ҳа.

— У гипнозчи бўлмаса керак, ҳар ҳолда, — деб кулиб қўйди Мэйсон.

— Ҳа, кўнглингиз тўқ бўлсин, мистер Мэйсон.

Мэйсон картмонини очиб тўртта эллик долларлик пул олди ва деди:

— Манави икки юз доллар сизга, миссис Блевинс, буни вақтингизни олганимиз ва безовта қилганимиз учун товон пули деб ҳисоблагайсиз. Эҳтимол, ўз сепингизга қўшарсиз.

Аёл пулни олиб буклади ва сумкачасига солиб қўйди. Шундан кейин у яна бошини кўтариб Мэйсонга қараганида, унинг кўзларида самимий миннатдорлик учқунлари чақнаб кетди.

— Мистер Мэйсон, сиз... сиз менга астойдил ҳиммат кўрсатдингиз, мен...

— Йўқ, биз миннатдоримиз сиздан биз билан дилкашлик қилганингиз учун, — деб жавоб қилди адвокат. — Айтинг-чи, гипноз қилинган пайтларингизда, аслида ҳеч ҳам қилмаган амалингизни гипноз таъсирида, қилгансиз деб ўқтирилган пайтлар бўлганми?

— Ҳа, бўлган! Бу Аланнинг энг яхши кўрган найрангларида бири эди. У одамларни гипноз қиларкан, уларнинг онгига ҳеч қачон қилмаган бир қатор амалларнинг тафсилотини, гўёки улар қилгандек қилиб ўқтирар, гипноз ҳолатидан чиққанларидан кейин, уларнинг миёсига бир неча соат давомида бу ишларни ўйла-маслик ҳақида йўл-йўриқ сингдирарди. Лекин у одамларнинг хотиралари, барибир, ўша ҳеч ҳам содир бўлмаган воқеаларни худди аслида юз бергандек аста-секин қадам-бақадам тартибга солар ва бу ҳақда сўзлаб беришга мажбур этарди.

— Одамлар итоат этармиди унга?

— Биров ундоқ, биров бундоқ. Ахир ҳамма ҳам гипноз таъсирини қабул қила-вермайди-ку, мистер Мэйсон, кейин...

— Ҳа, тушунаман. Билмайсизми, у (собиқ эрингиз) Эддикснинг рўзғорбошиси миссис Жозефина Кемптонни бирон марта бўлсин, гипноз қилишга уриниб кўрган-миди?

— Уриниб кўрган бўлса керак. Ҳар ҳолда у бир марта шунга ўхшаш бир гапни айтган эди. Эддикснинг илтимосига кўра, ўз имкониятларини шу аёлда намоиш қилиб кўрсатган экан.

— Биз учун муҳим ҳисобланган яна бирон нимани биласизми?

— Йўқ.

— Яхши. Беҳад миннатдормиз. Сизни ортиқ ушлаб турмаймиз, миссис Блевинс, лекин, эҳтимол ҳали яна учрашишимизга тўғри келар.

— Соат тўрдан-кейин хоҳлаган пайтингизда кўнғироқ қилаверинг, — деди аёл. — Дарров етиб келаман. Мистер Дрейкда телефон рақамим бор.

— Раҳмат, — деди Мэйсон.

Аёл ўрнидан туриб эшик томон юрди. Кейин бирдан орқасига қайтиб келди-да, Мэйсоннинг қўлини олди.

— Сиз менга ёқиб қолдингиз, — деди у, — шунинг учун сизга ёрдам бермоқчиман. Билингки, Эддикс ҳақиқий исм эмас. Алан уни бир марта гипноз қилганида, унинг асл исми Барнвелл эканини билиб олган экан. Агар яна керак бўлсам, хабар қиларсиз.

Аёл Мэйсонга табассум қилганча, қўлини самимият билан сиқди. Кейин хонадан чиқиб кетди, юбкасининг шитирлагани йўлакдан эшигилиб турди.

— Хўш, биронта арзирли янгилик билдингми? — деб сўради Дрейк.

— Фақат охирги дақиқалар, Пол, *чинкамига* бебаҳо бўлди, — жилмайди Мэйсон. — Йигитларингни дарҳол Невадага жўнат, кейин уйингга бориб, қайноқ ванна қабул қилгин-да, тўйиб ухлаб ол.

— Сенга нима бўлди ўзи? — ҳайрон қолиб сўради Дрейк.

— Айтганимни қил, — деди унга Мэйсон ва ўз офиси сари шошилиб чиқиб кетди.

У офисга кирганида, Делла Стрит стол олдида туриб қоғозларни хил-хилига ажратиб тахлаётган эди.

Мэйсон югуриб бориб котибасини қучоқлаб олди ва уни кўтариб чирпирак қилиб айлантирди.

— Қизалоғим, — деди у Деллани маҳкам бағрига босаркан, — биз баъзи нарсаларни ковлаб топдик.

Котиба унга хиёл ранжигандек боқди:

— Демак, ўша топилма сизни беҳад завқлантириб юборибди-да.

— Бу завқланиш эмас, — деди Мэйсон Деллани ерга қўяркан. — Бу энг зўр иштиёқ.

— Ҳа-а, — деди чўзиб Делла чиндан ҳам жуда муҳим янгилик айтибди.

— Сиз газетачиларга кўнғироқ қила олдингизми?

— Ҳа, репортёрлар ҳадемай етиб келишади. Мен уларга шов-шувбоп янгилик ваъда қилдим. Улар ҳамма ишларни ташлаб бу ёққа келишяпти.

— Баракалла, — деди Мэйсон қизнинг кўзларидан кўзини узмай.

Делла унинг елкасидан қучиб, бошини орқага ташлади. Мэйсон уни назокат билан қучиб, ўз бағрига тортди.

Уларнинг лаблари учрашиб, узоқ давом этган-тотли бўса бир-бирлари билан туташди. Кейин Делла Мэйсонни итариб юбориб, шоша-пиша сумкачасидан лаб помадасини олди.

— Шеф! — деди у. — Нима, эсингиздан чиқдим, ҳозир бу ерга бир гала синчков газетачилар ёпирилиб кириб келишади-я?

Мэйсон жилмайди, Делланинг елкасини силаркан деди:

— Ҳаммаси жойида, Делла. Биз уларга ҳайратомуз бир янгиликни тортиқ қиламиз. Бу тортиқ Хардвикнинг энг нозик ерига бериладиган қақшаттич зарба бўлади.

— Ишқилиб, айтганингиз келсин-да. Қалай лабларим? Помада озгина бўлсам қолибдими ё ҳамма ёғимга суркалиб кетибдими? Э боринг-е, ҳеч қачон сиздан биронта тутуруқли гап эшитмайман.

— Лекин мен синчков газетачи кўриши мумкин бўлган нарсаларни кўряпман.

Делла кулиб юборди ва кўзгу олдига бориб, лабининг у ер, бу ерига лаббўёқ сурта бошлади.

— Идорамиз эшиги тагига ҳалитдан битта-яримта газетачи етиб келиб кутиб турган бўлса керак, — деди у.

— Бориб қарай-чи, — деди Мэйсон.

Икковлари бирга қабулхонага чиқишди ва Мэйсон бир пайтда келган иккита репортёр билан саломлашди. Улар сигарета тутата бошлаганида, учинчи, кейин тўртинчи репортёр ҳам етиб келди.

— Хўш, бизга қандай янгилик тайёрлаб қўйдингиз? — деб сўради репортёрлардан бири. — Ҳар ҳолда ўпкамизни қўлтиқлаб бекорга ховлиқиб келмагандирмиз? Котибангиз шов-шувбоп янгилик ваъда қилиб, бизларни қизиқтириб қўйди.

— Тўғри қилган, — деб тасдиқлади унинг гапини Мэйсон.

— Бўлмаса, эшитайлик.

— Сизлар Эддикснинг тутуруқсиз васиятномаси ҳақида эшитган бўлсангиз керак?

— Жин урсин, бўлмасам-чи? Лекин бизга айтмоқчи бўлган янгилигингиз фақат шу бўлмаса керак, албатта? “Хардвик, Карсон ва Реддинг” ширкати бу маълумотни бизга икки соат бурун етказди. У ҳозир газетанинг охириги сониди чоп қилина бошлади.

— Жуда хурсандман, — деб мийиғида қулиб қўйди Мэйсон. — Гап шундаки, ўша васиятнома қонуний кучга эга эмас.

— Бу билан нимани назарда тутяпсиз?

— Фақат ҳозир айтган гапимни. Васиятнома ғайриқонуний. Чунки Эддикс ҳеч нима васият қилмаган ўз хотинига.

— Хотинига?? Ахир, Бенжамин Эддикс бўйдоқ эди-ку!

— Сизнинг шундай деб ҳисоблашингиз анча-мунча одамга хуш ёқади.

— Эддикснинг ҳеч қандай хотини...

Мэйсон инкор маъносиди бош чайқаб қўйди.

— Бу қанақа майнавозчилик, Мэйсон? Бизларни лақиллатманг. Эддикс обрў-эътиборли зот эди. Тўғри, у кўп вақтини гориллалар устида аҳмоқона тажрибалар ўтказишга бағишлаб эси кирарли-чиқарли бўлиб қолган эди. Лекин пули худди кузда тўкилган хазондек беҳисоб эди, бунинг устига, кўп лаёқатли бизнесмен эди. Башарти у биронта аёлга уйланганида борми, ҳамма газеталар фақат шу ҳақда айюҳаннос солган бўлардилар. Унинг тўғрисида элга маълум бўлган нарсалар — фақат унинг қанча пул харжлаши-ю, ўзининг ҳайвонотхонаси учун қанча горилла сотиб олгани эди, холос.

— Лекин сиз бир нарсани унутиб қўйяпсиз: унинг таржимаи ҳолида узук-юлуқ ўринлар қалашиб ётибди, — деди Мэйсон. — У уйланган эди.

— Қаерда уйланган экан?

— Бунинг нима аҳамияти бор?

— Айтинг, айтинг, Мэйсон, бизни жудаям қизиқтириб қўйдингиз.

— Бенжамин Эддикс бир аёл билан худди ўз хотини билан яшагандек бирга турган.

— Қаерда турган экан у аёл билан?

— Ўз уйида ҳам, яна...

— Тагин сиз Жозефина Кемптонни ўша аёл деб...

— Ховлиқманг, — деб жавоб қилди Мэйсон. — Эддикс Хелен Кадмусга уйланган эди. Мен сизларга баъзи мотелларнинг адресини бераман: Эддикс билан Хелен Кадмус ўша ерларда эр-хотин сифатида рўйхатдан ўтишган. Гапимга ишонинг, фотосуратлар орқали уларни аниқ таниган одамлар бор. Мана сизларга Хелен Кадмуснинг фотосурати, бориб ўзингиз текшириб кўришингиз мумкин.

— Бе, қўйсангиз-чи! — деди репортёрлардан бири. — Шеф котибасини ўзига ўйнаш қилиб олган, ҳай, нима бўпти шунга? Ахир, бу билан Эддиксни ўз котибасига уйланган, шунга кўра унинг васиятномаси ўтмайди, деб бўлмайди-ку.

Мэйсон истеҳзо билан деди:

— Ўзларингиз ҳам бинойидай айғоқчисизлар, йигитлар. Қани, менга тушунтириб беринглар-чи, нима сабабдан улар мотелларда турганларида, мистер ва миссис Барнвелл номи билан рўйхатдан ўтишган.

— Барнвелл?

— Ҳа.

— Нима бўпти, — деди бошқа репортёр, — жавоб аниқ. Фуқаролик никоҳидан ўтганлар, албатта шундай...

— Ким айтди сизга уларни фуқаролик никоҳидан ўтган деб? — сўради Мэйсон.

— Ўзингиз. Нима, шундай эмасми? Аммо бу штатда фуқаролик никоҳи эътироф этилиши қийин. Ҳатто агар эътироф этилгандаям, эр ўзининг ҳақиқий номини қайд эттириши лозим, демакки...

— Хўш, Эддикснинг ҳақиқий исми нима, сизнингча? — деб сўради Мэйсон.

— Эддикс-да, албатта!

— Ишончингиз комилми?

— Албатта. Шошманг, қаёқдан чиқди ҳалиги “Барнвелл” деган ном?

Мэйсон сирли жилмайиб қўйди.

— Фуқаролик никоҳи ҳақида нима биласиз? — деб сўради кимдир.

— Бу никоҳ айрим штатларда тан олинади, айримларида йўқ. Лекин, агар эр-как киши бирон аёлни ўз хотини сифатида ёнига олиб саёҳатга чиқса, у, албатта, фуқаролик никоҳи эътироф этиладиган штатлардагина бўлишга ҳаракат қилади.

Лекин сизлар, йигитлар, бир нарсани назарга олмадингиз: агар, икки одам ҳатто бу штатда эр-хотиндек бирга яшар экан, турган гапки, ўз-ўзидан, улар, *албатта*, никоҳдан ўтишган, деган фикр пайдо бўлади. Ахир, бу кундай равшан-ку, қолаверса... бу тахмин қонунга мувофиқдир.

Репортёрлар бир-бирларига қараб қўйишди.

Мэйсон столда ётган китобни очди ва деди:

— Мана, ўқинглар: фуқаролик процессуал кодекси, 30-бўлим, 1963-параграф.

— Васиятнонинг нимаси тўғри эмас? — дуб сўради репортёрлардан бири.

— Унда Хелен Кадмус тилга олинмаган. Агар улар эр-хотиндек яшашган бўлишса, *prima facte*¹, никоҳ ҳақидаги фараз эътибордан четда қолмаслиги керак эди. Лекин бу нарса васиятномада тилга олинмаган, шунга кўра, бундай васиятномага норозилик билдириш мумкин.

— Лекин у аёлни васиятномада тилга олиш шарт эмас эди, чунки у ўлган!

— Ким айтди сизга бунни?

— Нима, сиз уни довул чоғида шунчаки тўлқинлар устида сайр қилгани чиқиб кетган, деб ҳисоблайсизми? Агар, газетада ёзишимизни хоҳласангиз, далиллар келтиринг бизга.

— Газетага бирон нима ёзасизми-йўқми, менга барибир. Лекин Хелен Кадмус ўз жонига қасд қилмаган.

— Уни ўлдиришганми?

— Йўқ, ўлдиришмаган.

— Бўлмаса, бу гапларингиз билан нима демоқчисиз ўзи, азбаройи худо?

— Айтмоқчиманки, баъзи бир тахминларга кўра, Хелен Бенжамин Эддикснинг, шунингдек, ўзининг ҳам манфаатини кўзлаб, ғойиб бўлишга қарор қилган. Буёғига, хулосани ўзингиз чиқараверинг.

Офисга қабристон сукунати чўкди.

— Сиз, Хеленга бола туғиши учун вақт керак бўлган, демоқчимисиз? — деб сўради газетачилардан бири.

Мэйсон елка қисиб қўйиб деди:

— Мен бу иш билан бор-йўғи уч-тўрт соатдан бери шуғулланыпман, лекин пешма-пеш янги хабарлар келиб турибди, мен уларни тартибга соляпман ва текшириб кўряпман. Агар, сизлар бунга қизиқаётган бўсангиз, унда...

— Жудаям қизиқиб қолдик, ишонаверинг. Агар, ўз тахминларингизни исботловчи далилларингиз бўлса, бу биринчи саҳифада кетади. Вой худойим, бу нафақат ходиса, ҳақиқий сенсация-ку!

— Ҳа, яхши. — деди Мэйсон, — унда ўзинглар бир ўйлаб кўринглар. Ўша денгизда тўфон кўтарилган кечаси Хелен Кадмусни ким яхтада кўрган! Ким умуман уни соҳилда кўрган яхта денгизга чиққанидан кейин?

— Команда аъзолари-да, ё йўқми?

¹ Биринчи навбатда (лот. ҳуқуқий атама).

— Қани, ҳеч бўлмаса, битта одамни айтинг! — деди Мейсон. — Хеленни кўрган, яккаю ягона одам Бенжамин Эддикс бўлган.

— Яна Жозефина Кемптон ҳам.

— Э, йўқ! — деб эътироз билдирди Мэйсон. — У фақат қўшни каютада ёзув машинкасининг чиқиллаганини эшитган, уни хоҳлаган одам чиқиллатиши мумкин, масалан; Эддиксининг ўзи. Миссис Кемптон бўлса, уйқу дориси ичган ва фақат эртаси кун эрталаб уйғонган, ана шундагина “шўрлик” Хелен Кадмуснинг гойиб бўлганини унга етказишган.

— Бу сўзларингизни тасдиқлайдиган бирон далилингиз борми? — деб сўрашди репортёрлар.

— Албатта, — деб жавоб қилди Мэйсон. — Қизнинг кундаликлари менда, буни унутманглар.

— Хўш, нималар ёзилган уларда туғилажак бола ҳақида?

— Ҳозир кўрсатаман, ўзингиз ўқинг.

— У бир кундаликни олиб, Делла хатчўп солиб қўйган саҳифасини очди ва қалам билан ажратиб қўйилган парчани кўрсатди.

— Мана кўринглар. Шахсан Хеленнинг ўз кўли билан ёзилган булар.

— Кундаликдаги парчада шундай жумлалар бор эди:

— “Бугун Б.га янгиликни айтдим Аввалига у эсанкираб қолди, лекин унинг чеҳрасидаги ўзгаришларни кузатарканман, ҳаммаси яхши бўлишини тушундим. У ўзидан беҳад мамнун...”

Репортёрлар тавсия қилинган парчани диққат билан ўқиб чиқишди.

— Менга қаранг, Мэйсон, — деди улардан бири. — сиз кундаликларни бизга беринг. Биз уларни шу ерда, кўз олдингизда, ўқиб чиқамиз, ким билсин, балки бирон янгилик топармиз...

— Мэйсон бош чайқади.

— Йўқ, йигитлар! Гап тамом. Ҳамма гапни айтиб бўлдим.

— Лекин сиз фақат тахминлардан иборат бўлган ўта шубҳали далиллардан бошқа ҳеч нима демadingиз. Биз бу хабарни ёза олмаимиз.

— Ёзмай бўпсизлар! Жозефина Кемптон Хелен Кадмусни ўлдирмаганлигини исботловчи яна қандай далил керак сизларга? Ўлдирган, деб ҳисоблашга қандай асосларингиз бор?

— Биз ҳам уни, Хелен Кадмусни ўлдирган деяётганимиз йўқ. Биз фақат, ҳукумат тергов олиб борапти, дедик.

— Жуда соз! — деди Мэйсон. — Энди ўз газетхонларингизни ишонтириб айтишингиз мумкинки, Дрейкнинг Қидирув агентлиги бу кундаликларга суянган ҳолда, ўзининг ўнлаб агентларини мамлакатнинг турли томонларига жўнатди, улар менинг тахминларимни исботловчи далиллар топиши ва кундаликларнинг ҳар битта саҳифаси жуда аниқ маънога эга эканлигини исботлашлари керак. Агар, Хелен Кадмус ҳақидаги иш ёдингизда бўлса, кема бандаргоҳни тарк этгандан кейин команда аъзоларидан ҳеч ким Хелен Кадмусни кўрмаганлигига ишонч ҳосил қиласиз.

Қолаверса, Хелен Эддикс учун қандай “махфий” маттни ёзган — ҳеч ким билмайди — бу ниҳоятда муҳим далил. Эддикс, котибам каютада ўтириб машинкада ёзиш билан банд эди, деб баёнот берган эди. Қийинроқ Эддиксдан машинкада ёзилган ўша ҳужжатни олганмидингиз, деб сўрашганида, у йўқ, қанақасига оламан, — ахир мен котибамни охири марта унга айтиб туриб стенограмма ёздирганимда кўрган эдим-ку, деган. Бу ҳолни эслаб қолинглар, йигитлар. Нима, Хелен ўзини сувга отганида, ёзган қўғозларини ҳам ўзи билан олиб кетган, деб уйлайсизларми? Ҳамонки, у ўзини ўлдиришга қасд қилган экан, Эддиксининг ҳужжатларини машинада кўчиришни хаёлига ҳам келтирмаган бўларди? У палубага чиқарди-да, ўзини денгизга отарди, вассалом, Эддикс қизга айтиб ёздирган ҳужжатлар эса унинг блокнотида стенограмма ҳолида қолган бўларди. Бу иш юзасидан тергов бошлангандан бери, мен ўша кечаси Эддикс айтиб ёздирган стенограмма матни қаёққа гойиб бўлдикин, деб бош қотираман ва буни жуда-жуда билгим келади.

Тергов ҳужжатлари ичида Хелен ўша тунда гўё яшаган каютанинг фотосуратлари ҳам бор эди. Агар, сизлар ўша суратларни диққат билан кўздан кечирсангиз, йигитлар, икки-учта жуда фаройиб тафсилотларнинг шоҳиди бўласиз.

Ёзув машинкаси чиндан ҳам столда турибди — бу тўғри. Ҳатто машинка атрофида бир неча варақ оқ қоғозлар ҳам ётибди. Лекин Хелен Кадмуснинг котибалик блокнотини ёки машинкада босилган биронта ҳужжатни топганлари ҳақида ҳеч қандай гап эшитмадим.

Яна, энг қизиқарли манзарани мана бу фотосуратда кўриш мумкин. Бу сурат яхта Каталина оролига етиб борган заҳоти олинган. Бу Хелен Кадмуснинг каютаси. Ёнидаги ваннахонанинг эшиги очиқ, шунинг учун, Жозефина Кемптон каютасининг ички кўриниши ҳам қисман суратга тушиб қолган. Сизлар ҳеч қандай ғайриоддий нарсани кўрмаяпсизларми?

Репортёрлар фотосуратни жуда синчковлик билан кўздан кечира бошладилар.

— Мана бу ваннахонада, Жозефина Кемптон каютаси яқинига осилган сочиқнинг ишлатилгани яққол сезилиб турибди. Аммо Хелен Кадмус томонидаги сочиқ фойдаланилмаган. Нима деб ўйлайсизлар, котиба яхтада бўлган, шефи айтиб турган гапларни анчагача стенограмма қилиб ёзган, сўнг уларни узоқ вақт машинкада кўчирган бўлса-ю, наҳотки бир марта ҳам қўлини ювмаган? Сочиққа тегилмаганлиги шундоқ ҳам кўриниб турибди.

Репортёрлардан бири ҳайратдан ҳуштак чалиб юборди ва деди:

— Сиз зўр детектив экансиз, мистер Мэйсон.

Мэйсон жилмайиб қўйди:

— Энди сизлар полиция билмаган нарсаларни ҳам билиб олдинглар. Агар Хелен Кадмусни ўзларингиз қидириб топсаларингиз жуда зўр иш бўлар эди-да. Агар уни топсангизлар, — топишингизга кўзим етиб турибди, — манфаатдор томоннинг қуруқ айбловларини чил-парчин қиладиган жуда салмоқли далилларни қўлга киритасизлар.

Тўғри, Хелен Кадмус билан бўладиган интервьюни ва унинг ғойиб бўлиши ҳақидаги ҳаққоний сабабларни чоп қилишга шаҳар ноширларининг қандай қарашини билмайман, лекин аминманки, бу материални тайёрлаган репортёр албатта бахтли қуръани тортади ва ўз газетасига ўша ҳаққоний материални чоп қилиш ҳуқуқини олиб беради.

Шунга кўра, сизларни бу ерда ортиқ ушлаб турмайман. Мана сизларга улар яшаган мотелларнинг номлари (бу ерлар улар мистер ва миссис Барнвелл номи билан рўйхатдан ўтишган) ва бир неча фотосуратлар. Таҳририятингиздаги маълумотларни титкилаб ўтирмайсиз.

— Барнвелл... — деб ўйланиб қолди репортёрлардан бири. Ие, анави йигит — Хардвик телеграмма олган эди-ку Герман Барнвеллдан. Бу...

Репортёр гапини тугатмай жим бўлиб қолди. Ҳаммалари бир неча лаҳза донг қотиб қолишди, лекин бир репортёр эшик томон югурди, энди ҳаммалари бир-бирларини итариб, туртиб йўлакка отилдилар.

Мэйсон Делла Стритга қараб жилмайиб қўйди.

— Эртага эрталаб, — деди у. — биз ҳам мистер Хардвикка газета юборишимиз мумкин. Юбораётганингизда, биз ҳам анойилардан эмасмиз — тез ҳаракат қила оламиз, деб ёзиб қўйишни унутманг.

14 - б о б

— Буни қаранг-а, — деди Делла йўлакда югуриб кетаётган репортёрларнинг оёқ товуши-тингач, — сиз битта тугмага қараб туриб, бутун бошли кўйлакни ҳақиқатга яқинлаштириб тасвирлаб бердингиз.

Мэйсон жилмайиб қўйди.

— Шеф, сиз ўзингизни хавф остига қўймаяпсизмикан?

— “Хавф” деганда нимани назарда тутаясиз?

— Сиз, Кадмуснинг боласи бўлиши керак, у Бенжамин Эддикс билан фуқаролик никоҳида бўлган, деб баёнот бердингиз. Бундан чиқди, ҳали Хелен тирик бўлиши ҳам мумкин экан-да?

— Албатта.

— Борди-ю, у бирон тadbир қўлласа-чи, сизга қарши?

— Ана унда, — деб жавоб қилди Мэйсон. — Жозефина Кемптонга қўйилган

“қотил” деган шубҳа олиб ташланади. Яна қуруқ раддия билан ва найранг ишла-тиб ҳеч нимага эришолмасдик. Бизнинг ҳимояга ўтишимиз сира *мумкин эмас*. Ҳо-зирги ҳолатимиз жанг қилишимизни, жанг қилганда ҳам *нафақат* ўзимиз учун жанг қилишимизни талаб қилади.

— Лекин сиз фақат аниқ далилларга суянмоқчи эдингиз-ку.

— Гапингиз тўғри. Бироқ, келинг, шу далилларга бир назар ташлайлик. Хелен билан Эддикснинг сурага бирга туришгани аниқ. Тахминимча, улар бир-бирла-рини севишган ҳам.

Кундаликларни ўқиган пайтимдан буён мени иккита нарса ҳайратга солиб ке-лади. Биринчидан — яхта денгизга чиққач, Хеленни ҳеч ким, хатто команда аъзо-лари ҳам кемада кўрмаган. Иккинчидан — Хелен гўё машинкада ёзган хужжат-ларнинг қаёққа кетганини ҳеч аниқлаб бўлмапти. Ё Хелен уларни шефига бер-ган (унда Эддикс ёлғон гувоҳлик берган бўлиб чиққад), ё у қоғозлардан каютада қолдирган-у кимдир атайин уларни олиб яширган.

Мутахассис стенографистга кўп ёзишни ёқтирмайди, нима Хелен шунча нар-сани ёзган-у, кейин ёзганларини қўлига олиб, ўзини сувга отганми?..

— У Палубада турганида тасодифан тўлқин оқизиб кетиши мумкинмиди? — деб сўради Делла.

— Ҳамма гап шунда-да — йўқ. Тўғри, тун зим-зиё, денгиз нотинч бўлган, у ер бу ерда тўлқинлар кўтарилиб, ҳар ёққа сув сачратган, аммо ҳали бу маҳобатли долғалари билан кема палубасига ҳамла қилиб, дуч келган ҳар қандай нарсани оқизиб кетувчи даҳшатли пўртана эмас эди.

— Демак, сиз аниқ тахминга эгасиз, шундайми?

— Шундай бўлиши керак, деб умид қиламан.

— Хўш, энди нима билан шуғулланамиз.

— Сиз уйингизга кетасиз, мен яна бир оз ишлайман.

— У қанақа иш?

— Кундаликларни яна бир бор кўздан кечириб, Хеленнинг Эддикс билан мо-телларда турган кунлари ёзган гапларини қидириб топмоқчиман. Мен сатрлар ора-сидан бирон бир ишора ё шама қилинган жумлаларни топаман, деган умиддаман, топсам, ўша гаплар кундаликларнинг бутун мазмунини очишда калит вазифаси-ни ўтайди менга.

— Келинг, бошлайлик бўлмаса, — деди Делла. — Мен ҳам қоламан.

— Йўқ, сиз уйингизга бориб, бироз дам олинг.

— Нега энди? Мен ҳам кундаликларда аслида *нималар* борлигини билишни хоҳ-лайман.

— Агар шунга қарор қилган бўлсангиз, унда ўзингиз учун егулик ул-бул топиб келинг.

— Сиз нима емоқчисиз?

— О, менинг ташвишимни қилманг, буфетдан менга қаҳва билан бутерброд олиб келишади.

— Унда икки киши учун олиб келишсин, — деди Делла. — Келинг, бошладик ўқишни.

Мэйсон мамнуният билан унга ён босди.

— Яхши, Делла. Сиз қандай ўйлайсиз. Ўз хўжайинини севиб қолган қиз худди Хелен Кадмус ёзганидек кундалик тўлдириши мумкинми? Ахир унинг ҳиссиётини ифодаловчи қандайдир маълумотлар бўлиши керак-ку.

— Ҳамма нарса ўша ҳиссиётнинг салмоғига боғлиқ. Менимча, астойдил, аёл ўз маҳбубига ёқмайдиган ё унга зиён етказадиган гапларни эсламасдан, ниҳоятда эҳтиётлик билан кундалик тутиши керак. Лекин, шуниси ҳам борки, одатда, аёл-лар ўз муҳаббатлари сирини фақат кундаликларигагина ошкор қиладилар.

— Хелен ўз кундаликларини қандай шифрлаб ёзганини билмоқчиман. У ўз маҳ-буби билан учрашганини ифодалаганда қандайдир код сўзидан ё бирон иборадан фойдаланган бўлиши керак.

— Тўғри, агар уни чинакамига севган деб тахмин қиладиган бўлсак, — деди Делла.

— Мен Хелен Кадмуснинг кундаликларини ўқиб, унинг қандай аёл эканлиги-ни билганимдан кейин, у менга ёқиб қолди, — деди Мэйсон. — У номусли, дили

очиқ қиз бўлган, назаримда, ҳеч мунофиқлик қилмаган. Бизда иккита аниқ сана бор, Делла. Қани, кўрайлик-чи, қайси ёзувлар шу санага мос келаркин.

— Агар Эддикс уни чиндан ҳам севган бўлса, нега уйланмадийкин? Мен *реал* далилларни назарда тутяпман, — деди Делла илжайиб.

— Бу ҳам шубҳасиз, ечилиши шарт бўлган жумбоқлардан бири. Лекин сири ва махфий жиҳати бўлмаган ишларнинг биз учун унча қизиғи йўқ, шундайми, Делла?

Қиз жилмайиб бош ирғаб қўйди.

— Келинг, бўлмаса, бошладик, — деди Мэйсон.

У мотелда биринчи марта рўйхатдан ўтилган санага тааллуқли ёзувларни диққат билан қайта-қайта ўқиб чиқди.

Улар бир оз муддат товуш чиқармай ўқишди. Делла Мэйсоннинг елкаси оша кундаликка кўз ташларди.

У бирдан кулиб юборди.

— Нима гап? — деб сўради Мэйсон.

— Сиз уларнинг мотелда рўйхатдан ўтишган кундалиги ёзувларни ўқияпсиз.

— Тўғри, нимайди?

Биз бошқа жойни ўқишимиз керак. Хелен ўша куни бўлган ишлар ҳақида то уйига қайтиб келмагунча ҳеч нима ёза олмасди-ку. Кундалик дафтарда уларнинг ўша куни денгиз сафаридан қайтишгани ёзилган. Эҳтимол, ўшанда улар Эддикс топган мотелга боришгандир ва ўша куни...

— Жуда тўғри фикр, — деди Мэйсон. — Фаҳмлашимча, менинг романтик ҳиссиётларим соф амалий мулоҳазалар тагида қолиб кўмилиб қолдилар. Қонун кишиси учун аниқ сана ҳаммиша аниқ сана бўлиб қолади. Келинг, кейинги кун ёзувларини кўздан кечирайлик.

Мэйсон бир саҳифа ағдарди, шунда Делла Стрит кундаликдаги чиройли ёзилган сатрларга кўз югуртириб туриб, дарҳол бармоғи билан эътиборли жойни кўрсатди.

— Мана у, шеф. Оппа-ойдин кўриниб турибди.

Мэйсон ўқиди: "... Бахтиёр бўла оладиган одам бахтиёрдир, дейишади. Бу ерда ишларим, худога шукур, жойида. Бундан буюғига ҳам, умид қиламанки, яхши бўлади, шунинг учун, мен то зарурат туғилмагунча якуний ечимга шошилмоқчи эмасман..."

— Ё тавба! — деб юборди Мэйсон. — Ахир, бу сатрларни ўқиган эдим-ку! Бу дафтарни ўзим ўқиб чиққан эдим-а. Қаранг, бу *жумлаларнинг* маъносини чақиб кўриш хаёлимга ҳам келмабди-я!

— Ҳаммаси тушунарли, — деди Делла. — Бу сатрлар бир кун олдинги тунда юз берган воқеаларга бевосита дахлдордир. Хелен аввалги тарзда яшайвермоқчи ва то ечимга зарурат туғилмагунча бахтиёр кун кечирмоқчи бўлган.

— Тўғри, — деди Мэйсон. — Энди бошқа дафтарни кўриб чиқайлик, Делла. Балки, Хелен Эддиксга янгиликни хабар қилган, яъни *якуний ечимгача* бўлган ёзувларда биз биронта муҳим далилни учратиш қолармиз.

Делла навбатдаги дафтарни олиб келиб столга қўйди.

— Стул олиб сиз ҳам ўтиринг, — деди Мэйсон.

— Йўқ, раҳмат. Менга шу яхши. Саҳифаларни тик туриб кузатиш қулайроқ.

У энгашган эди, икковларининг яноқлари деярли туташди. Мэйсон ўнг қўли билан унинг белидан қучиб ўзига тортди.

— Мана ўша биз ахтарган сўзлар, — деди у ёзувдаги керакли сатрларни кўрсатиб. — Балки, энди код сўзи бизга аён бўлган экан бу ёғи хамирдан қил суғургандек осон кечади. Мана, эшитинг: "... Мен ҳалиям якуний ечимга шошилишни ис-тамайман, лекин унга яқин қолди ва мен буни ҳисобга олишим керак".

— Ҳа, бу сўз унинг коди бўлган, — деди Делла.

Мэйсон ўзи ўтирган стул билан бирга орқага сурилди, ўрнидан турди, Делла-ни ўзига қаратиб шундай деди:

— Биз жуда муҳим бир ишни бажаришимиз керак.

— Қанақа ишни?

— Биз топишимиз керак... Хеленни.

— Сиз ҳали уни сувга шўнғиган, деб ҳисобламайсизми?

Мэйсон “йўқ” дегандек бош чайқади.

— Ахир у ўзини сувга отган бўлиши ҳам мумкин-ку!

— Биладан — мумкин, — деб жавоб қилди Мэйсон. — Лекин шундай қилган, деб ҳисобламайман.

— Фараз қилайлик, Эддикс, зарурат вужудга келган тақдирда, унга уйланишга ваъда берган. Мана, пайти келганда Хелен бориб, унга сўзлаб берган ўзининг... Э, Худо, шеф, бундай ҳолларда кўпинча аёлларни ўлдириб юборишарди-ку...

— Биладан. Биз буни ҳам ҳисобга олишимиз керак. Лекин бари бир, мен баъзи нарсаларга ҳеч тушуна олмаяпман: Нима учун Эддикс унга аввал бошдан уйланмади экан?

— Эҳтимол, хоҳламагандир.

— Бўлиши мумкин.

— Кейин барча муаммоларни бир йўла ҳал қилиш учун Эддиксда жуда қулай имконият вужудга келган, — деб гапида давом этди Делла. — Зулмат тун. Кучли шамол эсмоқда. Яхта анжомлари гижирлайди, тўлқинлар гувиллаб келиб яхта биқинига урилади. Бундай пайтда ёрдам сўраб қичқирган қизнинг зорини ким ҳам эшитарди! Бенжамин Эддикс қизни палубага чақиради. Эҳтимол, у уфққа ишора қилиб: “Қара, Хелен, узоқда милтиллаётган шувлани кўряпсанми? — дейди. Қиз панжарани ушлаб қоронғиликка кўз тикканида Эддикс энгашиб унинг оёқларидан кўтарди-ю, сувга улоқтиради...

— Зўр, — деди Мэйсон. — Бу машъум режани, Делла, гўё ўзингиз амалга оширгандексиз:

— Вой, нега пичинг қиласиз? — деди Делла хафа бўлиб. — Менимча, вазият мантиқан айнан шундай яқунланиши керак.

— Ҳа, бундай яқунланиш мантиқан тўғри бўлиши мумкин — агар битта вазиятни истисно қилинса.

— У қандай вазият экан?

— Сиз нотўғри далилга суянясиз.

— Тушунмадим.

— Сиз, Эддикс Хеленни лақиллатган, деб ҳисоблаясиз.

— Бундай эмаслигига сизда асос борми?

— Бор. Эддикс миллионер эди. Яна, у мотелларда ўзининг ҳақиқий номи билан рўйхатдан ўтган, Хелен эса, унинг хотини бўлиб ҳисобланган.

— Унда, — деди Делла, — бунинг оқибати қандай бўлганини тасаввур қилиш мумкин. Эддикс батамом қизга бошвоғини бериб қўйган. Хелен хоҳлаган пайтида уни шантаж қилиши мумкин бўлган. Эҳтимол у шундай қилмоқчи ҳам бўлгандир. Ана шунда Эддикс пайт пойлаб, унинг тўпикларидан олгану сувга улоқтирган.

Мэйсон инкор маъносида бош чайқади.

— Майли, Делла, буни қўйиб турайлик. Энг муҳими, биз саволлардан бирига жавоб топдик. Ҳозир биз сиз билан бориб, одамлардай овқатланамиз. Кейин Дрейк агентлиги билан уланамиз-да, яна кундаликларни кавлай бошлаймиз.

Сиз, энг муҳими, бир далилни унутманг. Эддикс бирон муддатга ғойиб бўлишни хоҳлаганида, ҳамма уни яхтада деб ҳисоблаган, холбуки у бошқа жойда бўлган. Айтинг-чи, Хелен Кадмусни ҳам шу тарзда кўздан яшириши учун Эддиксга нима халақит қила оларди?

— Нега яширади энди, шеф? Нима ҳожати бор ортиқча машмашани? У Хеленни осонгина ишдан бўшатиши, бирон овлоқ ерга жўнатиши мумкин эди-ку. У ўша ерда бемалол боласини туққан бўларди. Вассалом!

— Биладан, — деб жавоб қилди Мэйсон. — Лекин сабаб бўлган. Бўлиши керак. Сабаб ҳамма вақт топилади. Эддикс нимадандир қўрққан бўлиши керак.

— Қўрққан?

— Ҳа, севгилисига бирон нима бўлишидан, ҳалигдан яхши кўриб қолган бўлгувчи чақалоқнинг бошига бирон мусибат тушишидан қўрққан. Юринг, овқатланиб келамиз.

Давоми бор

BRIEF OF SUMMARY

In this issue our readers can read the beginning part of a novel "A Stranger In Paris" of the famous writer Somerset Moem. The end of the novel "Rodopic" of Arabian writer Nagib Makhfuze is also placed. Our poem lovers can equantance with some poems of the prominent poet Mihay Eminesku. Classic Uzbek poet's rubais are also printed. France Kafka's essey "A letter to the father" has been translated for the first time. Irwin Stone's article "About biografic story" is also placed. American writer S.Gardner's work "Smiled Gorilla" will be interesting for our detective lovers.

